

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətsünaslıq sahəsi.

Cild 7 №3 2018 (39)
Vol. 7 №3 2018 (39)
Том 7 №3 2018 (39)

BAKİ – 2018

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
B/m.Qasimov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həməzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əsrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllib Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d., prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ü..f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ü.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Ulcaq QIYASI

Dilin fəlsəfi təhlili: konstativ və performativ deyimlər 7

Hülya MƏMMƏDLİ

Modernləşmə nəzəriyyəsinin aktuallığına dair elmi-konseptual yanaşmalar..... 15

İlahə ABBASLI

Xorxe Luis Borxesin yaradıcılığında zaman və məkan anlayışı..... 20

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Abbes BENMOUSSAT

Essential Reasons of Western Domination..... 232

Джамила РУСТАМОВА

Военнопленные Первой Мировой войны в российской империи 36

Səbinə QARAŞOVA

ABŞ müasir dünyanın geosiyasi strukturunda..... 42

Elşad MİRBƏŞİR OĞLU

Yeni dövrdə siyasi münaqişə konsepsiyasının inkişaf dinamikası..... 51

Rəsul MEHDİXANOV

Şəmkir şəhərinin öyrənilməsi tarixindən (arxeoloji araşdırmaların nəticələri əsasında)..... 58

Gülzar NƏZƏROVA

Müasir dövrdə insan alveri problemini yaradan amillərin xüsusiyyətləri..... 68

Aytən HÜSEYNOVA

Regional rəqabətqabiliyyəti, qiymətləndirilmə üsulları..... 76

Elşən MƏCİDOV

Ermənistan və Azərbaycan arasında baş verən dördgünlük müharibənin nəticələri və mümkün inkişaf istiqamətləri..... 87

Orxan QURBANLI

Qloballaşma fenomeni: mahiyyəti və onu şərtləndirən amillər..... 96

İlham ƏLİZADƏ

BP texnologiyaları Azərbaycan neft sənayesində..... 103

FİLOLOGİYA

Qara MƏŞƏDİYEV

Xalq danışığı coğrafiya terminləri və onların türk dillərinin dialektlərinə inteqrasiyası..... 109

Yeganə QƏHRƏMANOVA

Şumer-türk hal sisteminin struktur-tipoloji təhlili..... 113

Rəna RZAYEVA

Əbdülfütüh Əhməd İbn Məhəmməd əl-Qəzalinin "Risalat ət-teyr" əsəri..... 119

Гюнай МИРЗОЕВА

Метафора в лингвистической литературе..... 124

Сабина РАГИМОВА

Прагматика в лингвистике: о постановке вопроса..... 132

Aysun MƏMMƏDOVA

"Molla Nəsrəddin" jurnalının yaranması və fəaliyyəti..... 138

Qumru ŞƏHRİYAR (QULİYEVA)

"Edigey" dastanının epik coğrafiyası və tarixi kökləri..... 145

Elnarə ƏMİRLİ

Əfsanələrin toplanması və tədqiqat tarixi..... 150

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Bayram HACIZADƏ

"Kirpi" satirik jurnalında dərc olunmuş məişət mövzulu karikaturalar (1980-1991-ci illər) 156

İmran KƏRİMOV

Qədim dövr Azərbaycan keramikasında həndəsi, zoomorf simvollar və onların semantikasi 161

Nərmin EMİNBƏYLİ

Heykəltəraş Natiq Əliyevin yaradıcılığında portret janrının bədii xüsusiyyətləri 170

Nəzakət ƏHMƏDOVA

Müasir qazax kostyumunda etnik üslub 175

Sevinc HƏSƏNOVA

Elçin Aslanovun ekran dramaturgiyasında rəssam kimi fəaliyyəti 180

Zeynəb ƏLİYEVA

Dünya elmində iz qoyan azərbaycanlılar 186

Nərminə RZAYEVA	
<i>Heykəltəraş Elmira Hüseynovanın yaradıcılığında bədii təxəyyülün gerçəkləşməsi</i>	194
Aysel MƏMMƏDƏLİYEVƏ	
<i>Xalq rəssamı Elmira Şahtaxtinskayanın yaradıcılığında portret janrının özünəməxsusluğu</i>	200
Günəş CƏBRAYİLOVA	
<i>Azərbaycanda tolerantlıq: dünən və bu gün</i>	206
Bizim müəlliflər	212
Yazı qaydaları	115
Правила написания	117
Rules of writing	219

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT:1; 81:1;81-1;81-13

DİLİN FƏLSƏFİ TƏHLİLİ: KONSTATİV VƏ PERFORMATİV DEYİMLƏR

Ulcay QİYASI*

Açar sözlər: dil, fəlsəfə, konstativ, performativ, deyim

Giriş

Bütün elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik və fəlsəfə sahəsində də yeniliklər yaranmaqdadır. Bu iki sahədəki yeniliklər dilin fəlsəfi təhlili ilə bağlıdır. Bu bağlılıq müasir fəlsəfə sahəsində dil fəlsəfəsi adı ilə təhlil olunub araşdırılır. Dil fəlsəfəsi müxtəlif ölkələrdə müəyyən qədər öyrənilsə də, onun beşiyi Şimali Amerika hesab olunur. Çünki dil fəlsəfi cəhətdən əsasən amerikalı filosof və dilçilər tərəfindən təhlil edilib. Artıq dilçilik və fəlsəfə sahəsində yeni bir istiqamət yaranmışdır. Bu sahənin mütəxəssisləri müəyyən fikir yürütmək üçün dil və onun mahiyyətini bilməli, onun digər elm sahələrində yerini araşdırmalıdır.

Dil fəlsəfəsi üzərində işləyənlərin, əsasən, filosof olduqları müşahidə olunur. Bunlara misal olaraq L.Vitgenşteyn, C.R.Sörl, C.L.Ostin, C.C.Kantz və başqalarının adlarını çəkmək olar. Adı çəkilən filosoflar dilin aspektləri və danışığ aktları nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Məqalədə müasir fəlsəfə sahəsində ən çox marağa səbəb olan danışığ aktları nəzəriyyəsini təhlil edəcəyik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, danışığ aktları nəzəriyyəsi bir çox dilçi və filosoflar tərəfindən araşdırılmışdır və müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Biz burada, əsasən, C.L.Ostinin fikirlərinə üstünlük verəcəyik, çünki məhz Ostin bu nəzəriyyəni daha aydın və dərinlən işləmişdir. Ostindən əvvəl Avstriyada doğulmuş britaniyalı filosof L.Vitgenşteyn dildə “danışmaq fəaliyyətin və ya həyat tərzinin bir hissəsidir” fikrini irəli sürməklə dil aktları nəzəriyyəsinə toxunmuşdur. Ostin isə bu nəzəriyyəni daha dərinlən araşdırdığı üçün onun irəli sürdüyü fikirlərə münasibət bir çox filosoflar tərəfindən təhlil və tənqid edilmişdir. (4, s. 35) Bu baxımdan, dil fəlsəfəsi sahəsində dil aktları mühüm yer tutduğu üçün bu nəzəriyyəni ayrıca araşdırmaq dissertasiya işimizin başlıca məqsədlərindən biridir.

Con Lenqso Ostin və adi dil filosofları

Belə ki, Britaniyalı filosof Con Lenqso Ostin (1911-1960) haqqında bir az məlumat vermək istərdik. C.L.Ostin XX əsrdə dil fəlsəfəsinin banilərindən hesab olunur. O, 1956-1957-ci illərdə Aristotel Cəmiyyətinin prezidenti olmuşdur. Fəaliyyəti müddətində dil aktları nəzəriyyəsi ilə dilçilik və fəlsəfəyə yeni fikirlər gətirmişdir. Həmçinin, /nitq özü hərəkət formasıdır/ fikrini də Ostin irəli sürmüşdür. Onun adı dil fəlsəfəsi sahəsində Vitgenşteynlə birgə çəkilir. Ostin “Sözlər mənaya aydınlıq gətirmək üçün işlənir” fikrini dəstəkləyir. (2) Ostin həmçinin Oksford universitetinin professoru, Britaniya akademiya-sının üzvü olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1911-ci il martın 26-da Böyük Britaniyanın Lankaster şəhərində anadan olmuş, 1960-cı il fevralın 8-də Oksfordda vəfat etmişdir.

* müəllim, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ulcay1@rambler.ru

Bəzi mənbələrdə Ostinlə birlikdə Gilbert Rayl (Gilbert Ryle), P.F.Strouson (P.F.Strawson) və Ludviq Vitqenşteynin (Ludwig Wittgenstein) adı çəkilir. Adı çəkilən filosoflar “adi dil filosofları” adlandırılır, çünki onlar adi dilin işlənməsi məsələsi ilə məşğul olmuşlar. Adi dil dedikdə gündəlik işlənen dil nəzərdə tutulur.

Adi danışiq dilində işlənen deyimlər: konstativlər və performativlər

Adi danışiq dilində işlənen deyimlər, başqa sözlə desək, cümlələr filosoflar tərəfindən müxtəlif növlərə bölünmüşdür. Həmin filosoflar deyimləri bir fəaliyyət forması kimi təhlil etmişlər. Belə ki, dilin təbiətini araşdıran Ostin dil ilə bağlı fikirlərinin iki səbəbi olduğunu bildirir. Birincisi, dil insan fəaliyyətinin əsas hissəsidir. İkincisi, dilin tədqiqi başqa mövzular üçün köməkçi xarakter daşıyır, o, fəlsəfi mövzuları izləmək üçün əhəmiyyətli bir hazırlıqdır. (3) Fəlsəfə sahəsində müzakirə olunan bu mövzu geniş yayılmışdır, lakin Ostin qədər bu məsələyə xüsusi yanaşılmamışdır.

Fəlsəfə və dilçilik sahəsində C.L.Ostin konstativ və performativ kimi terminləri elmə gətirərək, dil aktları nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Dil aktları nəzəriyyəsi dil fəlsəfəsi sahəsində mühüm yer tutduğu üçün bu məqalədə onları təhlil edəcəyik.

Öncə konstativ və performativ terminlərini açıqlamaq istərdik; konstativ sözü gerçək və ya həqiqi olan nəsnəni bildirən hökmdür (5, s. 326), performativ sözü isə deməklə nə isə etmək mənasını verir. (5, s. 1123)

Konstativ deyimlər

Belə ki, konstativ dedikdə hərəkət bildirməyən, məlumat və ya təsviri xarakter daşıyan müəyyən deyim nəzərdə tutulur. Konstativ həm də deskriptiv deyim hesab olunur ki, bunun da Azərbaycan dilində tərcüməsi “təsviri” deməkdir. Adından da göründüyü kimi, deskriptiv və konstativ deyimlər hər hansı bir mövcudiyyət haqqında məlumatı əhatə edir. Konstativlərin funksiyası nəyisə təsvir etmək və ya nədənsə xəbər verməkdən ibarətdir. Ostin bu məslə ilə bağlı qeyd edir ki, faktın hökmü gərək təsdiqləmə imkanına malik olsun və bu belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, hökmlərin çoxu yalnız sözdə-hökm (pseudo-statements) adlana bilər. Hökmlərin əksəriyyəti mükəmməl qrammatik formaya malikdir. Ostin hesab edir ki, hökmlər təsnifatı baxımından qeyri-sistematik, izahı baxımından isə sirlidir. Sonra isə belə bir sualla müraciət edir: sözdə-hökmlər hökmdürmü? Verdiyi suala cavab verərək, “hökmlər qrammatik cəhətdən mükəmməldirlər” ideyasını irəli sürür. Bu mümkünləri nəzərə alanda, təsviri yanlışlıq (deskriptive fallacy) fikri formalaşır. Bütün düzgün və yanlış hökmlər təsvir deyil və bu səbəbdəndir ki, C.L.Ostin bunu konstativ (constative - hal bildirən deyim) adlandırır. (1, s. 3) Ostin bu fikrə izah etmək üçün performativin ilkin izahını verir. (1, s. 4)

Deyilənlərdən belə sonuc əldə edirik ki, *hər hansı hökmü demək faktı* dildə həmin hökmü ifadə etməkdir. Bu düz və ya səhv ola bilər, konstativi ifadə etmək sadəcə nəse deməkdir və ya xəbər verməkdir. Məsələn, deyəndə ki, “pəncərənin şüşəsi sınıb”, bu o deməkdir ki, bu hökmü deyən şəxs özü bu xəbərə inanır, lakin o demir ki, “mən inanıram ki, pəncərənin şüşəsi sınıb”. Hökmü bu cür ifadə etmək konstativ deyimi performativ deyimə çevirir, çünki “inanıram” sözü dil vasitəsilə “inanmaq” feilini “həyata keçirmək” deməkdir. “İnanıram” sözünün özündə bir akt vardır. Lakin konstativlər hərəkət yerinə yetirmir. Onlar səhv və ya yanlış ismarıcdan ibarətdirlər. Yəni bu ismarıç gerçək dünya ilə müqayisə oluna bilər və düzgün və ya səhv kimi bəyan edilə bilər. Uğursuz konstativ dedikdə səhv və aydın olmayan deyim nəzərdə tutulur.

Performativ deyimlər

Konstativ ilə ziddiyyət təşkil edən performativ deyimləri izah etmək üçün əvvəlcə

Ostinin fikirlərinə nəzər salaq. Belə ki, performativ hökmləri problemin ikinci sinfi adlandırılan C.L.Ostin qrammatistlər və filosofların fikirlərini ciddi surətdə fərqləndirir. Qrammatistlər cümlənin strukturunu aydınlaşdırdığı halda, filosoflar deyimin mənasına, onun səhv və ya düzgün hökm olmasını işıqlandırmaya çalışır. Ostin deyimləri aşağıdakı kimi səciyyələndirir; o hesab edir ki, deyim (utterance) aşağıdakı vəziyyətlərdə özünü göstərə bilər:

A. Onlar heç nəyi təsvir etmir və ya heç nədən xəbər vermir və ya heç nəyi təyin etmir, onlar nə düz, nə də səhvdir.

B. Cümlənin deyimi bir hərəkətin icrasıdır və ya onun bir hissəsidir ki, bu da nəyisə normal olaraq və ya sadəcə demək mənasını vermir.

Bu səsləndiyi qədər də paradoks deyildir. Ostin aşağıdakı misallarla fikrinə aydınlıq gətirir:

(Misal a) “Qəbul edirəm (yəni bu qadını öz qanuni yoldaşım kimi qəbul edirəm)” – evlənmə mərasimində deyilən ifadə.

(Misal b) “Mən bu gəmiyə Kraliça Elizabet adını verirəm” – butulkəni gövdəyə vurarkən işlənən ifadə.

(Misal c) “Mən öz saatımı qardaşıma verirəm və ona vəsiyyət edirəm” – vəsiyyət edərkən.

(Misal ç) “Sənə altı pensdən mərc gəlirəm ki, sabah yağış yağacaq.”

Bu misallardan aydın görünür ki, cümləni demək - nə isə etməli olduğunu və ya etdiyini təsvir etmək deyil. Göstərilən bu misallar nə düz deyil, nə də səhv deyil. Bu onu bildirə bilər ki, ifadə “sənə məlumat vermək” üçündür – bu isə tamam başqa bir məsələdir. “Gəmiyə ad vermək” – “mən adlandırıram” sözlərini demək üçündür. Qeydiyyatda düşməzdən əvvəl “qəbul edirəm” deyərkən, mən nikahla bağlı məlumat vermirəm: mən hazırda bu işlə məşğulam. Bəs bu cür cümləni və ya deyimi (utterance) necə adlandırmaq? Ostin bu kimi halları performativ cümlə və ya performativ deyim və ya qısaca performativ adlandırmağı təklif edir. Bu ifadələri ana dilimizdə icraçı cümlə və ya icraçı deyim kimi adlandırmaq istərdik, çünki ingilis dilində “perform” sözü “icra etmək”, “yerinə yetirmək”, “hərəkət etmək” mənasını bildirir. “Performative” sözü də “perform” feilindən törənmişdir ki, burada o, sıfətləşərək “icraedici” mənasında işlənir. Buna görə də ana dilimizdə sözün münasib qarşılığı kimi “icraedici” sözü daha çox uyğun gəlir. Sadəcə Ostin “performativ” ifadəsini daha qısa, daha yatımlı və formaca daha ənənəvi hesab edir (1, s. 6). Ostin əslində bu kimi deyimləri “performatory” adlandırır ki, bu da ana dilimizdə “icraçı” sözünə uyğun gəlir.

İndi isə Ostinin yuxarıda səciyyələndirdiyi deyimlərə aydınlıq gətirərək qeyd etmək ki, həmin deyimlər (vəsiyyət edirəm, gəmini adlandırıram, qəbul edirəm) hərəkətin dildə icrası deməkdir. Bu onu göstərir ki, deyimin ifadəsi hərəkətin dildə icrasıdır - bu, sadəcə nəsə demək, nəyisə təsvir etmək və ya məlumat vermək deyil. Bu kimi deyimlər hərəkətin özüdür, icraedici deyimdir, Ostinin öz dili ilə desək, performativdir.

Ostin performativləri geniş və dar olmaqla iki yerə ayırır: müqavilə xarakterli (contractual) və bəyanat xarakterli (declaratory). “I bet” (“mərc gəlirəm”) deyimini müqavilə xarakterli, “I declare war” (“Müharibə elan edirəm”) deyimini bəyanat xarakterli performativ hesab edir (1, s. 6). Ostin qeyd edir ki, bu misallar həmin performativləri əhatə etmək üçün, demək olar ki, kifayət qədər geniş deyil.

Beləliklə, performativ ifadələrin funksiyası təsvir etməmək və xəbər verməməkdən ibarətdir. “Sənə ad günü münasibətilə xoşbəxtlik arzulayıram” deyimi nə düz deyil, nə də səhv deyil. “Mərc edirəm ki, sabah yağış yağacaq” deyimi tək nəsə demək deyil, o həmçinin nəsə etməkdir, yəni o dil vasitəsilə fikrində tutduğu aktı yerinə yetirir. Buna başqa bir misal kimi “İndi isə iclası açıq elan edirəm” deyimini göstərə bilərik.

Performativ deyimlər özlüyündə iki hissəyə bölünür: implisit və eksplisit performativlər. İmplicit performativ – xəbərdarlıq, təklif, əmr, tövsiyə bildirən deyimlərdir ki, bunun da izahını qrammatik cəhətdən belə vermək olar, onlar əmr cümlələridir, məsələn: “bunu demə”. Eksplisit performativ deyimlərdə isə danışan şəxs budaq cümlədən əvvəl performativ (icraedici) feili işlətməklə danışmaq aktını yerinə yetirir, məsələn, “Sənə əmr edirəm ki, bunu deməyəsən”, “Sənə məsləhət görürəm ki, bunu deməyəsən” və ya “Sənə qadağan edirəm ki, bunu deməyəsən” kimi deyimlər performativlərin eksplisit növünə uyğun gəlir.

Performativlər nəticə etibarilə də iki yerə bölünür: uğurlu performativlər (Happy Performatives) və uğursuz performativlər (Unhappy Performatives). Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Ostinin fikirlərinə müraciət edəcəyik.

Ostin belə bir suala cavab verməyə çalışır: “deyim (saying) bunu edə bilərmimi?”, “Bəs biz belə deyə bilərikmi?”

“Evlənmək bir neçə söz deməkdir” və ya “Mərc gəlmək sadəcə nəşə deməkdir”.

Bu cür təlim qəribə və hətta mənasız səslənə bilər, lakin izah edilsə, bu heç də qəribə görünməz. Danışmaq dilinin fəlsəfi təhlili fəlsəfə və dilçilik sahələri üçün maraqlı və dəyərli mövzudur.

Ostin izah edir ki, “bir neçə söz demək” sadəcə söz deməkdən və ya informasiya verməkdən ibarət deyil. “Evlənirəm” demək “evlənmək” feilini dildə həyata keçirməkdən ibarətdir, bu prosedur nəzərdə tutulduğunda “evlənmək” deməklə reallaşır (1, s. 8). Sözləri ifadə etmək, əslində, hərəkətin icrasında qeyri-müəyyən və hətta müəyyən başlıca (leading) hadisədir. Həmin hərəkətin icrası həmçinin ifadənin obyektidir və o icra edilməsi hesab edilən hərəkət üçün zəruri olan yeganə variantdır.

Həmin sözlərin ciddi olması onların xarici və vizual işarə kimi ifadə edilməsindən ibarətdir. Gözəgörünməz və mənəvi akt (hərəkət) rahatlıq, bildiriş və ya məlumat üçün ifadə olunur. Deyilən ifadə (the outward utterance) daxili hərəkət hadisəsinin (the occurrence of the inward performance) təsviridir, səhv və ya düzgün, fərqi yoxdur. “Söz vermək” daxili və mənəvi hərəkətdir.

“Nəşə *demək* nəşə *etmək* deməkdir” (və ya biz nəşə deməklə nəşə edirik) fikri ilə Ostin bəzi halları və mənalara nəzərə aldı. Bu məsələ fəlsəfədə bütövlükdə göründüyü qədər də təbiidir. Ostin səhv etməklə səhvi düzəltməyin yollarını araşdırır. Əgər biz heç vaxt səhv etməsək, onları necə düzəldə bilərik? – deyərək müraciət edir. Ostin göstərdiyi misallarda deyilən ifadələri sübut etməyin çətin olduğunu etiraf etsə də bunların bir fakt olduğunu qeyd edir. (1, s. 11)

Adi dildə elə deyimlər vardır ki, onu ifadə etməklə sonu haqqında nəşə bilmək də lazım gəlir. Məsələn, bu hissədə Ostin “mərc gəlirəm” ifadəsində bir uğursuzluğun olduğunu qeyd edir. Hətta bunu bədbəxtlik də adlandırır. “Mərc edirəm ki...” ifadəsinin düzgün və ya səhv olması yalnız oyun bitəndən sonra bəlli olur. Bu səbəbə görə Ostin bu cür ifadələrin xüsusunda səhv ola biləcək doktrinaları uğursuz doktrinalar (the doctrine of the Infelicities) adlandırır.

Ostinin fikirlərini nəzərə alaraq qeyd edək ki, “mərc edirəm” deyimi həm icraedici, həm də gələcək haqqında məlumat verici xarakter daşıyır. Yəni performativ və informativ xarakterə malikdir. “Yazı yazıram” deyimi fiziki hərəkətin dildə ifadəsi olduğu halda, “mərc edirəm” deyimi daxili və ya mənəvi hərəkətin dildə ifadəsidir. Fiziki hərəkət dedikdə, Ostinin göstərdiyi “outward action” nəzərdə tutulur ki, bu da “zəhəri hərəkət” deməkdir. Zəhəri hərəkət gözlə görülür, mənəvi hərəkət isə gözəgörünməzdir. Bu baxımdan da, onun səhv və ya düz olması şübhə altında olur. Mərc gəlməklə gələcəkdə baş verən hadisənin uğurla bitəcəyinə zəmanət vermək mümkün deyil.

İndi isə Ostinin fikirlərinə nəzər salaq. Ostin performativləri aşağıdakı kimi sistemləşdirir:

(A. 1) müəyyən ənənəvi təsirə malik olan qəbul edilən ənənəvi proses mövcud olmalıdır ki, bu prosedur müəyyən vəziyyətlərdə müəyyən şəxslər tərəfindən deyilən müəyyən sözləri əhatə etsin (include) və sonradan,

(A. 2) verilmiş halda bəlli (particular) şəxslər və vəziyyətlər bəlli prosesin icrası üçün uyğun olmalıdır.

(B. 1) Proses bütün iştirakçılar tərəfindən həm düzgün olmalı,

(B. 2) həm də tam icra edilməlidir.

(Γ. 1) tez-tez olduğu kimi müəyyən fikirləri və hisləri olan şəxslər tərəfindən istifadə edilmək üçün və ya istənilən iştirakçının deyimi üzərində müəyyən nəticəli davranışın (conduct) başlanması üçün proses harada təşkil edilirsə, sonra iştirak edən şəxsdə əslində həmin fikirlər və hislər olur və iştirakçılar bilməlidirlər ki, özlərini idarə etsinlər.

(Γ. 2) nəticədə həqiqətən özlərini idarə etməlidirlər.

Nikah prosesi zamanı deyilən ifadə (“Mən bu qadınla evlənirəm”) hərəkətin özüdür, yəni fiziki hərəkətin mənəvi icrasının dildə ifadəsidir. Lakin “nəyisə etməyə söz verirəm” deyiminin sonu bəlli olmadığı üçün və ya bu deyimdən sadəcə sui-istifadə olduğu üçün bu iki deyim arasında böyük bir fərq vardır. “Mən bu qadınla evlənirəm” deyimi icraçı xarakter daşdığı halda, “nəyisə etməyə söz verirəm” deyimini Ostin sonu bilinməyən, yəni nəticəsi deyilən anda bəlli olmayan deyim kimi yanaşır.

Ostin məhkəmə proseslərində və ya özünün qeyd etdiyi kimi məhkəmədəki aktlarda hakimlərin etdiyi işləri analiz edərək ki, hesab edir ki, onların dildə dediyi ifadələr özlüyündə hərəkətdir, hərçənd onlar heç bir fiziki hərəkət etmədən dildə işi yerinə yetirirlər. Buna misal olaraq “... qərar verirəm” deyimini göstərmək olar ki, bunu da Ostin A sinfinə daxil edir.

Deyimlərdə uğursuzluq problemi

C.L.Ostin birinci mühazirəsində vurğulamışdır ki, performativ deyimlər təkcə nəşə demək deyil, o nəşə etməkdir, hansısa hərəkəti həyata keçirməkdən ibarətdir, nəşə haqqında doğru və ya yalan məlumatdır. Digər tərəfdən, Ostin izah etməyə çalışmışdır ki, baxmayaraq ki, bu deyim nə səhvdir, nə də ki, düzdür, bu uğursuz ola bilər. Beləliklə, Ostin bu halları talesizlik (infelicities) adlandırır və onları altı hissəyə bölür. Bunlarla bərabər, dördünün də *Uğursuz* deyim demək kimi imkana malik olduğunu qeyd edir, sıfır dərəcəsində və boş nəşə etmək üçün ifadə edilən hərəkətdir, lakin ikisi, əksinə, bəyan edilən aktı yerinə yetirir ki, bu da prosedurdan sui-istifadədir.

A 1 – də müəyyən təsirə malik qəbul edilmiş şərti prosedur olmalıdır ki, buraya müəyyən şəraitdə müəyyən şəxslər tərəfindən müəyyən sözlərin deyimi daxildir. A 2 – də bu tamamlanaraq verilmiş vəziyyətdə xüsusi şəxslər və şəraitlər çağırılmış xüsusi prosedurun çağırışına (invocation) uyğun olmalıdır. A 1 və A 2-yə misal olaraq Ostin belə bir fikir irəli sürür: bir məclisdə özünə tərəfkeş seçərkən sən deyirsən: “Mən Corcu seçirəm”. Bu zaman Corc deyilərək – “Mən oynamıram” deyir. Şübhəsiz ki, bu vəziyyət uğursuz (unhappy) biri olur. Bu zaman sən Corcu seçə bilmədin, çünki sən oynamayan bir şəxsi seçmək üçün bir yolun yoxdur və ya Corc bu şəraitdə münasib obyekt deyil.

Ostinin digər bir misalına nəzər salaq: “Uzaq bir adada sən mənə deyə bilərsən: “Get, odun yığ”. Və mən deyə bilərəm: “Mən sənəni əmrini qəbul etmirəm” və ya “Sənəni mənə əmr vermək haqqın yoxdur”. “Sən uzaq bir adada öz hökmünü yeritmək istədiyin halda, mən sənəni əmrini qəbul etmirəm, çünki sən gəminin kapitanısan və buna görə də əslində sənə bəna səlahiyyətin çatır”. (1, s. 28) Ostin bu vəziyyəti A 2-yə daxil edərək izah edir: “müəyyən sözləri demək normaldır və qəbul ediləndir, lakin təhrik edilən vəziyyətlər və ya təhrik edən insanlar yanlışdır: “Mən seçirəm” deyimi öz yerindədir (düzgün sıradadır), lakin feilin obyekti “oynayandır” və əmr o vaxt keçərlili olur ki, feilin subyekti kamandır və ya səlahiyyətli şəxsdir.

Və bu halı B 2-yə gətirərək Ostin izah edir ki, prosedur tam yerinə yetirilməyib, çünki bu vəziyyətin əsas hissəsi budur ki, əmr edən şəxs əvvəlcə əmri yerinə yetirməyə cavabdeh olan şəxsi müəyyən etməlidir ki, o da cavabında “Mən sizin əmrinizi yerinə yetirməyə söz verirəm” desin. Bu da əlbəttə ki, qeyri-müəyyənliklərdən biridir.

Deyilən fikirləri nəzərə alaraq belə bir fikrə gəlirik ki, “mərc gəlirəm”, “söz verirəm”, “vəsiyyət edirəm” kimi deyimlər icraedici xarakter daşıyır, lakin nəticəsi bilinmir. Deməli, onlar uğursuz performativlərə daxildir.

Ostin həmçinin qeyd edir ki, “əmr edirəm” deyimi uğursuz sonluqla bitə bilər, çünki onun uğurla bitməsi üçün o müəyyən məkanda müəyyən səlahiyyətli şəxs tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Ostin bu halı yanlış (faulty) və ya natamam hərəkət (icra) adlandırır (B1 və ya B 2). Digər tərəfdən onun, həqiqətən, tam olduğuna inanır, baxmayaraq ki, özünün qeyd etdiyi kimi, o nə birmənalıdır, nə də tam müəyyən. Hüquqda qeyri-dəqiq performativin bu növünü B 1-ə və ya B 2-yə daxil edir – qeyri-dəqiq formada vəsiyyət etmək həm səhv, həm də natamam performativdir, lakin adi həyatda belə bir ciddilik yoxdur. Biz bunu həmçinin *anlaşılmamazlıqlara* (misunderstandings) bənzədə bilərik.

Beləliklə, Ostin cədvəlinə belə aydınlıq gətirir:

A 2. Verilmiş bir vəziyyətdə müəyyən şəxslər və vəziyyətlər keçirilən müəyyən prosedurun həyata keçməsi üçün münasib olmalıdır.

B 1. Prosedur bütün iştirakçılar tərəfindən düzgün həyata keçirilməlidir. Tam dəqiq olmayan formulların işlənməsi bu başlığa aid edilə bilər. Qeyri müəyyən formullar və münasibətlər (references) də bura daxildir. Məsələn, “söz verirəm ki, bu il yarış olmayacaq”, halbuki artıq bir neçə yarış planlaşdırılıb.

B 2. Prosedur bütün iştirakçılar tərəfindən tam həyata keçirilməlidir. Məsələn, “sənə nə altı pendən mərc gəlirəm” demək səmərəsizdir. “Evlənirəm” deməklə evlənməyə cəhd etmək də səmərəsizdir, əgər qadın desə ki, “mən razı deyiləm”. “Mən sənə çağırış elan edirəm” (I challenge you) demək səmərəsizdir, çünki mən dəqiqələrimi itirirəm. Mən tən-tənəli surətdə deyirəm ki, “Mən bu kitabxanayı açıram”, lakin bu səmərəsizdir, çünki açar cəftədedir, hələ açılmayıb.

Növbəti izah isə belədir ki, yerinə yetirmə uğursuz olur və bu hal vəziyyətdən sui-istifadə ilə bağlıdır. Ostin izah etdiyi halın sonuncu növünü Γ.1 və Γ.2 ilə qeyd edir: qeyri-səmimilik (insincerities) və pozuntu (infractions) və ya əməl etməmə (breaches). Baxmayaraq ki, yerinə yetirmə uğursuz olur, amma etibarsız olmur.

Γ.1: nə vaxt ki, prosedur müəyyən fikirləri, hissi və ya niyyəti olan şəxs tərəfindən təşkil olunur, o zaman bu prosedurda iştirak edən və əslində bu mühiti yaradan bir şəxsə də həmin fikir, hiss və niyyət olmalıdır. Və belə halda iştirakçılar vəziyyətə uyğun özlərini idarə etmək niyyətində olmalıdırlar;

Γ.2 və nəticədə iştirakçılar özlərini elə idarə etməlidirlər. (1, s. 39)

Ostin iksplisit (tam məlum) performativləri izah etmək üçün cümlə daxilindəki performativ görünən feillərin ilk olaraq siyahısını tutmağa çalışır. Sonra isə cümlələrin qısa formada düsturunu aşağıdakı kimi göstərir:

Mən x ki (I x that)

Mən (nə isə) etmək üçün x (I x to)

və ya Mən x (I x).

Ostin belə bir misal gətirərək qeyd edir:

(1) ilkin deyim: “Mən orada olacam”,

(2) tam müəyyən performativ (explicit performative): “Mən söz verirəm ki, orada olacam”. Axıncı düstur (formula) tam məlumə (explicit) aiddir. Bu o deməkdir ki, deyimi işlətməklə onu yerinə yetirir. Məsələn, biz soruşa bilərik “Bu sizin vədinizdir?”. Cavab ala bilərik: “Bəli” və ya “Bəli, söz verirəm”. Lakin cavab belə də olar: “Xeyr, lakin

belə bir niyyətim var”. Tam müəyyən nəşə demək (making explicit) nəyisə etdiyimi təsvir etmək və ya bəyan etmək deyil. Bu şərti hərəkətin icrasındır (ritual və ya mərasim sayacağı).

“Söz verirəm” performativ deyimdir, təsviri, yəni deskriptiv deyil. O nə doğrudur, nə də yalan.

Tam müəyyən performativ feil (explicit performative verb) “ki” (that) bağlayıcısı ilə işləmə bilməz. O “üçün” (to) ilə işlənir, ya da heç nə ilə işlənmir. Məsələn: “(... üçün) üzr istəyirəm” (I apologize (for...)), “Sizi salamlayıram” (I salute you). (1, s. 73)

Tam müəyyən performativin (eksplisit performativ) düsturu daha çox müxtəlif nitq alətləri arasında ən sonuncu və ən uğurlusudur. Yeri gəlmişkən, Ostin öz mühazirəsində onların ilkin variantını belə açıqlamışdır: “Mən ... edəcəyəm”. “Mən söz verirəm ki, ... edəcəyəm” isə tarixən onun daha inkişaf etmiş formasıdır.

Ostin ifadələrlə bağlı misallar göstərmişdir:

Tam məlum performativ	Yarım-təsviri	Təsviri
Təşəkkür edirəm (I thank)	Minnətdaram	Minnətdarlıq hissi keçirirəm (I feel grateful)
Üzr istəyirəm (I apologize)	(I am grateful)	
Tənqid edirəm (I criticize)	Təəssüflənirəm (I am sorry)	Pəşmanam (I repent)
Təqsirləndirirəm (I censure)	Günahlandırırım (I blame)	... görə sarsılmışam (I am shocked by)
Razıyam (I approve)	Bəyənirəm (I approve of)	görə ... ikrah hissi keçirirəm (I am revolted by)
Sizə “xoş gəldiniz” deyirəm (I bid you welcome)	Sizi salamlayıram (I welcome you)	Razılıq hissi keçirirəm (I feel approval)
Təbrik edirəm (I congratulate)	... görə şadam (I am glad about)	

Ostin göstərdiyi bu deyimlər arasında birinci sütunda yerləşənləri performativ (icraedici) deyim (performative utterances), ikinci sütundakıları yarım-deskriptiv (yarım-təsviri) (half descriptive), üçüncü sütundakıları isə məlumatverici (reports) adlandırır.

Ostin məsələyə belə aydınlıq gətirir: kimsə deyəndə ki, “sizi salamlayıram” və ya “sizə “xoş gəldiniz” deyirəm”, “biz deyə bilərik: görəsən, o, həqiqətənmi onu salamlayır?” lakin biz deyə bilmərik ki, “görəsən, o, həqiqətən, ona salam deyir?”. Eyni vəziyyət digərlərinə də aiddir: “Üzr istəyirəm”, “təəssüflənirəm” və s.

Bunlar arasındakı mənanı fərqləndirmək üçün hərəkəti sözə uyğunlaşdırmaq lazımdır. (suiting the action to the word). Bu xüsusi bir haldır ki, burada performativ yarana bilər, lakin performativ özlüyündə deyim deyildir. Hərəkət sözlə uzlaşırsa, bu zaman o özlüyündə şifahi performativ olur (verbal performative).

Performativ feillər

Ostin performativ feilləri aşağıdakı kimi ayırır:

İnandırırım ki... (I argue that)

Mən düşünürəm ki... (I conclude or infer that)

Mən təsdiq edirəm ki... (I testify that)

Mən etiraf edirəm ki... (I admit that)

Mən qəbul edirəm ki... (I postulate that-fərziyyə kimi qəbul etmək)

Mən əvvəlcədən bildirirəm ki... (I prophesy or predict) (1, s. 85)

Bu deyimlər hökmdür, lakin feillər özlüyündə əsl performativ olaraq görünür.

Nəticə

Apaşdığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəlirik ki, adi dildə işlənən deyimlər iki hissəyə bölünür: konstativ və performativ deyimlər. Konstativ deyimlər təsvir xarakteri daşıyır. Onlar həm də deskriptiv deyimlər adlanır. Konstativlərdən fərqli olaraq, performativ deyimlər hərəkətin dildə, yəni deyimdə ifadəsidir. İnsan performativi deməklə heç bir fiziki hərəkət etmədən müəyyən aktı yerinə yetirir, məsələn, söz verirəm. Dilin bu cür fəlsəfi təhlili müasir fəlsəfə və dilçilik sahəsində böyük marağa səbəb olmuşdur. L.Vitgenşteyn tərəfindən irəli sürülən bu ideyanı C.L.Ostin geniş təhlil edərək elmə öz töhfəsini vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. Oxford University Press. Oxford, New York 1955, 192 p.
2. How_to_Do_Things_with_Words (<https://www.goodreads.com/book/show/333832.>) (11.01.2018)
3. <https://plato.stanford.edu/entries/austin-jl/> (11.01.2018)
4. Философия языка. Едиториал. Москва УРСС, 2004, 208 с.
5. Oxford Advanced learner's Dictionary. Oxford New York: Oxford University Press, 2005. 1780 s.
6. <https://glossary.sil.org/term/speech-act> (17.07.2-18)
7. Wittgenstein L. Philosophical Grammar. University of California Press. Basil Blackwell, Oxford, 1974. (<https://books.google.com.tr/books?isbn=0826493777>)

Abstract

Uljay Giyasi

Philosophical analysis of language: constatives and performatives

The article involves analysis on constatives and performatives which draws most philosophers' and linguists' attention. Constatives and performatives are statements used in simple language. Thus, the article also illustrates J.K. Austin's ideas on statements. Besides, it analyses types of performatives in a simple language. The idea that L. Wittgenstein put forward first was deeply researched by J.K. Austin who made a great contribution to science. Such philosophical analysis of language has been of great interest by many philosophers and linguists.

Key words: language, philosophy, constative, performative, statement

Резюме

Улджай Гиаси

Философский анализ языка: констати́вы и перформативы

В данной статье говорится об анализах константивов и перформативов, которыми долгое время интересовались многие философы и лингвисты. Констати́вы и перформативы - это высказывания, используемые на простом языке. Таким образом, эта статья раскрывает идеи Д.К. Остина о высказываниях и типы перформативов на простом языке. Идея которая впервые была возложена Л.Витгенштейном долго и тщательно изучалась со стороны Д.К. Остина, человека сделавшего большой вклад в науку. Подобные философские идеи языка также были в центре внимания многих лингвистов и философов.

Ключевые слова: язык, философия, констати́вы, перформативы, высказывание

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseyinli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

**MODERNLƏŞMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN AKTUALLIĞINA DAİR
ELMİ-KONSEPTUAL YANAŞMALAR**

Hülya MƏMMƏDLİ*

Açar sözlər: modernləşmə, qloballaşma, postmodernizm, milli dövlət, liberal demokratiya

Giriş

XVIII-XIX əsrlərdə gedən sürətli sənayeləşmə, urbanizasiya proseslərinin nəticəsində ictimai, siyasi, mədəni həyatda baş verən köklü dəyişiklikləri izah edən ideya istiqaməti kimi modernləşmə nəzəriyyəsi M.Veber, M.Kondorset, E.Dürkheyim, T.Parsons və bir çox başqa alimlərin əsərlərindən meydana gəlmişdir. Modernləşmənin əsas xüsusiyyətləri kimi sənayeləşmə, maariflənmə, urbanizasiya, bürokratlaşma, rasionallaşma, dünyanın hər yerində milli dövlətlərin yaranması, demokratikləşmə, kapitalizmin hakim iqtisadi formasıya çevrilməsi, individualizm və uğur fəlsəfəsi, elmin özünü təsdiqi və dünyəviləşmə qəbul edilir. Bu dəyişikliklərin sayəsində yeni dəyərlər, yeni düşüncə və həyat tərzı formalaşmış, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə, informasiya və vətəndaş cəmiyyətinə keçid baş vermiş, qloballaşma prosesi isə dünyanın "ucqarlarında" olan cəmiyyətlərin də transformasiyasını sürətləndirmişdir.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən isə modernləşmə nəzəriyyəsi və modernizm konsepsiyası inkişafı birxətli qəbul etməsi, qərbrərkəzçi olması səbəbindən tənqid olunmağa başladı, postmodernizm və postmodernləşmə J.F.Lyotard, R.İnqlhart və b. filosof və alimlər tərəfindən modernizm və modernləşməyə qarşı, yaxud onun davamı kimi təqdim olundu.

1. Modernləşmə nəzəriyyəsinin yenidən aktuallaşması

Sovetlər Birliyinin və Avropada kommunist rejimlərin tənəzzülü nəticəsində müstəqillik qazanan dövlətlər qabaqcıl, inkişaf etmiş ölkələrə çatmaq hədəfini qarşıya qoydular. Siyasi, iqtisadi, sosial sferalarda islahatların aparılması, modernləşmə xəttinin yürüdülməsi zərurətinin meydana çıxdığı həmin ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan siyasi elmində modernləşmə problemi aparıcı təhlil istiqamətlərindən birinə çevrildi. Təsədüfi deyil ki, 2011-ci il dekabrın 21-də Bakıda "Modernləşmə siyasəti: yeni iqtisadi və sosial çağırışlar" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda dünyanın 30-dan artıq ölkəsindən gəlmiş nümayəndələrin iştirakı ilə mövzu ətrafında fəal dialoq təşkil olunmuşdur (1, s. 7).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və qloballaşmanın iqtisadiyyata, cəmiyyətə və siyasi sferaya təsirinin postmodernist baxış nöqtəyi-nəzərindən izahının geniş yayıldığı 21-ci əsrdə modernləşmə nəzəriyyəsinin və modernləşmə siyasətinin beynəlxalq səviyyədə müdafiəsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində Çin elmi mərkəzləri də böyük fəallıq nümayiş etdirir. 2002-ci ildə Çin Elmlər Akademiyasının nəzdində yaradılan Modernləşmə Tədqiqatları Mərkəzi modernləşmə nəzəriyyəsi və siyasəti üzrə beynəlxalq miqyasda elmi araşdırmalar aparan önəmli mərkəzlərdən birinə çevrildi. Mərkəzin təşkilatçılığı ilə 2013-cü il 8-9 avqust tarixlərində Pekində "Modernləşmə və global dəyişiklik" mövzusunda keçirilən 1-ci Beynəlxalq Modernləşmə Forumunda A.Martinelli, P.Ştompka, Ç.He, M.Kohen və b. alimlərin də iştirakı ilə qəbul edilən yekun bəyannamə

* doktorant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: hulya.mammadli@yahoo.com

modernləşmə nəzəriyyəsinin 21-ci əsrdəki yerini bir qədər də aydınlaşdırdı. Bəyannaməyə əsasən konfrans iştirakçıları belə qənaətə gəlir ki, 18-ci əsrdən başlayan və bu gün də davam edən modernləşmə prosesini iki mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə kənd təsərrüfatından sənayeyə, ikinci mərhələ isə sənayedən biliyə əsaslanan iqtisadiyyata və cəmiyyətə keçiddən ibarətdir. Modernləşmənin birinci mərhələsi klassik modernləşmə adlanır, ikinci mərhələ barədə isə postmodernləşmə, davamlı modernləşmə, refleksiv modernləşmə və s. müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bütün ölkələr iradi, yaxud qeyri-iradi olaraq modernləşmə prosesini yaşayır və bəzi ölkələrdə bu, dövlətin qarşısında məqsəd kimi qoyulur. Hesab olunur ki, bu gün modernləşmə prosesinin hərəkətverici qüvvəsini heç də yalnız maddi istehsal deyil, həm də daha keyfiyyətli həyat səviyyəsi, insan yaradıcılığı, təhsilin və elmin təkan verdiyi texnoloji və sistem yeniləşməsi təşkil edir (2, s.1974).

Başqa sözlə, akademik Ramiz Mehdiyevin də əsaslandırıdığı kimi, modernləşmə bir tərəfdən iqtisadiyyatın və sənaye istehsalının daha da inkişafı ilə, digər tərəfdən demokratikləşmə, açıq cəmiyyət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesləri ilə əlaqəlidir (3, s. 11-12).

2. Müasir qloballaşmanın meydana gətirdiyi çağırışlar

Qloballaşma prosesləri ən yeni modernləşmə konsepsiyaları qarşısında bir sıra çağırışlar ortaya çıxarmışdır:

- qloballaşma prosesi və iqtisadi asılılığın artması heç də bütün dövlətlər üçün faydalı olmamış, bəzi, xüsusən də zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluq və işsizlik artmış, həyat şəraiti pisləşmişdir. Buna səbəb iqtisadi nailiyyətlərin bir qisim ölkələrə fayda, digərlərinə zərər vurməsi, həmçinin, müsbət amillər kimi mənfi tendensiyaaların, məsələn, iri iqtisadiyyatı olan ölkələrdə baş qaldıran maliyyə, iqtisadi böhranların dünyanın demək olar ki, bütün regionlarına təsir göstərməsidir;

- transmilli cinayətkarlıq - silah, narkotik maddə, orqan, insan alveri, terrorizmin və kibercinayətkarlığın sərhədləri asanlıqla aşması modernləşmənin başlıca obyektə və subyekti olan milli dövlətləri ciddi sınaqlar qarşısında qoymuşdur;

- mədəni, mənəvi, ideoloji sahələrdə gedən qloballaşma prosesi bəzən milli identikliyi, milli düşüncəni və milli ideologiyayı təhlükə qarşısında qoyaraq, dövlətlərin ideoloji əsaslarına aşındırıcı təsir göstərə bilir. Qloballaşmanın qeyri-maddi təsirlərindən danışarkən heç də yalnız populyar Qərb mədəniyyəti nəzərdə tutulmur. Təəssüf ki, qloballaşma ekstremist, radikal dünyagörüşü, həyat tərzə və submədəniyyətlərin də yayılmasına şərait yaradır. Bu proseslərdə kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin, xüsusən də smartfonların və sosial şəbəkələrin getdikcə artan rolu əhəmiyyəti sürətlə artmaqda olan ayrıca tədqiqat mövzudur;

- sirr deyil ki, aparıcı güclər arasında qlobal geosiyasi mübarizə SSRİ-nin keçmişdə qalmasına baxmayaraq, hazırkı dövrümüzdə nəinki zəifləməmiş, əksinə daha açıq və kəskin hal almışdır. Bu situasiyada iri dövlətlər nisbətən kiçik dövlətlərə bəzən “yumşaq”, bəzən “sərt”, bəzən isə “iti güc” (4) (“sərt güc”ün bir növü kimi, Cozef Nay tərəfindən irəli sürülmüşdür və informasiyadan manipulyasiya və aldatma yolu ilə qərəzli məqsədlər naminə istifadə anlamında işlədilir – H.M.) vasitəsilə təsir göstərməyə, onların xarici və daxili siyasətini yönləndirməyə çalışır.

3. Postmodernləşmə və milli dövlət

Göstərilən amilləri nəzərə alaraq, bəzi tədqiqatçılar başqa cərəyanları, xüsusən də postmodernləşməni modernləşməyə qarşı qoyurlar. Lakin bu cərəyan dəyərlərinə və xüsusiyyətlərinə görə heç də bütün ölkələr və cəmiyyətlər üçün məqbul sayıla bilməz. Postmodernləşmə nəzəriyyəsinin yaradıcılarından olan Ronald İnqlhart postmodern dəyərlər

içərisində güclü lider amilinin əhəmiyyətini itirməsi, dövlətin iqtisadiyyatda rolunun azalması, özünüifadə və siyasi iştirakın artması, ənənəvi ailə strukturunun fərdi istəklərə uyğunlaşdırılması və yeni, qeyri-ənənəvi ailə modellərinin yaranması, dini hökmlərin mütləqliyini itirməsi, fərdlərin kilsə, dini təşkilat və icmalara bağlılığının zəifləməsi, ksenofobiya və fundamentalizmin fərqli dəyərlərə maraqla, ekzotik bir obyekt kimi yanaşma ilə əvəzlənməsini göstərir (5, s. 43-45).

Göründüyü kimi, İngiltərənin sadaladığı postmodern dəyərlər əsasən bugünkü Qərbi liberal demokratik dəyərləri ilə uyğunluq təşkil edir və həmin dəyərlərin bir qismi universal olsa da, bəziləri dünyanın başqa yerlərində birmənalı qarşılanmır. Ümumiyyətlə, postmodernləşmə tərəfdarları postmodern cəmiyyətin təsvirini verərkən əsasən inkişaf etmiş Qərbi ölkələrini nəzərdə tuturlar, lakin bu ölkələrdə son illərdə gedən bir sıra proseslər postmodern idarəetmənin və dəyərlərin sınaq qarşısında qaldığını göstərir.

Hazırda postmodernləşmənin və ya postmodern siyasətin iki başlıca böhranını qeyd edə bilərik:

1) Postmodern idarəetmə XXI əsrin global problemləri və çağırışları qarşısında çətin vəziyyətdədir;

2) Postmodern idarəetmənin mövcud problemlər qarşısındakı çıxılmaz durumu postmodern dəyərlərin böhranına səbəb olmuşdur.

Bu problemlərə Avropa İttifaqında gedən proseslərin nümunəsində nəzər salmaq mümkündür. Modernləşmənin tənqidçilərindən olan britaniyalı strateq Robert Kuper modern milli dövlətlərdən ibarət beynəlxalq münasibətlər sisteminin münaqişələrə meyilli olduğunu irəli sürərək ənənəvi modern milli dövlətlərə alternativ kimi Avropa İttifaqını göstərir, onu “postmodern sistem” və ya “postmodern imperializm” adlandırır. Postmodern imperializmin xüsusiyyətləri sırasında o, dövlətlərin bir-birinin daxili siyasətinə fəal müdaxilə etməsi, birgə kəşfiyyat, birgə müdafiə, sərhədlərin əhəmiyyətini itirməsi, şəffaflığın, qarşılıqlı asılılığın artmasını sadalayır (6, s. 19). Doğrudur, Avropa İttifaqı öz daxilində milli dövlətlərin bir-birinə hücumu ehtimalını xeyli azaldaraq, Avropada sabit dövlətlərarası münasibətlər sistemini formalaşdırmışdır. Lakin bu sistem qeyri-ənənəvi və XXI əsrin global təhlükə mənbələri, xüsusən də terrorizm və onun nəticələri ilə mübarizədə özünü o qədər də doğrultmur. Avropa ölkələrində baş verən terror hadisələri və genişlənən dini radikalizm problemi Avropa İttifaqının öz daxilində təhlükəsizliyi təmin etməkdə ciddi çətinliklə üzləşdiyini göstərir. Yaranmış problemlər İttifaq ölkələrinin Aİ-nin mərkəzi qurumlarından gələn çözüm təkliflərinin bir çoxundan imtina etməsinə, milli dövlət suverenliklərini artıraraq öz sərhədlərini möhkəmləndirmə tədbirləri görməsinə, bununla da “sərhədsiz Avropa” ideyasının və “Şengen zonası”nın böhranına səbəb olmuşdur. Bu hadisələrə paralel olaraq, bəzi İttifaq ölkələrində Aİ daxilində qalıb-qalmaq ilə bağlı referendumlar keçirilir. Bütün bunlar ən qabaqcıl postmodern dövlət nümunəsi hesab olunan Avropa İttifaqının ciddi siyasi və struktur böhranı keçirdiyini göstərir.

Nəticə

Sadalanmalar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, postmodern siyasət və postmodern idarəetmə XXI əsrin terrorizm, radikalizm, milli təhlükəsizlik, qeyri-leqal miqrasiya kimi çağırışlarına cavab verməyə, problemlərə qarşı gəlməyə hazır deyil. Xüsusən də təhlükəsizlik faktorunun əhəmiyyətinin daha da artdığı bir dövrdə modernləşmənin əsas məhsulu olan milli dövlətin sahib olduğu suverenlik, güclü daxili təhlükəsizlik sistemi daha funksional xarakter daşıyır. Lakin terrorizm, ekstremizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi hədələrin global şəbəkələrə malik olduğunu nəzərə alsaq, bu təhdidlərlə milli dövlət təkliddə deyil, digər dövlətlər və beynəlxalq qurumlarla birgə, lakin suverenliyini qorumaq şərtlə mübarizə aparmalıdır.

Bununla belə, modernləşmə nəzəriyyəsinin də dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac var. İ.Uollerstayn, R.İnqlhart, Y.Bredşou və b. modernləşməni qərbləşməyə, avropasentrist olmaqda tənqid etmişdir. Müasir modernləşmə nəzəriyyəçiləri bu tənqidi haqlı irad kimi qəbul edərək, bir tərəfdən, modernliyin təməlində Avropadakı elmi-texniki və iqtisadi inkişafın, demokratiya dəyərlərinin, siyasi institutların dayandığını qəbul edir, digər tərəfdən, dünyada mədəniyyətlərin müxtəlifliyi faktorunu da nəzərə alaraq modernləşməyə bir yox, müxtəlif yolların apardığını irəli sürürlər (7, s. 24). Hesab olunur ki, ölkələrin spesifik xüsusiyyətləri, tarixi inkişafındakı fərqləri nəzərə alınaraq modernləşmə proqramlarında çoxvariantlılıq təmin olunmalıdır (8, s. 518). Deməli, modernləşmə prosesi heç də bütün cəmiyyətlərdə Qərbdə olduğu kimi, ifrat liberal, yaxud postmodern dəyərlərin bərqərar olması, milli dövlət suverenliyinin zəifləməsi ilə nəticələnməli deyil, hər bir ölkənin, cəmiyyətin öz inkişaf yolunu və öz “modernlik” anlayışını müəyyənləşdirmək haqqı tanınmalıdır.

Bir sıra tənqidlərə və yeni cərəyanların meydana gəlməsinə baxmayaraq, modernləşmə nəzəriyyəsi bugünkü elmi ədəbiyyatda və bir çox dövlətlərin təcrübəsində həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətini və aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Beləliklə, dövrümüzün global problemləri və təhlükəsizlik çağırışları milli dövlətlərin gələcəyi, xalqların rifahı baxımından modernləşmə nəzəriyyəsinin aktuallığını daha da artırmışdır. Bu nəzəriyyəyə müasir baxış isə onun hər bir ölkənin sosio-mədəni xüsusiyyətlərinə və milli maraqlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiqinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Modernləşmə siyasəti: yeni iqtisadi və sosial çağırışlar / Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 464 s.
2. Global Modernization Review: New Discoveries and Theories Revisited // Ed-ed. By Martinelli A., He C. Singapore, World Scientific Publishing Co.Pte.Ltd., 2015, 1974-1975 pp.
3. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 216 s.
4. Nye J. How Sharp Power Threatens Soft Power // Foreign Affairs, January 24, 2018.
5. Inglehart R. Modernization and postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies. New Jersey: Princeton University Press, 1997, 455 p.
6. Cooper R. The Post-Modern State // Re-Ordering The World. Ed-ed by Leonard M. The Foreign Policy Centre, London, 2002, pp. 11-21.
7. Martinelli A. Global Modernization and Multiple Modernities // Global Modernization Review: New Discoveries and Theories revisited. Ed-ed by Martinelli A., He C. Singapore, World Scientific Publishing Co.Pte.Ltd., 2015.
8. Blokker P. Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe // European Journal of Social Theory, 2005, 8(4), pp. 503-525.

Резюме

Хюлья Мамедли

Научно-концептуальные подходы на актуальность теории модернизации

В статье освещаются конкретные характеристики теории модернизации и проблемы, с которыми она сталкивается в рамках процессов глобализации. Глобальные проблемы нашего времени и проблемы безопасности еще больше повысили актуальность теории модернизации в благосостоянии народов. Современный взгляд на эту теорию позволяет ее гармонично применять к социокультурным характеристикам и национальным интересам каждой страны. Несмотря на ряд критических замечаний и появление новых тенденций, теория модернизации сохранила свое теоретическое и практическое значение и актуальность в современной научной литературе и практике многих государств.

Ключевые слова: модернизация, глобализация, постмодернизм, национальное государство, либеральная демократия

Summary

Hulya Mammadli

Scientific and conceptual approaches to the relevance of the modernization theory

The article highlights the specific characteristics of the modernization theory and the challenges that it faces in the framework of globalization processes. Global and security challenges of modern time have further increased the relevance of the modernization theory in the welfare of the peoples. A modern view of this theory allows it to be applied in a harmonious way in accordance with the socio-cultural characteristics and national interests of countries. The article defends the position that despite a number of criticisms and emergence of new trends, modernization theory has maintained its theoretical and practical significance and relevance in today's scientific literature and in the practice of many states.

Key words: modernization, globalization, postmodernism, nation state, liberal democracy

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görül-
müşdür

UOT 1; 82

XORXE LUIS BORXESİN YARADICILIĞINDA ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞI

İlahə ABBASLI*

Açar sözlər: Xorxe Luis Borxes, fəlsəfə, postmodernizm, zaman, məkan

Giriş

Dünyanın yaranması, mövcudluq problemi, zaman və məkan anlayışları kimi məsələlər istər fəlsəfədə, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda öz əksini tapmışdır. Bir sıra ədəbi cərəyanların fəlsəfədən qaynaqlanaraq yarandığını əsas götürərək deyə bilərik ki, ədəbiyyatşünaslıqda tətbiq edilən həmin anlayışlar fəlsəfi anlamını qoruyaraq yeni ədəbi kontekstdə işlənmişdir. XX əsrdə formalaşmış postmodernizm cərəyanında bu tip fəlsəfi anlayışların istifadəsinə tez-tez rast gəlirik. Fəlsəfənin ədəbiyyata nüfuzuna XX əsr Latın Amerikası ədəbiyyatı nümayəndəsi Xorxe Luis Borxesin yaradıcılığında müşahidə edə bilərik. Yaradıcılığında fəlsəfi məsələlərə toxunan Borxes bir sıra fəlsəfi konsepsiyalardan ilhamlanmışdır.

Fəlsəfədə zaman və məkan anlayışları

Zaman və məkan anlayışlarına münasibət hər zaman eyni olmamışdır. Müxtəlif dövrlərdə bir sıra filosoflar bu iki anlayış barədə fərqli mülahizələr yürütmüşlər. Əsas iki zaman və məkan konsepsiyası mövcud olmuşdur. Bunlar substansial və relyativ konsepsiyalardır. Substansial konsepsiya antik dövr atomistləri olan Demokrit və Epikürə məxsusdur. Onlar bildirirdilər ki, məkan təkcinsli və sonsuzdur. Zaman anlayışı isə həmin dövrdə hərəkətin subyektiv halı kimi dəyərləndirilirdi. Yeni dövrdə bu konsepsiyayı İ.Nyuton inkişaf etdirdi. “İ.Nyutonun fikrincə, məkan öz-özlüyündə tamamilə hərəkətsiz, kəsilməz, təkcinsli və sonsuzdur” (9, 20). Nyuton mütləq məkandan əşyaların ölçüsünü – onların ilkin formasını fərqləndirirdi. Əşyaların ölçüsü dedikdə, onların materiyada tutduğu yer nəzərdə tutulur. Mütləq məkan öz hissələrinin ayrılmazlığına görə ölçülməz və bilinməzdir. Əşyaların vəziyyəti və onlar arasındakı məsafəni digər əşyalara münasibətdə müəyyənləşdirmək mümkündür. Nyutonun konsepsiyasında zaman mütləqdir və o heç nədən asılı deyil, keçmişdən gələcəyə kimi bərabər şəkildə axır. O, hadisələrin toplanma yeridir: hadisələr onu doldura bilər və ya ola bilsin ki, onu doldurmasınlar, hadisələrin gedişi zaman axımına təsir göstərmir. Zaman universaldır, tək ölçülüdür, kəsilməzdir, sonsuzdur, təkcinslidir. Nyuton mütləq zaman anlayışından nisbi zaman anlayışını ayırırdı. Nyutonun konsepsiyasında zaman və məkan bir-birindən asılı deyil. “Məkan və zamanın müstəqilliyi hər şeydən əvvəl özünü onda büruzə verir ki, məkanda yerləşən iki nöqtə arasındakı məsafə ilə iki hadisə arasındakı zaman kəsiyi bir-birindən asılı olmayaraq bütün hesab sistemlərində öz əhəmiyyəti saxlayır” (8).

Nyutonun zaman və məkan konsepsiyasından çıxış edərək Leybnits relyativ konsepsiya işləyib hazırlamışdır. Relyativ konsepsiyaya əsasən, zaman və məkan obyektlər və hadisələr arasındakı münasibətlər əsasında mövcuddur və onların xaricində mövcud deyil. Leybnits konsepsiyasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onda “zaman və məkan haqqında təsəvvürlər – zaman və məkanın materiya ilə yanaşı mövcud olması və ondan

* magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ilahaabbas@gmail.com

asılı olmaması; zaman və məkanın varlığın müstəqil başlanğıcı olması fikri inkar olunur” (10, 3). Leybnitsə görə, məkan bir-birindən ayrı mövcud olan çoxsaylı əşyaların qarşılıqlı düzülüş qaydasıdır. Zaman isə bir-birini əvəz edən hadisələrin və ya əşyaların düzülüşüdür. Nyutonun konsepsiyası XVII-XIX əsrlərdə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlasa da, Leybnitsin konsepsiyasına maraq nisbətən daha az idi. Buna səbəb Leybnitsin irəli sürdüyü konsepsiyanın həmin dövrdə elmin bu yöndə olan suallarına cavab verə bilməməsidir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində elmdə materiya haqqında təsəvvürlərdə və zaman və məkan anlayışlarında radikal dəyişikliklər yarandı. A.Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi sübut etdi ki, zaman və məkan Nyutonun iddia etdiyi kimi mütləq deyil, nisbidir. Stiven Hoking bu fikrin izahını bu şəkildə vermişdir: “Məkan və zaman kainatda baş verən hər şeyə təsir etməklə qalmır, onların özü də, bu hadisələrin təsiri ilə dəyişir” (2, 59). Bu isə o deməkdir ki, artıq zaman və məkana olan münasibət xeyli dəyişmişdir: bu iki anlayış “vahid və mütləq” deyil. Əvvəllər iddia olunduğu kimi deyil, hadisələr dəyişməz məkan və zaman daxilində baş vermir, hadisələrin baş verməsi onları əhatə edən zaman və məkanın formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir.

Ədəbiyyatda zaman və məkan anlayışlarının işlənmə şəkli

İstənilən bədii əsər üçün ən vacib məqamlardan biri onun zamanının və məkanının müəyyənləşdirilməsidir. Bu iki anlayışlar oxucuya əsər haqqında kifayət qədər məlumat verir. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır: əsərin zamanı/məkanı dedikdə nə nəzərdə tutulur? Əsərdəki zaman əsərdə təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi zaman kəsiyi, əsərdəki məkan isə əsərdə baş verən hadisələrin baş verdiyi ərazini bildirir. Ədəbiyyatda zaman və məkanın qarşılıqlı əlaqəsini M.Baxtin xronotop adlandırmışdır. Əslində bu termini elmə A.Eynşteyn nisbilik nəzəriyyəsində ilk dəfə istifadə etmişdir, lakin Baxtin bu termini ədəbi kontekstə uyğunlaşdırmışdır. Baxtin belə hesab edir ki, ədəbi xronotopda zaman məkan üzərində üstünlüyə sahibdir (bax: 6, 235-240).

Hər hansı ədəbi əsəri yaradan şəxs müəllif olduğu üçün, əsərdəki obrazları, zamanı, hadisələrin baş vermə məkanını, əsərdəki elementləri və s. müəyyənləşdirən şəxs odur. O bu seçimində tamamilə azaddır. D.Lixaçov müəllifin zamanı təsvirini verməsini belə ifadə etmişdir: “Müəllif qısa və ya uzun zaman kəsiyi təsvir edə bilər, zamanı yavaş və ya tez axmağa məcbur edə bilər, on kəsilməz və ya kəsilən, ardıcıl və ya qeyri-ardıcıl axan təsvir edə bilər” (7, 211). Bədii əsərdə zamanın müxtəlif formaları mövcuddur. Bunlar yazıçının zamanı, oxucunun zamanı və oxuma zamanı, tarixi zaman, nəqlətmə zamanı kimi müəyyənləşmişdir (bax: 3).

Ədəbiyyatda məkan anlayışı zaman anlayışı ilə bağlıdır. Əsərdəki məkan oxucuya hadisələr barədə daha aydın və müfəssəl fikir yürütməyə əsas verir. Ədəbiyyatda məkanın təsviri birmənalı və sabit deyildir. İstər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də, yazılı ədəbiyyat nümunələrində məkan hadisələrin gedişatını izah edən ünsür olmuşdur. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, məkan ilə əsərin janrı arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Əsərdə bir neçə məkan növü fərqləndirilir: a) nöqtəli, səthi məkan b) sərhədli, sərhədsiz məkan; c) həqiqi, sehirli məkan; ç) xarici, daxili məkan və s. (ətraflı bax: 6, 81). Janrdaxili məkan kontinuumunu nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə müəyyənedici faktor müəllifin hadisələrə və faktlara fərdi yanaşmasıdır.

Postmodernizmdə zaman və məkanın işlənmə mövqeyi

XX əsrin II yarısında formalaşan postmodernizm cərəyanı bir çox xüsusiyyətlərinə görə digər cərəyanlardan fərqlənir. Bunlardan biri də zaman və məkan anlayışlarının fərqli tərzdə işlənməsidir. Postmodernizmə qədər ədəbiyyatda zaman və məkan anlayışlarının işlənmə mövqeyi nisbətən dar çərçivəyə malik idi. Modernizmdə zaman anlayışı əsərdə

baş verən hadisələri əhatə edəcək qədər idi. Zaman xronoloji ardıcılıqla davam edir, keçmişdən gələcəyə doğru uzanırdı. Məkan anlayışı isə hadisələrin baş verdiyi material aləmin həddlərini keçmirdi. Məkan modernizm və postmodernizm arasında ən böyük fərq kimi göstərilə bilər. Modernizmdə məkan sadə, lazımsız xırdaqlardan uzaqdır. Postmodernizmdə isə bunun əksinə, bəzəkli, qarışıq məkan təqdim edilir. (bax: 4, 2284) Bir çox xüsusiyyətlərinə görə modernizmə qarşı çıxan postmodernizm cərəyanı isə ona qədər mövcud olan bütün stereotipləri qıraraq, tamamilə fərqli zaman və məkan anlayışları ortaya qoymuşdur. Postmodern ədəbiyyat zamanın ardıcıl təsvirini inkar edir, bu da əsərdə xronoloji ardıcılığın pozulmasına gətirib çıxarır. Fridrik Ceymsen postmodernizmdə zaman anlayışını izahını Lakanın şizofreniya nəzəriyyəsi vasitəsilə izah etmişdir ki. O bildirir ki, şizofreniyanı dil pozğunluğu hesab edən Lakan şizofreniya xəstələrinin danışdığı zamanı həqiqi anlamda dildən istifadə etmədiklərini deyir. Lakanın fikrincə, zaman anlayışı, hafizə dil vasitəsilə müəyyənləşir. İnsan istifadə etdiyi dil vasitəsilə özü üçün keçmiş, indi və gələcək yarada bilər. Halbuki, şizofreniya xəstələri üçün bu mümkün deyil. Onlar dili normal insanlar kimi istifadə edə bilmədiklərinə görə, keçmiş və gələcək anlayışları onlar üçün mövcud deyil, onlar üçün yalnız “indi” mövcuddur. Dolayısı ilə, şizofreniya xəstələri üçün mövcud olan “indi” anlayışı, normal insanlar üçün mövcud olan “indi” anlayışından böyük və daha genişdir. (bax: 5, 210)

“Ayrılan cığırılar bağı”nın zaman və məkanı

“Ayrılan cığırılar bağı” Borxesin ən çox maraq doğuran hekayələrindən biridir. Yazıcının bu əsəri 1941-ci ildə, yəni II Dünya müharibəsi zamanı qələmə almışdır. Borxes bu hekayəsində postmodernist ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən və magik realizmdən istifadə etmişdir. Postmodernist ədəbiyyatın başlıca xüsusiyyətlərindən biri əsərdə interteks-tuallıqdan istifadədir. Bu səbəbdən də, Borxes bu hekayəsində Syuy Penin yazmış olduğu “Ayrılan cığırılar bağı” adlı əsərindən bəhs edir. Ümumilikdə, hekayə ilə tanışlıq zamanı burada bir neçə məqam diqqətimizi cəlb etdi. Bunlar - hekayənin daxilində başqa əsərdən bəhs olunması; hadisələrin bir neçə məkan daxilində baş verməsi; hekayədə baş verən hadisələrin I Dünya müharibəsi dövründə baş verməsi; hekayədə bir neçə zaman formasından bəhs edilməsi; əsərdə fəlsəfi baxışların öz yerini tapmasıdır.

Hekayənin əvvəllərində nəql olunan hadisələr Staffordşirdə baş verir. Daha sonra Yu Tsun Almaniya imperiyasına gizli xəbər ötürə bilmək üçün Eşgrova gedir və burada yaşayan Alber Stivenlə tanış olur. Bu tanışlıq vasitəsilə, oxucular Yu Tsunun ulu babasının yazmış olduğu “Ayrılan cığırılar bağı” ilə tanış olurlar. Beləliklə, əsərdə təsvir edilən növbəti məkan bağıdır. Sonda isə Yu Tsun missiyasını yerinə yetirmək üçün Alber Stiveni öldürür. Hekayənin sonunda görürük ki, Yu Tsunun Almaniya imperiyasına ötürməli olduğu xəbər Ankara vadisində Britaniya artilleriyasının yeni parkının yerləşdiyi yerin Alber şəhərinin olduğunu deməsi idi. Buradan isə əsərdə təsvir edilən növbəti məkan Alber şəhəri ortaya çıxır. Beləliklə, Borxesin “Ayrılan cığırılar bağı” hekayəsində məkan anlayışlarını təhlil etsək, görürük ki, bu hekayədə hadisələr, əsasən, İngiltərə və Almaniya-da baş verir.

Müharibə dövrünün təsviri ilə bağlı hadisələr, əslində, əsərdə II plandadır. Əsas əsər daxilində bəhs olunan “Ayrılan cığırılar bağı”dır. Bu əsərin təsvirini oxuduqca görürük ki, Syuy Pen vahid, bütöv zaman anlayışına inanmır, onun fikrincə, zaman çoxlu sayda müxtəlif zaman dilimlərinin birləşməsi və kəsişməsindən ibarətdir. Onun bütöv zaman anlayışını qəbul etməməsi, vaxtilə Borxesin düşüncələrinə təsir göstərən Berkli və Leibnizin zaman anlayışlarıdır. Bu hekayədə nəql olunan hadisələr zaman etibarilə I Dünya müharibəsi zamanında baş verir. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, əsər özü isə II Dünya müharibəsi zamanı qələmə alınıb. Bu iki fikir bizə artıq əsərdə konkret bir dövrdən deyil, fərqli

zamanlardan bəhs olunduğunu deməyə əsas verir. Bundan əlavə, hekayədə Syuy Pen tərəfindən yazıldığı deyilən “Ayrılan cığırılar bağı” əsərində tam fərqli və müxtəlif zaman dilimlərindən bəhs edir. Bu hekayədə bu şəkildə təsvir edilir: “Tutaq ki, fan sirr bilir; onun yanına naməlum bir adam gəlir; Fan onu öldürməyi qərara alır. Görünür, bir neçə ehtimal olunan nəticələr də var: Fan çağırılmamış qonağı öldürə bilər; qonaq Fanı öldürə bilər; hər ikisi sağ qala bilər; ikisi ölə bilər və i.a.” (1, 177-178).

Əsərdə diqqət çəkən digər məqam isə hər iki hekayənin adının “Ayrılan cığırılar bağı” olmasıdır. Bu ifadəni təhlil etsək görürük ki, burada bağdan və onun ayrılan cığırılardan istifadə olunub. Fikrimizcə, bu ayrılan cığırılar bağı hər iki hekayədə zaman simvolu olaraq işlədilmişdir. Buna səbəb isə odur ki, Yu Tsun və Alber Stiven – bir-birindən tam fərqli iki insan həyatlarının müəyyən məqamında tanış olurlar, daha sonra Alber ölür, Yu Tsun isə yaşamağa davam edir. Bunu belə izah edə bilərik ki, onların hər ikisinin həyatları fərqli zaman kəsiyində davam edirdi. Həyatlarının müəyyən məqamında zamanın cığırıları kəşifir, daha sonra yenidən ayrılır. Eyni ideyanı Syuy Penin hekayəsinə tətbiq etsək, görürük ki, əsərin qəhrəmanı Fan müxtəlif seçimlər qarşısında qaldıqda, onlardan birini deyil, hamısını seçir və nəticə etibarilə, fərqli zaman formaları – fərqli gələcək zamanlar yaratmış olur. Syuy Pen əsərini bitirdikdən sonra onu “Ayrı-ayrı (amma bütün yox) gələcək vaxtlara ayrılan cığırılar bağını qoyuram” (1, 176) ifadəsi yazılmış məktub parçası ilə qoymuşdur.

“Özgə” zaman və məkan

X.L.Borxes “Qum kitabı” adlı toplusuna daxil olan “Özgə” hekayəsini 1972-ci ildə yazmışdır. X.L.Borxes hekayələrində uydurma hadisələri əka etdirməyi çox sevirdi. Bu hekayədə uydurma hekayələrdən biridir. Hadisələrin 1969-cu ildə baş verdiyini müəllif hekayənin əvvəlində qeyd edir və əlavə edir ki, hadisələri ilk dəfə 1972-ci ildə dilə gətirir. Hekayədə Borxesin qocalığı və gəncliyi qarşılaşır. Gəncin oxuduğu mahnı Borxesə Alvaro Melian Lafinuru xatırladır. Alvaro Melian Lafinur Borxesin gənclik illərində tanışlığı və ona çox böyük təsiri olan bir şəxs olmuşdur və Borxes bu tanışlığı hekayədə onun gəncliyini canlandıran obraz vasitəsilə təsvir edir (13, 146) Bu görüşün xəyal və ya gerçək olması istər, obrazlar, istərsə də oxucular üçün çox maraqlıdır. Onlar keçmiş və gələcəkdən söhbət etməyə başlayırlar. Qoca Borxes gəncə Argentinadakı otağından, gəncin gələcəkdə görəcəyi işlərdən, ailələrinin hazırkı vəziyyətindən bəhs edir. Müzakirə dolu söhbətin sonunda onlar sabah yenə eyni yerdə və eyni saatda görüşməyi qərara alıb ayrılırlar.

Hekayədə hadisələr iki məkanda baş verir: qoca Borxesin fikrincə, o, Bostonun şimalında, Kembriçdə, Çarlz çayının qırağında əyləşib. Gənc Borxes isə düşünür ki, o, Cenevrədə, Rona çayının sahilindədir. Deməli, hadisələr iki fərqli məkanda paralel şəkildə baş verir. Aralarındakı yaş fərqi nəzərə alaraq deyə bilərik ki, əsərdə hadisələr iki fərqli zamanda paralel olaraq davam edir.

Maraqlısı odur ki, gənc Borxes qocaya üzərində çalışdığı şeirlər toplularından bəhs etdikdən sonra, əlavə edir ki, kitabı istismar olunanlar və əzabkeşlər kütləsinə həsr olunacaq. Artıq bu məqamda bu iki şəxs arasında fərq yarandığını görmək mümkündür. Əlbəttə, vaxtilə gənc Borxesin sentimental olduğunu, zamanla dəyişdiyini iddia etmək doğru olardı, lakin Borxesin həyat tarixçəsindən də bildiyimiz kimi, Borxes gənc yaşlarından fəlsəfəyə, dünyanı dərkə maraqlı olmuşdur və bu fikir yuxarıda qeyd olunan iddianı təkzib edir. Bundan əlavə, Borxesin anadangəlmə görmə qüsurlu olduğunu, 1954-cü ildə isə tamamilə görmə qabiliyyətini itirdiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, uydurma hekayələr yaratmağı və onları inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırmağı sevən Borxes, bu hekayəni də özündən uydurmuşdur və ya xəyal etmişdir. Hekayədə eyni zamanda fərqli məkanlarda olan insanların yanbayan əyləşib söhbət etməsi magik realizmin əsərdəki təsvir üsuludur.

Borxesin hekayədə fərqli zamanlarda və məkanlarda olan iki insanın paralel həyatlarda görüşməsinə təsvir etməsi hadisəsi “Ayrılan cığırılar bağı” hekayəsində Fanın müxtəlif seçimlərin hamısını qəbul etməsinə bənzəyir. Ehtimal olunur ki, qoca Borxesin gəncliyinin ondan fərqlənməsinə səbəb onun zamanında fərqli seçimlər etməsinin nəticəsidir. Bununla da, Borxesin “bütün hadisələrin əlaqələndiyi tək zaman anlayışının varlığı”na (11, 179) inanmadığının bir daha şahidi oluruq.

“Babil kitabxanası” hekayəsində zaman və məkanın interpretasiyası

X.L.Borxesin nəzər yetirəcəyimiz bir digər hekayəsi isə “Babil kitabxanası”dır. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, Borxes dünyanı labirint şəklində görürdü. Onun fikrincə, insanlar daim bu labirintdən çıxmağın yollarını axtarır. Neil İsaaksın da dedi ki, “Borxes “Babil lotoreyası” hekayəsində labirintin mənşəyini təsvir edir, “Babil kitabxanası” hekayəsində isə o, əvvəlcədən hazırlanan bir labirinti təsvir etməyə cəhd edir” (12). X.L.Borxes hekayənin əvvəlində təsvir olunan kitabxanayı belə izah edir: “Kainat – bəziləri onu Kitabxana adlandırır – alçaq məhəccərlərlə əhatə olunmuş geniş havatəmizləmə quyuları olan nəhəng altıtərəfli qalereyaların sonsuz sayından ibarətdir. Hər altıüzünün iki üst, iki alt mərtəbəsi – sonsuzluqadək – görünür” (1, 326).

Hekayənin əvvəlində də qeyd etdiyi kimi, onun kitabxanası kainatın modelidir. Fəlsəfi fikirləri və əsərlərindəki fəlsəfi kontekstə görə fərqlənən Borxesin qələmə aldığı kainat həm zaman, həm də məkan kontekstində təhlil edilir. Məkan kontekstində təhlil edərkən görürük ki, kitabxananın rəflərində yerləşən kitablar informasiya mənbəyi olaraq, bizə kainatın oxunmamış, öyrənilməmiş həqiqətlərini çatdırmağa xidmət edir. Müxtəlif insanlar bu kitabxanaya müraciət edib oradan məlumat əldə edə bilirlər. Təsvir olunan kitabxanada bir-biri ilə eyniyyət təşkil edən iki kitab yox idi. Orada təqdim olunan hər bir kitab fərqli idi. Borxesin “Babil kitabxanası” dərin mənaya malikdir. Hekayənin növbəti səhifələrində görürük ki, Borxes sanki müasir dünyanı burada şərh etmişdir. O burada kitabxanada çalışan inkvizitorlardan, onların peşəsinin xüsusiyyətlərindən söz açır. Borxes bildirir ki, inkvizitorlar həmişə yorğun gəlirlər, az qala, zədələncəkləri pilləsiz pilləkən barədə danışrlar, kitabxanaçı ilə qalereyalar, pilləkənlər haqqında söhbət edirlər və s. Bundan əlavə burada bir qalereyadan digərinə qaçan, kitabları vərəqləyib həqiqət axtarışında olan insanlar da təsvir olunmuşdur. N.İsaaks bunu aşağıdakı şəkildə şərh etmişdir: “...həqiqət axtaranlar, labirintdən çıxmaq üçün bir qalereyadan digərinə qaçan insanlar, yalnız labirintin daxilində mənalı yaşaya bilmək üçün dəlillər tapırlar” (12). Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, dünyanın və ya həyatın labirint şəklində təqdim olunması olduqca məqsədəuyğundur: labirint çox sayda dolanbacları olan bir məkandır və bu səbəbdən də, orada çıxışı tapmaq çətindir. Bu ideyanı həyata tətbiq etsək, görürük ki, həyat da müəyyən mənada labirintə bənzəyir. İnsanlar həyatın mənasını axtarmaqla ömürlərini keçirirlər, lakin sonda onun əslində, mənasız olduğu qənaətinə gəlirlər. Borxes “Babil kitabxanası” hekayəsində paradoks içində paradoks yaradır. Belə ki, həqiqət axtarışında olan insanlar nəticə olaraq, Kitabxananın – Kainatın mənasız cığırılar bağından ibarət bir xaos olduğunu anlaşırlar. Hekayənin sonunda təhkiyəçi belə bir qənaətə gəlir ki, kainat sonsuzdur və onda əks olunan bütün informasiyalar eyni nizamsızlıqla davam edir: “Kitabxana hüdudsuz, dövridir. Əgər əbədi səyyah hər hansı istiqamətdə yola çıxsaydı, o, əsrlərin əməllərinə inana bilərdi ki, eyni kitablar elə eyni nizamsızlıqla (nizamsızlıq təkrar olunanda nizama çevrilir) təkrar olunur” (12).

“Tlen, Ukbar, Orbis Tertius” hekayəsində zaman və məkan labirinti

X.L.Borxesin “Tlen, Ukbar, Orbis Tertius” hekayəsində biz insanlar tərəfindən yaradılan bir ölkə (dünya) haqqında məlumat əldə edirik. Əsərin qəhrəmanı, həmçinin narраторu – təhkiyəçisi dostu Byoy Ksares ilə söhbət əsnasında Tlen ölkəsi haqqında məlumat

əldə edir. Lakin əllərində olan heç bir ensiklopediyada bu ölkə haqqında bircə söz belə verilmir. Hekayə 2 hissəyə ayrılır: I hissədə əsərin qəhrəmanı Tlen haqqında məlumatın olduğu ensiklopediya axtarışındadır, II hissədə isə artıq oxucuya bu uydurulmuş ölkə haqqında məlumat verir. Əsərdə uydurulmuş ölkə haqqında məlumat verilməsi, onların dili, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi haqqında danışılması hekayənin magik realizm axınında qələmə alındığından, həmçinin Borxesin belə bir labirint yaradaraq, onu metafora kimi işlətməsini aydın şəkildə görə bilirik. Bu hekayədə biz Tlendə yaşayan insanların iki fərqli dilə malik olduğunu görürük, bu da onların dünyaya baxış bucaqlarının fərqli olmasından irəli gəlir. Bu hekayədə hadisələr fərqli və müxtəlif zaman, məkan daxilində baş verir.

“Tlen, Ukbar, Orbis Tertius” hekayəsində Borxes hekayənin II hissəsində Tlen ölkəsi barədə məlumat verərkən, burada bir sıra filosofların adlarını çəkir. Bunlar Vainger, Matner, Berkeley, Leybniz və Artur Şopenhauerdir. Bu filosofların adlarını əsərə daxil etməklə Borxes həm əsəri onların fəlsəfi konsepsiyaları ilə əlaqələndirir, həm də həmin filosofların ona və yaradıcılığına göstərdiyi təsiri göstərir.

Hekayənin adı kifayət qədər fərqli və qərribə səslənir. Ad 3 hissədən ibarətdir: Tlen Ukbar – hekayədə bəhs olunan yeni ölkədir, Orbis tertius – III dünya deməkdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, Borxes bu hekayədə tamamilə fərqli bir dünyadan bəhs edir: bu dünya, nə bizim yaşadığımız material aləm, nə də ruhlar aləmidir. Burada Borxes yeni bir məkan yaradır. Bu yeni məkanın öz dili, adətləri, həyat tərzı və s. var. Bu məkanda baş verən hadisələr də başqa zaman anlayışı daxilində baş verir (14). Bu hekayə ilə Borxes yeni ideal dünya yaratmışdır. Diqqət etmək lazımdır ki, Borxesin digər hekayələri kimi bu hekayəsində də, zaman keçmiş, gələcək formalara ayrılır, zaman, hər şey təhkiyə anında yaşanmış kimi, “indi” nəql olunur.

Nəticə

Xorxe Luis Borxes hekayələrində mistik, fərqli, düşündürücü hadisələr yaratmağı sevirdi. Bu səbəbdən də, hekayələrində baş verən hadisələr fərqli zaman və məkanlarda eyni anda baş verə bilər. O, hekayələrində bir neçə məkan və zamandan elə ustalıqla istifadə edir ki, oxucu əsəri oxuduğu zaman bu müxtəliflik onda fikir ayrılığı deyil, maraq oyadır. X.L.Borxes üçün mövcud olan tək zaman indidir, o əsərlərində hadisələrin gedişatını özü gördüyü kimi qələmə alır. Bu səbəbdən də, hekayələrində məkan anlayışı da zamanla uzlaşaraq fərqli formalara çevrilə bilər. Tədqiqatımızın sonunda gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, Borxesin sadalanan hekayələrində vahid, mütləq zaman anlayışı yoxdur. Borxes zamanın dünəndən gələcəyə doğru axdığına inanmır, o, zamanın nisbiliyini doğru hesab edərək, qismən Eynşteynlə razılaşır. Məkan anlayışı isə “indi” baş verən hadisələrin təzahür etdiyi yerdir, o hər an dəyişə, yenilənə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Borxes X.L. Qum kitabı. Bakı: Qanun, 2014, 482 s.
2. Hoking, Stiven. Zamanın qısa tarixi. Bakı: Qanun, 2017, 248 s.
3. Filizok, Rıza. Edebi eserlerde zaman (<http://www.ege-edebiyat.org/docs/597.pdf>)
4. Özot, Gamze Samuncuoğlu. Postmodern romanda anlatıcı, zaman ve mekan yapısı. // International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2012, N-7/3, s. 2275-2286.
5. Sarup, Madan. Post-yapısalcılık ve postmodernizm. Ankara: Bilim ve sanat, 2004, 279 s.
6. Бахтин, Михаил. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975, 504 с.
7. Лихачев, Дмитрий. Поэтика древнерусской литературы. Москва: Наука, 1979, 360 с.

8. Пространство и время как основные формы бытия (<http://sireo.narod.ru/Philo/Ques37.htm>)
9. Disalle, Robert. Understanding space-time. New-York: Cambridge University Press, 2006, 173 p.
10. Evangelidis, Basil. Space and Time as Relations: The Theoretical Approach of Leibniz // Philosophies 3, 2018, N-2, p. 1-15.
11. Fraser, Howard M. Points South: Ambrose Bierce, Jorge Luis Borges, and the Fantastic // Studies in 20th Century Literature, 1977, N-2, p. 173-181.
12. Isaacs N.D. The labyrinth of art in four "Ficciones" of Jorge Luis Borges. // Studies in short fiction, 1969, N-4, p. 383-394.
13. James, Julie. 1964 or 1974: Which is the other? // Variaciones Borges 8, 1999, N-8, p. 142-152.
14. Sarlo, Beatriz. Borges: A writer on the edge. <https://www.borges.pitt.edu/bsol/bsi5.php>

Summary

Ilaha Abbasli

The concept of time and space in the creativity of Jorge Luis Borges

One of the notable figures of XX century postmodern literature Jorge Luis Borges is famous for his mysterious, surreal stories. J.L.Borges didn't write roman during his literary activity. Though, expressed his thoughts, ideas through small works, such as poem and story, we consider there are plenty of information in that stories. Reading Borges's stories, a reader as if, travels through time and space. Written stories in magical realism stream, Jorge Luis Borges provides colourfulness of his stories by adding different elements. We will analyze time and space notions in his literary activity on the basis of his several stories: "Tlen, Ukbar, Orbis Tertius", "The garden of forking paths", "The library of Babel", "The other". In this article we will research time and space notions in the mentioned stories.

Key words: *Jorge Luis Borges, philosophy, postmodernism, time, space.*

Резюме

Илаха Аббаслы

Понятия пространства и времени в творчестве Хорхе Луис Борхеса

Одним из видных представителей постмодернистской литературы XX века Хорхе Луис Борхес известен своими мистическими сюрреалистичными повестями. За всю свою деятельность он не написал романа. Несмотря на то, что свои мысли и идеи он выражает только в малообъемных произведениях, таких как стихи и повести, мы считаем, что в этих повестях выражена широкая информация. Читая произведения Борхеса, читатель как будто путешествует во времени и пространстве. Сочиняющий свои повести в потоке магического реализма, Хорхе Луис Борхес, прибавляя различные элементы к ним, обеспечивает красочность своих произведений. Мы будем анализировать понятия времени и пространства в творчестве Хорхе Луис Борхеса на основе его нескольких повестей: «Тлен, Укбар, Орбис, Тertiус», «Сад расходящихся тропок», «Вавилонская библиотека», «Чужой». В данной статье будут исследованы понятия пространства и времени на основе вышеперечисленных произведений.

Ключевые слова: *Хорхе Луис Борхес, философия, постмодернизм, время, пространство*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32; 321 (091)

ESSENTIAL REASONS OF WESTERN DOMINATION

Abbes BENMOUSSAT*

***Keywords:** Reasons of Western domination, economic domination, policy and tools used for Western dominance, consequences of domination, “secularized” Western dominance*

About the arousal of Western domination

Since their inception, the norms have always been linked to the creation of useful means, which were necessary for the living of a human being. But after the first invention, it was always necessary to improve, to top up one's creation. From the beginning, the human being learnt from the nature. The need of nurture pushed him to pick berries, to settle beside water sources.

Before introducing the essential grounds for Western dominance, it is also significant to remind its historical reasons and nature. As much people of the globe get awareness about this, so much they want to sort out the future prospective of such dominance. It is a pity that, in most cases the modern political situations in the world do not allow people to determine a hopeful future for themselves, as they mostly encounter with blind and vague circumstance in terms of current character of Western domination. Evidently, it is very difficult to predict the political behaviors of the countries, especially those, who are “under pressure”. Then, more and more nations start questioning that why Western domination becomes feasible. Probably, such kind of reasoning needs further analyses in terms of economic, social and political developments.

Undoubtedly, many in - country distributive inequalities do not breed domination. Because there exists a set economic rules and laws to harmonize in-country relations, whereas when this economic domination involves the relations of external powers, it involves then preference of the norms and legal rules of one nation over the other. Speaking about this, Max Weber identifies the following parameters: “A. “Power” (Macht) is the probability that one actor within a social relationship will be in a position to carry out his own will despite resistance, regardless of the basis on which this probability rests. B. “Domination” (Herrschaft) is the probability that a command with a given specific content will be obeyed by a given group of persons. ... C. The existence of domination turns only on the actual presence of one person successfully issuing orders to others; it does not necessarily imply either the existence of an administrative staff or, for that matter, of an organization. It is, however, uncommon to find it unrelated to at least one of these. A “ruling organization” (Herrschaftsverband) exists insofar as its members are subject to domination by virtue of the established order.” [1, p. 53]

Interestingly, West is usually too far from this acknowledgment and they use different ways: exercising economic superiority over the other none - Western nations. West is putting various embargoes, restricting the accessibility of the free markets to the countries on which, dominance becomes quite evident. All these embrace all facets of life, even influencing the normal interstate flow of hard currencies, etc. “Blasphemous acts

* PhD, Researcher of Khazar University-Azerbaijan
e-mail: abbesbenmoussat@gmail.com

were thus the main source of what may be called "intra-group punishment" as distinguished from "inter-group vengeance." The second source for such punishment was political or, originally, military. Anyone endangering by treachery or cowardice the security of the collective fighting forces or, after disciplined combat had come into being, by disobedience, had to reckon with the punitive reactions of the war lord or the army." [2, p. 651]

Economic domination of the West

The economic levers used by the Western economic power may differ from case to case. What are the major elements of economic domination? To our opinion, these can be grouped into 2 major conditions:

First, economic domination usually compromises another country's economic freedom by the political power; so, economic domination should not curtail the good and free will of other countries. While this happens, none Western nations try to eliminate this condition by avoiding it, but in most cases, it becomes economically unfeasible.

Second, economic domination usually contains some preliminary measures, sometimes called as "preventive or pervasive requirement". Obviously, "infant is powerless" to do anything about it, except complaining about the likely domination led economic measures. In the likely cases, Western economy being quite alert about the quick and independent behavior of none Western country's economy, usually tries to use its super economic power in kind of various pretexts, as economic sanctions and punishment, embargoes, economic restrictions, and so on. What happens when this type of Western domination is triggered? First, the condition of weak power cultivates the feelings of a vindictiveness or anger, ending usually in human sacrifice, either economically or physically. Second, it opens the way to the ethnic hatred as a source of oppression. Unfortunately, today very few ways are known to alleviate such kind of behavior of Western dominance. Concerning such type of domination Max Weber wrote that, it happens because "a Bedouin chief, who levies contributions from the caravans, persons and shipments which pass his stronghold, controls this group of changing individuals, who do not belong to the same organizations, as soon and as long as they face the same situation; but to do this, he needs a following which, on the appropriate occasions, serves as his administrative staff in exercising the necessary compulsion." [2, pp. 53-54].

Economic pressures are always the pursuit of the certain policy by the states. "...The formation as well as the expansion of Great Power structures is always and primarily determined economically. The assumption that trade, especially if it is intensive and if it already exists in an area, is the normal prerequisite and the reason for its political unification might readily be generalized." [2, p. 913] For example, in 2018, the order issued by the USA President Donald Trump about appointing Jerusalem as the capital of Israel much looks like this. Concerning this, some political analysts wrote various opinions, but mostly common in one nature-criticizing this. Most world countries, (surprisingly, some Western ones as well) valued this as political and religious disputes, where Israel unreasonably claimed all of Jerusalem as its capital, while the Palestinians claimed the city's Eastern sector, historically captured by Israel in the 1967 Mideast war. Such kind of act is adventurism and it was possible because of fostering domination with the explicit orders containing the elements of negligence of "weak countries" and unconsciousness. John Locke put it dramatically: "A man can no more justly make use of another's necessity, to force him to become his vassal ... than he that has more strength can seize upon a weaker, master him to his obedience, and with a dagger at his throat offer him death or slavery." [3, p. 31].

When some scholars analyze the essential reasons of Western economic domination, they usually relay on the theory of Industrial Revolution in XIX century or nationalism which shaped European society in a way, where one or a group of countries dominates over another group of people. In fact, starting from XVI century to the early XIX the history has been witnessing the economic domination of Old Imperialism in Western dominance. This influence was later expanded into the New Imperialism starting from 1870th when Western world established its powerful force in a range of countries as Africa, Asia, Middle and Near East through settling the economic institutions and organizations in these areas.

Settling the biggest transcontinental or transnational companies served as the major tools in these countries for the economic benefit of the West through aggressive expansion policy between 1870 and 1914. No matter that, while analyzing the economic reasons of the historical development in Western domination we willy-nilly face with the situation where economic levers are highly based on or interrelated with political needs, as the desire of hegemony, the feeling of national greatness, socio-religious superiority and so on. For example, more than a century ago when Great Britain started taking control over some African and Asian countries it pursued the policy of colonization which led to the launch of huge competition and conflicts among nations threatening the order of the world peace.

In more recent period of New Imperialism policy pursued by Western countries in the name of Western Europe started more intensively following their imperialistic ambitions because of their economic gains from the previous ages. This was realized not only by economic, but also by military, religious, political and by other suitable for them instruments. Then, it was necessary for them to more widely expand their marketing relations, for example, under the global trading export deals sending the less quality goods to the underdeveloped and developing countries. This activity assumed the overall character in relations to all Western business people's activities in so-called "partner countries", because they had some excess capital in the banks that were needed to be spent under the "foreign investment." We are not speaking about the healthy exchange of business, of course, where it has got a reasonable ground to be mutually beneficial. In this case, none of foreign investments can offer the incentive of greater profits, if there are huge risks behind this business. But in the first case, this element is usually ignored because of a cheap labor and a steady supply of raw materials existing in underdeveloped countries. The economic gains of the new imperialism were limited, however, because the new colonies were too poor to spend money on European goods.

Socio-political and religious domains of Western domination

Now we may have look through some socio-political and religious domains of modern Western dominance. Western European countries greatly benefit for some socio-political and religious domains. Concerning to the social and political power Max Weber wrote: "Social action, especially organized action, will be spoken of as "politically oriented" if it aims at exerting influence on the government of a political organization; especially at the appropriation, expropriation, redistribution or allocation of the powers of government." [4, p. 54]

The political analysts usually tend to make some deductions from their own expertise that, socio - political and religious domains are often explained in the way when some theorists miss their mutuality of construction. Meantime, it is worth to stress that, the advanced Western European countries feel that, although not commonly accepted, the policy of colonization is twofold beneficial for the military power, because it does not only bring some privileged conditions to their military power, as well as to the fields of

their “national security, and nationalism”. That is why, military bases established in the areas of the colonial countries are counted to exist for a long period of time to maintain the superiority of the West over the rest of the world. For example, the ideas of national security served as important reasons when Great Britain occupied Egypt; but in fact, it was because of protecting the Suez Canal which was extremely important for Empire, as it contributed to the sea road from Europe to South Africa, East Asia and India. By its essence, it was “the act of civilizing their little brothers” enforced by Great Britain. Of course, when such occupations happen, the colonization policy contributes to the spread of Christianity and enlarge its areas of influence by leaving the other religions under the most disadvantaged positions. It shows the close relationship between the policy and economics.

There is not any counterargument that, such policy did not start only on the eve of XIX and XX centuries; we had a great deal of evidences in the Chapter I referring to this situation, while making a thorough analyses of the conditions for establishing Greco-Roman Christianity and so on. It is also the fact that, because of Western domination policy, the socio-political and religious landscape of the world made a crucial turn towards the Christian religion and its dominance. That is why Western countries established the beginning of a global economy, in which the transfer of goods, money, and technology needed to be regulated in an orderly way to ensure a continuous flow of natural resources and cheap labor into the industrialized world. Subsequently, the likely way also imposed social norms and laws by foreign rulers detrimentally affecting on the native local culture and industry of the colonized countries, on Eastern nations, in particular. This condition negatively affected on social and political independence of the exposed countries, as well. Surprisingly, in later periods there emerged a lot of Humanitarian Programmes coordinated and run under the project titles of “The Eradication of Poverty in Africa and Asia”, “Capacity building in sustainable development”, and so on. Thus, such kind of domination brought a new situation to the non-western world - confrontation between the cultures.

Historically, by the end of XIX century Western domination had its final goals achieved, and full economic domination over the other nations in the world was finalized. Subsequently, the social structure of none Western countries underwent the hard - social pressure by the Western social and humanitarian structures and the West forcefully westernized the colonial people depriving them from the rights to reevaluate their traditions and works while they also were discouraged by the alien social norms, customs, traditions and laws.

We cannot also deny some positive impacts of the socio-economic interactions with the Western countries, as well. Despite the evidences and the existing consequences of imperialistic exploitations and abuse of colonial people, Western countries introduced modern technology which may effectively be measured by increasing trend of life expectancy in the underdeveloped countries. No one can argue about the detrimental consequences created by Western domination causing a multitude number of political problems. Western European nations disrupted many traditional political units and at the same time, could bring a lot of rival nationalities under single state unit to impose stability and order in the conflicting areas, such as in Nigeria and Rwanda and so on. Simultaneously, a lot of local ethnic and social conflicts of the recent periods may also be attributed the imperial ambitions of Western domination and policies. Surprisingly, nowadays Western domination has become to cause to some negative meta effects within Western powers inflicting the rise of tension and disagreements. We may observe such a tendency in the recent behaviors of OSCE and USA as well. The likely rivalries also existed before, at the beginning of XX century between France and Great Britain over the Sudan, between

France and Germany over Morocco, and so on.

We should not forget about another negative social effect of Western domination when during earlier periods the poor people were disabled to attend the arts forums and pleasurable entertainments, because such kind of events were restricted y to the wealthy nations, Western people who had sufficient money and leisure to enjoy their culture. That is why the European movie industry grew much earlier than in other countries. Thus, the consequences of socio-cultural and religious element, could for a long time linger general development of the Eastern world because of dominance of Western domination.

“Secularization” of Western domination

Coming to the after effects of political domains of Western domination we can note that, it has contributed to an inability amongst many International Relation scholars to achieve a nuanced analysis of the religious and the political, frequently missing the multiple ways in which religion and politics are mutually constitutive, even in supposedly secular Western political contexts... For example, “English School's ‘fetishization’ of the Westphalian (German region of Westphalia or its inhabitants - A.B.) system to explain the way in which English School scholars can overlook the violence that was necessary for that system to spread across the world [5].

According to secular system, there is not a system to be responsible to spread violence along the world communities, and it is quite evident, the gist targeted to be accepted commonly, or the domination of violence is nearly recommended. Actually, at that time Westphalia was accepted as a capable political center to reorganize the interreligious relations between Christianity, Protestantism and Calvinism. The likely obtained integrity of the religions was possible as a result of long-term religious conflicts. Besides these, religious influences were also reflected in territorial sovereignty of the states where these clerical convictions were dominant. It was rapidly developing the processes of recognition the domination of Christianity on the one hand, and separation of the church from power, on the other.

Despite such separations, secularization as a device to end the warfare and Western religious ambitions of domination did not bring to any fruitful end in harmonization of relations between the West and East during the XX century. It was because even the long campaigns of the Western states to seem secular did not prevent them from capturing the territories of non-Christian world. Thus, the Western dominant assumption, or myth of establishing the secular international unity reflecting the normative and legal differences with the Western Europe and the rest of the non-Christian international system as usual again remained as hardly accessible mission. “The type or direction of religious influence is often traced back to some norms or principles espoused by a particular religion and possibly embedded in sacred texts, or to some characteristics of its institutional setting, such as the more or less hierarchical structure of the religious establishment.” [6, p. 597]. From this angle, the religious domains of Christian and post-Christian historical processes are inseparable from the history of European process of secularization. In fact, it took its history from the ancient period which was reinforced through its entire establishment in the middle ages. Inevitably, the economic processes in the world, also did not bypass the fact of integrative relations among the religions and their survival. Thus, it is not a product of the recent developments which happened in XIX and XX centuries’ socio-political and legal norms.

Today there are a number of tries and arguments by the modern politicians to substantiate the idea in a way that as if none of political domains are relevant to the essential servitude of religion. These ideas tend to exclude the close interrelation between these two settings of systems [7]. But there are also the positions which prove its reverse side.

For example, Turan Kayaoglu writes: “This hierarchy has been used to justify the notion that Western states should follow different norms and principles toward non-western societies as these societies have different norms, principles, and institutions. While non-western societies were gradually admitted into international society, international society continues to expand its normative scope, reaching higher levels of religious and political tolerance. Paradoxically, the Westphalian international society has deepened more rapidly than it has widened: the normative gap in the origins of the emergence of international society between Western and non-western societies and the disparities of progress between them means that non-Western societies must perpetually chase the progress of Western states and the European order. The normative divergence will persist because Western societies continuously evolve faster than the non-Western states are socialized by adopting the existing norms, principles, and institutions. Perpetual progress of the Western normative order will continue to sustain a normative hierarchy in which the non-western tortoise will never catch the European hare” [8, p. 196].

We may encounter a lot of argumentations in the heritage of political theory of the world, referring to religious domains of the Western domination and its religious exceptionalism. Luka Mavelli (UK) and F. Petito (UK) in their work brought some citations from Mariano Barbato (Germany), and tried to secure the European exceptionalism, and by their opinion, show the truth about the elevations of European ideals. “‘Arab Spring’ revolutions ‘can be understood as post secular insofar as religious forces participated in an overthrow of secular regimes without establishing a religious autocracy’. In this perspective, Barbato draws similarities with the 1989 revolutions in Eastern Europe and differences with the 1979 Iranian Revolution. ‘Post secular revolutions’, he contends, ‘aim to end autocratic regimes or regimes with autocratic aspects in their rigid secularism in order to create a society in which citizens with different world views are prepared to accept religious traditions as a guideline without seeking to establish a dominant religious rule.’” [9, p.941]. In another critique we see completely a justified the idea of “any effort ...to legitimize Christian prayer in American public schools and to make secularization a central tenet of the regime change project in the Middle East” not to be true. He further notes that, “indeed, today the secular derives much of its meaning from an imagined opposite in Islam, and, as such, veils the religious shape and content of Western public life and its imperial designs. Yet something named “secular humanism” is also targeted by the right in domestic American politics, held responsible by its decriers for destroying the fabrics of the family, the moral individual, and patriotism.” [10, p. 10]. The ideas brought by Elizabeth Shakman Hurd - the Associate Professor of Political Science and Director of Graduate Studies at North Western University, also shows that the question of secularization is immensely of a big interest among political theorists. She writes: “The assumption is that restoring religion in the right way will help address the problems associated with having ignored religion in IR, paving the way for the marginalization of violent religion and globalization of religious freedom” [11, p. 943]; but unfortunately she tries to deny the interrelation of politics and religion saying that, “religion was understood to be absent from affairs of state and the law, including international politics and international law.” [11, p. 943]. Nevertheless, she wants to establish the peaceful nature (everybody would agree with this if it coincided with the realities of the day), and contemplates its nature be pacific. It might have been more convincing if the world humanity would have not witnessed the frequent closures or arsons of mosques in the Western countries- in Germany, Austria and others, namely because of non-Christian confession of people, especially the migrants. When the world stability was altered, there was a big influx of forced migrants wishing to find shelters. Unfortunately, the world humanity also got witnessed what happened with this exodus while the hopeless people wished to migrate

through the Western borders. We can bring endless examples of direct connection of religion and politics, from the history of political theory, and unfortunately these are not yet buried in the history, but are the realities of the present days, where the Christian world tries to close the doors to Muslims. Despite these facts, we still hear the non-convincing note as: "...irenic religion is restored to IR and takes on a positive role cementing and enhancing international public order. The promotion of peaceful religion is a corrective attempt to resuscitate religion by insisting that it is relevant to politics after all, especially internationally, and has much to contribute to global relief efforts, nation-building, development, and the moral foundations of international public life." [11, p. 947] Interestingly, in this claim we do see the controversial argument to the aforementioned ideas by herself; as if there is no interrelations between the religion and politics. By other words, "acknowledging and appreciating the continuing religious influence in much Western political theory facilitates our engagement with alternative, non-western, often religiously inspired, theoretical perspectives on global politics. Non-Western religious articulations of the political chafe under the self-imposed boundaries of the discipline; Dipesh Chakrabarty expands on the idea of boundaries when he states that secularism is simply one of the 'relations that articulate hierarchy through practices of direct and explicit subordination of the less powerful by the more powerful', or by other words it is "dominance without hegemony." [13, p. 14]

It is also worthwhile to trace back the history of Nagorno-Karabakh war as an example, where the Armenian Church openly supports the separatist movements in Armenia. Even referring to Khojali genocide (February 26, 1992) - the tragedy of the XX century, when 613 people were killed, 1000 peaceful people of different age became invalid, out of which 106 women, 63 children, 70 old men underwent the merciless torturers and death, the major Western countries only called this as bad action and namely by words. Nothing was done to incriminate the executors of this massacre. We do not have to add anything to this recent reality of facts, while stating that "through secularization 'religion' thus becomes "Protestantized"" [10] and Christianized. It also enables to appoint a worthwhile place for religion in the state structures and guides the path of how religion is out to be if there is a religion nearby which does not fit "these requirements". "Readings of religion within this historical and geographical context deny a strict separation of religion and politics as one legitimates the other, though that is not to claim that there is uniformly no separation of religion and politics with regard to Islamic polities." [14, p. 46].

Today most of scholars are intensively dealing with the political theory referring to the economic, socio-political and religious aspects of Western domination and the most frequent terminologies which are used under this are "secularization of religion", "post secularism era", "religious reformations", "cultural unity of religions", etc., which seem rather non-convincing, complicated and sacred profane. The idea that the religion will reduce the world war tension also looks like to be paradoxally incapable. As long as long as Western ambitions remain Westernizing all socio-economic, political and religious lives of the world population, these paradoxes will remain, increase and bring the bigger calamities to humanity. Nowadays, there are four major reasons for Western domination which cover the following areas:

1. the differences of political, economic, or cultural life;
2. rapid increase of technology and military devices;
3. Western ambition to more rigorously disseminating its humanitarian and social policy under the Christian religion;
4. existing difference of "the powers' balance", where West is much arrogant for demonstrating its overall preference on other countries.

Conclusion

There is no doubt that, despite the existing contradiction created by the Western world, nowadays it is trying to keep the balance of the forces to harmonize the interstate functional relations, however, to do it becomes more and more complicated. As Max Weber stated: "To the person who cannot bear the fate of our times like a man ... The arms of the old churches are opened widely and compassionately for him ... One way or another he has to bring his 'intellectual sacrifice' – that is inevitable." [2, p.16].

LITERATURE

1. M. Carr Ferguson: "A Day in Court in Justinian's Rome: Some Problems of Evidence, Proof and Justice in Roman Law", 46 Iowa Law Review 732 (1961)
2. M. Weber: "Economy and Society", in 2 volumes, (Ed. Guenther Roth and Claus Wittich), University of California Press, USA, 1968, p. 1469, lxiv
3. John Locke: "The first Treatise: The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer," §42, in Locke, Two Treatises of Government, p. 216
4. Khalid Bin Sayeed: "Western Dominance and Political Islam. Challenge and Response. December, Suny Press, 1994 ISBN10: 0-7914-2265-8, p. 208
5. Robert Lingat, The Classical Law of India, Translated from the French with additions by J. Duncan M. Derrett. (Berkeley, CA: University of California Press, 1973) -p.p. XVIII, 305
6. Gani Aldasheva and Jean-Philippe Platteau: Handbooks of the Economics of the Art and Culture, Volume 2, Chapter 21, 21.2.4, "Religion, Culture, and Development", Elsevier B.V., Netherlands, 2014, pp. 587-631
7. Barak Mendelsohn: "God vs. Westphalia: Radical Islamist Movements and the Battle for Organizing the World", Butterworth-Heinemann, Review of International Studies, Volume 38, Issue, 3, (2012), p. 613
8. Turan Kayaoglu: University of Washington, "Westphalian Eurocentrism in International Relations Theory", International Studies Review, Volume 12, Nr. 2, 2010. -p.p. 193-217
9. L.Mavelli and F. Petito: "The Post secular in International Relations: An Overview", Review of International Studies, 38:5 (2012), pp.931-942
10. Talal Asad and [et al.]: "Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech", Published by The Townsend Center for the Humanities University of California, Berkeley, USA, 2009, p. 154
11. Elizabeth Shakman Hurd: "International politics after secularism", The politics of restoring religion. Review of International Studies, Cambridge, Volume 38, Issue 05, December 2012, pp. 943-961
12. Donald R. Davis, Jr. and John Nemec: "Legal Consciousness in Medieval Indian Narratives", Law, Culture and the Humanities published online 12 June 2012, Published by SAGE, pp. 1-26
13. Dipesh Chakrabarty: Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), p. 366
14. J. Piscatori: "Islam in a World of Nation States" (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), p. 193

Резюме

Abbes Benmoussat

Основные причины западного доминирования

В статье рассматриваются причины современного западного доминирования и комплексные факторы, лежащие в его основе. Анализируются проблемы, стоящие перед Западным доминированием, включающие экономическое доминирование и его причины, а также возможные причины социально-политического и религиозного господства, способствующие возникновению трудностей в отношениях с Западными странами. Проанализированы многочисленные политические взгляды и теории, относящиеся к этим проблемам.

В статье обсуждаются и интерпретируются попытки объяснения причин «секулярного» характера Западной доминантности. Автор полагает что, колониальная политика тоже считается частью этой доминантности.

Проблема осложняющегося статуса и инструментарии Западного доминирования над западным миром также выделена в статье.

Ключевые слова: причины Западного доминирования, экономического доминирования, политика и инструментарий для Западного доминирования, “секуляризация” Западного доминирования

Xülasə

Abbes Benmoussat

Qərb dominantlığının əsas səbəbləri

Məqalə müasir Qərb dominantlığının səbəblərini və ona şərait yaradan kompleks faktorları araşdırır. Burada eyni zamanda, Qərb dominantlığının üzvləşdiyi problemlər, iqtisadi dominantlıq və onu mümkün edən səbəblər, sosial-siyasi və dini dominantlığı mümkün edən səbəblər və bu münasibətlər miqyasında Qərbin qeyri-Qərb ölkələri ilə beynəlxalq münasibətlərində yaranmış çətinliklər işıqlandırılmışdır. Bu məsələlərə dair xeyli sayda siyasi nəzəriyyələr və fikirlər təhlil olunmuşdur.

Həmçinin müasir dövrdə Qərbin öz dominantlığına “sekyular” dövrə geydirməsi məsələləri müzakirə və şərh edilir. Müəllif qeyd edir ki, məhz müstəmləkəçilik siyasəti bu dominantlığın tərkib hissəsi olmuşdur.

Nəticədə belə qənaətə gəlinir ki, müasir Qərbin qeyri-Qərb dünyası üzərində dominantlığı xeyli çətinləşib.

Açar sözlər: Qərb dominantlığının səbəbləri, iqtisadi dominantlıq, dominantlıq siyasəti və üsulları, Qərb dominantlığının “sekyularlaşdırılması”

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94 (470) 19/...

ВОЕННОПЛЕННЫЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Джамила РУСТАМОВА*

Ключевые слова: Первая Мировая война, военнопленные, труд, питание, здоровье, репатриация

Введение

В годы Первой Мировой войны миллионы офицеров и солдат оказались в плену. Достоверной информации о точном количестве военнопленных противоречиво, и разнятся. В условиях военного времени крайне затруднительно стало наладить и вести учет попавших в плен солдат и офицеров неприятельских армий. Для России эти трудности усугублялись сложной обстановкой в стране, сложившейся в результате двух российских революций (Февральской и Октябрьской). Учет военнопленных осуществлялся российскими государственными и военными учреждениями (самодержавной, буржуазной и советской) России; военными и правительственными органами Центральных держав; организациями Международного Красного Креста (10, 136)

Военнопленные I Мировой войны

По данным Генерального штаба русской армии на 1 сентября 1917 г. на территории России было более 1,8 млн. военнопленных (2, 259; 8, 41). В утвержденных в октябре 1914 г. Николаем II «положениях о военнопленных», русское правительство фактически брало на себя обязательства придерживаться принципов Гаагской конвенции с пленными. Прежде всего, военнопленные характеризовались как «законные защитники своего отечества», с которыми предполагалось «обращаться человеколюбиво». Для этого, командиры воинских частей «при которых состоят» военнопленные, не должны были обременить их «изнурительной» работой, а также следить чтобы им «не было причиняемо обид и притеснений» и все «положенное им довольствие доходило до них полностью и в надлежащем виде» (2, 259; 11, 3811, 3813, 3817).

Во время первой мировой войны получило распространение понятие «гражданского плена». В августе 1914 г. Россию охватила германофобия, вызванная осознанием опасности экономического и военного шпионажа со стороны немцев, проживающих на территории России и осуществляющих предпринимательскую деятельность. 12 августа 1914 г. вышел приказ Министерства внутренних дел, согласно которому подданные Австро-Венгрии и Германии мужского пола, в возрасте от 18 до 45 лет, способные носить оружие, считались военнопленные. Данные лица подлежали аресту и высылки из Европейской части России, как склонные к шпионажу и измене. Таким образом, ещё не успев получить пленных в ходе боевых действий, к началу войны в России собралось большое число иностранных подданных, признанных военнопленными (3, 230). Несмотря на то, что многие немцы здесь жили и работали годами, они в одночасье превратились в врагов и оказались в плену.

* доктор исторических наук, Бакинский Государственный Университет
e-mail: rustamovajamila@mail.ru

Сразу после начала боевых действий появились и первые военнопленные, число которых увеличивалось каждый день, и очень скоро их количество превысило миллионы. До Первой Мировой войны, ни одна из войн не знала такого огромного потока пленных.

Использование труда военнопленных

В годы Первой Мировой войны для стран, ведущих боевые действия, одной из важнейших целей внутренней политики стало поддержание темпов производства. Для предотвращения катастрофического экономического провала, вызванного оттоком рабочих, в отрасли, имеющие первостепенную важность для государства, были направлены дополнительные трудовые ресурсы – военнопленные нижних чинов. Это требовало срочной подготовки нормативно-правовой базы. Поэтому уже в первые месяцы войны Совет министров Российской империи приступил к разработке Правил и регламентов для использования труда военнопленных (4, 75).

В самом начале войны правительство исходило из того, что труд военнопленных не должен был оплачиваться. Военнопленные, работая без оплаты за свою работу, давали низкую производительность труда... 8 марта 1915 г. царь утвердил положение Совета министров, по которому статья 13-я закона от 7 октября 1914 г. дополнялась правом для ведомств и учреждений, «в ведение которых поступали военнопленные», отпускать им «денежные выдачи». В положении подчеркивалось, что главной целью предлагаемой меры является поощрение пленных «к более усердному труду» (2, 260; 12, 1123).

17 марта 1915 г. были утверждены Советом Министров «Правила об отпуске военнопленных для работ в частных промышленных предприятий». Согласно этих «Правил», военнопленные отпускались партиями не менее 25 человек для каждого завода или фабрики с тем, чтобы их число не превышало 15% от общего числа рабочих данного предприятия. Вопросам оплаты труда военнопленных был посвящен 9-й пункт «Правил». В нем речь шла о том, что пленные предоставлялись в распоряжение частных предпринимателей для работы за плату, размеры которой устанавливались предприятиями «соответственно существующим местным ценам для каждой категории работ. При этом пояснялось, что не менее 1/3 из заработной платы пленных отчислялось в особый фонд, «на особо открываемые счета подлежащих министерств, в их депозиты по казначействам» (2, 261; 12, 1573-1575). Привлечение военнопленных к работам в сельском хозяйстве и промышленности началось в 1915 г. В последующие годы численность занятых на работах пленных только увеличивалась. К примеру, в 1915 г. на различных работах в России было задействовано 140 тыс. пленных. А к 4 февраля 1916 г. свыше 700 000 пленных были стабильно заняты на постоянных работах. ... В течение 1916 г. число пленных, занятых на работах, выросло с 648,8 тыс. до 1 млн. человек. В начале 1917 г. это число увеличилось до 1.642317 человек (4, 76). Таким образом, на работах использовалось в среднем около 50% от общего числа пленных, находившихся на территории России. Период максимально активного применения их труда пришелся на 1916-1917 г. (там же). Эти данные свидетельствуют о том, что труд военнопленных был достаточно востребован. Использование труда пленных частично компенсировало нехватку рабочей силы в промышленности и сельском хозяйстве.

Условия содержания военнопленных

Большое число вопросов, касавшихся условий пребывания пленных в России, были урегулированы местными властями в зависимости от того, как решался аналогичный вопрос властями Германии и Австро-Венгрии в отношении русских во-

еннопленных. Поскольку германское правительство не разрешило русским пленным отправлять телеграммы за границу, то в апреле 1915 г. германским военнопленным также было запрещено пользоваться телеграфом. В сентябре 1916 г. штаб Казанского военного округа сообщал, что, поскольку германские власти при выдаче русским военнопленным удерживали 35% денежных переводов с родины, такие же вычеты вводились в отношении переводов для германских военнопленных (4, 179).

По данным Г. Дэвиса, в 1916-1917 гг. расходы на содержание 1,8 млн. пленных иностранцев в Австро-Венгрии составили 2,5% от всего военного бюджета, превышая затраты на взрывчатые вещества или развитие автомобильного и самолетного парка (13, 130; 2).

Сопоставимых данных по России источники, к сожалению, не дают, хотя и без них ясно, что содержание пленников с начала до конца оставалось делом хлопотным и затратным, что ощутили на себе как государственные, так и негосударственные структуры всех уровней (13, 130-131). Первые проблемы начались уже с транспортировки пленных, оказавшимся весьма затратным для железнодорожной отрасли. Железные дороги с трудом обеспечивали нужды фронта и тыла, и поэтому перевозка военнопленных на места их проживания, оказалось весьма сложной и проблематичной задачей.

За транспортировкой вражеских военнослужащих следующей насущной проблемой стала проблема обеспечения военнопленных жильем, ставшая настоящей головной болью как для государственных, так и негосударственных учреждений. Сначала вопрос размещения пленников решался посредством использования обывательских квартир, владельцы которых за содержание каждого постояльца авансом получали 7,2 рубля в месяц от местного полицейского исправника (13, 131). На первых порах для размещения военнопленных, как правило, выделялись казармы подразделений, уходивших на фронт. В казармах пленные находились в тех же условиях, что и русские военнослужащие, составлявшие их охрану. Отсутствие необходимой материальной базы заставляло местные власти принимать нестандартные решения для снятия проблемы размещения военнопленных. При недостатке казарменных помещений, города отводили для военнопленных здания учебных заведений, народных домов и т.д. (2, 259). По воспоминаниям самих военнопленных, их размещали в старых казармах, тюрьмах, складах и других производственных помещениях. Зачастую далеко за городами устраивались примитивные лагеря, в которые заселяли военнопленных для дальнейшей эксплуатации их труда, т.е. так называемые трудовые лагеря, чаще их размещали в лесах, у шахт, около строящихся железных дорог и других производств. Всего в России к 1917 г. насчитывалось более 400 лагерей военнопленных.... (14, 52). Почти все лагеря были переполнены, поэтому возникали частые вспышки эпидемий разных заболеваний. Самыми частыми инфекциями, приводящими к гибели военнопленных, являлись: туберкулез, брюшной тиф, их распространению способствовали вши, блохи, крысы. Полное несоблюдение гигиенических основ также приводило к высокой заболеваемости и смерти (там же).

Но в феврале 1915 г. ситуация изменилась. Теперь пленные должны были размещаться не иначе как казарменным порядком при управлениях уездных воинских начальников. При том, что последние обладали крайне ограниченными временными и материальными ресурсами для нового строительства, к проблеме расквартирования пленников были привлечены местные самоуправления, разрешившие селить вражеских военнослужащих по свободным общественным зданиям и арендованным частным домам (13, 132). Однако, со временем ситуация менялась не в пользу пленных, учитывая их постоянный рост. С увеличением числа пленных, их

размещение вызывало определенные трудности. Следует также отметить, что размещение пленных было неравномерным. В основном военнопленных направляли в Восточные районы и земледельческие центры.

Медицинское обслуживание и продовольственное обеспечение пленных

Россия числилась второй по значимости «державой в плену державой», до конца 1915 г. захватившей 1 млн. пленных, число которых выросло до октября 1917 г. до 2,4 млн. Фактически Россия была в состоянии содержать не более 2 млн. пленных. Так же, как и Германия и Австро-Венгрия, она не была готова к поступлению такого огромного количества военнопленных (6, 148).

Уже в первые месяцы войны остро встал вопрос о размещении, содержании и питании пленных. Неурегулированность этого вопроса между державами, отсутствие единых международных норм приводили в конечном итоге к плохим условиям содержания людей в плену. ...22 ноября 1915 г. открылась первая Стокгольмская конференция, среди участников которой были делегации России, Германии, Австро-Венгрии и Швеции. Её итогом стало принятие особой конвенции о содержании военнопленных. Были определены условия жизни, питания и медицинского обслуживания, обмена списками пленных, денежными переводами и корреспонденцией. Среди прочих послаблений в условиях содержания пленных было отмечено разрешение на чтение книг и отправку их в посылках, а также возможность свободного передвижения на свежем воздухе и прогулок вне лагерей (7). Но последующие годы войны, показало, что выполнения этих условий во многом оказалось невозможным.

При изучении вопроса питания пленных обращают на себя внимания многочисленные жалобы военнопленных на предоставление им некачественной пищи. Этот довод часто становился их оправданием для отказа от работ (4, 108). И если в 1914 г. и в начале 1915 г. продовольственное снабжение военнопленных было удовлетворительным, в основном они получали столько же продуктов, сколько и рядовые русские солдаты, то со второй половины 1915 г. и после продовольственное снабжение ухудшалось, вследствие экономического кризиса охватившего всю империю.

Осенью 1917 г. пленные начали голодать. Центральная коллегия стремилась в своих приказах принять меры против этого бедственного положения. Так, она предписывала следующее:

- а) Продукты пленные должны получать примерно в соответствии с рационом гражданского населения;
- б) Продажа нерационированных продуктов для военнопленных должна быть свободной;
- в) Все рационированные продукты должны выдаваться военнопленным не более официального пайка (1).

Несмотря на все попытки обеспечить военнопленных продуктами питания, они все равно голодали, причем, как порой и гражданское население в некоторых регионах. Еще хуже обстояло дело с медицинским обслуживанием военнопленных. Состояние здоровья пленных никого не беспокоило. В госпиталях к раненым военнопленным относились недобросовестно, у них почти не менялось постельное и нательное бельё, перевязки делались крайне редко – это все было связано с существовавшей внутренней преградой между пленными и русскими медицинскими работниками. Как врачи, так и медицинские сестры часто возмещали на пленных свою ненависть и обиду. Неоднократные перемещения из одного госпиталя в другой подрывали здоровье тяжело раненных и зачастую вели к их смерти (14, 51). Отношение медицинских работников к пленным, можно объяснить еще и тем, что,

во-первых, многие из них потеряли своих родных и близких на войне (и их ненависть к пленным офицерам и солдатам вполне понятна), а во-вторых, госпитали иногда не имели возможности лечить всех своих раненых солдат, т.к. не хватало медикаментов, перевязочных материалов, и поэтому лечение военнопленных оставалось все время на потом, после, которое иногда так и не наступало.

В лагерях положение пленных было еще хуже. По данным Б.И.Ниманова медицинское обслуживание как таковое в лагерях фактически отсутствовало. Врачи назначались из числа военнопленных, однако со стороны начальства лагерей никак не поддерживались. В источниках отсутствует информация о снабжении лагерей медикаментами. Высокая смертность среди военнопленных была обусловлена и плохими условиями содержания ...Этим, а также плохим продовольственным снабжением, объясняется и неблагоприятная эпидемиологическая обстановка, которая сложилась в лагерях. Крупный лагерь для военнопленных находился в Тоцком районе Оренбургской области. Только в Тоцком лагере от эпидемии брюшного тифа ежедневно умирало по 80 человек в день, а, начиная с ноября 1915 и по январь 1916 г. умерло 110 тыс. человек (5, 27).

В целом можно констатировать несоблюдение воюющими государствами установленных международных норм и правил, касающихся условий содержания военнопленных. Непредвиденно большое количество пленных, экономические трудности и внутривойсковые проблемы стран-участниц конфликта внесли свои коррективы в понятие «военного плена» (3, 234). Ни одна из воюющих стран не была готова принять, разместить и прокормить такое огромное количество пленных, ведь речь шла о миллионах людей (9, 112).

Вывод

После октябрьского переворота 1917 г. военнопленные получили возможность вернуться домой. В середине декабря 1917 г. Совет народных комиссаров принял декрет об освобождении военнопленных от тюремно-лагерного режима, присвоив им права граждан нейтральных стран и отменив все виды принудительных работ (13, 278).

Однако не все военнопленные успели воспользоваться этим. Начавшаяся гражданская война весной 1918 г. вовлекла в свои «объятия» десятки тысяч пленных, у которых начался период, который справедливо называют плен после плена. И в различных регионах России, ситуация была разной, в зависимости от того, в чьих руках находилась власть «красных» или «белых». Таким образом, с декабря 1917 г. до начала официальной репатриации, которая была согласована по условиям Брестского мира 3 марта и начата в мае 1918 г., из России на родину вернулись полмиллиона бывших пленных Центральных держав. Русских же в странах Центральных держав сознательно задерживали из-за интенсивных работ для военных нужд. Вплоть до расторжения договора большевистским правительством в ноябре 1918 г., который привел к временному прекращению репатриации, Россию покинули еще 400.000 пленных (6, 151).

К сожалению, сотни тысяч военнопленных оставались в России до 1922 г., а последние пленные покинули Советскую Россию в 1924 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вурцер Георг. Судьба иностранных военнопленных в России при большевиках. Гуманитарные науки, №7-8, 2014/www.vipstd.ru/nautch/.index/php/ru
2. Еремин И.А. Военнопленные Первой Мировой войны в Западной Сибири. Известия Томского политехнического университета. 2007, т. 310, №1, с. 259-263.

3. Журбина Н.Е. Военнопленные Германии на территории России в годы Первой Мировой войны (1914-1918 гг.) Вестник ВГУ, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2008, №3, с. 230-235.
4. Калякина А.В. Под охраной русского великодушия. Военнопленные Первой Мировой войны в Саратовском Поволжье (1914-1922). М.: Евробонд, 2014, 304 с.
5. Мотревич В.П. Смертность военнопленных Первой Мировой войны и современное состояние их захоронений на Урале. 2015, с. 24-31 (www.file/user/2015.pdf).
6. Нахтигаль Р. Военнопленные в России в эпоху Первой Мировой войны (www.elar.urfu.ru/bitstream/1995/24460/qr.1_2014_10).
7. Рафикова Г.Э. Первая Мировая война: из жизни военнопленных ученых в российском плену. 1915-1917 гг. Российский историко-архивоведческий журнал «Вестник Архивиста» / www.vesrarchive.ru/2014-1/3348.
8. Россия в мировой войне 1914-1918 г. (в цифрах). М.: ЦСУ, 1925, 103 с.
9. Рустамова Дж.Я. Военнопленные Первой Мировой войны в российской империи: штрихи к портрету. Известия Педагогического Университета. Баку, №3, 2015, с. 109-113.
10. Смирнов Ю.И., Скрипникова М.И. Военнопленные на территории России в годы Первой Мировой войны. Вестник МИЭП. 2016, №1/22, с. 135-139.
11. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1914 г. Пч. Сенатская типогр. 1914. Собр. 81, ст. 2568.
12. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1915 г. Пч. Сенатская типогр. 1915. Собр. 150, ст. 1162.
13. Суржикова Н.В. Военный плен в российской провинции (1914-1922 гг.) М.: РОССПЭН, 2014, 423 с.
14. Шапкин Ю.Г., Дмитриченко А.А., Понамарева Г.О. Жизнь и быт военнопленных в лагерях восточной Сибири в годы Первой Мировой войны. Известия Лаборатории древних технологий. №2 (11), 2014, с. 50-52.

Xülasə

Cəmilə Rüstəmovə

*Rusiya imperiyasında
Birinci Dünya müharibəsi illərində hərbi əsirlərin vəziyyəti*

Məqalədə I Dünya müharibəsi illərində Rusiya imperiyasında hərbi əsirlərin saxlanması, qidalanması və tibb müayinəyə alması şəraiti tədqiq olunur. Məqalədə göstərilir ki, hərbi əsirlərin çətin işlərə cəlb olunması, az qidalanması və tibbi yardım almaması onların ağır xəstəliklərə tutulması və bəzən də ölümlərinə səbəb olurdu. Qeyd edilir ki, hərbi əsirlərin kənd təsərrüfatı və sənayeyə işə cəlb edilməsi, fəhlə və kəndlilərin müharibəyə getməyini, qismən də olsa, kompensasiya edirdi.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, hərbi əsirlər, əmək, qida, sağlamlıq, repatriasiya

Summary

Jamila Rustamova

Prisoners of the First World war in the Russian Empire

This article discusses the conditions, food and medical care to prisoners of war in the territory of the Russian Empire during the First World war. It is shown that due to harsh working conditions, constant malnutrition and lack of medical care, among prisoners of war was a very high morbidity and mortality. Pointed out that the use of prisoners of war labour in agriculture and industry, partly offset the mobilization of workers and peasants to the front.

Key words: World War I, prisoners of war, work, food, health, the repatriation

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ABŞ MÜASİR DÜNYANIN GEOSİYASİ STRUKTURUNDA

Səbinə QARAŞOVA*

Açar sözlər: ABŞ, beynəlxalq münasibətlər, planet, geosiyasət, liderlik, qloballaşma, Rusiya, Avropa, Avrasiya, maraqlar

Giriş

Müasir dövrümüzdə Amerika Birləşmiş Ştatları siyasi, hərbi, iqtisadi, ideoloji cəhətdən dünyanın aparıcı dövlətidir. SSRİ dağıldıqdan sonra yeganə super dövlət olaraq qalması onu xarici siyasi fəaliyyətində daha sərbəst və məqsədyönlü və aqressiv siyasət yürütməyinə imkan yaratdı ki, nəticədə xarici siyasətində güc faktorunun rolu önəmli olaraq artmağa başladı. Bu baxımdan, Amerika Birləşmiş Ştatlarının hər tərəfdən öyrənilməsi vacib və aktual məsələlərdən biridir. Bu sferaların tərkibində ABŞ-ın xarici siyasəti də önəmlidir. Çünki yalnız bu yolla onun xarici siyasi fəaliyyətinə qiymət vermək, analiz etmək və nəticələr çıxarmaq və fəaliyyət istiqaməti seçmək olar. Bu ABŞ-la münasibətlər baxımından vacib məsələlərdən biridir. Soyuq müharibənin sona çatması və SSRİ-nin süqutundan sonra ABŞ planetar səviyyədə özünün təsirini təmin etmək üçün bütün resurslarından istifadə etməyə başlamışdır. Belə resurslar arsenalında ən müasir elmi texnologiyalar, iqtisadi metodlar və digər taktiki gedişlər yer almışdır. Soyuq müharibədən qalib çıxmış ABŞ sözün həqiqi mənasında dünyanın siyasi, iqtisadi və hərbi ekspansiyasına başlamışdır. Bundan sonra dünyada cərəyan edən bütün xarakterli proseslər Qərbin mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. ABŞ böyük sürətlə öz rəhbərliyi təkqütblü dünya iyerarxiyasını yaratmağa başlamışdır. Çünki artıq onun qlobal liderlik strategiyasının həyata keçirilməsinə mane olacaq güc yox idi. ABŞ-ın lokal və qlobal xarakterli istəniləni məsələ haqqında təkbaşına qərar vermək imkanı yaranmışdır.

ABŞ-ın müasir xarici siyasətinin əsasları

Amerikalı politoloq Z.Bzejnskiy özünün məşhur “Şahmat taxtası” əsərində yazırdı ki, hegemonluq dünyanın özü qədər qədimdir. Lakin ABŞ hegemonluğu özünün bərqərar olma sürəti, qlobal miqyası və həyata keçirilməsi üsulları ilə tam fərqlənir. [14, s.91] Cəmiyyəti bir əsr müddətində ABŞ təcrid olunmuş bir ölkədən dünyanın supergücünə çevrilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, dövlət bir sıra mühüm sahələrdə dominantlıq etməsi, ona bütün dünyada dominantlıq etməyə imkan verir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində tanınmış amerikalı tədqiqatçısı C.Nayn fikrincə, bu mühüm sahələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi;
- hərbi;
- ideoloji. [13, s. 223]

Tanınmış rusiyalı tədqiqatçı A.Boqaturov isə hesab edir ki, dövlətin müasir resursu özünə əsasən beş elementi daxil edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- hərbi güc;
- elmi-texniki potensial;
- istehsal potensialı;

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: sabinagarashova@yahoo.co.uk

- təşkilati resurs;
- kreativ potensial. [9, s. 92]

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ özünün qlobal üstünlüyünün təmin olunması prosesinə ilkin olaraq yerləşdiyi regionda başlaması məqbul bilmişdir. Belə ki, ABŞ-ın xarici siyasi imperativləri sırasında Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrində siyasi və iqtisadi nəzarət imkanları əldə etmək xüsusi yer tuturdu. Özünün Latın Amerikası siyasətində ABŞ ənənəvi olaraq panamerikanizm nəzəriyyəsinə istinad edirdi. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası ABŞ liderliyi altında Qərbi yarımkürəsində həmrəyliyi təmin etməkdən ibarət idi. [10, s. 136] Bundan başqa, həmçinin, Monro doktrinasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1823-cü il 2 dekabrda ABŞ prezidenti Ceyms Monro tərəfindən elan olunmuş doktrinanın şüarı “Amerika amerikalılar üçün” idi. Yəni doktrinanın əsas ideyası Amerika qitəsini bağlı zonaya çevirərək, Avropa dövlətlərinin buraya müdaxiləsinə imkan verməməkdən ibarət idi. Vurğulamaq lazımdır ki, bu ideyanın müəllifi prezident C.Monro administrasiyasında dövlət katibi olmuş Con Kuinsi Adamsa məxsusdur. Həm də, doktrinada Rusiya da təhlükə mənbəyi kimi qeyd edilmişdir. Belə ki, Rusiya həmin dövrdə qitənin şimal-şərq hissəsində ABŞ-ın balıq tutmasına qadağa qoymuşdur. Ümumiyyətlə isə, Monro doktrinasında ifadə olunmuş başlıca məqamlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- Amerika qitəsi Avropa koloniyalaşmasından kənar ərazilərdir;
- Avropa ilə ABŞ arasında fundamental fərqlər mövcuddur.

Monro doktrinasında ifadə olunmuş bu məqamlara müvafiq olaraq aşağıdakılar da qeyd olunmuşdur:

-istənilən Avropa ölkəsi tərəfindən Amerika qitəsində təsirini genişləndirmək istiqamətində istənilən cəhd ABŞ tərəfindən təhlükəsizliyə və sülhə təhdid kimi qiymətləndiriləcək;

-ABŞ da öz tərəfindən Avropa koloniyalarında hər hansı bir formada müdaxilə etməyəcəkdir və Avropa ölkələri arasındakı müharibələrə qarışmayacaqdır. [15, s. 235]

Göründüyü kimi, elan olunduğu ilk vaxtlarda, yəni XIX əsrin əvvəllərində bir növ beynəlxalq məsələlərin həllində, əsasən də, Avropa ilə münasibətlərdə ABŞ-ın mövqeyini ifadə edirdi. Belə ki, Avropa ölkələrindən Amerika qitəsinin inkişafına qarışmamaq tələb olunurdu. Əvəzində isə, ABŞ Avropanın işlərinə qarışmırdı. Lakin doktrinanın mahiyyətinə belə bəsit yanaşmaq doğru deyildir. Belə ki, doktrina bununla yanaşı, həm də Avropa paya sərt ultimatum idi. Zaman keçdikcə doktrina təkcə ABŞ xarici siyasətinin manifesti kimi deyil, həmçinin onun Qərbi yarımkürəsində əlahiddə üstünlüyünün və ya xüsusi statusunun əsaslandırılması kimi nəzərdən keçirilməyə başlamışdır. Daha dəqiq ifadə etmiş olsaq, ABŞ-ın dünya hegemonluğunun regional başlanğıcı məhz Monro doktrinasında ifadə olunmuşdur.

ABŞ dünya bütün regionlarında maraqları olan və özünün müxtəlif istiqamətlərdə mövcudluğunu təmin yeganə supergücdür. ABŞ-ın geosiyasi fəaliyyətinin əsasında ciddi fundamental dəyərlər dayanır. Bu dəyərlər əvvəlcədən həyata keçirilməsi dəqiqliklə müəyyənləşdirilmiş məqamları özündə əks etdirən 1845-ci il doktrinasında ifadəsini tapmışdır. Bu doktrina əsasən üç mühüm direktiv əsasında qurulmuşdur:

- amerikan mərkəzçiliyi;
- açılan sərhədlər;
- maarifçi egoizm. [5, s. 64]

Sonrakı mərhələlərdə də ABŞ xarici siyasətinin əsas istiqamətini başlıca olaraq, rəqibləri sıradan çıxarmaqla, özünün qlobal liderliyini təmin etməyə çalışmışdır. 1946-cı ildə Çörçillin Fulton nitqi birbaşa ABŞ-ın elə qlobal liderliyinin təmin olunması hesablanmış fəaliyyətə start kimi qiymətləndirilməlidir. Yəni ABŞ qlobal liderliyi qarşısında əsas və yeganə maneə olan SSRİ-ni sıradan çıxarmaq üçün “Soyuq müharibə” strategiya-

sını işə salmışdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, 1946-cı ilin fevralında Stalin kapitalist dövlətlərlə konfliktin qaçılmaz olması ilə bağlı nitq söylədi. Fevralın 22-də ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyində məsul vəzifədə çalışan Corc Kennan Vaşinqtona içərisində sovet liderlərinin fikirlərini əks etdirən özünün məşhur “uzun teleqramı”nı göndərdi. Sonradan isə o, “Foreign Affairs” jurnalında “X” adlı məşhur məqaləsini çap etdirdi. Bu məqalədə o göstərir ki, Sovet liderləri heç vaxt nə ölkə daxilində, nə də xaricdə hakimiyyətə qarşı olan qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq iqtidarında olmadığı üçün bu, onun xarici siyasətinə də öz təsirini göstərir.

1947-ci ilin martında “Trumen doktrinası”nın elan olunması ilə ABŞ özünün ənənəvi xarici, müdafiə və təhlükəsizlik siyasətindən imtina etmiş oldu. Yeni kurs artıq beynəlxalq siyasətə SSRİ ilə dünya ağalığı uğrunda mübarizə kimi baxırdı. Bu akt “containment policy”nin başlanğıcı oldu. Yeni strategiya ideoloji və hərbi cəhətdən çox geopolitik strategiya idi. Onun əsas məqsədi stabil və sülhün mövcud olduğu beynəlxalq sistem qurmaq idi. Tezliklə “containment”in ilk nəticələri görünməyə başladı.

1947-ci ildə qəbul olunan “Milli Təhlükəsizlik Aktı” ilə vahid Müdafiə Departamenti, Birləşmiş Qərargah, CIA (Mərkəzi Məlumat Agentliyi) və Milli Təhlükəsizlik Şurası təsis olundu.

Həmin il Avropa dövlətlərinə iqtisadi yardımı nəzərdə tutan “Marşal planının” qəbul olunmasının ardından CIA-nın analitikləri bildirdilər ki, “Trumen doktrinası” və “Marşal planı” SSRİ-ni ABŞ-a qarşı daha aqressiv olmağa təhrik edəcək. Beləliklə də, yeni siyasətin ilk mərhələsi eskalasiya mərhələsi oldu.

Bu mərhələnin digər xarakterik cəhəti prezident Trumen tərəfindən 1950-ci il sentyabrın 30-da qəbul olunan NSC-68 adlanan sənəd oldu. Bu sənəd nüvə ehtiyatlarının artırılmasını və müttəfiq dövlətlərə, xüsusilə də Avropa dövlətlərinə iqtisadi yardımı nəzərdə tuturdu. Əsas məqsəd isə “SSRİ-ni yoxlamaq və dünya ağalığı siyasətindən çəkəndirmək” idi.

1-ci mərhələ üçün həm də atılan ən mühüm addımlardan biri 1949-cu il Vaşinqton sazişi ilə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) yaranması və Koreya müharibəsi oldu. Əgər 1-ci ilə ABŞ Avropa dövlətləri və Kanadanı artıq vahid bir təhlükəsizlik sistemində birləşdirməyə nail olmuşdusa, 2-ci ilə o, SSRİ-yə belə demək mümkündürsə, ilk dəfə “düşməni” göstərmişdi.

Qısaca olaraq, yuxarıda qeyd etdiklərimizin mahiyyətinə aydınlıq gətirməklə, ABŞ-ın xarici siyasi fəaliyyətinin söykəndiyi ideallar haqqında daha dolğun təsəvvürlərə malik olmaq mümkündür. Amerikan mərkəzçiliyi dedikdə, amerikan xalqının baxışları nəzərdə tutulur. Belə ki, böyük bir qitədə keyfiyyətə yeni və düzgün bir dövlətin yaradılması yaradılması nəzərdə tutulur. Bu düzgün dövlət demokratik dövlətdir. Açılan sərhədlər direktivinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ABŞ-ın davamlı inkişafı üçün mütləq nüfuz və təsir dairəsinin genişləndirilməsi vacibdir. Yəni ABŞ sərhədləri aşaraq dünyanın bütün regionlarında mövcud olmalıdır. Maarifçi eqoizm isə milli maraqların qorunması üçün uzun müddət hesablanmış, xurafatdan uzaq fundamental hesablamaların aparılmasını nəzərdə tutur. Yəni xarici siyasətin həyata keçirilməsi zamanı təsadüfi addımlara yer olmamalıdır. Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirdiyimiz məqamlar belə bir qənaət yaradır ki, amerikalılar yalnız özlərini mükəmməl sayırlar və dünyada cərəyan edən istənilən xarakterli prosesləri özləri idarə etməlidirlər. Digər xalqlar və ya millətlər isə amerikalılardan çox geri qalırlar və onlar sadəcə amerikan geosiyasi imperativlərinin həyata keçirilməsinin aləti rolunda çıxış edə bilər. Həqiqətən də, ABŞ-ın hazırkı beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolu göstərir ki, o, dünyanın digər xalqlarını və dövlətlərini özünün geosiyasi və geoiktisadi maraqlarının reallaşdırılması istiqamətində rahatlıq istifadə edə bilər. Məsələn, bütün Avropanın ABŞ-ın geosiyasətinə xidmət etdiyini söyləmək üçün ciddi əsaslar vardır. Nəhəng hərbi güc, telekommunikasiya, biotexnologiya, aerokosmik istehsal kimi

mühüm sahələrdə innovasiya texnoloji nailiyyətlər və güclü transmilli təşkilatlar ABŞ-ın bütün sahələrdə üstünlüyünü təmin edən mühüm amillərdirlər. Təbii ki, belə üstünlüklər ABŞ-ı daha güclü ekspansionist siyasət yürütməyə sövq edir.

ABŞ-ın geosiyasetinin və ya xarici siyasi strategiyasının əsas cəhətlərindən biri də odur ki, o, bütün sahələrdə və istiqamətlərdə maksimum məlumatlı olmağa çalışır. Bu baxımdan, qlobal informasiya məkanını tam nəzarətdə saxlamağa çalışır. Malik olduğu müvafiq texnoloji üstünlüklər ABŞ-a bu istiqamətdə ciddi kömək edir. Beləliklə, ABŞ bütün dünyanı özü üçün açıq etmək istəyir. Müvafiq dairələr bunu ABŞ-ın təhlükəsizliyi üçün vacib hesab edirlər. Belə ki, ABŞ qarşı yönələcək istənilən təhlükəni vaxtında aşkarlayıb aradan qaldırmaq üçün dünyanın hər yerində nəzarətə malik olmaq lazımdır. ABŞ iqtisadi sərhədlərin maksimum şəffaflığında maraqlıdır. İqtisadi rejimlərin liberallaşdırılması da hər şeydən öncə ABŞ-ın maraqlarına xidmət edir. Belə ki, bununla ABŞ özünün potensialını daha artırmaq və mümkün rəqiblərini neytrallaşdırmaq imkanı əldə edir. Əslində ABŞ təbliğ etdiyi demokratiya, insan hüquqları, liberal bazar kimi dəyərlər olduqca əhəmiyyətlidir. Bu dəyərlərin dəqiqliklə gözlənilməsi bütün hallarda xalqların və dövlətlərin inkişafını və daimi rifahını təmin edir. Lakin ABŞ-ın geosiyasi davranışlarından aydın görünür ki, o, bu humanist dəyərlərdən birtərəfli olaraq, yalnız özünün milli maraqlarını təmin etməyə çalışır. ABŞ-dan başqa, dünyanın digər xalqları bu dəyərlərdən xeyir deyil, əksinə, böyük zərər görürlər.

Məsələn, bunu aydın şəkildə ABŞ-ın postsovet ölkələrinə münasibətdə və ya son illərdə Yaxın Şərq regionunda həyata keçirdiyi siyasətində müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən, ABŞ başda olmaqla, Qərb postsovet məkanının yenidən qurulması istiqamətində ciddi fəallıq nümayiş etdirməyə başlamışdır. Həmin dövrdə postsovet məkanında sərbəst transmilli fəaliyyəti üçün bütün zəruri şərait mövcud idi. Qərb böyük sürətlə postsovet ölkələrin dünya bazarına çıxışını təmin etməyə çalışdı. Bu məqsədlə atılan ilkin addımlardan biri də qlobal miqyasda bazar demokratiyası strategiyasının həyata keçirilməsi olmuşdur. Diqqət yetirsək görürük ki, ilk baxışdan kifayət qədər mütərəqqi ideya kimi görünən bu strategiya əsasən ABŞ-ın maraqları çərçivəsində həyata keçirilmişdir. [1, s. 109] Deməli, bütün hallarda postsovet ölkələrinin deyil, ABŞ-ın geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarının təmin olunması prioritetdir. Ümumiyyətlə, istənilən ölkəyə münasibətdə ABŞ tərəfindən atılan hər addım dəqiqliklə özünün maraqları ilə uzlaşdırılır. Yalnız ABŞ-ın maraq dairəsində olan ölkələr üçün “insan hüquqları” və “demokratiya” aktualıq kəsb edir. ABŞ özünün geosiyasi maraqlarının reallaşdırılması sahəsində iqtisadi yardım alətlərindən də geniş istifadə edir. Bundan başqa, qərb bazarlarına çıxış imkanlarının yaradılması da ABŞ-ın geosiyasi prioritetlərinə çatılması alətlərindən biridir. Bütün bu alətlər bir işə yaramadıqda isə, hərbi təzyiq metoduna əl atılır. Reallıqlar göstərir ki, ABŞ tərəfindən tətbiq edilən alətlər kifayət qədər səmərəlidir və əksər hallarda arzu olunan nəticələrin əldə olunmasını şərtləndirir. Bu zamanı həm siyasi, həm də iqtisadi maraqları təmin etmək mümkün olur. Məsələn, digər ölkələrdən məhdud məhsulların Qərb ölkələrinə çatdırılması təmin olunur. Belə məhsullardan yanacaq-enerji məhsullarını, müxtəlif xammal növlərini və s. qeyd etmək olar. Bundan başqa, Qərb kapitalının və transmilli şirkətlərinin asanlıqla maraq dairəsində olan regionlara nüfuz etməsi təmin olunur. Belə addımlar əsasən inkişafında olan və keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrə münasibətdə atılır.

ABŞ-ın özünün xarici siyasətinə yanaşma leytmotivini bütün dünyanı siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən yönləndirmək təşkil edir. ABŞ-ın sabiq dövlət katibi M. Olbraytın fikrincə, ABŞ liderləri tarixin yalnız iştirakçıları deyil, həm də onun yaradıcılarıdır. ABŞ ideoloji olaraq, özünün əlahiddə bir sivilizasiya kimi təqdim edir. Sanki dünyanın inkişafının “doğru yolunu” ancaq ABŞ bilir və “doğru yolu” qorumağı özünün vacib öhdəliyi kimi təqdim edir. ABŞ qloballaşmanı bütün dünyanın rifahı üçün əhəmiyyətli hesab edir.

[7, s. 220] Əslində qloballaşma elə “vesternizasiyadır”. Yəni ABŞ qloballaşma adı altında onun maraqlarının daha səmərəli təmin etməyi şərtləndirəcək dəyərləri dünyaya yayaraq qəbul etdirir. Çünki sərhədsiz bazarlarda ancaq ABŞ kimi qüdrətli dövlət üstünlük qazana bilər və rəqabətə davam gətirə bilər.

Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, ABŞ-ın xarici siyasətini davamlı hücum siyasəti kimi səciyyələndirmək mümkündür. Bu siyasətin ən təsirli alətlərindən biri də ABŞ-ın hərbi-sənaye kompleksidir. ABŞ dünyada ən qabaqcıl hərbi texnikaya və silah-sursata malikdir. ABŞ özünün bu sahədə üstünlüyü göstərmək üçün daimi düşmən axtarışındadır. O bu “düşməni” tapır və məğlub edir. Bununla bir növ digər rəqiblərinə də əzələ nümayiş etdirmiş olur. [2, s. 48] Məsələn, ABŞ-ın heç bir ciddi əsas olmadan İraqa hərbi müdaxiləsi bariz nümunədir. 2002-ci ildə ABŞ prezidenti kiçik C.Buş “Buş Doktrinasını” təqdim etmişdir. Doktrinaya görə, ABŞ elə hərbi potensiala malik olmalıdır ki, heç bir dövlət onunla rəqabət aparmaq qabiliyyətində olmasın. Bu, digər dövlətlərin silah yarışmasının əhəmiyyətini heçə endirməlidir. Beləliklə də, həmçinin ABŞ özünün iqtisadi rəqiblərini sıradan çıxara bilər. Doktrinada ABŞ-ın xarici siyasi strategiyasının mahiyyətini dəqiqliklə açan məqam ondan ibarətdir ki, xəbərdaredici, qabaqlayıcı zərbə birinci həyata keçirilməlidir. Bu zaman BMT razılığını almağa lüzum görülmür. Hətta NATO üzrə müttəfiqlərin mövqeyi də əhəmiyyətli deyildir. [12, s. 32] Göründüyü kimi, bu məqam aydın şəkildə ABŞ öz xarici siyasətini reallaşdıran zaman bir kimsə ilə hesablaşmağı bir növ zəiflik kimi nəzərdən keçirir və heç kimin marağını nəzərə almadan, yalnız öz maraqlarına cavab verəcək tərzdə davranmağa üstünlük verir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində ABŞ-ın davranışlarını formalaşdıran mühüm amillərdən biri də enerji amilidir. Ümumiyyətlə, XX-XXI əsrlərdə dünya iqtisadiyyatında enerji resurslarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Müvafiq olaraq, dünya siyasətinə təsir edən əsas amillərdən biri də artıq məhz enerji amilidir. Enerji resurslarına nəzarət uğrunda mübarizə zaman-zaman daha sərt xarakter almaqdadır. ABŞ-ın enerji siyasətindən danışan zaman neft amilini önə çəkmək lazımdır. Təbii ki, bunu onunla izah etmək olar ki, bu gün əsas enerji daşıyıcısı rolunda məhz neft çıxış edir. Neftin qiyməti istənilən dövlətin maliyyə göstəricilərinə birbaşa təsir edir. Bu baxımdan, ABŞ iqtisadiyyatının enerji sektorundakı vəziyyətin analiz edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın ən böyük sənayesinə malik olmaqla, ABŞ ən böyük enerji istehlakçısıdır. ABŞ-ın sürətli iqtisadi inkişafı enerji daşıyıcılarına olan tələbatı daha da sürətlə artırmışdır. Təkcə 1990-1996-cı illər arasında ABŞ-ın enerji resurslarına olan tələbatı 15% artmışdır. [3, s. 157] Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə ABŞ-ın enerji siyasətində müəyyən transformasiya müşahidə olunmaqdadır. Xüsusilə də XXI əsrin əvvəllərində belə transformasiya özünü daha aydın şəkildə büruzə verməyə başlamışdır. Belə ki, əgər əvvəllər ABŞ əsas diqqətini enerji daşıyıcılarının diversifikasiyasına yönəldirdisə, indi bütövlükdə enerji resurslarına malik olan regionları, neft hasilatını və nəqlini tam nəzarətdə saxlamağa çalışır. Bu məqsədlə ABŞ lazım gəldiyi təqdirdə siyasi təzyiq metodundan maksimum istifadə etməyə çalışır. Bir çox hallarda isə birbaşa hərbi gücün tətbiq olunmasından belə çəkinmir. ABŞ bir qayda olaraq, neft regionlarını birbaşa və ya dolayısı siyasi-iqtisadi sxemlər vasitəsilə nəzarətdə saxlayır. Neftlə zəngin regionlarda vəziyyətin nəzarətdə saxlanılması üçün, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daimi idarə olunan xaosun yaradılması da ABŞ-ın strateji vasitələri sırasına yer alır. Ümumiyyətlə, diqqət yetirsək görürük ki, ABŞ-ın enerji siyasəti vahid müəyyənləşdirilmiş və uzun illər üçün aktuallığını saxlayacaq vahid xəti üzrə həyata keçirilməkdədir. Hakimiyyətdə respublikaçıların və ya demokratların olması, demək olar ki, vəziyyətə təsir etmir. Bütün hallarda nəzərə çarpan cəhət ondan ibarətdir ki, ABŞ enerji siyasətini həyata keçirən zaman olduqca sərt davranır və barışmaz mövqe nümayiş etdirir. [6, s. 3] Bu da bir daha ondan xəbər verir ki, dünya siyasətinin xarakterini və istiqamətini, həqiqətən də, enerji amili müəyyən edir. Yəni də

İraqı nümunə kimi nəzərdən keçirmək olar. Sözsüz ki, ABŞ-ın İraqa hərbi müdaxiləsi nüvə silahının yayılmasının qarşısının alınması ilə deyil, birbaşa enerji amili ilə bağlı idi. Eləcə də bütövlükdə Yaxın Şərqdə cərəyan edən bütün proseslərin əsas hərəkətverici elementi rolunda enerji amili çıxış edir. Təbii ki, burada təkcə enerji daşıyıcıları ehtiyatları olan regionların nəzarətə götürülməsi nəzərdə tutulmur. Həm də bu enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına nəqli xətlərinin ciddi nəzarət altında saxlanması ABŞ enerji siyasətinin mühüm komponentini təşkil edir. Təkcə enerji sahəsində deyil, bütün, əsasən, fəaliyyət sahələrində ABŞ-ın yeganə söz sahibi olmasını təmin edəcək qlobal mühitin formalaşdırılması istiqamətində kompleks addımların atılmasının vacibliyi hər zaman aktual saxlanılır. ABŞ-ın sabiq prezidenti B.Obama 2 may 2016-cı ildə “Vaşinqton Post” qəzetində dərc edilmiş məqaləsində xüsusi vurğulayır ki, məhz ABŞ və onun tərəfdaşları qlobal iqtisadiyyatda qaydaları müəyyənləşdirməlidirlər. Dünyanın digər ölkələri isə onların ardınca getməlidirlər. [4, s. 75]

ABŞ-ın dünya liderliyi strategiyası

Hazırkı mərhələdə ABŞ açıq şəkildə özünün dünya liderliyini qəti şəkildə təmin edərək, qəbul etdirməyə çalışır. Bu istiqamətdə onun başlıca hədəfi özünü Avrasiyada tək güc kimi təsdiq etməkdən ibarətdir. Z.Bjezinskiy hələ 1993-cü ildə qeyd etmişdir ki, əgər ABŞ dünyanı nəzarətdə saxlamaq istəyirsə, onda Avrasiya üzərində nəzarətini təmin etməlidir. Əsas diqqətini isə Avrasiyanın qərb periferiyalarına və mərkəzinə yönəltməlidir. [17] Qərb periferiyaları dedikdə Avropa İttifaqı, mərkəzi dedikdə isə, əsasən, Rusiya nəzərdə tutulur. ABŞ-ın əsas vəzifələrindən biri də ondan ibarətdir ki, hər hansı bir dövlətin onu Avrasiyadan sıxışdırıb çıxarmaq iqtidarında olmadığına əmin olsun. Bunun üçün bütün sahələrdə əlahiddə gücə malik olmaq üçün ABŞ bütün resurslarını səfərbər edir. Dünyaya liderliyi strategiyasının reallaşdırılmasının əsas aləti rolunda NATO çıxış edir. ABŞ-ın Avropada etibarlı mövcudluğunu və onun təsir dairəsinin genişlənməsini təmin edən məhz NATO-dur. Nəzərə almaq lazımdır ki, NATO-nun büdcəsi, əsasən, ABŞ-ın hesabına formalaşır. [18] Əksər tədqiqatçıların fikrincə, NATO həm də Avropanı vahid məkan halında saxlayır. NATO olmasa idi, Avropa indiki vəziyyətində qala bilməzdi və parçalanardı. ABŞ-a isə bütöv Avropa lazımdır. Çünki belə olan halda daha effektiv nəzarət etmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropada özünü sərbəst güc mərkəzi kimi təsdiq etməyə iddialı olan ölkələr vardır və onlar da ABŞ-ın maraq dairəsində olan regionda ciddi geostrateji maraqlara malikdirlər. Bu da ondan xəbər verir ki, ABŞ qlobal liderliyi yolunda tək maneə Rusiya deyildir. Bu baxımdan, ABŞ-ın Avropa üzərində ciddi siyasi, iqtisadi və hərbi təsir rıçaqlarına malik olması onun olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı reallıqlar göstərir ki, ABŞ bu istiqamətdə kifayət qədər uğur qazana bilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ son yarım əsrdən artıq bir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin transformasiyasında həlledici rol oynamaqdadır. Qərbi Avropadakı müttəfiqlərinin yaxından köməyi ilə ABŞ amerikalılar üçün daha stabil və təhlükəsiz mühit yarada bilmişdir. İraqda və Əfqanıstanda ABŞ tərəfindən həyata keçirilmiş hərbi əməliyyatlar onun qeyd etdiyi kimi, həmin regionların və dövlətlərin stabilliyi və inkişafı üçün deyil, birmənalı olaraq, ABŞ-ın maraqlarının təmin olunması üçün atılmış addımlardır. Bütün hallarda ABŞ öz qüdrətini dünyaya sübut edə bilmişdir. ABŞ dünyanın 35 ölkəsində özünün 395 əsas hərbi bazasına malikdir. [8, s. 57] ABŞ liderlərinin tez-tez səsləndirdikləri fikir ondan ibarətdir ki, dünyanın heç bir ölkəsi hərbi sahədə ABŞ-la rəqabət apara bilməz. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, elə ABŞ-ın özünün davranışlarından da aydın hiss olunur ki, o özünün qlobal liderlik strategiyasının reallaşdırılması səviyyəsindən tam razı deyildir.

SSRİ-nin süqutundan sonra ABŞ öz hegemonluğunu bütün planetə yaymağa cəhd etmişdir. Lakin ABŞ-da da aydın dərk edirdilər ki, bunun üçün iki başlıca şərtin təmin

olunması vacibdir. Hər şeydən öncə, Avropa və Yaponiya üzərində tam nəzarəti saxlamaq lazımdır. ABŞ-da hesab edirlər ki, neçə ki, Avropa və Yaponiya ABŞ-ın liderliyini qəbul edir, onun üçün heç bir ciddi təhlükə mövcud olmayacaqdır. Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu istiqamətdə ABŞ-ın müəyyən uğurlarından danışmaq mümkündür. Bununla yanaşı, bu şərtin tam təmin olunduğunu da söyləmək mümkün deyildir. Avropa əsasən ABŞ-ın yanında yer alsın da, nisbətən müstəqil fəaliyyət imkanlarını saxlamaqda davam edir. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, ilk fürsətdə Yaponiya özünü tam sərbəst aparmaq imkanına malikdir. Ən əsası, ikinci şərt Rusiyanın tamamilə neytrallaşdırılmasından ibarətdir. Lakin bildiyimiz kimi, Rusiya ABŞ-ın qlobal liderliyi qarşısında yeganə maneə olaraq qalmaqda davam edir. Həqiqətən də Rusiya yeganə gücdür ki, ABŞ-a tam sərbəst fəaliyyət imkanı vermir. Yaxın Şərqdə hazırda cərəyan edən proseslər də bunu aydın şəkildə sübut edir. Rusiya öz ordusunu kifayət qədər dinamikliklə modernləşdirməyi bacırır və uğurlu diplomatik gedişlər edə bilir. Ümumiyyətlə, ABŞ-da Rusiya yeganə real rəqib kimi qəbul olunur. ABŞ-ın davranışları bunu dəqiq sübut edir. Belə ki, təhlil etsək görürük ki, son onilliklərdə ABŞ-ın fəaliyyəti əsasən Rusiyaya qarşı yönəlmişdir. Məsələn, NATO-nun Rusiya sərhədlərinə doğru genişlənməsi, Ukraynada təşkil olunmuş son dövlət çevrilişi, Qafqazda və Orta Asiyada ciddi möhkəmlənmə cəhdləri və s. qeyd oluna bilər. Əksər tədqiqatçıların dəstəklədiyi fikir ondan ibarətdir ki, bütün bunlar Rusiyanın maksimum neytrallaşdırılmasına hesablanmışdır. [11, s. 152]

XXI əsrin əvvəllərində ABŞ-ın xarici siyasətində hərbi elementlərin ifrat üstünlüyü müşahidə olunmağa başlamışdır. Preventiv hərbi zərbələrin endirilməsi ABŞ-ın etibarlı müdafiəsinin ayrılmaz şərti kimi müəyyənləşdirilmişdir. Əksər hallarda ABŞ birbaşa deyil, hərbi-siyasi cəhətdən yaxından dəstəklədiyi qüvvələrin vasitəsi ilə hərbi ekspansiyasını həyata keçirir. Yenə də Yaxın Şərqdə cərəyan edən proseslərdə bu cəhət özünü aydın büruzə verməkdədir. Məsələn, ABŞ prezidenti D.Tramp tərəfindən Suriyada kürd qruplaşmalarını hərbi yardım etməklə bağlı qərar verməsi qeyd etdiyimiz təsdiqləyir. Buna qədər isə, Suriyada müxalifət qüvvələrinin hərbi dəstəklənməsi də müşahidə olunurdu. Dünyanın istənilən regionunda ABŞ ekspansiyası təbii ki, onun qlobal liderliyinə hesablanmışdır. Bununla ABŞ həm də amerikalıların gələcək mövcudluğu haqqında düşünür. Yəni ABŞ-ın qlobal liderliyi ona dünyadakı resurslara nəzarət imkanı verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünya əhalisinin sayı sürətlə artmaqdadır və müvafiq olaraq resurslar da azalmaqdadır. Dünya əhalisinin 5%-ni təşkil edən Amerika əhalisi dünya resurslarının 40%-ni istifadə edir. [16] Bu baxımdan, ABŞ bu resurslar üzərində mütləq nəzarətə malik olmağı başlıca prioritet kimi müəyyənləşdirmişdir. Müvafiq olaraq, dünyanın bütün regionlarında bu və ya digər formada mövcud olmaq ABŞ xarici siyasətinin mərkəzi istiqamətini təşkil edir. Təbii ki, postsovet məkanında sərbəst mövcud olmaq Rusiya tərəfindən istənilən halda məhdudlaşdırılır. Bu baxımdan, qeyd etmək olar ki, son illərdə Ukraynada cərəyan edən prosesləri nəzərə almasaq, ABŞ-ın postsovet məkanındakı mövqeləri kifayət qədər kövrək görünür. Buna baxmayaraq, ABŞ təsir imkanlarının böyük olduğu beynəlxalq və regional təşkilatlar, transmilli şirkətlər vasitəsilə müxtəlif regionlarda, həmçinin, postsovet məkanında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd göstərir.

Nəticə

Beləliklə, dünyanın müasir geosiyasi strukturunda ABŞ-ın özünəməxsus yeri və rolu vardır. Dünyanın ən böyük hərbi və iqtisadi potensialına malik olan ABŞ özünün başlıca strategiyasını-qlobal liderlik strategiyasını reallaşdırmağa çalışır. Lakin realıq onu göstərir ki, bu istiqamətdə həll olunmamış məsələlər qalmaqda davam edir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ dünyanın əsas strateji məkanlarında ciddi siyasi, iqtisadi və hərbi dayaqlara malikdir. ABŞ-ın xarici siyasi strategiyasının reallaşdırılması arsenalı kifayət qədər zəngindir. Bu arsenalda təsirli iqtisadi alətlərlə yanaşı, ideoloji və

hərbi alətlər də üstünlük təşkil edir. Son illər hərbi vasitələrlə ABŞ geostrateji prioritetlərinin reallaşdırılması ciddi aktualıq kəsb etməkdədir. Hazırda dünyada bütün ciddi münaqişə ocaqlarında ABŞ müəyyən izlərini görmək mümkündür. Dünya miqyasında ABŞ-ın ciddi geosiyasi uğurlarının olmasına baxmayaraq, onun qlobal liderliyini əngəlləyən əsas rəqib olan Rusiya yenə də hərbi və siyasi müstəvidə fəallıq nümayiş etdirməkdədir. Bu baxımdan, bu gün ABŞ-ın əsas geosiyasi fəaliyyəti başlıca olaraq Rusiyaya qarşı yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алчинов В.М. Политические проблемы международных отношений. М., Восток-Запад, 2009, 192 с.
2. Бажанов Е.П., Бажанова Н.Е. Многополюсный мир. М., Восток-Запад, 2010, 464 с.
3. Экономическая география мирового развития. XX век. М., Санкт-Петербург, 2003, 336 с.
4. Кузнецов Д.А. Трансрегионализм во внешней политике США: сравнительный анализ геополитики проектов ТТП и ТТИП// Comparative politics, Russia, 2017. Vol. 8, No. 2, с. 73-81.
5. Логунов А.Б. Региональная и национальная безопасность. М., Вузовский учебник, 2009, 432 с.
6. Минаев М.В. Энергетическая политика США в начале XXI века: новые перспективы // Экономический журнал, 2005, № 9, с.2-28
7. Хаттон У. Мир, в котором мы живем. М.: Ладомир, 2004, 556 с.
8. Паренти М. Власть над миром. М., Поколение, 2006, 288 с.
9. Приватизация мировой политики: локальные действия – глобальные результаты: кол. Монография. М.: МГИМО, 2008, 280 с.
10. Ткачева Т.В. Внешнеполитические установки США: новые (старые) подходы// Вестник уgroвeдeния, 2012, № 4 (11), с. 135-140.
11. Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца. М.: Международные отношения, 2004, 235 с.
12. Уткин А.И. Месть за победу – новая война. М.: Алгоритм; Эксмо, 2005, 544 с.
13. Чуку Е.М. США – мировая супердержава: основные приоритеты американской международной политики в глобализующемся мире // Вестник Московского государственного лингвистического университета, 2013, № 2 (662), с. 223-231
14. Brzezinski Zb. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. N.Y., 1997, 223 p.
15. Documents of American History. Ed. by Commager H.S. and Cantor M. Vol. I., New Jersey: Prentice Hall, 1992, 640 p.
16. <http://csef.ru/ru/oborona-i-bezopasnost/340/analiz-voenno-politicheskogo-komponenta-mirovogo-liderstva-ssha-7195> (müraciət tarixi: 30.05.17)
17. <https://www.geopolitica.ru/article/geopoliticheskie-vzglyady-z-bzhezinskogo> (müraciət tarixi: 30.05.2017)
18. <http://newsbook.name/lenta/tonkosti-byudzheta-nato/> (müraciət tarixi: 30.05.2017)

*Резюме**Сабина Гарашова**США в геополитической структуре современного мира*

В представленной статье рассматривается место и роль США в геополитической структуре современного мира. Отмечается, что после окончания холодной войны и распада Советского союза, США начали активно реализовывать свою стратегию глобального лидерства. В этом направлении США использовали все средства. США считали, что после распада СССР, ответственность за весь мир лежит на них. Обосновывается, что США стараются обеспечить свое присутствие во всех регионах мира. В центральном месте для США стоит Евразия. В США считают, что, имея реальный контроль над Евразией, можно полностью контролировать весь мир. Поэтому, доминирование над Евразией является основной политической целью США. Для достижения своих геостратегических целей США активно используют НАТО. На современном этапе Россия является единственной реальной угрозой перед стратегией глобального лидерства США. Все эти и другие моменты всесторонне рассматриваются в представленной научной статье.

Ключевые слова: США, международные отношения, мир, геополитика, лидерство, глобализация, Россия, Европа, Евразия, интересы

*Summary**Sabina Garashova**The USA in geopolitical structure of the modern world*

In the submitted article the place and a role of the USA in geopolitical structure of the modern world is considered. It is noted that after the end of Cold War and disintegration of the Soviet Union, the USA has begun to realize the strategy of global leadership actively. In this direction of the USA used all means. The USA considered that after the collapse of the USSR, responsibility for the whole world lies on them. It is proved that the USA tries to provide the presence in all regions of the world. In the central place for the USA there is Eurasia. The USA considers that having real control over Eurasia, it is possible to control the whole world completely. Therefore, domination over Eurasia is the main political goal of the USA. For achievement of the geostrategic objectives of the USA actively use NATO. At the present stage Russia is the only real threat before the strategy of global leadership of the USA. All these and other moments comprehensively are considered in the submitted scientific article.

Keywords: USA, international relations, world, geopolitics, leadership, globalization, Russia, Europe, Eurasia, interests.

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32; 327

YENİ DÖVRDƏ SİYASİ MÜNAQİŞƏ KONSEPSİYASININ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Elşad MİRBƏŞİR OĞLU*

Açar sözlər: siyasi münaqişə, ziddiyyət, cəmiyyət, yeni dövr, nəzəriyyə, maraqlar

Giriş

Yeni dövr yanaşmalarında münaqişələrin səbəbi izah olunarkən dini determinizmin izləri, demək olar ki, hiss edilmir. Yeni dövrə qədər cəmiyyətin təbii vəziyyəti kimi müharibə qəbul edilirdisə, yeni dövrdə artıq sülh insan cəmiyyətinin normal durumu kimi nəzərdən keçirilməyə başlamışdır. Bu dövrdə münaqişənin baş verməsində subyektiv amilin rolundan da geniş bəhs edilir. Dövrün mütəfəkkirlərinin böyük əksəriyyətinin münaqişənin təbiətinə dair baxışları ilə tanış olduqda görürük ki, onlar cəmiyyətdə ziddiyyətlərin baş verməsini insanların şüurlarının və dünyagörüşlərinin zəif olması ilə izah edirdilər. Belə hesab edilirdi ki, ictimai həyatı düzgün təşkil etməklə cəmiyyətdə ziddiyyətləri aradan qaldırmaq olar və həmin dövrdə cəmiyyətin təşkilinin rəşional formasının axtarılması istiqamətində ciddi səylər göstərilmişdir. Münaqişələrin mahiyyətini və baş vermə səbəblərini izah edərkən ümumi şəkildə dünyanın inkişafı qanunauyğunluqlarına diqqət yetirilirdi. Yəni dünyada baş verən dəyişikliklər və uyğun olaraq cəmiyyətdəki dinamiklik insanlar arasında ziddiyyətlərə səbəb olurdu. Onlara görə, əvvəlki inkişaf mərhələsində insanlar bərabər hüquqlara və mülkiyyətə sahib olduqlarından cəmiyyətdə nərəziliqlər baş qaldırmırdı. İnkişafın sonrakı mərhələsində insanların sosial durumlarındakı fərqlər ziddiyyətlərə səbəb olmağa başladı. Buradan münaqişənin təbiətinin iqtisadi maraqlarla uzlaşdırılması cəhdləri sevilir və münaqişənin meydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri kimi maddi mülkiyyət göstərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, belə yanaşmalar müasir dövrdə də aktuallığını saxlamaqdadır.

Adam Smit və İmmanuel Kantın münaqişənin təbiətinə dair baxışları

Yeni dövrdə Adam Smit ilk dəfə olaraq münaqişələri çoxsəviyyəli sosial bir hadisə kimi nəzərdən keçirərək bu sahəyə aid bir neçə dəyərli əsər yaratmışdır. Bunlardan biri “Xalqların sərvətlərinin təbiəti və səbəbləri haqqında araşdırmalar” adlanır. Bu əsərində A.Smit birmənalı şəkildə münaqişələrin baş vermə səbəbini iqtisadi rəqabətdə və cəmiyyətin siniflərə bölünməsində gördüyünü diqqətə çatdırır. O, cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə ictimai inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edir. “Mənəvi hisslər nəzəriyyəsi” adlı kitabında A.Smit cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin digər bir səbəbini, özünün də müsbət yanaşdığı, insan eqoizmində görürdü”. (1, s. 10) Alman filosofu İmmanuel Kant qonşuluqda yaşayan insanlar arasında sülhün olmasını onların “təbii vəziyyətləri” hesab

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA HİHİ
e-mail: e.me.m@bk.ru

etmirdi. Əksinə, insanlar arasında daimi müharibə vəziyyətini İ.Kant təbii vəziyyət kimi qəbul edirdi. O yazırdı: “insanlar arasında fasiləsiz müharibələr olmasa da bu təhlükə həmişə mövcud olur. Buna görə sülh vəziyyətini yaratmaq lazımdır”. (3, s. 266) İ.Kantın fikirlərindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, insanlar yaranışdan bir-birlərinə qarşı aqressivliyə meyilli olurlar. İnsanlar sülh vəziyyətini yalnız tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində, yəni münaqişənin təhlükəli tərəflərini dərk etdikdən sonra yaratmış olurlar.

Yeni dövrün siyasi fikirlərini tədqiq edərkən bir sıra ziddiyyətli məqamlara da rast gəlmək olur. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz filosofların fikirləri ilə tanış olarkən dini determinizmdən tam azad yanaşmalara rast gəldiyimiz halda, bəzi müəlliflər yenə də cəmiyyətdə gedən proseslərdə ilahi ruhun təsirini əsas kimi göstərməyə çalışırdılar. Lakin belə ziddiyyətli məqamlara baxmayaraq, münaqişələrə dair çox maraqlı, eyni zamanda fərqli fikirlər daha dinamik tempə meydana gəlməkdə davam edirdi.

Marksist nəzəriyyədə sosial münaqişələr

İctimai inkişafın mahiyyətinə yeni prizmadan baxış öz əksini marksist nəzəriyyə-sində tapırdı. Marksist nəzəriyyədə sosial münaqişələr ictimai inkişafın ayrılmaz bir hissəsi kimi təqdim edilir və bu münaqişənin əsas baş vermə səbəbi qismində cəmiyyətdə antaqonist qütbləşmə göstərilir. Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, marksist nəzəriyyəsi yeni dövrün töhfəsi olmasına baxmayaraq, münaqişələrin mahiyyətinə və baş vermə səbəblərinə aid elmə təzə bir şey gətirməmişdir. Yəni artıq qeyd edildiyi kimi, istər antik dövrdə, istərsə də orta əsrlərdə münaqişələrin insanların sosial vəziyyətlərindəki fərq üzündən meydana çıxması haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Marksist nəzəriyyədə sadəcə olaraq bu məsələ daha çox yeni dövrün reallıqlarına istinadən izah edilirdi. Bundan başqa, marksist nəzəriyyədə münaqişələrin baş verməsi səbəbi əsasən bir istiqamətli xətt üzrə göstərilirdi. Sözsüz ki, bu nəzəriyyə həmin dövrün reallıqlarının izah edilməsi baxımından qiymətli idi. Həqiqətən də, bu dövrdə cəmiyyətdə sosial statusa görə təbəqələşmə daha sərt şəkildə özünü büruzə verirdi. (2, s. 6)

Müasir dövrün sosioloji münaqişə nəzəriyyələri

Artıq müasir dövrdə münaqişələrə dair daha dəqiq yanaşmalar meydana gəlməyə başladı. Müasir dövrün yanaşmalarında problemlə bağlı fundamental fikirlər eyni zamanda konfliktologiyanın müstəqil bir elm sahəsi kimi inkişafına da kömək edirdi. Müasir dövrün münaqişələrə dair nəzəriyyələri sosioloji və politoloji istiqamətlərdə nəzərdən keçirilə bilər. Çünki müasir dövrdə artıq problemə belə iki istiqamətdə yanaşmaların sərhədlərini asanlıqla müəyyənləşdirmək olurdu. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə münaqişələrin araşdırılması əsas etibarilə onların aradan qaldırılması müstəvisində həyata keçirilirdi. Müasir dövrün sosioloqları baş verən nümayişləri, üsyanları, silahlı toqquşmaları diqqətlə izləyir və onların qaldırılmasının optimal yollarını axtarırdılar. Sosiologiya elmi çərçivəsində münaqişələr probleminin öyrənilməsində canlanma əsasən XX əsrin birinci yarısında müşahidə edilməyə başladı. Tətbiqi sosioloji tədqiqatların dinamikliyinin artdığı bu dövrdə mikro səviyyədə meydana gəlməsi səbəblərinə və inkişafına daha çox diqqət yetirilirdi. Tətbiqi sosiologiyanın məqsədi belə münaqişələrin aradan qaldırılmasının səmərəli yollarının araşdırılmasından ibarət idi.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, cəmiyyətin münəqişəli modeli diqqət mərkəzinə keçdi. Müasir dövrün mühüm cəhətlərindən biri də münəqişə nəzəriyyəsinin sosiologiya elminin müstəqil bir sahəsinə çevrilməsi idi. Münəqişələrə dair müasir nəzəriyyələrdə artıq cəmiyyətdə münəqişələr inkar edilmir, əksinə cəmiyyətin vacib bir elementi kimi müsbət qiymətləndirilirdi. Lyuis **Kozerin** yaratdığı “Pozitiv-funksional münəqişə” nəzəriyyəsində münəqişə cəmiyyətin mövcudluğunun əsas şərti kimi qəbul edilirdi. Alman mənşəli amerikan sosioloqu olan L.Kozerin 1956-cı ildə nəşr edilmiş “Sosial münəqişənin funksiyası” adlı əsəri sosial münəqişə sahəsinə əhatə edən ən mükəmməl əsərlərdən hesab edilir. L.Kozer hesab edirdi ki, münəqişənin sosial münasibətlərin ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edilməsi heç də mövcud sosial sistemin sabitliyinin və dayanıqlığının təmin edilməsi məsələsinə kölgə salmır. Bununla L.Kozer demək istəyirdi ki, münəqişə cəmiyyət üçün anomaliya deyil, sosial sistemin daxili vəziyyətindən yaranan bir haldır. L.Kozer özünün pozitiv-funksional nəzəriyyəsi ilə bir növ, münəqişəni yalnız neqativ hal kimi qəbul edən klassik struktur funksionalizmə qarşı çıxır. O qeyd edir: “qrup üzvləri arasındakı ziddiyyətləri birmənalı şəkildə neqativ hal kimi qəbul etmək olmaz”. (6, s.143)

Ralf Darendorfun “*Cəmiyyətin münəqişə modeli*” nəzəriyyəsi konfliktologiya elminin inkişafında irəli doğru mühüm bir addım idi. Alman sosioloqu R.Darendorf sosial münəqişələrin bu nəzəriyyəsinin əsasını əllinci illərdə qoymuşdur. 1957-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sənaye cəmiyyətində siniflər və sinfi münəqişə” adlı əsərində o, münəqişəni sosiologiyanın mərkəzi kateqoriyası kimi təqdim edir. (7, s. 131)

Müasir dövrün konfliktoloji münəqişə nəzəriyyələri

Kennet Bouldinq ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində məşhur “Ümumi münəqişə nəzəriyyəsi” adlı yanaşması ilə, demək olar ki, konfliktologiya elminin tam müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmasını yekunlaşdırmış oldu. Bu yanaşma ilə K.Bouldinq münəqişənin tam elmi nəzəriyyəsini verməyə çalışmışdır. Amerikalı sosioloq və iqtisadçı olan K.Bouldinq öz nəzəriyyəsinin mahiyyətini 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Münəqişə və müdafiə. Ümumi nəzəriyyə” adlı kitabında izah edir. Burada müəllif demək olar ki, bütün fərdi və ictimai həyatın inkişaf dinamikasından bəhs edir. K.Bouldinqin nəzəriyyəsinin maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, o, yanaşmasında eyni zamanda canlı və cansız təbiətin də münasibətlərindən bəhs edir. K.Bouldinq yazır: “münəqişə elə bir vəziyyətdir ki, tərəflər öz barışmaz potensial mövqelərini elan edirlər və elə bir mövqe tutmağa çalışırlar ki, rəqiblərinin bu istiqamətdə cəhdlərinin qarşısını alsınlar”. (4, s. 48) Yəni bununla o demək istəyir ki, insanların münəqişəli davranışlarını təbii hal kimi qəbul etmək lazımdır.

Müasir dövrün siyasi münəqişə nəzəriyyələri

Müasir dövrdə münəqişələrin izahına politoloji biliklər çərçivəsində mühüm yer verilmişdir. Baxmayaraq ki, münəqişəyə aid politoloji nəzəriyyələr artıq bizə tanış olan sosioloji nəzəriyyələr əsasında formalaşmışdır, zaman keçdikcə siyasi konfliktologiya ictimai elmlər arasında yerini müəyyən edə bilmişdir. Artıq nəzərdən keçirdiyimiz sosioloji münəqişə nəzəriyyələrini bir daha analiz etmiş olsaq görərik ki, həmin nəzəriyyələrdə sosial münəqişələr məhz siyasi müstəvidə izah edilir. Müasir dövrdə münəqişələrin politoloji müstəvidə öyrənilməsi istiqamətində **K. fon Beymenin** əməyi böyük olmuşdur. K. fon Beyme, demək olar ki, siyasi münəqişə nəzəriyyəsini müstəqil bir sahə kimi təqdim

edən tədqiqatçılardan olmuşdur. K. fon Beymenin ən böyük əməyi ondan ibarət olmuşdur ki, o, münaqişələrə dair siyasi xarakterli fikirləri analiz edərək onları qruplaşdırmışdır. Onun münaqişələrin siyasi nəzəriyyəsinin konkret tarixə və inkişaf mərhələlərinə malik olması fikrini irəli sürməsi təsadüf deyildir. O da qeyd edirdi ki, münaqişənin siyasi nəzəriyyəsi sosioloji nəzəriyyələr əsasında yaranmışdır və sosioloji nəzəriyyələrin ən yaxşı elementlərini özündə əks etdirmişdir. (5, s. 213-216)

K. fon. Beymenin əvvəl yaranmış siyasi münaqişə nəzəriyyələrini təhlil edərək qruplaşdırması konfliktologiya elminə olan marağın getdikcə artmasının bariz nümunəsi idi.

Müasir dövrdə siyasi münaqişəyə dair dəyərli fikirlərin müəlliflərindən biri də alman alimi **Frans Oppenheymer** (1864-1943) olmuşdur. Frans Oppenheymer əsas italyan tədqiqatçısı Vilfredo Pareto tərəfindən qoyulmuş və məşhur fransız sosioloqu Jorj Sorelin müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirdiyi “Siyasi qrup nəzəriyyəsi”nin davamçılarından hesab edilir. Tədqiqatçı dövlətin mənşəyi haqqında öz mülahizələrini irəli sürərkən dövlətin yaranması prosesində cəmiyyətdə yaranan ziddiyyətli münasibətlərdən də bəhs edir. Məhz dövlət fenomenini zorakılıqla eyniləşdirərək, zorakılığı hakimiyyətə aparan əsas vasitə kimi göstərir. (12, s. 25)

Müasir dövrdə politoloji biliklər çərçivəsində siyasi münaqişə probleminə aid yanaşmalardan biri də “Siyasi sabillik nəzəriyyəsi” idi. Keçən əsrin 60-cı illərində yaranmış bu nəzəriyyədə əsas diqqət cəmiyyətdə münaqişələrin yolverilməzliyinə yönəldilmişdir. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından və əsas nümayəndələrindən biri amerikalı politoloqu **D. İston** olmuşdur. D.İstona görə, siyasi sistem özü-özünü tənzimləyən və daim inkişafda olan bir orqanizmdir. Siyasi sistem həm də xaricdən sistemə daxil olan impuls-lara cavab verməklə fəaliyyət göstərir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, impulsların daxil olması üçün sistemin girişi vardır. İmpulslar isə iki formada olurlar. Bunlardan biri tələb digəri isə dəstəkdir. (8, s. 131) Tələb özü də eyni zamanda konstruktiv və destruktiv ola bilər. Tələb həm sistemin xaricində, həm də daxilində formalaşa bilər. Politoloqun fikrincə, tələb və dəstək harada formalaşmasından asılı olmayaraq sistemin vacib elementləridir və onlar sistem tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə ziddiyyətlər meydana gəlir və sistemin sabilliyi pozulur. Bu zaman dəstək də etiraza çevrilə bilər. Bununla yanaşı, **Seymur Martin Lipset** də nəzərdən keçirdiyimiz nəzəriyyə çərçivəsində cəmiyyətdə münaqişəli münasibətlər haqqında fikirlər söyləmişdir. S.Lipset kitabında göstərir ki, fasiləsiz siyasi demokratiyanı davam etdirən və əhəmiyyətli siyasi hərəkətlərə malik olmayan sistem stabil sistemdir. (9, s. 159) Digər amerikalı alim D.Sanders “Siyasi sabillik nəzəriyyəsi” çərçivəsində özünün “daxili münaqişə davranışı” adlı konsepsiyasını hazırlamışdır. Siyasi sabillik dedikdə, **D.Sanders** cəmiyyətdə müvəqqəti qüvvələr balansını nəzərdə tutur. Sabilliyin pozulması isə bir sıra səbəblər üzündən baş verə bilər. Tədqiqatçı bu səbəblər içərisində urbanizasiyanı, sosial-siyasi nəzarət mexanizminin zəifləməsini, xaricdən maliyyə asılılığının artmasını və s. göstərir. Daha sonra D.Sanders qeyd edir ki, cəmiyyətdə sabillik pozulduqda mövcud hakimiyyətin legitimliyini təmin edən dəyərlər sistemi istər-istəməz başqası ilə əvəz olunur. Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa tədqiqatçı bir sıra siyasi aksiyaları da sabilliyi pozan hallar kimi təqdim edir. Bunlara isə dövlət çevrilişləri, hakimiyyət böhranları, siyasi tələblər üzərində təşkil edilən nümayişlər, siyasi ekstremizm, siyasi motivlərlə dövlət xadimlərinin və partiya liderlərinin fiziki məhv

edilməsi və s. aiddir. Tədqiqatçı belə halların baş verməsini yolverilməz və stabilliyi pozan ən təhlükəli hallar kimi qiymətləndirir. (11, s. 119)

XX əsrin 70-cı illərində “Etnosiyasi nəzəriyyə” formalaşmağa başladı. Bu nəzəriyyənin ən məşhur nümayəndəsi **C.Rotsild** olmuşdur. ABŞ-da Kolumbiya universitetinin professoru olan politoloq C.Rotsildin ideyaları 1981-ci ildə nəşr etdirdiyi “Etnosiyasət” adlı əsərində verilmişdir. Qeyd olunan əsərində müəllif etnomillə münəqişələrdə siyasi amillərin mərkəzi yer tutmasından bəhs edir. (10, s. 203)

Beləliklə, münəqişələrə aid nəzərdən keçirdiyimiz bütün politoloji nəzəri yanaşmalarda əsas bir ana xətt nəzərə çarpır. Bu yanaşmaların hamısında cəmiyyətdəki ziddiyyətlər uzlaşmayan maraqlara sahib olan sosial-siyasi qüvvələrin mübarizəsi kimi təqdim edilir. Bu nəzəriyyələrin daha bir ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, onların hamısında münəqişə ictimai həyatın ayrılmaz bir hissəsi kimi göstərilir. Yəni münəqişəsiz ictimai münəsibətlərin olması fikirləri qeyri-ciddi qəbul edilir.

Əksər tədqiqatçılar münəqişələri insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusi bir forması kimi nəzərdən keçirirlər və qeyd edirlər ki, həmin qarşılıqlı fəaliyyət özünü münəqişə tərəfləri arasında baş verən qarşıdurmalar şəklində büruzə verirlər. Belə tərəflər rolunda fərdlər, sosial qruplar, dövlət və s. çıxış edə bilərlər. İstənilən münəqişələrdə insanlar bu və ya digər məqsədi güdürlər və öz maraqlarının təmin olunması uğrunda mübarizə aparırlar. Bu mübarizələr isə əksər hallarda neqativ hisslərlə müşayiət olunur. Münəqişənin mahiyyətinə dair belə yanaşmanı ümumiləşdirərək, ona **L.Kozerin** fikirlərinə yaxın daha bir izah vermək olar: münəqişə öz məqsədlərinə çatmaq üçün bir-biri ilə qarşıdurma vəziyyətində olan insanlar arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət formasıdır. Siyasi münəqişə insanların ziddiyyətli münəsibətlərini özündə əks etdirən sosial bir hadisədir. Biz sosial münəqişənin mahiyyətini araşdırarkən, bu sahəyə aid müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmaların mövcudluğunun şahidi olduq. Siyasi münəqişə probleminə əsasən iqtisadi və sosial bucaqlardan yanaşıldığından, bu sahəyə dair sırf politoloji yanaşmalar nisbətən azlıq təşkil edir. Politoloji yanaşma dedikdə, problemin analiz edilməsində siyasi elementlərin qabardılması nəzərdə tutulur. Məsələn, marksist nəzəriyyədə sosial münəqişə, sosial ziddiyyətlər səbəbindən, mövcud ictimai dəyərlərin yeniləri ilə əvəzlənməsi istiqamətində fəaliyyətdən doğan ziddiyyətlər kimi izah edilir. Mövcud ictimai quruluşa qarşı mübarizə zamanı sosial qüvvələrin toqquşması artıq siyasi müstəvidə izah edilməlidir. Bu həm də ondan xəbər verir ki, siyasi münəqişənin sosial hadisə olduğu halda, həm əksər sosial münəqişəyə siyasi don geydirmək olar.

Münəqişənin idarə olunması problemi

Əlavə olaraq, qeyd edək ki, münəqişənin müasir siyasi tədqiqatları üçün prioritet istiqamətlərdən biri də “conflict management”-münəqişənin idarə olunması problemidir. Bu, sosiomədəni normaların və ənənələrin münəqişənin dinamikasına subyektiv faktorların nəzərə alınması ilə qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Münəqişənin idarə olunması siyasi müstəvidə müəyyən “oyun qaydalarının” olmasını nəzərdə tutur, qarşıdurma tərəflərinin qarşılıqlı münəsibətlərində məhdudlaşdırıcı çərçivə formalaşdırır. Münəqişənin idarə olunması özündə bütün aktorların məqsədlərinin, tələbatlarının, maraqlarının və mövqe-

lərinin toqquşmasının geniş spektrini ifadə edən siyasi proses kimi müşahidə olunur. Münaqişənin idarə olunması prosesinin dinamikasına, miqyasına təkcə siyasi deyil, həmçinin iqtisadi, sosial, psixoloji və mədəni amillər təsir edir.

Münaqişənin səbəblərindən asılı olmayaraq, tənzimləmə prosesi özünə siyasi fəaliyyəti, siyasi davranışı və siyasi kommunikasiyanı daxil edir. Münaqişə menecmentinin bu tərkib hissələri məcmu halında müxtəlif kollektiv və fərdi aktorların qarşılıqlı siyasi fəaliyyət prosesini, həmçinin, münaqişə müstəvisində siyasi statusların və rolların müxtəlifliyini müəyyənləşdirir. Münaqişə tənzimləməsində əsasnda millətin tarixi təcrübəsinin, ideallarının və mədəni dəyərlərinin dayandığı dərkətmənin diskursiv formalaşan stereotipləri həlledici rol oynayır. Sosiumun mənəvi iqlimi, onun siyasi mədəniyyəti tənzimləmə prinsiplərinə sosial tələbləri formalaşdırır. Münaqişə prosesinin aktorlarının davranışlarını reqlamentləşdirməklə, məhz menecment bu prosesin müəyyən çərçivədə gedişatını müəyyənləşdirir. Burada məqsəd iştirakçıların qarşıdurmanın nəticələrinə təsir etmələrinə nail olmaqdan ibarətdir.

Nəticə

Beləliklə, münaqişələrin təbiətini araşdırarkən məlum olur ki, hər bir münaqişənin əsasını insanlar arasında meydana çıxan ilk fikir ayrılığı təşkil edir. Məhz bu cür fikir ayrılıqları son nəticədə onlar arasında qarşıdurmalara gətirib çıxarır. Lakin münaqişələrə gətirib çıxaran fikir ayrılıqları heç də həmişə obyektiv xarakter daşımır. Əksər hallarda subyektiv amillər özlərini büruzə verir. Ümumilikdə fikir ayrılığı münaqişəli bir şəraitdə də baş verə bilər. Lakin fikir ayrılığı problemi münaqişənin tam mahiyyətini açmaq üçün kifayət etmir. Bir çox tədqiqatçılar bu məsələyə aydınlıq gətirərək qeyd edirlər ki, münaqişələr yalnız insanlar arasında ziddiyyətlərin kəskin forması deyil, həmçinin onların həlli yollarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ворожейкин И.Е., Кибанов А.Я., Захаров Д.К. Конфликтология. Москва: Инфра-М, 2003, 240 с.
2. Коваленко Б.В., Пирогов А.И., Рыжов О.А. Политическая конфликтология. Москва: Ижица, 2002, 400 с.
3. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. В 4 томах. Москва: Наука, 2006, 1086 с.
4. Boulding K. Conflict and Defens. A General Theory. New York. 1961, 421 p.
5. Beyme K. von. Die politischen Theorien der Gegenwart. München, 1992, 260 p.
6. Coser L. The Termination of Conflict // Readings in Social Evolution and Development. Ed. By S. L.; N.Y., 1970, 143 p.
7. Darendorf R. Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der Industriellen Gessellschaft. Stuttgart, 1957, 280 p.
8. Easton D. The Political System. New York, 1953, 131 p.
9. Lipset S.M. Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology. New Brunswick, New Jersey, 1990, 252 p.
10. Rothschild I. Ethnopolitics: A Conceptual Framework. N. Y., 1981, 247 p.
11. Sanders D., Scammel M., Semetco H. On message. Communicating the Campaign, London, SAGE Publication Ltd, 1999, 209 p.
12. Oppenheimer F. Theorie der Reinen und Politischen Oekonomie. 2 Aufl. Berl., 1911, 209 p.

Резюме

Эльшад Мирбашир оглу

*Динамика развития концепции политического
конфликта в новое время*

В научной статье исследуется динамика развития мыслей о политических конфликтах. Прежде всего, отмечается что мыслители нового времени демонстрировали иной подход о сущности конфликтов в обществе. Отличительной чертой этого времени заключается в том, что мыслители того времени заметно отошли от религиозного детерминизма. Обосновывается, что в новом времени экономический фактор рассматривался как основная причина возникновения конфликтов. В статье также анализируются различные теории конфликтов нового времени. Отмечается, что классические теории конфликта появились именно в новом времени.

Ключевые слова: *политический конфликт, противоречие, общество, новое время, теория, интересы*

Summary

Elshad Mirbashir oglu

The dynamics of the development of the concept of political conflict in the new time

The scientific article explores the dynamics of the development of thoughts about political conflicts. First of all, it is noted that the thinkers of the new time demonstrated a different approach about the essence of conflicts in society. A distinctive feature of this time is that the thinkers of that time have noticeably moved away from religious determinism. It is proved that in the new time the economic factor was considered as the main cause of the occurrence of conflicts. The article also analyzes various theories of conflict of the new time. It is noted that classical theories of conflict appeared precisely in the new time.

Keywords: *political conflict, contradiction, society, new time, theory, interests*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94 (479.24); 902 (4-9)

ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN (arxeoloji araşdırmaların nəticələri əsasında)

Rəsul MEHDİXANOV*

Açar sözlər: Satraplıq, Rabat, Qala, sütun, etnos, saray

Giriş

Dünya sivilizasiyası, insanların oturaq həyata keçməsi, məşğuliyyətləri, yaşadıkları yerlərin əhəmiyyət kəsb etməsi və şəhərə çevrilməsi, sonda cəmiyyətin əsrlərlə yaşayıb yaratdıqları maddi mədəniyyət abidə və nümunələri arxeoloji qazıntılar vasitəsilə əldə edilir və öyrənilir.

Azərbaycan ərazisi də min illər öncə insanların oturaq həyata keçərək yaşaması üçün əlverişli şəraitin olmasını sübut etmişdir. Azərbaycan arxeoloji ekspedisiyaları respublikanın ərazisində uzunmüddətli qazıntı işləri aparmış və mühüm maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılmışdır.

XX əsrdən başlayaraq, Azərbaycanın qərb bölgəsində geniş arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bir sıra subyektiv səbəblər üzündən qazıntı işləri dayanmış və dövlət səviyyəsində bu işin davam etdirilməsinə diqqət azaldılmışdır. Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Respublika şəhərlərinin öyrənilməsinə başlanılmışdır. Belə şəhərlərdən biri də Şəmkir şəhəridir. Şəmkir ərazisində arxeoloji ekspedisiyalar qazıntı işlərini genişləndirərək, şəhərin digər bölgələrində də qazıntı işlərinə başladılar. Neft kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar Şəmkir ərazisində aparılan kəmə qazıntıları zamanı tarixi əhəmiyyəti olan bir çox maddi-mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir ki, bu da Şəmkir ərazisində arxeoloji qazıntıların geniş formada aparılmasını sürətləndirmişdir.

Azərbaycan şəhərlərinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi

Arxeoloji ekspedisiyaların Şəmkir ərazisində apardıqları qazıntıların nəticəsində tarixi qaranlıq mətləblərin aşkara çıxarılmasına şərait yaratmışdır. Arxeoloqların və tarixçilərin əldə etdikləri nəticələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Şəmkir qədim şəhərdir və onun bölgəsində yerləşən Qaracəmirli Cənubi Qafqazın idarə olunması mərkəzidir. Qaracəmirliyə tapılmış Eklatan tikililərinin oxşarı olan alt sütunluqlar onu deməyə əsas verir ki, Əhəməni satrapı Cənubi Qafqazı burada yerləşən saraydan idarə edib. Qazıntılar davam edir. Ümid edirik ki, hələ çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətiriləcək.

Azərbaycanın qədim tarixi insanların həyat fəaliyyəti arxeoloji etnoqrafik və yazılı qaynaqlar əsasında öyrənilir və yazılır. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri və maddi-əşyalar vasitəsilə Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixini öyrənməyə imkan verir. Tarixi qaynaqların tədqiqata cəlb edilməsi və arxeoloji ekspedisiyalar zamanı toplanan etnoqrafik materiallar əsasında adət-ənənələr, maddi-mənəvi mədəniyyətin inkişafı və formalaşması, qədim dövrdə idarə formaları, ailə münasibətləri və s. öyrənilir.

Şəmkir rayonu müxtəlif dövrləri əhatə edən arxeoloji abidələrlə zəngindir. Şəhərin yerləşdiyi ərazinin təbii-coğrafi şəraiti burada qədim zamanlardan insanların məskən salmasına imkan yaratmışdır. Şəmkir rayon ərazisində neolit dövründən başlayaraq son orta

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, DİN-nin Daxili Qoşunlarının Akademiyası
e-mail: mehdixanov@inboxs.ru; sabinamammad@mail.ru

əslərə qədər olan bir dövrü əhatə edən müxtəlif növ arxeoloji abidələr mövcuddur. Burada abidələr kurqan daş qutu, torpaq tipli qəbir abidələrindən yaşayış yerlərindən, qədim məbəd qalıqlarından orta əsr şəhər yerlərindən və qədim körpü tikililərindən ibarətdir.

Orta əsrlərdə oturaq əhalinin məskən saldığı ərazilər, əsasən, şəhər və kəndlərdir. Məskunlaşmaya əhalinin artımı süni suvarmanın olması, əkinçiliyin inkişafı oturaq həyat tərzinin sabitləşməsinə güclü təsir göstərmişdir. Şəhərlərin yaranması mürəkkəb-sosial-iqtisadi hadisədir. O, ictimai istehsalın təmərküzləşdiyi, müxtəlif maddi nemətlərin, eyni zamanda həm yaradıcı həm də istehlakçı olan xeyli sayda insan kütləsinin cəmləşdiyi yaşayış məntəqəsidir.

Feodal şəhərinin əsas xüsusiyyəti onun üç hissədən ibarət olması ilə izah edilir. 1. Qala, 2. Şəhəristan, 3. Rabat. Qala ətrafında inzibati və ictimai binalar yerləşirdi. Şəhəristanın kənarında (xaric hissəsində) rabat olurdu. Orta əsrlərdə Azərbaycanda şəhərlərin ətrafı divarla əhatə olunur, hakim feodallar isə strateji cəhətdən əlverişli, hündür yerdə tikilmiş başqa bir istehkam içərisində yaşayırdılar. Belə yaşayış yerləri ilk feodal formalı şəhərlər adlanır. Azərbaycan şəhərlərinin yerli ictimai iqtisadi inkişafdakı rolunun müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların memarlıq planlaşdırma quruluşundakı bir sıra ümumi cəhətlər nəzəri cəlb edir. Bu ümumi cəhətlərdən biri şəhərlərin planlaşdırılmasında onların ərazisinin funksional mənalara görə ərək və rabat adı ilə iki müxtəlif bölməyə ayrılmasından ibarətdir. Feodal sarayı və başqa əsas rəsmi-inzibati binalar, eləcə də onlar üçün ayrılmış sahələr vahid planlaşdırma kompleksi şəklində istehkam divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşdirilərək, şəhərin ərək hissəsini təşkil edir [2, 5].

Yaşayış ticarət və müxtəlif sənətkarlara məxsus olan binaların yerləşdiyi sahəsi isə şəhərin rabat bölməsini təşkil edirdi. Azərbaycanın qədim şəhərlərinin planlaşdırılmasının öyrənilməsi nəticəsində rabat ərazinin mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə onun struktur vahidini təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünmüş olduğu müəyyən edilir. Orta əsr şəhərlərində məhəllələrin olması xüsusən sənətkarlığın əsasən sənətkarlara məxsus olduğundan müxtəlif peşə adları ilə tanınmışdır.

Azərbaycan feodal şəhərlərinin iqtisadi və mədəni inkişaf dövrü XI-XIII əsrləri üçün xarakterik olduğu bu dövrdən bəhs edən bütün orta əsr müəlliflərinin əsərlərindən və bu faktı təsdiqləyən arxeoloji qazıntıların nəticələrindən məlumdur. Tədqiqatçı alim Q.Əhmədov qeyd edir ki, monqol hücumları zamanı bəzi şəhərlərdə (Beyləqan, Şəmkir, Xunan...) həyat ritmi sönmüşdür. Bəzi şəhərlər sənətkarlıq və ticarət baxımından öz əhəmiyyətini itirmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda şəhərlər müxtəlif zəmin üzərində meydana gələrək inkişaf edirdi. Əsas karvan yolunda yerləşən yaşayış məntəqələrində ticarət və sənətkarlığın artması, digərinin dini zəmin əsasında yaranması, bəzilərinin isə inzibati mərkəz rolu oynaması onların inkişafına müxtəlif dərəcədə təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın əzəmətli istehkam tikililəri və gur vəziyyətdə olan bazarı, bir çox sənətkarlıq istehsalı ilə məşhur olan və ən sonra abad şəhərləri içərisində Şəmkir şəhəri xüsusilə fərqlənirdi.

Azərbaycanın qədim və orta əsr tarixinin öyrənilməsində Şəmkir rayonunu ərazisində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu bölgədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz kəmərləri çəkilişinin başlanmasına qədərki dövrlərdə xeyli arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. 1974-cü ildə H.Kəsəmənli tərəfindən Kürün sağ sahilində keçili qazıntısı zamanı aşkar edilmiş qəbir abidəsi e.ə. XVIII-XVII əsrlərə aid edilmişdir [3, 14].

Bitdili yaşayış yerində Kür qəsəbəsi inşa edilərkən burada e.ə. XII-XI əsrlərə aid yaşayış yerində çoxsaylı tikinti qalıqları, təsərrüfat tikililəri və quyular, saxsı qabları bişirmək üçün ikiyarıslu odlama kamerası, sobalar, çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, bu abidə Şəmkir bölgəsində son tunc dövrünə aid

öyrənilmiş yeganə yaşayış məskəni idi, onda bu ərazilərdə aparılan elmi tədqiqatların nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük.

1989-cu ildə Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində (M.Hüseynova) aşkar edilmiş tapıntılar, tuncdan maral və quş formalı belşəkilli standartlar, at üçün əsləyə (atın yüyəni) və bəzəklər, gildən düzəldilmiş quş fiqurları və qablar gələcəkdə bu bölgədə arxeoloji işlərin aparılmasının nə qədər vacib olduğundan xəbər verirdi.

Öz unikal formaları ilə diqqəti cəlb edən tuğ-bayraq başlıqlarının tunc dövründə dövlətçilik rəmzləri kimi istifadə olunduğu ehtimal olunur. Tunc dövrünün tuğ-bayraq başlıqları Qaracəmirli kurqanlarından da məlumdur. Tökmə üsulla hazırlanmış başlıq iki hissədən ibarət olub iri halqaya birləşdirilmiş maral bədənidir.

Son dövrlərdə Azərbaycanın şimal-qərb və qərb bölgələrində bir sıra erkən xristian abidələri qeydə alınmış və arxeoloji qazıntılar nəticəsində öyrənilmişdir. Şəmkir rayonu ərazisindəki Çaparlı bu tip abidələrdən biridir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, Şəmkir bölgəsi abidələrlə zəngin bir diyardır. Burada XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində aparılmış qazıntılar Azərbaycan Arxeologiyasının təkrarolunmaz maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zənginləşirmişdir.

Qədim Şəmkir şəhərinin xarabalıqları XIX əsrdən başlayaraq tədqiqatçıların diqqətini cəlb etsə də XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində şəhər ərazisində intensiv ardıcıl arxeoloji tədqiqatlar aparılmamışdır. Yalnız 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu şəhər yerində sistemli tədqiqat işinə başlamışdır.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin xarabalıqları Şəmkir rayonunun Muxtariyyə kəndinin Şimal hissəsində Şəmkir çayın sahilində Bakı-Tiflis dəmiryolu xəttindən 600 metr cənubda yerləşir. Şəhər xarabalıqları geniş bir ərazini tutur və dördbucaq şəklindədir. Narıncıqala Şəhristanın Şərqində Şəmkirçayın sahilində yerləşir. Narıncıqalanın ərazisində təsərrüfat işləri görülmədiyindən şəhərin mədəni təbəqəsi yaxşı mühafizə olunmuşdur [4, 4]. Narıncıqaladan fərqli olaraq, Şəhristanın ərazisində və onun ətrafında daim təsərrüfat işləri aparıldığından mədəni təbəqənin üst qatı pozulmuş tikinti qalıqları dağıdılmışdır. Narıncıqalanın məşhurluğu dövründə şəhristanla əlaqəsi bir tağlı körpü ilə olmuşdur. Bu qədim körpü də orada kanal qazılarkən dağıdılmışdır. Şəhər xarabalıqlarından Şərqdə Şəmkirçayın yatağında orta əsr körpülərinin qalıqları bu gün də qalmaqdadır.

Şəmkir rayonu ərazisində arxeoloji abidələrinin öyrənilməsinə hələ XIX əsrin sonlarından başlanılmışdır. Misəritmə zavodunun əməkdaşı Y.Kox 1883-cü ildə Ananfeld yaxınlığında müxtəlif tipli 401-ə yaxın çaxmaqdaşından düzəldilmiş silah və digər alətlər tapmışdır. O, dövrdə Almaniyada yaşayan və Qafqaz arxeologiyası ilə məşğul olan Virxov R. bu tapıntıları Koxdan alır və tədqiq edir.

Alman dilçi müəllimi (Şuşa realnı məktəbinin müəllimi) E.Resler XX əsrin əvvəllərində Şəmkir ətrafında Georgevsk (Çinarlı) ətrafında arxeoloji qazıntı işləri aparır. Qısa bir müddətdə E.Resler tərəfindən 11 kurqan tipli qəbir öyrənilir. Aşkar edilmiş kurqanları tədqiqatçı alim C.Xəlilov tədqiq edərək, onları Cənubi Qafqazın analoji abidələri ilə müqayisə etmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. Şəmkir kurqanları tunc dövrünün axırlarına e.ə. II minilliyin II yarısına aid edilmişdir. Tədqiqatçı C.Xəlilov Şəmkirdə aşkar edilmiş kurqanları Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin bir oxşar variantı hesab etmişdir. E.Reslerin 1901-1903-cü illərdə tədqiq etdiyi Şəmkir kurqanları Azərbaycan arxeologiyasının bir çox problemlərinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində ən qədim kurqanları tədqiqatçıları eneolitə sonuna aid edirlər [9, 5].

Qeyd etmək lazımdır, Şəmkir abidə və kurqanları eneolit dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədər dövrləşdirilir.

1927-ci ildə Y.A.Paxomov tərəfindən Şəmkirin Çənlibel kəndində alban dövrünə aid ilk abidə qeydə alınmışdır [6, 16]. Buradan tapılmış tuncdan düzəldilmiş tunc quş fiquru arxeoloq və etnoqrafların böyük marağına səbəb olmuşdur. Çənlibeldə tapılmış heykəlcik tədqiqatçıların mülahizələrinə görə bizim eranın I əsrinə və hətta erkən orta əsrlərə aid edilmişdir.

Şəmkir bölgələrində siklop tikililərin öyrənilməsi

XX əsrin 30-cu illərində Şəmkir ərazisində arxeoloji tədqiqatlar yenidən başlanmışdır. İ.Meşşaninovun və İ.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmiş arxeoloji ekspedisiyalar bu ərazidə Siklop tikililəri öyrənmiş, arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış, müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan xeyli abidəni qeydə almışdır. 1934-cü ilin yayında Y.A.Paxomov İ.Cəfərzadənin rəhbərlik etdiyi Şəmkir Gədəbəy ekspedisiyasının tərkibində çalışarkən Çənlibel kəndi yaxınlığında bir abidə aşkar etmişdir. Bu abidə əhəngdaşından yonulmuş kişi heykəlidir [6, 16].

1938-ci ildə Şəmkir rayonunda Zəyəm dəmir yolu yaxınlığında dəmir yolunun digər bir qolu çəkilərkən iri saxsı küplər tapılıb. Həmin əraziyə göndərilən Y.İ.Himmel bu küplərə baxış keçirərkən yandırılmış meyllərin külünün töküldüyünü və bu küplərin aşkar edildiyi yerin qədim qəbiristanlıq olduğunu müəyyən edilmişdir [7, 5].

XX əsrin 50-ci illərində Şəmkir şəhər abidələrinə maraq xeyli artmışdır. Bu ərazidə, yəni Qərbi Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticəsi olaraq C.Xəlilovun 1959-cu ildə «Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri» kitabı çap olunur. Bu əsər Şəmkir rayonu abidələrinin geniş əks olunduğu ilk monoqrafiyadır.

1963-cü ildə İdeal Nərimanovun rəhbərliyi ilə işləyən bir qrup arxeoloqlar rayonun Keçili kəndi yaxınlığında xeyli miqdarda arxeoloji materiallar üzə çıxmışdır. Bunların içərisində antik dövrə aid kustar formada hazırlanmış saxsı kasa küpə və şüşə qab qırıqları qeydə alınmışdır [10, 6].

1977-ci ildən başlayaraq, Şəmkir ərazisində Alban dövrünün ilk orta əsrlər mərhələsinə aid arxeoloji abidələrin üzə çıxarılaraq tədqiq olunmasına başlanılır. Eyni zamanda həmin ildə Şəmkir ekspedisiyası Bitdili kəndi yaxınlığında Üzümlüktəpə yaşayış yerini aşkar edərək burada qazıntı işləri aparılmışdır. Bu yaşayış yerində kirəmit qırıqları, saxsı və şüşə qab parçaları, tikinti işlərində istifadə edilən çay daşlarından aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılar əsasən ilk orta əsrlərə aid edilir. Bu əşyaların bəziləri b.e.-nin I əsrlərinə aid olduğu ehtimal edilir [7, 13].

1977-ci ildə Şəmkir ekspedisiyası həmçinin Qaracəmirli kəndindən Şərqdə Alıqoca yaşayış yeri kompleksini qeydə almışdır [7, 13]. On il sonra 1988-ci ildə Münəvvər Hüseynovanın rəhbərliyi altında aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Alıqoca yaşayış yerində antik və ilk orta əsrlərdə həyatın cərəyan etdiyi müəyyənləşdirilmişdi. Burada ilk orta əsrlər dövrünə aid saxsı qab, antik dövrə aid çoxsaylı saxsı cam və küp qalıqları aşkarlanmışdır ki, bunlar da ilk orta əsrlərə aid edilmişdir [8, 14].

Azərbaycan respublikasının Şəmkir rayonunda, o cümlədən Kür çayının sağ sahilində yerləşən Qaracəmirli və Kür boyu ərazi müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. XX əsrin sonlarında bu kəndin ətrafında bir sıra arxeoloji abidələr öyrənilmişdir. Bu abidələr ilk tunc dövründən başlayaraq, son orta əsrlərə qədər böyük bir dövrü əhatə edən müxtəlif tipli yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən ibarətdir.

Belə abidələrdən biri XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Qaracəmirli kəndindən 6-7 km şimalda yer qazan texnika ilə mövcud olan təpəliklər hamarlanarkən aşkar edil-

mişdir. Bu tapıntı İranın Əhəmənilər dövrü üçün səciyyəvi olan monolit daş sütunaltlığıdır. Torpaq işləri zamanı sütunaltlığı sındırılmış, sonra da onun üst hissəsi yoxa çıxmışdır. Sütunaltlığın alt hissəsi kəsilərək iki hissəyə ayrılmışdır. Bu tapıntı kənd sakini Həmid Yusifovun həyatında saxlanılmışdır. Qaracəmirlidə daş sütunaltlığının tapılması orada Əhəmənilər İran dövlətinin Qafqazda idarəçiliyi ilə əlaqədar yeni arxeoloji abidənin olduğunu göstərirdi.

1990-cı illərdə Gürcüstanla Almanıyanın birgə arxeoloji ekspedisiyası Şərqi Gürcüstanda Gümbati adlı abidədə Sarıtəpə tipli bina qalıqlarını və bir neçə daş sütunaltlıqları ilə birlikdə aşkar etmişlər. O zaman İdeal Nərimanov Gumbatidə qazıntı aparan arxeoloqlara Qaracəmirlidə aşkar edilən daş sütunaltlığının qrafik şəklini və onun haqqında məlumatı vermiş və alman arxeoloqları da bu tapıntının şəklini və onun haqqında məlumatı Gümbati qazıntılarına həsr etdikləri məqalədə nəşr etdirmişlər [8, 8]. 2000-ci ildə İ.Babayev Tiflisdə «Qafqaz İberiyası və qonşuları Əhəmənilər və Əhəmənilərdən sonrakı dövrdə» mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda iştirak edərkən Qumbatidə qazıntı aparan Almaniya və Gürcüstan arxeoloqlarına Əhəmənilər dövrünə aid Azərbaycan abidələrini öyrənmək üçün birgə arxeoloji ekspedisiya təşkil etməyi təklif etmişdir. 2001-ci ildə abidə ilə tanış olmaq üçün Alman alimləri Florian Knauss və Qundula Mehnert, Gürcüstandan isə Yulon Qadoşidze Azərbaycana gəldilər. İ.Balayev və İdeal Nərimanov qonaqları Qaracəmirlidə kəndinə apardılar. Əvvəlcə tapıntı saxlanan yerə Həmid Yusifovun evinə gəldilər. Sonra yerli sakinlərin müşayiəti ilə sütunun tapıldığı yerə baxış keçirildi. Otlaq olmasına baxmayaraq, yerin üst qatında keramika qırıntılarına rast gəlinirdi.

Əraziyə baxış keçirilərkən ilkin müşahidələr göstərmişdir ki, Qaracəmirlinin bu ərazisi arxeoloji qazıntı aparmaq üçün çox perspektivlidir. Yaradılmış (təşkil edilmiş) ekspedisiya 2006-cı ildə arxeoloji işləri başlamağa bildilər. Ekspedisiya Qaracəmirliyə gələnə qədər kənddə abadlıq işləri görülmüş və su kəmərləri qazılıb çəkilmişdir. Kəhriz suyunun axması üçün qazılan arxın içində tərsinə çevrilmiş iki daş sütun diqqəti cəlb etmiş və daşaltı sütunları kənara çıxardıqdan sonra müəyyən olunmuşdur ki, bu sütunlar iki hissəyə parçalanmış daşlardır. 2006-cı ildən 2015-ci ilədək Beynəlxalq Azərbaycan-Almaniya arxeoloji ekspedisiyası Şəmkir rayonunun Qaracəmirlidə kəndi yaxınlığında arxeoloji qazıntı aparmışlar. Qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, burada 2500 il əvvəl şəhər tipli böyük yaşayış yeri olmuşdur. Şəhərdə saraylar və digər tikililər bir-birindən xeyli aralı olmaqla parkların, bağların içərisində yerləşərək divarlarla əhatə olunmuşdur. Sarayın divarları çiy kərpiclə hövrlənmişdir. Bu ərazidə tikililər geniş sahədə daha çox izlənilir.

Bu tikili Əhəmənilər dövründə tikilmiş və imperiyanın şəhərləri hesab olunan Pəsərqad Persopol tikililəri ilə müqayisə etmək olar. Əhəməni imperiyasının ərazisi çox geniş əraziləri əhatə edir. Məs., Şimal-şərqi Afrikadan Şərqdə Hind çayına qədər, ölkənin cənub hissəsi Hind okeanı və İran körfəzi ilə hədudlanırdı. Şimalda isə Böyük Qafqaz dağlarına qədər uzanırdı. Herodot "Tarix" əsərində bu imperiyanın tərkibində 70-dən çox xalq və millətin adlarını çəkmişdir.

Əhəməni imperiyasında yaşayan xalqların yaratdıqları mədəniyyət də bu xalqların ümumi birlik mədəniyyəti idi. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qaracəmirlidə kəndi yaxınlığında yerləşən yaşayış yeri e.ə. V-IV əsrlərdə bütünlüklə Cənubi Qafqazı idarə edən inzibati mərkəz kimi fəaliyyət göstərmiş və e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə işğalçı yürüşü nəticəsində Əhəmənilər imperiyası süqut etmiş və nəticədə inzibati mərkəz fəaliyyətini dayandırmışdır. Bundan sonra Azərbaycan ərazisində Albaniya dövləti yaranmışdır. Albaniya ərazisində yaşayan tayfaların birləşməsi və bu ərazidə müstəqil dövlətin yaranması üçün şərait yaratmışdır.

Əhəməni şahı II Keyxosrov hakimiyyətə gələndən sonra işğalçılıq siyasəti yeritməyə başladı. II Keyxosrov böyük bir imperiya yarada bilmişdi. İmperiyanın tərkibinə Midiya, Şimali-Şərqi Afrika, Qərbi Hindistan və Hind okeanının şimal hissəsi və İran körfəzindən Böyük Qafqaz sıra dağlarına qədər olan ərazilər daxil idi. Yunan tarixçisi Herodot da Əhəmənilərin şimal sərhədlərinin Böyük Qafqaz sıra dağlarına qədər uzandığını yazır. Cənubi Qafqazın Əhəmənilərin tərkibində olmasını arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən tapıntılar da təsdiq edir. Bu özünü təkcə bəzək və digər predmetlər deyil, eyni zamanda Əhəmənilər tərəfindən tikilmiş tikililər, idarəetmə mərkəzləri və s. təsdiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz, Araz çayına qədər olan ərazi Midiyanın tərkibinə daxil idi.

Cənubi Qafqazın strateji bir mərkəz olduğunu nəzərə alan Midiya, Əhəməni, İran bu regiona çox diqqət yetirmişlər. Ona görə də burada böyük bir idarəetmə mərkəzi olan saray tikdirmişlər. Bu idarəetmə mərkəzi Şəmkirin Qaracəmirli ərazisində salınmışdır. Qaracəmirli Şəmkir rayonu Kür çayının sağ hissəsində yerləşir.

Qaracəmirli Əhəmənilərin idarəetmə mərkəzi kimi

Qaracəmirli tapıntısı elm adamlarında çox böyük maraq yaratmışdır. Azərbaycanın sosial-iqtisadi və Qafqazın siyasi tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada aşkar edilmiş saray Əhəməni dövlətinin 11 satraplığının inzibati idarəetmə mərkəzi olmuşdur.

Bu tapıntı möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb etdiyi üçün düşünürəm ki, ölkədaxili turistləri, eyni zamanda xarici turistləri cəlb etməyə imkan yaradacaqdır.

Qazıntı zamanı sarayın döşəməsinin hər yerində yanıq izləri müşahidə olunmuşdur. Bu zaman sütunların tam yanmayan hissələri müşahidə etmək mümkündür. Sarayın bir sıra otaqlarında aşkar olunan yangından sonra döşəmə və divarlar bozultul qırmızı rəngə çevrilmişdir. Binanın dağılmasının və burada həyatın dayanmasının vaxtını dəqiq müəyyən etmək artıq arxeoloji qazıntıların davam etdirilməsi və tapıntılar nəticəsindən asılı olacaqdır. Hələlik daha çox üstünlük təşkil edən məmulatların əksəriyyəti saxsı qablardır. Bu tapıntıların böyük əksəriyyəti saxsı məmulatlarından ibarətdir. Hələlik üst təbəqədə Əhəmənilər dövrü üçün səciyyəvi olan kasa, cam və digər qabların parçaları tapılıb. Bundan başqa üst təbəqədə qazıntılar davam etdirilərkən boyalı naxışlı qab parçalarına rast gəlinib. Bu tapılmış qabların üstünə tünd qəhvəyi rənglə həndəsi naxışlar çəkilmişdir. Sarayın döşəməsində tapılan bir neçə yarım dairəvi formalı kirəmit parçaları böyük maraq doğuran tapıntılardandır. Azərbaycan ərazisində e.ə. III əsrdən başlayaraq kirəmitdən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Bu tapıntı keramitlər nəinki təkcə Azərbaycanda, eyni zamanda bütün Cənubi Qafqazda ən qədim nümunə hesab etmək olar. Belə kirəmitlərə ancaq Azərbaycanın Qəbələdə e.ə. III-II əsrlərə aid təbəqəsində tapılmışdır. Binaların örtülməsi üçün kirəmitlərdən istifadə tikinti texnikasında, memarlıqda çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Tikintiyə bu yeniliyi qədim yunanlar gətirmişlər. Bu dövrdə Yunanlarla Əhəmənilər arasında siyasi əlaqə mövcud idi, həm də Əhəmənilər Balkan yarımadasına işğalçı yürüşlər etmişlər. Əhəmənilər imperiyasının işğalçı yürüşlərində İran ordusunda on minlərlə yunanmənşəli döyüşçülər xidmət edirdilər. Həm də yunanlar Əhəməni saraylarında da xidmət edirdilər. İranlılar Yunanıstana hərbi yürüşlərində Qafqaz xalqları o cümlədən kaspilər, albanlar da iştirak edirdilər. Ona görə də Əhəmənilər dövründə e.ə. IV əsrdən gec olmayaraq, cənub-şərqi Qafqazda yunanların tikinti mədəniyyətinin təsirinin olması təbii olmalıdır.

Burada aparılan qazıntılarda tapılan nadir tapıntılardan biri də sütunlu zalın döşəməsi üstündə aşkar edilən tünd göy rəngli şüşə qabların ağzının kənarının bir parçasıdır. Belə qablardan o dövrdə ancaq cəmiyyətin ən yüksək təbəqəsinin nümayəndələri istifadə

edə bilərdilər. Bu qabların istehsalı Suriya və Misirdə olurdu. Bəhs edilən dövrdə də həmin ölkələr Əhəməni imperiyasının tərkibinə daxil idi.

Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bütünlüklə Qafqaz ərazisində Əhəmənilər və Antik dövrə aid yaşayış yerlərinin əksəriyyəti heç bir təbəqə olmadan ilk tunc dövrü yaşayış yerlərinin üzərində yerləşir. Arxeoloji ekspedisiyanın tədqiqi göstərir ki, bütün Qafqazda xüsusi elmi əhəmiyyətə malik olan bu saray nadir abidələrdən ibarətdir.

Beləliklə arxeoloji tapıntılar göstərir ki, Qaracəmirli yaşayış yerində Əhəməni dövlətinin süqutundan sonra da insanlar uzun müddət yaşamışlar. Düzdür, yaşayış yerində və onun ətrafında geniş formada aparılacaq arxeoloji qazıntılar abidə haqqında daha dəqiq fikirlər söyləməyə imkan verəcəkdir.

Qaracəmirlidə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri bir sıra xarici ölkələrin tədqiqatçılarının böyük marağına səbəb olmuşdur.

Qaracəmirli kəndi yaxınlığındakı qədim idarəçilik mərkəzi və yaşayış sahəsi geniş bir ərazini əhatə etmişdir ki, bu da 20 hektara bərabər olmuşdur. Şəhər binaları sütunlu portikləri, geniş zallar olmuşdur. Bu ərazidə aparılan qazıntılar nəticəsində böyük inzibati təsərrüfat istehsalat tikililərinin və dini abidələrin qalıqlarını aşkar etmək mümkün olmuşdur. Bu zalların içərisində böyük zalın (sarayın) qalıqları xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu böyük nəhəng sarayın ərazisi 510 kv. m ölçüsündə olmuşdur. Sarayın qarşısında 400–450 m ölçülərində bayır həyəti aşkarlanmışdır. Sarayın sütunlu portikləri, 4 sütunlu olan mərkəzi zalı və yan otaqlarının qalıqları aşkar edilmişdir.

Əsas saray propleyadan 250 m qərbdə yerləşərək bir hektardan çox sahəni əhatə edir. Bu gün hələlik sarayın yalnız propelyası və özünün çox az hissəsi qazılmışdır. Sarayın iki xətt sırası ilə 12 sütunlu olan portiki onun arxasında 675 m² olan sahəsi və çoxlu sütunları olan əsas audiensiya zalı, digər çoxlu kiçik sütunlu zalları, uzun koridorları olmuşdur. Binanın üst sütunları ağacdən, sütunaltlıqları isə böyük məharətlə yonulan monolit daşlardan düzəldilmişdir. Bu günə qədər qazılan sahələrdə 28 daş sütunluğu və qapılar üçün dabandaşları aşkar edilmişdir. Ümumilikdə sarayın tikintisində iki ayrı-ayrı xassəli tip sütunaltlıqlarından istifadə olunmuşdur. Sarayın divarları bəzi yerlərdə 1,6 m hündürlüyündə qalmışdır. Hələlik üzə çıxarılan sarayın e.ə. V əsrin I yarısında, yəni 2460 il bundan əvvəl tikilməsi ehtimal olunur. Hazırda burada çalışan arxeoloqlar yekdil bir fikirdədirlər. Dünyada belə abidələr olduqca azdır. Ona görə də bu abidə beynəlxalq elm aləminin xüsusi diqqət mərkəzindədir. Odur ki, abidəni dərinlən öyrənib gələcək nəsillər üçün mühafizə etmək və qoruyub saxlamaq zəruridir.

Qaracəmirli abidəsində işləri davam etdirmək üçün bir çox təşkilatlara müraciət olunmuşdur. Çünki gələcəkdə arxeoloqlar qazıntıyı sürətləndirərək, sarayın bütün qalıqlarını üzə çıxarmaq aşkar edilən divarları və sütunaltlıqlarını qoruyub möhkəmləndirmək vacibdir, ona görə də artıq torpağı bütün qazıntı sahəsindən çıxartmaq lazımdır. Burada qazıntı və konservasiya işləri aparmaqla yanaşı ilk növbədə bu nadir abidənin torpaqdan təmizlənmiş hissəsini rekonstruksiya edilməsi vacibdir.

Bu abidənin öyrənilməsi və onun əhəmiyyəti təkcə Azərbaycanda deyil bütün Qafqaz, Yaxın orta Şərq ölkələrinin tarixini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu abidənin əhəmiyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərən amillərdən biri də burada çalışan Almaniya-Gürcüstan alimləri ilə yanaşı, digər ölkələrin də tanınmış alimləri burada aparılan tədqiqatlarda iştirak etmək istəklərinin olması idi [12, 1]. Abidənin müstəsna elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Qaracəmirlidəki saray abidəsi qalıqlarının bütünlüklə üzə çıxarılması üçün arxeoloji qazıntılar davam etdirilməlidir. Bu işin davam etdirilməsində maddi maraq yox, milli-vətənpərvərlik hissi dayanmalıdır.

Qaracəmirli ilə yanaşı eyni vaxtda Qala şəhər Şəmkinin ərazisində tarix elmləri doktoru Tarix Dostiyevin rəhbərliyi ilə ekspedisiya işləyir. Burada aparılan arxeoloji qazın-

tılar şəhərin möhtəşəmliyi qədim qala şəhər olması ilə bərabər şəhərin ətraf ərazisi şəhəristan kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bunu gələcək arxeoloji qazıntıların nəticələri sübut edəcək. 2007-ci ildən Şəmkir şəhər yerində aparılan qazıntılar zamanı şəhər sakinlərinin təsərrüfat, məişət və mənəvi həyatı ilə bağlı külli miqdarda müxtəlif təyinatlı maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Əldə edilmiş tapıntılar içərisində saxsı məmulatı üstünlük təşkil edir. Hazırlanmış bu saxsı qablar şirli və şirsiz olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Bunlar təsərrüfat təyinatına görə təsərrüfat küplərinə, mətbəx qablarına və işıqlandırma vasitələrinə ayrılır. Tapılan küplərin içərisində ərzaq məhsullarının qorunub saxlanması üçün hazırlanmış küplər böyük üstünlük təşkil edir [14, 12].

Təsərrüfat küpləri arasında qırmızı boya ilə boyanmış, boğaz hissəsinin kəmərlə bəzədilmiş nümunələr böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şəmkir şəhər yerindən onlarla aşkar edilmiş qırmızı boyalı küplər arasında həm oxşar, həm də bir-birindən fərqli cəhətləri vardır. Şəmkirin qırmızı boyalı küp fraqmentləri daha çox Gəncədən tapılmış qırmızı boyalı küplərlə oxşarlıq təşkil edir [13, 13].

Orta əsrlər Gəncə və Beyləqan şəhərlərindən aşkar olunmuş qırmızı boyalı küp nümunələri XI-XII əsrlər üçün xarakterik olduğu halda Şəmkir şəhər dulusçuluğunda belə qırmızı boyalı qablar erkən dövr X-XI əsrlər üçün səciyyəvidir [13, 7].

Şəmkir qazıntıları zamanı külli miqdarda şüşə məmulatlarının tapılması ilə nəticələnmişdir [13, 11].

Arxeoloji qazıntılar zamanı Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş külli miqdarda sikkələr burada əmtəə-pul münasibətlərinin, ticarətin inkişaf etdiyini göstərir. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış bu sikkə nümunələri burada ticarətin orta əsrlər boyu geniş şəkildə inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Məlumdur ki, erkən orta əsrlərdə Xilafət dövründə Şəmkirdə sikkələr zərb edilmişdir. Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Şəmkirdə pul tədavülünün artması əmtəə istehsalının yüksəlişi artması ilə bağlı idi. Bu isə Şəmkir şəhərinin ticarət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Numizmatik materiallar, ilk növbədə sikkə tapıntıları, burada yaşayan insanların təsərrüfat həyatı və pul dövriyyəsi, ticarət yolları ölkənin siyasi həyatı haqqında qiymətli məlumatlar verir. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən sikkə tapıntıları bizə XIX əsrdən məlumdur. Rusiya ordusunda xidmət edən D.J.V.Halenin 1820-ci ildə Şəmkirli tacirdən Şəmkir xarabalıqlarından tapılmış Makedoniyalı İsgəndərin adına kəsilmiş pulun alması idi. XIX əsrin II yarısında (təxminən 1860-65-ci illər) Şəmkir şəhər yerindən 1049-1050-ci illərdə Səlcuqi hökmdarı Təgrülün adından zərb olunmuş sikkələr tapılmışdır [14, 16].

Tapıntılar içərisində (sikkələr) Əməvilər sülaləsinə xəlifələr tərəfindən zərb etdirilən fuluslardır. Bu fuluslar canişinliyin mərkəzi Bərdədə zərb olunması ehtimal edilir. Abbasi xəlifələrinin də zərb etdirdikləri fuluslar bizə məlumdur. Şəmkir xarabalıqlarından Abbasilərin gümüş dirhəmləri aşkar edilmişdir. Eyni zamanda burada tapılan sikkələr arasında Şirvanşahların zərb etdirdikləri fuluslar da diqqəti cəlb edir [15, 15].

Numizmatik materiallar arasında çoxlu sayda monqol ağalığı dövrünün sikkələri mövcuddur. Hülakü xan Əbu Səid xanın adından zərb olunmuş sikkələrin tapılması artıq Şəmkir şəhərinin bərpa olunub abad şəhər olmasını deməyə əsas verir.

Tapılmış sikkələrin çoxluğu Şəmkirin qonşu ölkələrlə sıx ticarət əlaqələrində olmasından xəbər verir. Dekonun adından zərb olunmuş qızıl puldur. Azərbaycan ərazisində tapılan Bizansın qızıl sikkələri Qafqazda daha çox və geniş yayılmış ödəmə vasitəsi idi və Səlcuqilərin qızıl dinarları ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparırdı. Gümüş qıtlığının baş verməsi nəticəsində yaranmış boşluq aradan qalxmış və bununla əlaqədar olaraq həm ümumi ödəmə vasitəsi həm də beynəlxalq valyuta metalı kimi qızıl sikkələrin əhəmiyyəti artmışdır [14, 3]. Orta əsrlər Şəmkir şəhər yerindən tapılan Bizans mis və qızıl sikkələrinin çoxluğu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın digər orta əsr şəhərləri kimi Şəmkir şəhəri də Bizansla XI-XII əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə sıx əməkdaşlıq etmişdir.

Arxeoloji qazıntılarda tapılmış sikkələr arasında Azərbaycan Atabəylərinin zərb etdikləri sikkələr üstünlük və çoxluq təşkil edir. Sikkələrin üzərində Şəmkir şəhəri göstərilmişdir. Eləcə də tapıntılar arasında yarımfabrikat və istehsal tullantılarının olması Şəmkirdə zərbcxananın fəaliyyət göstərməsini təsdiq edən faktlardır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, Şəmkir bölgəsi abidələrlə zəngin bir diyardır. Burada XX əsrin son rübü və XXI əsrin əvvəllərində aparılan arxeoloji qazıntılar Azərbaycan arxeologiyasının təkrarolunmaz maddi mədəniyyət nümunələri ilə zənginləşdirmişdir.

Nəticə

Şəmkir şəhəri və onun bölgələri qədim yazılı qaynaqların, arxeoloji materialların tədqiqat əsərlərinin əsasında apardığımız elmi araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir. Şəmkir Azərbaycanın qərb bölgəsində zəngin tarixi keçmişə malik olan qədim şəhərlərdən biridir. Şəmkir şəhəri və onun bölgələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi arxeoloji tədqiqi bu bölgədə ən qədim şəhər, yaşayış izlərinin olduğunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanda qədim, erkən və orta əsrlərdə şəhərlərin yaranması, onun inkişaf xüsusiyyətləri, şəhərlərin quruluşu, ictimai həyatı, hərbi strateji mövqeyi, inzibati idarə üsulu, sənətkarlıq və ticarəti, mədəniyyəti, şəhər həyatı ilə bağlı digər məsələlər tarix elmimiz üçün, vacib habelə mühüm elmi axtarışlar tələb edən məsələlərdəndir.

Azərbaycanın qədim və orta əsr şəhərləri və onların idarəçilik sisteminin müxtəlif aspektlərdə öyrənilməsi şəhər tarixşünaslığımızda bir çox tarixdə məlum olmayan problemlərin həllinə yeni-yeni və işıqlı yollar açmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildə qazıntıları haqqında. Bakı: Elm, 2010, 294 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 2007, 261 s.
3. Dostiyev T. 2006-2007-ci illərdə Şəmkir şəhəri yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. II Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Elm, 2008, 492 s.
4. Dostiyev T. Şəmkir: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı: Elm, 2008, 492 s.
5. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi və Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti. Arxeoloji irs tarixi və memarlığı beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Elm, 2012, 712 s.
6. Əhmədov Q.M. Örnəqala, Bakı: Elm, 1962, 198 s.
7. Əliyev V. Azərbaycan tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı: Elm, 1977, 237 s.
8. Furtwangler A., Kuass F., Gumbati. Archaeologische Expedition in Kachetion. 1995, s. 375-376.
9. Nərimanov İ.H., Babayev İ.A. Keçilidə arxeoloji tapıntılar. X cild. Bakı: Elm, 1967, s. 57-68.
10. Nemət M. Şəmkir kitabələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2009, № 2, c. 28.
11. Pirquliyeva Q.Ə. 2007-ci ildə Şəmkir qazıntılarından tapılmış mis pullar haqqında: I Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Elm, 2007, 120 s.
12. Гусейнова М.И., Алиев И.Н. Каскорка на Насилинии Алыгоджа Шамхорского района // Археология и этнография elmlərinin nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialı. Bakı: Bilik, 1992, c. 121-122.
13. Левиатов В.И. Украшения на карсах их старой Ганджи // Известия АН Аз. СССР. 1945, № 8, с. 14.
14. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1938, 120 с.
15. Пахомов Е.А. Результаты Шамхоро-Кедабекской экспедиции // Научный Архив им. А.А.Бакиханова НАНА. Вып. IV, Баку, 1949, 32 с.

Резюме

Мехдиханов Расул

***Из истории изучения истории города Шамкир
(на основе результатов археологических исследований)***

На протяжении всей истории азербайджанской народ создал богатую систему материальных и духовных ценностей.

Города, появившиеся на территории исторического Азербайджана благодаря созидательной деятельности азербайджанского народа, уже с древних времен превратились в центры восточной культуры. Изучение истории азербайджанских городов, появившихся и сформировавшихся в эпоху античности и раннего средневековья, является одним из основных важных и актуальных задач, стоявших перед Отечественной исторической наукой.

Обстоятельное исследование истории античных и раннесредневековых азербайджанских городов дает города Азербайджана являясь административно-политическими центрами различных государств, областей различных империй, выступали также, как и торгово-экономические, научно-культурные центры своей эпохи.

За последние годы значительно возрос интерес к исследованию истории античных и ранне-средневековых городов Азербайджана, издаются книги посвященные истории азербайджанских городов ведутся археологические исследования, способствующие углублению исследований в этой области, проводятся научные конференции, посвященные проблемам эволюции азербайджанских городов. С этой точки зрения особое внимание исследователей привлекают археологические раскопки, проведенные результаты этих раскопок, статьи и книги посвященные истории этого города. Мы убеждены в том, что достигнутые успехи азербайджанских историков, археологов будут способствовать углублению исследования истории города Шамкир и других городов Азербайджана, выяснению ряда проблем, связанных историей азербайджанских городов античности и средневековья.

Ключевые слова: саркофат, рабат, крепость, колонна, этнос, дворец

Summary

Rasul Mehdxanov

Study of Shamkir city history based on the results of archeological data

The Azerbaijan people have created and spiritual values throughout the history. The cities created by our people in our land have become the cultural center of the east. Study of the history of the Azerbaijan cities of ancient and medieval ethnic groups living in ancient Nimes in one of the most important urgent tasks facing Azerbaijani historiography. In the territory of Azerbaijan and in the cities where it was created operated political centers, science and culture, trade, craftsmanship. In recent years considerable attention has been paid to the research of the history of different regions of Azerbaijan.

I am more interested learning the history of Shamkir and in surrounding regions. It shows its outcome and will clarify many dark issues in the future that are not known in the area.

Key words: Castle, column, ethnos, palace, satrapy, rabat

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**MÜASİR DÖVRDƏ İNSAN ALVERİ PROBLEMİNİ YARADAN
AMİLLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Gülmar NƏZƏROVA*

Açar sözlər: insan alveri, tələb-təklif, qloballaşma, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni amillər

Giriş

Dünyada baş verən sosial-iqtisadi problemlər, siyasi qeyri-sabitlik, münaqişələr, müharibələr, etnik təmizləmələr, sosial bərabərsizlik, bazar iqtisadiyyatı, ayrı-seçkilik xüsusilə son 10 ildə miqrasiya üçün əsas yaratdı. Bu isə dünyada bir çox gəlir gətirən cinayətlərin baş verməsinə gətirib çıxartdı. “Tələb-təklif” nəzəriyyəsi zəngin və yoxsul ölkələri iki “dünya”ya ayırır. Tələb-təklif amili insan haqları, cəmiyyət və həyatımıza təsir göstərən bütün məsələlərə aiddir. İnsan alverinə təsir göstərən bütün bu prosesləri bilmək isə bu sahə ilə mübarizə aparan polis qurumu və digər institutlar üçün vacibdir. Bu nəzəriyyə həm də müasir köləlikdən hansı məqsədlərlə istifadə edildiyini izah edir.

Azərbaycan insan alveri problemi ilə bağlı təklifi formalaşdıran, əsasən, mənşə ölkə hesab edilir. Ölkədə insan alveri ilə mübarizə 2004-cü ildən başlandı. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbuluna və Cinayət Məcəlləsində insan alverinin cinayət məsuliyyəti yaradan əməl kimi nəzərdə tutulmasına qədər olan müddətdə qurbanların müdafiəsi mexanizmi yox idi. Beynəlxalq təşkilatlar və yerli qeyri-hökumət təşkilatları insan alveri ilə mübarizəyə dair qanunun qəbul edilməsinə çalışdılar. Cəza mexanizminin mövcud olmaması insan alveri qurbanlarının daim diskriminasiyaya məruz qalmasına gətirib çıxarmışdı. Lakin son on illikdə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

1. İnsan alveri problemini yaradan başlıca səbəblər

Mütəxəssislər öz yanaşmalarında insan alverinin səbəblərini müxtəlif amillərlə bağlayırlar. Miqrasiya yönümlü yanaşmalar əsasən miqrasiya və miqrantların əmək siyasəti, müxtəlif ölkələrdə iş imkanlarının yaradılması, iqtisadi və inkişaf strategiyalarının qloballaşmasına istiqamətlənib. Qanunvericilik nöqteyi-nəzərindən çıxış edənlər qanunvericilik, onun tətbiqi, siyasi strategiyalar, mütəşəkkil cinayətkarlıq, cinayət təqibi kimi məsələlərə diqqət yetirirlər. İnsan-hüquqları əsaslı yanaşma cinayət ədliyyəsinin vacibliyini qeyd etməklə yanaşı hakimiyyətdən sui-istifadə, korrupsiya, ayrı-seçkilik, bundan başqa mülki, siyasi, iqtisadi və sosial hüquqların qorunmasında dövlətin yetərsizliyi problemlərinə toxunur. Feminist yanaşma digər yanaşmalarda olan elementləri qəbul etməklə yanaşı həm də cinsi, irqi, sinfi bərabərsizliyi insan alverini yaradan əsas səbəblər kimi qəbul edir. Struktur faktorlar insan alverinin səbəbini müəyyən edən yeganə amillər olmasa da insan alverinə gətirib çıxaran bir çox həssas məqamları anlamağa imkan verir. Struktur faktorlara bazar iqtisadiyyatının tənəzzülü, qloballaşma, gender münasibətləri, cinsi xidmətə tələbin artması, münaqişəli vəziyyətin olması daxildir. Bu faktorlar insan alveri ilə bağlı mənşə və təyinat ölkələr, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə böyük təsirə malikdir. Tələb-təklif faktorları mənşə və təyinat ölkələrindəki vəziyyəti bir-biri ilə əlaqələndirir.

* doktorant, Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM
e-mail: sqtib@yahoo.com

Qloballaşma dünyada bütün insanların həyatına öz təsiri göstərir. İnformasiya vasitələri ilə insanlar müxtəlif ölkələrdəki həyat standartları, həyat tərzini barədə məlumat əldə edir və bununla da onların gözləntiləri dəyişir. Bu isə insanların miqrasiya prosesini sürətləndirir. Xüsusilə gənclər daha çox miqrasiya edir və onlar mövcud çətinlikdən uzaqlaşaraq “böyük şəhərlərin parlaq işıqlarını” görmək istəyirlər. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünya əhalisi kəskin şəkildə artdı. 1945-ci ildə dünya əhalisi 2 milyard olduğu halda hazırda 9 milyarddan çoxdur. Əhalinin kəskin artdığı bir çox ölkələr insan alveri üçün münbit şərait yaradıb. Berlin Divarının dağılmasından sonra Sovet İttifaqının təsiri artdı. Bir çox kommunist ölkələrində inqilablar epidemiya xarakteri aldı. Sərhədlər bağlı olduğu dövrdə qeyri-qanuni miqrasiya müşahidə olunurdu. İnsanlar daha yaxşı yaşamaq üçün cinayətkar şəbəkələr vasitəsilə sərhədi qeyri-qanuni keçməyə çalışırdılar. Müasir beynəlxalq miqrasiya qloballaşmanın təzahürü və nəticəsi kimi çıxış edir. Belə ki, bəziləri təhlükəsiz miqrasiya edə bildiyi halda digərləri insan alveri qurbanına çevrilir. İqtisadi çətinliklər insanları yeni imkanlar əldə etmək üçün başqa ölkələrə miqrasiya etməyə istiqamətləndirir. Eyni zamanda təyinat ölkələr ucuz işçi qüvvəsini cəlb etmək məqsədilə yüksək əməkhaqqı kimi vədlər irəli sürərək, xarici vətəndaşları cəlb etməyə çalışır. Bundan başqa inkişaf etmiş ölkələrdə əmək qabiliyyətli əhalinin yaşlanması əlavə miqrant işçilərə ehtiyac yaradır (6, s. 26).

Soyuq müharibə təkcə kommunist ölkələrdə deyil, dünyanın bir çox ölkələrində insanların “kənüllü” insan alveri qurbanına çevrilməsinə gətirib çıxartdı. Bu faktorlar həm mənşə, həm təyinat ölkələrində müşahidə olundu. Mənşə ölkələrdə müşahidə olunan əsasən təklif faktoru, təyinat ölkələrdə isə tələb faktorudur. Belə ki, bəzi ölkələrdə sosial şərait insanlar üçün əlverişli olduğu halda, digərlərində bu, belə deyil. Bütün bunlar mənşə və təyinat ölkələrindəki iqtisadi, siyasi və müharibə vəziyyəti ilə bağlıdır. İstər qanuni, istərsə də qeyri-qanuni miqrasiya mənşə ölkələrdəki mövcud iqtisadi, sosial, siyasi şəraitlə də əlaqədar olur. Digər səbəblərə isə əhalinin sürətli artımı, işsizlik, yoxsulluq, zorakılıq halları, mövcud siyasi rejimin çatışmazlıqları və insan hüquqlarının kəskin şəkildə pozulması halları daxildir. Qeyd edilən tələb faktorları bir sıra təklif faktorları ilə bağlıdır.

Vesna Nikolik qeyd edir ki, tələb-təklif amili mənşə və təyinat ölkələr arasında körpü rolunu oynayır. Biz əgər insan alverinin tələb-təklif faktoru üzrə dünyada yayılmasına nəzər yetirsək, bu Şərqdən-Qərbə və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdən-inkişaf etmiş ölkələrə, müharibənin məhv etdiyi ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə, kasıb ölkələrdən nisbətən kasıb ölkələrə, hətta kasıb ölkələrdən müharibədən zərərçəkmiş ölkələrə istiqamətləndirir. Bu münasibəti belə izah etmək olar ki, əvvəla kasıb ölkələr arasında böyük fərq var, ikincisi isə bəzi ölkələr, xüsusilə də Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə Qərb ölkələri arasında cinsi xidmət turizmi güclü inkişaf edib (9, s. 9).

Tələb faktoru mənşə ölkələrdəki sosial dəyişikliyin nəticəsidir. Onlar iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni, hərbi faktorlarla bağlıdır. Bu faktorlara elmi-mədəni cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin dağılması, parçalanması halları, dini-etnik konfliktlər, təbii fəlakətlər, kəskin əhali artımı, mövcud iqtisadi vəziyyət, ölkələrin iqtisadi imkanları və əhalisinin sayı arasında kəskin fərqlənmənin olması daxildir. Təklif faktoruna isə işçi çatışmazlığı, yaxşı təşkil edilmiş sosial tədbirlər, yüksək iqtisadi vəziyyət, demokratik sistem, siyasi-sosial sabillik, ölkələr arasında tarixi bağlılıq, dil ümumiliyi aiddir.

Nəhayət, əməyin və bazarın qloballaşması, ucuz başa gələn səyahət xidmətləri, geniş yayılmış yeni texnologiyalar kimi beynəlxalq miqrasiyanı asanlaşdıran amillər xüsusilə son onillikdə insan alverinin niyə belə ciddi məsələyə çevrildiyini anlamağa imkan verir.

2. İnsan alverini yaradan iqtisadi amillər

İşsizlik, iş tapmaq imkanlarının məhdud olması kimi iqtisadi çətinliklər miqrasiya

prosesini aktivləşdirir. John Maynard Keyes yazırdı: “Müharibədən sonra qarşılaşdığımız beynəlxalq, lakin individualist olan kapitalizm uğur hesab edilə bilməzdi. Bu heç də məntiqli deyildi və heç də gözəl görünmürdü. Bu gün üçün gərəkli deyildi və bizə istədiyimizə nail olmaq imkanı yaratmadı”.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr 70-ci illərdən sonra böhran dövrünü yaşadı. Nəticədə zəif inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşı olan qadın və uşaqlar daha qabaqcıl ölkələrdə insan alveri qurbanı kimi ev qulluqçuluğu, dayə, uşaq pornoqrafiyası, məcburi əmək və cinsi istismara cəlb olunurlar. Bu cür qabaqcıl ölkələrdə zəif inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşlarının cəlb olunmasının digər səbəbi də ucuz işçi qüvvəsindən istifadə edərək daha çox gəlir əldə etməyə nail olmaqdır (5, s. 33).

İqtisadi qloballaşma üçün tədbirlər həyata keçirən əsas təşkilat Beynəlxalq Valyuta Fondudur. Berlin divarının yıxılmasından sonra bu Təşkilat Post-Sovet ölkələrinin kommunizmdən kapitalizmə keçməsinə güclü təsir göstərdi. Bu ölkələr düzgün maliyyə siyasəti həyata keçirməli və ölkənin səhiyyə, təhsil və sosial sahəyə ayırdığı xərcləri azaltmalı idi. Bazardakı qiymətlər hökumət tərəfindən deyil, bazar iştirakçıları tərəfindən tənzimlənməli idi. Bazarın liberallaşdırılması xarici investisiyalar vasitəsilə dövlət şirkətlərinin özəlləşməsinə gətirib çıxardı.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun bu formulu 90-cı illərdə keçmiş sovet respublikaları üçün olduqca müsbət nəticələrə gətirib çıxartdı. Bir çox Sovet ölkələrində iqtisadi böhran, yoxsulluq, sosial problemlər ən kəskin formada müşahidə olunurdu. 1990-cı ildən 1998-ci ilə qədər keçmiş Sovet İttifaqında ümumdaxili məhsul 44% azalıb, lakin həmin dövrdə ABŞ-da 18%, Birləşmiş Krallıqda 11% artmışdır. 1998-ci ildə Keçmiş Sovetlər Birliyində adambaşına düşən gəlir 10 dollardan aşağı düşdü. Bunun isə səbəbi Rusiyanın həmin dövrdə neft ixracını dayandırması oldu ki, bu da Rusiya iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərdi. Ölkələrin daxilində mövcud olan iqtisadi böhran dünya iqtisadiyyatına da öz neqativ təsirini göstərdi (7, s. 26-27). Eləcə də həmin ölkələrin bir çoxunun əhalisi də azaldı. Məsələn, Moldova əhalisi 16,5% azaldı ki, onun da yarısı insan alveri qurbanına çevrildi. 1990-cı ildə Maldovada hər hansı bir kredit növü yox idi. Lakin 2006-cı ilə qədər Maldovada kreditlərin məbləği 2,1 milyard ABŞ dollarına qədər artmışdı. 1990-cı ildə Keçmiş Sovet respublikalarında yaşayan 23 milyon insanın gündəlik gəlirləri 2 dollardan aşağı idi.

Sənayedə olan özəlləşdirmə ilə cəmiyyətdə mövcud olan bir sıra boşluqlar, eləcə də qadınların rolunun artması prosesi sürətləndi. Bazarın liberallaşması ilə hökumətlər bazara nəzarəti itirdi ki, bununla da bir sıra qeyri-qanuni fəaliyyətlər artdı.

Bu cür iqtisadi böhran şəraitində yaşayan insanlar yoxsulluqdan çıxmaq üçün özlərinin istismarına göz yumur, uşaqların xərclərini azaldır, bəziləri ehtiyacları qarşılaya bilmədiyi üçün uşaqları internat evlərinə qoyur, əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac olduğundan uşaqların əməyindən istifadə olunurdu. Beləliklə, mövcud şərait həmin uşaqların təhsildən yayınma hallarına gətirib çıxarırdı. Birbaşa olaraq yoxsulluq nəticəsində insanların təhsildən yayınması onların insan alverçilərinin toruna düşməsi prosesini, eləcə də gender ayrı-seçkiliyini sürətləndirdi (6, s. 27).

Qlobal maliyyə böhranı həm də valyutanın dəyərinin ciddi və sürətli şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxartdı. Qlobal böhran 2008-ci ildə daha ciddi şəkildə özünü göstərdi. 80-ci illərdən başlayan yerli və regional böhranlar birbaşa insan alveri üçün münbit şərait yaratdı (3, s. 44).

Həmçinin iqtisadi problemlər siyasi sabitliyin pozulması, korrupsiya, idarəetmədə uğursuzluğa gətirib çıxarır ki, bütün bunlar da daha yaxşı həyat üçün insanların yaşadığı yeri tərk etməsi ilə nəticələnir (11, s. 26).

3. Sosial amillərin insan alveri prosesində rolu

Cəmiyyətdə mövcud olan sosial təcridolma, əsasən, sosial hüquqların zəif təmin olunması ilə bağlıdır. Bəzi qrupların marginallaşması gender, etnik mənsubiyyət, qrupların cəmiyyətdəki statusu kimi amillərlə bağlıdır. Bu özündə təhsil sahəsində ayrı-seçkilik, iş imkanları, tibbi və sosial xidmətlərə, informasiyaya əlçatırılığın olmaması kimi məsələləri birləşdirir. Bu cür təcridolmalar xüsusilə insanların yenidən insan alveri qurbanına çevrilməsinə təsir göstərir. İnsan alveri qurbanları öz ölkələrinə qayıtdıqda bir sıra bu kimi problemlərlə qarşılaşırlar.

İki demoqrafik hadisə – əhali artımı və ölkədə qadın və kişilərin sayında balansın pozulması insan alveri üçün şərait yaradır. Qeyd edək ki, son 40 ildə dünya əhalisi iki dəfə artmışdır. İşsiz olan və ya çox cüzi əməkhaqqı müqabilində çalışan gənclər və küçə uşaqları 3-cü dünya ölkələrində insan alverçiləri tərəfindən cinsi istismar və məcburi əməyə cəlb olunur. İnsan alverinin ən çox rast gəlinədiyi Çin və Cənubi Asiya ölkələrində qadınlar əhalinin yarıdan azını təşkil edir. Çində qadınların azlıq təşkil etməsinin əsas səbəbi ölkədə mövcud olan tək uşaq siyasəti və insanların oğlan uşaqlarına üstünlük verməsi ilə bağlıdır. Digər bu tip ölkələrə Nepal, Banqladeş və digər Cənubi Asiya ölkələri aiddir. “Cinslər arasında balansın bu cür pozulması qızların doğulmadan öldürülməsinə, qida təminatı, səhiyyə, təhsil kimi xidmətlərdə ayrı-seçkilik qoyulmasına, eləcə də onlara qarşı fiziki və cinsi zorakılığa gətirib çıxarır”. Balansın belə pozulması qadınların insan alveri qurbanına çevrilməsinə şərait yaradır. İnsan alverçiləri başqa Asiya ölkələrindən olan qadınları çinli kişilərə həyat yoldaşı adı ilə satırlar. Cənubi Asiya ölkələrində qurbanların bir çoxu vaxtsız ölürlər (3, s. 52).

Cəmiyyətdə qadın və kişi arasında rol bölgüsünün dəyişməsi tək dövlətə deyil, bütün dünyaya təsir edir. Qadın və kişinin cəmiyyətdəki rollarının müxtəlifliyi qadınların evlilik bazarındakı qiymətinə də təsir göstərmişdir. Bundan əlavə kənddən şəhərlərə köçmüş qadınlar çox vaxt orada qalmaq istəyirlər. Nəticədə kəndlərdə yaşayan kişilər ailə qurmaq üçün yaşadıkları yerdən qadın tapa bilmirlər (6, s. 27).

Kiçik miqyaslı kənd təsərrüfatı dünya iqtisadiyyatında rəqabətə girə bilməz. Kəndlərdə demoqrafik partlayışın olması ailələrin sayının çoxalmasına uzun müddət dəstək ola bilmir. Ailə üzvləri yaşamaq üçün müxtəlif yollar axtarırlar. XIX əsrdə kənd əhalisinin şəhərə köçməsi ilə bir çox cinayətlər, eləcə də fahişəlik artmağa başladı. Bütün bunlar XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində insan alverinin artmasına təsir göstərdi.

Urbanizasiya nəticəsində kəndli ailələr bir çox adət-ənənələrini itirirlər. Uzun müddət mövcud olmuş sosial və mədəni dəyərlər kütləvi informasiya vasitələri, böyük şəhərlərə qısamüddətli səyahətlərin təsiri ilə də zəifləyə bilər. Ailələr sürətli artımın müşahidə olunduğu böyük şəhərlərdə bu cür məsələləri tənzimləyə bilmirlər. Kənd əhalisinin urbanizasiyası zamanı evsizlik, ailələrin dağılması, boşanmalar, valideynlərin ölümü, uşaqların valideynlər tərəfindən atılması halları tez-tez müşahidə olunur. Alkoqollu vasitələrdən asılılığı olan şəxslər qadınlar və uşaqları çox vaxt fiziki, cinsi zorakılığa məruz qoyur. Ailə daxilindəki zorakılıqlar insan alverçilərinin istismarı üçün yol açır. Hətta, ailələrdə bu cür problemlər olmasa da miqrant ailələrin övladlarının ehtiyaclarını qarşılamaq üçün imkanları məhdud olur. Bu problemlər uşaqların evdən qaçması və küçə uşaqlarının artmasına təsir göstərir. Kişilər ailələrini yaşadıkları yerdə qoyaraq ya böyük şəhərlərə və ya başqa ölkəyə miqrasiya edirlər. Bu səbəbdən onlar cinsi xidmət göstərənlərin xidmətindən istifadə edirlər. Bu hallar Hindistanda kiçik məhəllələrdə, ABŞ-da çalışan meksikan əməkçi miqrantlar arasında daha çox müşahidə olunur (3, s. 52-53).

4. İnsan alveri cinayətlərinin artmasında siyasi amillərin rolu

İqtisadi, sosial və mədəni faktorlarla yanaşı siyasi vəziyyət, müharibə və münafi-

şələr də insan alverinə səbəb olan amillərdəndir. Xüsusilə cəmiyyətin keçid dövrünü yaşaması, iğtişaşların baş verməsi, milli kimliyin itirilməsi, siyasi sabitliyin pozulması kimi amillər mütəşəkkil cinayətkarlıq, eləcə də insan alveri üçün əlverişli şərait yarada bilər. Bu şəraitdə ənənəvi cəmiyyətin dəyişməsi insanların öz yaşadıkları yerləri tərk etməsinə gətirib çıxarır ki, bu da insanları istismarla bağlı risk altında qoyur (8, s. 66-67).

Soyuq müharibənin bitməsi regional konfliktləri və insan alveri qurbanlarının sayını artırdı. Bu konfliktlər ailələri, cəmiyyətləri məhv edir, insanlar üçün insan alveri təhlükəsi yaradır. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ən çox zərər qadınlar və uşaqlara dəydi (3, s. 49). Müharibə nəticəsində yaşadıkları əraziləri tərk edən, çıxılmaz vəziyyətdə qalan insanların taleyi əsasən beynəlxalq təşkilatlardan asılı idi. Onlardan bir çoxu qaçaq yolla daha etibarlı ölkələrə qaçmağa cəhd edirdilər, lakin çox vaxt müasir köləlik toruna düşürdülər.

ABŞ Dövlət Departamentinin 2009-cu il hesabatına, əsasən, dünyada 12 milyon insan vətəndaşlıq əldə edə bilməmişdir. Bu səbəbdən onlar işlə təmin edilmək, səhiyyə xidmətindən istifadə etmək, təhsil almaq, səyahət etmək və s. bu kimi hüquqlardan məhrum olurlar. Onlar dövlət qurumlarından hüquqi dəstək ala bilmirlər.

Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatının tədqiqatlarına əsasən Latın Amerikasısı, Afrika, Avrasiya və Yaxın Şərq ölkələrinin bir çoxunda korrupsiya halları müşahidə olunur. Korrupsiya ölkə iqtisadiyyatına neqativ təsir göstərir və mövcud vəziyyətdən yararlanan yalnız yüksək təbəqə olur. Polislər, gömrük işçiləri və digər məmurlar rüşvət alaraq insan alveri üçün şərait yaradırlar. Məşğulluq və səhiyyə sahəsində çalışan məmurlar da məcburi əmək üçün şərait yaradır. Əgər səhiyyə sahəsində çalışan məmurlar korrupsiyaya yol verməsələr səhiyyə müəssisələrində orqan köçürülməsi halı baş verməz.

5. İnsan alverinin yaranmasında mədəni amillərin rolu

Hegel XVIII əsrdə klassik yunan dramında Antiqonanın dövlət əleyhinə olan çıxışlarını tənqid edirdi. O bildirirdi ki, cəmiyyət öz daxilində qadınlardan özü üçün düşmən yaradır. Xüsusilə siyasi güc qadınlardan təşkil olunanda bu, dövlət üçün daha böyük təhlükə yaradır. Bu səbəbdən qadınlar müasir yaradıcı sahələrdən uzaq tutulmalıdır. Qadının hansısa sferada mövcud olması kişi dominantlığına neqativ təsir edir.

Ümumiyyətlə, patriarxat quruluşlu cəmiyyətlərdə, buddizm və bir sıra dinlərdə qadın ikinci dərəcəli, bəzən isə gərəksiz hesab edilir. Bu cür ayrı-seçkilik bütün sahələrdə özünü göstərir (7, s. 172-173).

Qloballaşma nəinki qadınlarla bağlı ənənəvi münasibətləri dəyişdi, həm də cəmiyyətdə resurslar və rolların kişi və qadınlar arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, gender fenomeninə, aztəminatlı qadınlara olan neqativ münasibəti də dəyişdi (1, s. 42).

Kapitalist cəmiyyətində malların, xidmətlərin əməyin dəyərini bazar müəyyən edir və beləliklə, cəmiyyətin dəyəri onun iqtisadi yararlılığı ilə müəyyən edilir. İnsan bədəninin dəyəri isə onun potensialı, iqtisadi yararlılığı, istehsal qabiliyyəti ilə ölçülür. Müasir cəmiyyətlərdə qadınlar incəsənətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə musiqi ifaçılığı, modellik, rəqqasəlik və nəhayət fahişəlik üçün yararlı olduqda onun iqtisadi dəyəri olur. İnsan bədənində gəlir mənbəyi kimi yanaşma cinayətkar qruplaşmaların insan ticarəti ilə məşğul olmasına stimül verdi. Bu baxımdan cinsi istismar əsas tələb olunanlar sırasındadır. Qadınların evlilik məqsədi ilə alınıb satılması hələ qədim tarixə malikdir. Müasir cəmiyyətdə isə "İnternet yaşı", qadın və kişilər tərəfindən cinsi xidmət əsas tələb olunanlar sırasındadır. Kapitalist cəmiyyətində qadın həm cinsi istismar edilərək, həm də bu xidmətə tələbi artırmaq məqsədilə istifadə etdiyi, geyim, bəzək əşyaları vasitəsilə gəlir gətirir (4, s. 114-115).

Keçid dövrünün uzun müddət davam etməsi qadınların iqtisadi cəhətdən daha ağır

vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxartdı (10, s. 200). Bunun nəticəsində 985 milyon ağır şəraitdə yaşayan insanın 70%-ni qadınlar təşkil edirdi (7, s. 31).

Miqrantların böyük əksəriyyətini qadınların təşkil etməsinin bir sıra səbəbləri var. Qadın əməyi tələb edən xidmət sahələri, səhiyyə, əyləncə mərkəzləri qadın miqrantların cəlb olunmasına böyük təsir edir. Bu tələbat daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə olunur. Digər səbəb isə dünya əhalisinin artımı ilə bağlıdır. Belə ki, əhalinin sayı artdıqca ölkələr tələbatları ödəyə bilmir və insanlar məcburən iqtisadi baxımdan daha inkişaf etmiş ölkələrə üz tuturlar. Onların böyük əksəriyyəti isə qadınlar olur. Bir sıra mənşə ölkələrində gender münasibətlərinin dəyişməsi qadınların daha sərbəst şəkildə miqrasiya etməsinə şərait yaradır. Daha bir səbəb isə Asiya ölkələrində qadınların əsasən məişət işlərini həyata keçirməsi, evlilik üçün başqa ölkələrə üz tutması və insan alveri məqsədilə cinsi istismara cəlb edilməsi onların miqrasiya etməsinə gətirib çıxarır (2, s. 7).

Həmçinin qeyd etməliyik ki, hazırda bir çox ölkələr bütün sahələrdə qanunvericiliklə gender bərabərliyinə təminat verir (10, s. 200). Qadınların arzusu iqtisadi müstəqilliyini bərpa edərək patriarxat ailə münasibətlərindən azad olmaqdır. Bununla da cəmiyyətin bütün sferalarında qadınlar fəaliyyət göstərməyə başlayırlar.

BMT-nin hesablamalarına əsasən, qadınların 70%-i həyatlarının hansısa dövründə ərləri, münasibətdə olduqları şəxslər və ya onlara yaxın olan hər hansı bir kişi tərəfindən fiziki və ya cinsi zorakılığa məruz qalırlar. Dünyada hər beş qadından biri zorakılıq qurbanı olur və ya ona qarşı zorakılığa cəhd göstərilir. İnsan alveri əsasən elə ölkələrdə baş verir ki, orada qadınların qanunla bərabər müdafiə olunmaq, mülkiyyət, varislik kimi hüquqları yoxdur. 90-cı illərdə post-sovet ölkələri müstəqillik qazanandan sonra qadınların iş tapmaq imkanları zəiflədi. Bu cür çətin vəziyyətdə yaşayan qadınlar insan alverinin potensial qurbanlarına çevrildilər. Bəzi ölkələrdə ailənin mülkiyyəti hesab olunan qızlar cinsi istismar üçün potensial qurbanlar idi. Həmin ailələr qızlarını insan alveri qurbanına çevirərək ailənin iqtisadi ehtiyaclarını təmin edirdi (3, s. 54).

80-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılması və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranması, bununla cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatına keçid və s. bu kimi proseslərlə sosial münaqişələr və sosial-psixoloji depressiya təhlükəsi Azərbaycanda da artdı. Eyni zamanda ölkədə qaçqın və məcburi köçkünlər, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, ailə başçısını, evini itirmiş şəxslər, işsizlik, əlilliyi olan şəxslərin problemləri aktuallıq kəsb etməyə başladı. Ölkədə sosial iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi qadınlara da təsir göstərdi. Belə ki, 90-cı illərin sonunda ölkədə olan 4 kişi “qul bazarına” 5-ci “qul bazarı” (“qadın qul bazarı”) əlavə olundu. Bu bazar paytaxtın mərkəzində yerləşirdi. Beləliklə, ölkədən çıxan kişi miqrant axınları qadınlarla əvəz olundu.

Azərbaycan mediasının məlumatına əsasən, 1990-1999-cu illər ərzində 750 azərbaycanlı qadın fahişəlik səbəbindən Türkiyədən deportasiya olunmuşdur. 2001-ci deportasiya olunanların sayı 550 oldu. 2001-ci ildən 2003-cü ilin aprelinə qədər təkcə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən 900 azərbaycanlı qadın fahişəliklə bağlı deportasiya olunmuşdur. Digər hesabatlarda isə qeyd olunur ki, 1999-cu ildə Türkiyə hökumətinin hesabatına əsasən 6000 nəfər, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin hesabatına əsasən isə, 2000 nəfər azərbaycanlı qadın fahişəliyə cəlb edilmişdir (12).

Problem keçid dövründən sonrakı 10 il ərzində daha çox aktuallıq kəsb etsə də bu sahədə istər qanunvericiliyin qəbul edilməsi və praktik fəaliyyət 2004-cü ildən sonra həyata keçirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 may 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. Milli Fəaliyyət Planına əsasən, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin 19.05.2004-cü il tarixli əmri ilə Azərbaycan Respublikası İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi üzrə

məsul şəxs - Milli Koordinator təyin edilmiş və DİN-də “İnsan Alverinə qarşı Mübarizə idarəsi” yaradılmışdır (13).

6. İnsan alveri probleminin yaranmasına psixoloji amillərin təsiri

İnsan alverinə təsir edən psixoloji səbəblərə gəldikdə bunu psixoloqlar bir sıra amillərlə bağlayır. Bəziləri hesab edir ki, yaxınları olmayan cinayət törətmiş, deviant davranışları olan uşaq və yeniyetmələr cəzalarını çəkdikdən sonra onlar yenidən cəmiyyətə reintegrasiya olunur. Bu zaman onların gedəcək bir yeri olmur. Beləliklə, onlar cinsi xidmət göstərməyi çıxış yolu hesab edirlər.

Digər yanaşmaya əsasən isə, insan alveri qurbanına çevrilmiş gənclərin çoxu valideynləri, ailələri tərəfindən atılmış və ya valideyn himayəsindən məhrum insanlardır. Bunun başqa səbəbi də uşaqlıq dövründə ailədaxili zorakılıq səbəbindən alınmış travmalarla bağlıdır. Çünki zorakılığa məruz qalan uşaq çıxış yolunu bəzən evdən qaçmaqda görür, belə olduqda isə daha insan alverinin potensial qurbanına çevrilir.

İnsan alveri qurbanları çox vaxt ən etibar etdikləri insanlar tərəfindən qurbana çevrilir. Digər halda isə insan alverçiləri qurbanların inam etibarını qazandıqdan sonra onları qurbana çevirir. Bunun üçün şirnikləndirici, şantaj, aldatma və s. kimi vasitələrdən istifadə edirlər. İnsanların daha çox gəlir əldə etmək istəyi də bu cür təsir vasitələri ilə birləşdikdə onların qurbana çevrilməsinə şərait yaradır (14).

Nəticə

Göründüyü kimi, insan alveri problemi, əsasən, cəmiyyətdə müəyyən amillərin təsiri altında baş verir. Bu amillərin təsiri altında istənilən həssas qrupa daxil olan şəxslər asanlıqla insan alverçilərinin hədəfində olur. İnsan alveri cinayəti digər cinayətlərlə müqayisədə təhlükəsiz və daha gəlirli olduğundan cinayətkarların sayı sürətli şəkildə artmaqdadır. Sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və psixoloji problemlər istər inkişaf etmiş, istərsə də zəif inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə müşahidə olunur. Lakin insan alveri məqsədilə törədilən cinayətlərin azalması üçün qeyd edilən amillərin ölkəyə və insanlara təsirinin aradan qaldırılması olduqca vacibdir. Xüsusilə insanların maarifləndirilməsi və problem qarşısında dayanıqlı psixoloji vəziyyətin yaranması insan alverçilərinin hədəfindən yayınmaqda müsbət təsirə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Katja Franko Aas, Globalization and crime. Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: SAGE Publications, 2007, 154 p.
2. Khalid Koser, International Migration: A Very Short Introduction. New York: Oxford University Press Inc., 2007, 195 p.
3. Louise Shelley, Human Trafficking: A Global Perspective, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 370 p.
4. Melissa Hope Ditmore, Encyclopedia of Prostitution and Sex Work, Vol. 1&2. Westport-London: Greenwood Press, 2006, 390 p.
5. Obbi Ebbe N.I. and Dilip K. Das. Global trafficking in women and children. Boca Raton: CRC Press, 2008, 456 p.
6. Sally Cameron, Edward Newman. Trafficking in humans – Social, political and cultural dimensions. Hong Kong: United Nations University Press, 2008, 200 p.
7. Siddharth Kara, Sex Trafficking: Inside the Business of Modern Slavery. New York – Chichester: Columbia University Press, 2009, 540 p.
8. United Nations Office on Drugs and Crime. UN Global Initiative to Fight Human Trafficking. UN Handbook for Parliamentarians. Vienna: UNODC, 2009, 255 p.

9. Vesna Nikolic – Ristanovic, "Trgovina zenama u Srbiji i okolnim zemljama: obim, karakteristike i uzroci" Spisanje Temida, br.1 (2002): 350 p.
10. Елда Багавики Бериша, "Сиромаштијата и војните во Југозападна Европа – импликации за трговијата со луѓе"Родова перспектива на трговијата со луѓе, 2004, 640 p.
11. Совет на Европа и Меѓународна организација за миграција. Нелегална миграција и криумчарење мигрантиво регионот на Западен Балкан. Стразбург-Женева, 2006, 764 с.
12. http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-61.pdf
13. <http://iaqmi.gov.az/?/az/content/94>
14. <http://nationalpsychologist.com/2014/07/human-trafficking-how-psychologists-can-combat-this-worldwide-problem/102574.html>

Summary

Gulnar Nazarova

Features of the factors of human trafficking problem in nowadays

Social, economic, political, cultural and psychological factors as the causes of human trafficking the in post-Soviet countries in 1990s were reviewed in the article.

Keywords: human trafficking, push and pull, globalization, social, economic, political, cultural and psychological factors.

Резюме

Гюльнар Назарова

Особенности факторов проблемы с торговлей людьми в современное время

В статье рассмотрены социально-экономическое положение постсоветских государств и влияние социальных, экономических, политических и культурных факторов на торговлю людьми в этих странах в 90-е годы.

Ключевые слова: спрос, предложение, глобализация, социальные, политические, экономические, культурные и психологические факторы.

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32; 327

REGIONAL RƏQABƏTQABİLİYYƏTİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏ ÜSULLARI

Aytən HÜSEYNOVA*

Açar sözlər: rəqabət, rəqabətqabiliyyəti, qiymətləndirmə, region, regional, klaster

Giriş

Günümüzdə dünyanın əksər dövlətlərində təsərrüfatçılığın başlıca şərtlərində dərin dəyişikliklər baş verir ki, bu da özünü elmi-texniki, iqtisadi və sosial tərəqqidə, ölkənin və cəmiyyətin bu sahədə artan potensialından istifadədə ağırlıq mərkəzinin regionlara keçməsi, iqtisadi islahatların regional səviyyədə cəmləşdirilməsi sahəsindəki meyillərdə büruzə verir. Sovetlər birliyinin dağılması isə, bəzi dövlətlər istisna olmaqla əksər ölkələrin rəqabətin davamlı olaraq artdığı bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətinə təkan verdi. Odur ki, dövlətin eləcə də, regionun rəqabət qabiliyyətinin artırılması onun həm müəssir geoiqtisadi, həm də geosiyasi maraqları üçün önəm daşımaqdadır. Rəqabət qabiliyyəti ölkənin yüksək iqtisadi artım templərinə, istehsal amillərinin inkişaf səviyyəsinə və bu ölkə şirkətlərinin müəyyən beynəlxalq bazarlarda uğurla rəqabət aparmaq bacarığına malik olmasını müəyyənləşdirən qabiliyyətdir.

Regionların rəqabət qabiliyyətinin təhlilinə metodoloji aspektdən yanaşdıqda ilk növbədə region, regional siyasət, geoiqtisadiyyat, geoiqtisadi və geosiyasi maraqlar anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Daha sonra isə "rəqabət qabiliyyəti" ilə bağlı olan əsas məsələləri: ölkənin və regionun rəqabət qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, rəqabətliyin əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri, rəqabətliyin asılı olduğu və onun inkişafına təsir edən amilləri, eləcə də regional klasterləri şərh edək.

"Region" anlayışının mahiyyəti və məzmunu, regional siyasət

Region termini regional iqtisadiyyatın əsas anlayışıdır. Bu baxımdan onun ərazi aspektinə diqqət yetirilməsi regional iqtisadiyyatda metodoloji yanaşmanın əsasını təşkil edir. Hələlik elmi ədəbiyyatda "region" anlayışının birmənalı qəbul olunmuş dəqiq tərif yoxdur. Regionun mahiyyətinin müəyyən edilməsi və regionların təsnifləşdirilməsi sahəsində də mübahisəli və problem xarakterli məsələlər çoxdur. M.S.Perloff görə, region şəhərdən böyük, lakin ölkənin ümumi səthindən kiçik və bir qrup özünəməxsus xüsusiyyətləri olan ölkə ərazisidir. Region, onu xarakterizə edən bənzər iqtisadi, fiziki və sosial xüsusiyyətlərə, ortaq idarəetməyə və problemlərə malikdir [9, s. 5, 25].

Region - sərhədləri dövlətin inzibati-ərazi bölgüsü ilə təyin edilən (muxtər respublikalar, diyarlar, vilayətlər, şəhərlər, ayrı-ayrı rayonlar və s.), ancaq qarşılıqlı təsir baxımından bu sərhədləri aşan, yerində idarə olunan, demokratik iştirakçılıq prinsipinə əsaslanan idarəetməyə və büdcəyə malik tənzimləmə və ya idarəetmə vahididir. İqtisadi nəzəriyyədə "region" terminindən iri şəhərdəki kiçik bir rayondan başlamış qitənin böyük bir hissəsinə qədər ən müxtəlif ölçülü hər hansı bir ərazini qeyd etmək üçün istifadə olunur. Çox vaxt region bu və ya digər milli dövlətin bir hissəsi ilə eyniləşdirilir. Eyni zamanda tədqiqatçıların əksəriyyəti etiraf edir ki, yer kürəsinin bircins xüsusiyyətlərə və

* müəllim, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: ayten212@mail.ru

müəyyən sərhədlərə malik hissəsi kimi region təkcə milli dövlətin deyil, həm də beynəlxalq sistemin bir hissəsidir. Regiona yalnız müəyyən coğrafi ərazi kimi deyil, eləcə də eyni zamanda təsərrüfatçılıq subyekti kimi, ərazi üzrə paylaşılmış məhsuldar qüvvələrin ümumi işçi qüvvəsi ilə birləşdirilməsi üsulunu ifadə edən müəyyən iqtisadi münasibətlər kimi baxışlar da mövcuddur.

Region anlayışı həm də beynəlxalq birliklərə, dünya regionlarına da tətbiq edilir. Onlardan bir qismi fövqəlmilli (dövləüstü) əlaqələndirmə və (və ya) idarəetmə institutlarına malik olur, məsələn, AB regionu, MDB regionu, Şimali-Amerika Sərbəst Ticarət Assosiasiyası və s. Milli əmtəə, əmək, kapital, informasiya bazarlarının liberallaşdırılması milli regionlar arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsini və transmilli regionların formalaşdırılmasını stimullaşdırır.

Ümumi anlamda region – digər ərazilərdən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənən və müəyyən təməl, qarşılıqlı əlaqəli elementlər çoxluğuna malik müəyyən ərazidir. Bu terminin konkretləşdirilməsi və məzmununun açıqlanması müəyyən region tiplərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı həyata keçirilə bilər.

Regionu xarakterizə edən əsas əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir: çoxsaylı və lokal məqsədlərə malik qarşılıqlı əlaqəli müxtəlif tipli altsistemlər, idarəetmənin çoxkonturluluğu, strukturun iyerarxikliyi, elementlərinin yüksək dinamikliyi ilə yanaşı əlaqələndirici təsirlərin əhəmiyyətli dərəcədə gecikməsi, elementlərinin vəziyyətinin natamam müəyyənliyi.

Hər bir region üçün vahid dövlət orqanının olması, regionun ixtisaslaşması, təsərrüfatının iqtisadi təməlini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün əsasən bircins təbii şəraitin və resursların olması, ümumi (ortaq) tarixi inkişaf, regional və iri dövlət məsələlərini həll etməyə qabil çoxsahəli təsərrüfat, digər regionlardan iqtisadi baxımdan nisbi müstəqilliyi xarakterik hesab olunur. Sonuncu halda regional təkrar istehsal prosesi nisbətən tamamlanmış xarakter alır və tələbatların əhəmiyyətli bir hissəsinin yerli resurslar hesabına təmin olunmasına imkan verir (15)

Region anlayışının dəqiqləşdirilməsi və onun təsnif edilməsi ilk növbədə iqtisadi siyasət baxımından əhəmiyyətlidir və bu zaman aşağıdakı məqamları nəzərə almaq lazımdır:

- region anlayışı zamana görə nisbidir. Çünki zaman keçdikcə verilən tərifdə əsas götürülən meyarın dəyişməsi anlayışı da dəyişdirir;

- region anlayışı problemə görə nisbidir. Hər hansı aqrar problemi həll etmək üçün seçilən regionla, deyək ki, hər hansı bir sosial problemi həll etmək üçün seçilən region fərqli ola bilər;

- region anlayışı miqyas baxımından nisbidir: Məsələn, üç inzibati rayon bir region olaraq qəbul edildiyi kimi, daha az və ya çox sayda inzibati rayon da bir region kimi qəbul edilə bilər və s.

“Regionun kateqoriya kimi əsas əlamətləri istehsal siklinin nisbi qapalı olduğu sahələrarası strukturun formalaşdırılmasına əsaslanan iqtisadi-coğrafi vahid və təkrar istehsal prosesinin təməlindən ibarətdir” [19, s. 13].

Azərbaycan iqtisadçılarına görə, iqtisadi baxımdan region dedikdə, ərazisində ictimai istehsalın eyni element və komponentləri yerləşən və inkişaf edən ərazi başa düşüldüyünü qeyd edirlər [1, s. 6]. Türkiyə Respublikası Dövlət Planlama Təşkilatı isə rəsmi hesabatlarının birində göstərir: “Region şəhərdən böyük, ölkədən kiçik, idarəetmə sərhədləri dövlətin idarəetmə vahidi sərhədlərilə təyin edilən, ancaq qarşılıqlı təsir baxımından bu sərhədləri aşan, yerindən idarə olunan, demokratik iştirakçılıq prinsipinə əsaslanan idarəetmə və büdcəyə sahib olan tənzimləmə və ya idarəetmə vahididir” [21, s.8].

Müasir tədqiqatlarda regionları iki formada fərqləndirirlər: dövlətdaxili və beynəlxalq regionlar. Dövlətin daxilində regionun formalaşdırılması prosesi baş verir ki, bu zaman dövlətin ərazisində müxtəlif subyektlərin birləşdirilməsi həyata keçirilir. İkinci halda isə dünya inkişafının vacib meylləri ilə qarşılaşmış olur.

Dövlətin geoiqtisadi maraqları

Dövlətin "geoiqtisadi maraq" anlayışı "geosiyasət" və "geosiyasi maraqlar"ından inkişaf etmişdir. 20-ci əsrin sonunda geosiyasətin əsas istiqamətlərində yeni bir tendensiya: malların istehsalı və daşınması sahəsində, məkan faktorlarının təsirini, iqtisadi fəaliyyətlərin yerləşdirilməsi üçün məkandan istifadəni öyrənən geoiqtisadiyyat meydana gəlmişdi. Geoiqtisadiyyat dövlətin beynəlxalq arenada sərt rəqabət şəraitində milli rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş davranışını tədqiq edən iqtisadi geosiyasət kimi təqdim edirlər. Başqa sözlə, regional və global miqyasda ölkənin iqtisadi inkişafının müqayisəli üstünlüyü geoiqtisadiyyatda həmin ölkənin müasir integrasiyalaşma motivlərinin əsaslarından birinə çevrilir. Burada milli iqtisadiyyatın mikro subyektləri (firmalar, şirkətlər, korporasiyalar) beynəlxalq miqyasda böyük nailiyyətlər qazanırlar. Bütünlükdə milli iqtisadiyyatda müasir integrasiyalaşma motivləri xarici iqtisadi əlaqələr vasitəsi ilə milli iqtisadi mənafehlərin reallaşması imkanlarını gücləndirir, ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır. Termin XX əsrin 80-ci illərində ABŞ-da Edvard Lüttvark tərəfindən tətbiq edilmişdir. O, hər şeydən əvvəl, inkişaf etmiş dövlətlər arasında iqtisadi rəqabətdə qələbəyə yönəlmiş dövlət siyasətinin nəzəri əsası kimi başa düşülən geoiqtisadiyyatı xarici iqtisadi və xarici siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün hərbi gücün istifadəsi xüsusiyyətini əks etdirən geosiyasətə qarşı qoyurdu. E.Lüttvarkın ilkin xülasəsində geoiqtisadiyyatın vəzifəsi belə müəyyənləşdirilir: "Əgər daxili birlik [milli] birləşdirici təhlükə ilə qüvvətləndirilməlidirsə, bu gün belə təhlükə iqtisadi təhlükə olmalıdır" (20, 159).

Dövlətin əsas geoiqtisadi maraqları onun beynəlxalq arenada mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq təsirlərin artması ilə əlaqəlidir. Bu zaman dövlətin rəqabət gücünü artırması əsas amillərdəndir.

Dövlətin geosiyasi maraqları

İqtisadiyyat və siyasət fərqli məkanlara malikdir, belə ki, siyasi məkan nisbi sabitliklə ifadə olunur, iqtisadi məkan isə davamlı hərəkətdədir, malların və xidmətlərin tələb və qiymət dinamikasından asılıdır. Dövlət, siyasi bir kateqoriya olaraq, bu nəzarətdən özlərini azad etmək istəyən iqtisadi axınlara nəzarət edir. Ancaq resurslar bu iki kateqoriyanın bir ümumi komponentidir. Siyasi mübarizə həmişə resursların saxlanması üçün mübarizə ilə sıx əlaqəlidir. Reyting 9 əsas amilə əsaslanır: institusional quruluş, infrastruktur, makroiqtisadi göstəricilər, sağlamlıq və təhsil, ali təhsil, kadrların inkişafı, bazar səmərəliliyi, texnologiya təhsili, biznes strukturu və yenilik.

Bu amillər dövlətlərin rəqabət üstünlükləri kimi xidmət etməklə ölkənin geoiqtisadi imicini təşkil edir. Dövlətin geosiyasi maraqları digər dövlətlərlə olan münasibətlərindən iqtisadi və siyasi faydaları, eləcə də onun mövcud və gələcək təhlükəsizliyini təmin etmək, dünya siyasi arenasındakı təsirini artırmaq, ərazisini genişləndirməkdir. Dövlətin geosiyasi maraqlarına dövlətin strateji milli marağı, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, digər dövlətlərin fəaliyyəti barədə məlumat əldə etmək aiddir.

Regional siyasət

Regional siyasət dövlətin geoiqtisadi maraqlarını həyata keçirmək üçün vasitələrdən biri ola bilər və olmalıdır.

Dövlətin regionlara münasibətdə maraqlarını və regionların özlərinin daxili maraqlarını reallaşdıran niyyətlər və hərəkətlər sistemi həmin regionlarda həyata keçirilən regional siyasətdən asılıdır. S.Zavadski regional siyasətin vəzifələrini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: “regional siyasət həm iqtisadi, həm də sosial təbiətli müəyyən effektlər əldə etmək üçün hakimiyyətin mövcud vəsaitlərin ərazi üzrə yerləşdirilməsində üstünlük verdiyi seçimlərin ifadəsidir” [16, s. 2]. Regional (sosial-iqtisadi) siyasət – ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafının məkan, regional aspektdə idarə edilməsi üzrə dövlətin fəaliyyət sahəsidir və həm dövlət və regionlar, həm də regionların öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir.

Regional siyasətin əsas obyektlərinə aşağıdakılar aid edilir: istehsal (ilk növbədə, müəssisə), sosial (ilk növbədə insan cəmiyyətin, ailənin, etnosun nümayəndəsi kimi), pul-maliyyə və s.

Resurslarla təmin edilmədə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və əhəlinin həyat keyfiyyətində, infrastruktur təchizatında, mühitin ekoloji vəziyyətində, milli və sosial münafişələrin kəskinliyindəki məkan fərqləri dünyada tutduqları mövqedən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün ölkələrə xasdır. Müxtəlif dövlətlərin regional siyasətinin məqsəd və vəzifələri üst-üstə düşməyə və müxtəlif çərçivələr daxilində dəyişə bilər. Lakin bütün ölkələrin regional siyasətinə xas olan ümumi məqsədlər mövcuddur: vahid iqtisadi məkanın yaradılması və möhkəmləndirilməsi və dövlətçiliyin sosial, hüquqi və təşkilati əsaslarının təmin edilməsi; regionların sosial-iqtisadi inkişafının şərtlərinin nisbətən bərabərləşdirilməsi; dövlətlər üçün xüsusi strateji əhəmiyyətə malik olan regionların prioritet inkişafı; regionların təbii, o cümlədən resurs xüsusiyyətlərindən maksimum istifadə; ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, regional təbiətdən istifadənin ekologiyalaşdırılması, regionların kompleks ekoloji mühafizəsi və s. Başqa sözlə, müasir regional siyasət federalizm və regionalizmin maraqlarını birləşdirməyə çalışır.

Dövlətin rəqabət qabiliyyəti ölkənin daxili məkanında doğulur və effektiv regional siyasət onun uğuruna yardım edir. Regional siyasət iki sahəyə - dövlət və regional dövlət qurumlarına malikdir. Regional siyasətin məqsədi bölgənin məkan ifadəsindədir. Üç element "region-dövlət-dünya iqtisadiyyatı" bütün xüsusiyyətlərinə malik olan "mikrosistem-mezosistem-makrosistem" sistemi kimi tam qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Dövlətin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti

Dövlətlərin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi qlobal rəqabətin yaranmasına gətirib çıxardı. Dövlətin rəqabət qabiliyyətinin artırılması həm müasir geoiqtisadi, həm də geosiyasi maraqların əsasını təşkil etmişdir. Dövlətin rəqabət qabiliyyəti ölkənin yüksək iqtisadi artım templərinə, istehsalın inkişaf səviyyəsinə və bu ölkənin yerli şirkətlərinin beynəlxalq bazarlarda uğurla rəqabət qabiliyyətinə nail olma qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Dövlətin geoiqtisadi mövqeyi ilə onun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyi arasındakı əlaqə kəsilməzdir və dövlət tərəfindən istehsal olunan malların rəqabət qabiliyyətliliyinə nail olma, beynəlxalq arenada güc əldə edilməsini təmin edən dövlətin əsas geoiqtisadi məqsədidir.

Danimarkalı iqtisadçı B.Johnson beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini “ölkənin iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən xarici borcların yığılmaması və mövcud ödəniş balansında daimi çatışmazlıq olmadan iqtisadiyyatda fəal əhəlinin tam məşğulluğu ilə sabit iqtisadi artımın saxlanma qabiliyyəti” kimi müəyyənləşdirir (13, 279). Bu tərif daha çox rəqabət qabiliyyətinin iqtisadi aspektlərinə yönəlidir.

Amerikalı iqtisadçı Porter, öz növbəsində, milli səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin yeniliklərin ixtira edilməsi və tətbiq edilməsi prosesindən istifadə edərək, rəqabətçilərə nisbətən daha yüksək səviyyədə əmək məhsuldarlığının sabit saxlanılmasını müdafiə edir.

(18, 2002). Bundan başqa, Porter ölkənin yüksək rəqabət qabiliyyətinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində deyil, yalnız ölkənin rəqabət üstünlüyünə malik olduğu müəyyən sahələrdə işləndiyini vurğulayır.

Rəqabətin coğrafi aspektləri isə N.S.Mironenko tərəfindən verilən tərifdə nəzərə alınmışdır: “Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, həm xarici, həm də xarici bazarlarda xarici mallara qarşı müvəffəqiyyətlə qarşılanan məhsullarda həyata keçirilən iqtisadi, elmi, texniki, istehsalat, təşkilati, idarəetmə, marketing və digər imkanların konsentrasiya ifadəsi kimi başa düşülür. Bütün bu imkanlar coğrafi olaraq fərqlənir və müəyyən bir ərazinin xarakterik xüsusiyyətləridir” (17, s. 5).

Bundan əlavə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələsini yaxından əlaqələndirən “rəqabət qabiliyyəti” termininin digər iki tərfi də maraqlıdır. Amerikalı tədqiqatçı B.Scott 1985-ci ildə verilən tərifdə əhalinin rəqabət qabiliyyəti və həyat səviyyəsini yaxından əlaqələndirir. “Milli rəqabət, dövlətin digər ölkələrin istehsalı olan mal və xidmətlərlə rəqabət mübarizəsində beynəlxalq iqtisadiyyatda mal və xidmətlərin paylanması qabiliyyətini ifadə edir və bunu elə şəkildə etməlidir ki, ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəlsin” (12, s. 15).

Rəqabət qabiliyyətinə praktiki baxımdan əhalinin həyat səviyyəsi ilə necə uzlaşdığını və regionun və ölkənin rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatının rəqabət olmadığı halda necə fərqləndiyini göstərir. İzah üçün rəqabətliliyin əhalinin həyat səviyyəsinə göstərdiyi təsir aydınlıq gətirək.

Rəqabətli ölkələrin eyni zamanda zəngin ölkələr olduğunu düşünmək məntiqlidir. Müxtəlif beynəlxalq tədqiqat institutları və qurumları tərəfindən ölkələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyən etmək üçün bir sıra rəqabət qabiliyyətli reytinglər tərtib edilmişdir. Ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyi reytingini qurmaq üçün İsveçrənin IMD (International Institute for Management Development, *IMD*) İnstitutu 314 göstərici meyarından istifadə edir. Bütün 314 meyar dörd böyük qrup göstəricisinə bölünür:

- ölkənin iqtisadi inkişafı yerli iqtisadiyyatın inkişafını, beynəlxalq ticarət, beynəlxalq investisiya, məşğulluq və qiymətlərin alt qruplarını əhatə edir.
- dövlət idarəciliyinin səmərəliliyinə dövlət maliyyələşməsi, maliyyə siyasəti, institusional sistem, sahibkarlıq və təhsil üçün qanunvericiliyi daxil edir;
- sahibkarlığın səmərəliliyi məhsuldarlığı, əmək bazarı, maliyyə, idarəetmə davranışı və qloballaşmanın təsirini ifadə edir;
- infrastruktur təməl infrastruktura, texnoloji infrastruktura, elmi infrastruktura, sağlamlıq və ətraf mühit və dəyər sisteminə bölünür (7, p. 8).

Dünya İqtisadi Forumunun reytingi iki müstəqil tədqiqatdan: “Rəqabət qabiliyyətinin artım indeksi” və “Mikroiqtisadi rəqabət qabiliyyəti indeksi”ndən ibarətdir. Tədqiqatın birinci hissəsi Harvard Universitetində Beynəlxalq İnkişaf Mərkəzindən prof. J.Saksın rəhbərliyi altında bir qrup ekspert tərəfindən həyata keçirilir. “Rəqabət artım indeksi” orta və uzun müddətdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən üç qrup göstəricisi əsasında qurulmuşdur: texnologiya; ictimai qurum; makroiqtisadi mühit.

Bundan əlavə, texnologiyaların müxtəlif inkişaf mərhələlərində olan ölkələrə təsirinin fərqliliyinə əsasən, reytingin müəllifləri bütün dövlətləri iki qrup ölkələrə bölüblər: müəyyən bir il ərzində patent verilmiş 24 əsas ölkənin əsas innovatorları və qeyri-əsaslı innovator. Bu, üç qrup göstəricisinə müxtəlif çəkilər vermək məqsədilə aparılıb (2, 2002).

Tədqiqatın ikinci hissəsi prof. Harvard Biznes Məktəbində Strategiya və Rəqabət qabiliyyəti İnstitutundan M.Porterin rəhbərliyi altında bir qrup ekspert tərəfindən həyata keçirilir. “Mikroiqtisadi rəqabət qabiliyyətinin göstəricisi”, “Şirkətin fəaliyyət və strategiyası” və “Milli işgüzar biznes mühitinin keyfiyyəti” kimi iki subindeksdən ibarətdir. Bütün statistik göstəricilər hər bir ölkədə adambaşına düşən ÜDM ilə satınalma qüvvəsi paritet metodu ilə hesablanmışdır, sonra reqressiyalar qurulmuş, amilli təhlil aparılmışdır.

Ölkələr üç qrupa: aşağı, orta və yüksək gəlirli ölkələrə bölünür. Qrup ölkələrində 46 göstəricinin hər biri üçün repressiyalar hesablanmışdır (18). Nəticədə üç reytingin hər biri üçün rəqabət qabiliyyətli ölkələrin siyahısı əldə olunmuşdur.

M.Porterin sözlərinə görə rəqabət üstünlüyünə nail olunmasında amillər üçün şərtləri, tələbin vəziyyətini, əlaqəli və dəstəkləyən sənayeni və davamlı bir strategiyani, quruluş və rəqabət tərəflərini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bundan başqa, M.Porter millətlərin rəqabət qabiliyyəti nəzəriyyəsi iki əsas məqama diqqət yetirir: "milli rifah miras qalmayıb, yaradılır" (18, s. 162) və "rəqabət qabiliyyətinin yeganə ağlabatan konsepsiyası əmək məhsuldarlığının yüksək indeksinin əldə olunmasıdır" (18, s. 166).

Müəyyən bir sənayedə fəaliyyət göstərən firmalar coğrafi cəhətdən cəmləşdikdə bölgənin rəqabət üstünlüyünü yaradan şərtlər daha səmərəli olur. Bu bəyanat M.Porterin sənaye qruplarının nəzəriyyəsinin yaradılmasına gətirib çıxardı.

Regional siyasətin klaster yanaşması

Regional inkişaf proseslərinə klaster yanaşması sinergetik effektin əldə edilməsi və bölgənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsasında müəyyən bir ərazi vahidinin ictimai-siyasi vəziyyətinin sabitləşməsi üçün təməldir.

Sinerqizim – iki və ya daha çox amilin təsiridir, onların birləşdiyi fəaliyyət hər bir fərdi komponentin və onların cəminin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə aşacağı ilə xarakterizə olunur. Bu effekt həm regionun, həm də dövlətin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas kimi adlandırılan klaster mexanizminin tətbiqi üçün əsasdır.

Nəzəriyyənin əsasında klaster anlayışı – rəqabət üstünlüyünü qarşılıqlı artırmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan sənaye və qarışıq şirkətlərin qeyri rəsmi cəmiyyəti durur.

"Klaster" anlayışını iqtisadiyyata ilk dəfə M.Porter tərəfindən gətirildi və onun fikrincə, subyektlərin iqtisadi əlaqələrdə rəqabət üstünlüklərini əldə etməsi onunla əlaqəli digər qurumların rəqabət üstünlüklərinin artmasına kömək edir.

"Sənaye klasteri" müəyyən bir sahədə fəaliyyət göstərən coğrafi cəhətdən birləşən şirkətlər və əlaqəli qurumlar qrupu və fəaliyyətlərin birləşməsi və qarşılıqlı tamamlayıcı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur (18, s. 207). Başqa sözlə, regional əsasda klasterləşmə eyni sahədə çalışan və aralarında iş birliyi olan, həmçinin bir-biri ilə rəqabət aparan və bir-birindən qarşılıqlı asılılığı olan, eyni məhsulun (xidmətin) istehsalı üzrə dəyər zəncirində yer alan müəssisələrin, ixtisaslaşmış təchizatçıların, əlaqəli sənaye sahələrindəki firmaların və dəstəkləyici təsisatların (universitetlər, peşə-təhsili məktəbləri, peşə birlikləri və s.) coğrafi təmərküzləşməsini ifadə edir. Klaster yanaşmasının ənənəvi sektor inkişafından başlıca fərqi odur ki, bu zaman müəyyən coğrafi sərhədlər daxilində bir-birini təkrarlayan deyil, bir-birini tamamlayan və dəstəkləyən firmalar çalışır, həmin firmaların biri digərinə dəyər yaratma zənciri ilə bağlı olur, xidmət və istehsal sektoru eyni çətir altında fəaliyyət göstərir, son məhsulun əldə olunması üçün tələb edilən bütün mərhələlər bir məkanda reallaşır. Klasterləşmə həm sektorlar, həm də coğrafi ərazilər üzrə təşkil edilə bilər. Təcrübədə qarışıq modellər də mümkündür. Yəni konkret coğrafi ərazilərin xüsusiyyətləri nəzərə alaraq hər bir ərazi üzrə spesifik hesab olunan sahə klasterlərinin təşkili təcrübədə geniş yayılıb.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində klasterlə münasibətdə hökumət siyasətinin 4 yanaşması müşahidə edilir: ölkə miqyaslı klasterlərin dəstəklənməsi, KOS-ların inkişafına fokuslanan dəstək proqramları, regional klasterlərin inkişafının hədəfə alınması, sənaye-universitet əməkdaşlığı üzərində qurulan klasterlərin dəstəklənməsi (bela klasterlər, adətən, universitetlərin nəzdində qurulur).

Regional və sahə klasterləri arasında əsas fərq budur ki, sahə klasterləri konkret məhsul və ya xidmət istehsalı üçün əsas aktorları bir sektorun ətrafında təmərküzləşdirir, bu halda sahənin qurulduğu məkanın iqtisadi imkanlarından bəhrələnmək əsas hədəf kimi

seçilmir, coğrafi yaxınlıq belə klasterlərin qurulması üçün mütləq meyar kimi önə çəkilmir.

Regional klasterlərdə isə istehsal prosesində iştirak edən bütün aktorların coğrafi yaxınlığı, bölgə inkişafının klasterləşmə siyasətinin əsas hədəflərindən biri kimi seçilməsi, bölgədə iqtisadi inkişaf üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması siyasətin ön planında yer alır. Porter regional klasterləri 3 kateqoriyaya ayırır:

1) “Yerli sənaye əsaslı klasterlər”. Bunlar daha çox fəaliyyət göstərdikləri bölgə çərçivəsində məhsul və xidmət təklif edirlər və bazarlar uğrunda mübarizədə başqa bölgələrlə məhdud rəqabət imkanına malikdir. Belə klasterlər, adətən, daha çox xidmət sektoru üzrə ixtisaslaşır

2) “Mənbəyə bağlı klasterlər”. Belə klasterlər, adətən, fəaliyyət göstərdikləri bölgənin təbii resurslarına (kömür, neft-qaz, meşə ehtiyatları, qiymətli metallar və s.) əsaslanır. Bu qəbildən olan klasterlər öz məhsullarını reallaşdırmaq üçün həm ölkə daxilində, həm də xarici bazarlarda rəqabət aparmaq məcburiyyətində olurlar.

3) “Xalis ticari yönümlü” klasterlər. Bu klasterlər həm qaynaqlara, həm də bazarlara yaxınlığı hədəf olaraq formalaşdırılır, eyni zamanda hər cür məhsul və xidmət istehsalı ilə məşğul olur. Porter bu modeli ən rəqabətli klasterləşmə modeli kimi təqdim edir.

Bəzi hallarda regionların “rəqabət qabiliyyətliliyi” anlayışı ilə ayrıca götürülmüş firmanın rəqabət qabiliyyətliliyi eyniləşdirilir. Lakin Porterə görə, regionların rəqabət qabiliyyətliliyi hər hansı firmanın məhsul istehsalına görə rəqabət aparması deyil, daha əlverişli biznes və yüksək həyata şəraiti üçün mühit yaratmaq uğrunda rəqabət aparmasını ifadə edir.

M.Porter iddia etdiyi kimi, bir çox misallar əmək məhsuldarlığının ölkənin rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əsas rol oynamadığını göstərir. Məhsulun keyfiyyəti, dünya bazarındakı imici və ölkənin hansı sektorda rəqabət üstünlüyə malik olduğu mühüm rol oynayır.

Digər bir amerikalı iqtisadçı M.Enrayt sənaye kompleksi kimi ixtisaslaşmış tədarükçü şəbəkələrinin ərazi konsentrasiyası əsasında formalaşmış, əsas istehsalçılar və istehlakçıların bir texnoloji zəncirlə bağlı olduğu “regional klaster” termini yaratdı. Enraytın nəzəriyyəsinə görə rəqabət üstünlükləri milli səviyyədə deyil, regional səviyyədə yaranır və bütün dövlət iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. “Bir regional klaster iqtisadiyyatın bir və ya daha çox bağlı filiallarında fəaliyyət göstərən firmaların coğrafi aqlomerasiyasıdır” (5, p. 100). M.Enrayt regional qrupun üç üstünlük səviyyəsini açıqladı: fəvqəlmilli (supranational), milli və yerli. Fəvqəlmilli iqtisadi və coğrafi mövqeyi birləşdirən lakin müxtəlif dövlətlərdə yerləşən, rəqabət üstünlüyünə malik olan regional bir qrupdur. Güclü informasiya mübadiləsi nəticəsində bir ölkədə bir neçə bitişik ərazilər milli rəqabət üstünlüyünə nail ola bilər. Bənzər ixtisasla birləşən və bilik və innovasiya mübadiləsinin fəal siyasətini həyata keçirən bir neçə şəhər yerli rəqabət üstünlüyünə nail olur (5, p. 100).

Rəqabət qabiliyyətinin inkişafı

Amerika alimləri və onların davamçıları tərəfindən təklif olunan rəqabət qabiliyyətinin artırılması üsullarını nəzərdən keçirək.

M.Porter tərəfindən təsvir edilən ölkələrin və regionların rəqabət qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üsulları iqtisadiyyatdakı əsas rəqabət qabiliyyəti kimi sənaye qruplarının inkişafı ilə əlaqələndirilir. M.Porter və onun tərəfdarları (6) tərəfindən hazırlanmış çox sayda göstərişlər və arayışlarla klasterin xüsusiyyətlərinin siyahısı təqdim edilə bilər. Bu xüsusiyyətləri əldə etməklə klaster rəqabət qabiliyyətini artırır və ardıcıl olaraq, ölkənin də rəqabət qabiliyyəti artır:

1. Sənaye, kənd təsərrüfatı və ya xidmətlərdən birində rəqib olan çox sayda kiçik və orta müəssisənin bir yerdə olması. Qloballaşma kontekstində dünya iqtisadiyyatında rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün klasterdə istehsalçılar arasında azad rəqabətin təşviq edilməsi lazımdır.

2. Firmaların ünsiyyət qurmaq imkanı əldə etməsinə kömək edən klasterlə iştirakı şirkətlər arasında informasiya kanallarının mövcudluğu. Informasiya kanalları adı altında ümumi verilənlər bazası, eləcə də klasterdə firmaların əməkdaşları arasında insan əlaqələri kimi başa düşülür (3).

Beləliklə, rəqabətlə yanaşı firmalar arasında əlaqələri təşviq etmək və dövlət nəzarətində olan təşkilatların vəzifəsi olan bir qrupda fəaliyyət göstərən müəssisələrə informasiya dəstəyi yaratmaq lazımdır.

3. Klasterin formalaşması tarixində yığılmış istehsal prosesinin əsası barədə xüsusi bilik mövcudluğu.

Nou-hau bilikləri bir çoxluqda toplanmalı və digər ölkələrdə rəqib qruplara köçürülməməli, bu məhsulun istehsalında rəqabət üstünlüklərini itirməməlidir.

4. Bir neçə onilliklər ərzində yaradılmış klaster ətrafında xüsusi əmək bazarının mövcudluğu.

Yüksək ixtisaslı işçi heyətinin yaxınlıqda yerləşən yüksək səviyyəli təhsil müəssisələrinin mövcudluğu sayəsində və klasterlərdən kənarda fəaliyyət göstərən firmalardan fərqli olaraq, klaster şirkətləri tərəfindən təmin edilən ən əlverişli iş şəraiti sayəsində yaranan bilər.

5. Klasterin müvəffəqiyyətli inkişafı istehsal prosesinə və ya məlumat mübadiləsinə iştirak etmək istəyən yeni şirkətləri də cəlb edir. Klasterdəki firmaların işini nəzarət edən təşkilatlar, yeni şirkətləri klasterə qəbul etməyi asanlaşdırır və onlara işə fəal iştirak etməyə kömək edir.

7. Klasterlərdə çalışan şirkətlərin inkişaf proqramını müəyyənləşdirmək və qrupda çalışan şirkətlərə (məsələn, Danimarkanın şimalında yerləşən telekommunikasiya qovşağında, Norcom Şirkətlər Assosiasiyası (NorCOM) 1996-cı ildə təsis edilmiş Assosiasiyanın bütün üzvlərinə yardım etmək (4).

Klasterləşmənin yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri üzrə müsbət nəticələr əldə edildikdə, ölkənin rəqabət qabiliyyəti artmalıdır.

“Klaster” termini şərhinin bir neçə variantları var:

1. G.Svann və M.Prevetser klasteri "bir coğrafi nöqtədə cəmlənmiş sənayenin bir qrupu" kimi şərh edirlər (14, p. 139).

2. S.Rosenfeldə görə: "Klaster, onların coğrafi yaxınlığı və qarşılıqlı bağlılığı səbəbindən sinergetik təsir yarada biləcək firmaların konsentrasiyasıdır" (11, p. 4).

3. T.Roelandt və P. den Hertog başqa bir mövzuya toxunur: "Klasterlər məhsulun dəyər zəncirinin müxtəlif mərhələlərində bir-birinə bağlı olan təchizatçıları da daxil olmaqla, birbaşa əlaqəli firmalar istehsalçıları şəbəkəsi kimi xarakterizə edilə bilər" (10)

Beləliklə, "klaster" nə olduğunu müəyyənləşdirilməsində qeyri-müəyyənlik, bir ölkədə fəaliyyət göstərən klasterlərin sayının müəyyən edilməsini və xəritədə coğrafi sərhədlərinin yerləşdirilməsini çətinləşdirir. Bu termin ən azı üç müxtəlif obyektə təsvir etmək üçün istifadə olunur:

1. Eyni növ məhsulların istehsalında ixtisaslaşmış və ümumi coğrafi mövqe ilə xarakterizə edilən bir neçə qrupun müəyyənləşdirilməsi (5).

2. Sənayenin bu sahəsi ilə məşğul olan müəyyən firmaların fabrikləri tərəfindən təmsil olunan sənaye və ya xidmət sektorunun təsviri (8).

3. Bu stendə konsentrə olan dəyəri zəncirinin təsviri (4).

Klasterin mahiyyətini müəyyənləşdirməklə bu problemlərə baxmayaraq, bir sıra yüksək inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökuməti öz ölkələrinin rəqabət

qabiliyyətini artırmaq üçün ölkədə mövcud klasterləri xəritələşdirmək üçün proqram hazırlamışdır. 10 klaster, biri güclü qruplar (meşə klasteri), ikisi yarım güclü qruplar (metallurgiya və enerji), beşi potensial klasterlər (telekommunikasiya klasterləri daxil olmaqla) və ikisi latent klasterlər sırasına daxil edilmişdir. Nəticədə 1990-cı illərdə güclü və potensial qruplarda fəaliyyət göstərən müəssisələr Finlandiyada rəqabət iqtisadiyyatının əsasını qoydu.

Qeyd etmək lazımdır ki, klasterlərdə analoji növ malların və xidmətlərin istehsalı iqtisadiyyatın bütün sahələri üçün xarakterik deyil və tez-tez yerli EGP-nin xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Klaster siyasətinin həyata keçirilməsi üçün reallaşdırmalar arasında "sıfırdan klaster yaratma cəhdlərinin tam tərk edilməsi"dir (6).

Regionanal klasterlərin formalaşdırılmasında və inkişafında müxtəlif ölkələrin təcrübəsində "yaxşı təcrübələr" mövcuddur. Ən yaxşı nümunə Finlandiyadır. O, bütün mal və xidmətlərin istehsalının müvafiq klasterlərdə iştirak etdiyi bir dövlətdir. Son illərdə bu sahədə yüksək uğur qazanmış ölkə kimi Türkiyənin təcrübəsi diqqətçəkicidir. Belə ki, M.Porter 1999-cu ildə öz tədqiqat qrupu ilə birgə ölkəyə dəvət edilmiş, "Türkiyənin rəqabət üstünlükləri layihəsi" çərçivəsində ölkə iqtisadiyyatının klasterləşmə potensialını qiymətləndirmişdi. Bu fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq 2003-cü ildə ölkədə "Milli Rəqabət Araşdırmaları Qurumu Dərnəyi" yaradılmış, bunun ardınca 2007-ci ildə qəbul edilmiş KOS-ların inkişaf strategiyasında klasterləşmənin dəstəklənməsi əsas hədəflərdən biri olaraq seçilmiş, sonrakı 2 ildə KOSGEB-in rəhbərliyi ilə klasterləşmə potensialı dəyərləndirilən 36 region üzrə klasterləşmə üçün iqtisadi modellərin hazırlanması təmin edilmişdir. Türkiyənin müxtəlif sektorlar üzrə rəqabət üstünlüklərinin dəyərləndirilməsi nəticəsində 32 klaster kateqoriyası və hər bir klasterin üstün inkişafı üçün şərait olan bölgələr müəyyən edilmişdir (22).

Bu təcrübələrin hər biri Azərbaycanda regional klasterlərin inkişafı üçün çox dəyərlidir.

Nəticə

Dövləti geoiqtisadi sistemə cəlb etmək üçün əsas amil dövlət iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətidir. Regional siyasətin klaster yanaşması regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasında, həyatın bütün sahələrində irəliləyişdə, istehsal effektivliyinin artırılmasında, yeni investisiyaların cəlb edilməsində, insan resurslarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, yenilikçi texniki layihələrin inkişafında böyük rol oynayır və nəticədə istehsal olunan malların rəqabət qabiliyyətini artırır.

Dövlətin dünya rəqabətçiliyinin əsas göstəricisi Ümumdünya İqtisadi Forumunun hesabatının ölkələrin rəqabət qabiliyyətliliyinə dair reytingidir. Burada ilk sırada M.Porter-in iqtisadi strategiyasında göstərdiyi prinsipləri tətbiq edən dövlətlər yer alır. Bu ölkələrin əsas fəaliyyətlərini təhlil edərkən, dünyanın bir çox alimlərinin təsdiq etdikləri belə bir nəticəyə gəlik ki, milli rəqabət qabiliyyətinin böyüməsinin əsas mənbəyi biznes quruluşuna klaster yanaşmanın tətbiqidir. Klaster coğrafi cəhətdən qonşu əlaqəli şirkətlər və əlaqəli bir sahədə fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı şəkildə möhkəmləndirən bir qrupdur. İstehsalın təşkilində klaster mexanizmini əsas tutan dövlətlərdə ümumi rəqabət qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artdı və dünya reytingində onlar ön sırada yeri aldılar. Regional səviyyədə yaradılan rəqabət üstünlükləri bütün dövlət iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, orta müddətdə dövlətin ümumi rəqabət gücünü artırmaq üçün klasterli regional siyasəti tətbiqinin məqsədəuyğunluğuna dair birmənalı nəticəyə gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi. Bakı, 2001, 430 s.
2. Cornelius P.K., Blanke J., Paua F. The Growth Competitiveness Index: Recent Economic Developments and the Prospects for a Sustained Recovery // The Global Competitiveness Report New York: Oxford University Press for the World Economic Forum.
3. Dahl M., Pedersen Ch. Knowledge Flows through Informal Contacts in Industrial Clusters: Myth or Realities? // Danish Research Unit for Industrial Dynamics, Working Paper 03-01.
4. Dalum B., Pedersen Ch., Villumsen G. Technological Life Cycles: Regional Clusters Facing Disruption. DRUID/IKE GROUP, Aalborg.
5. Enright M. The Geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in the Region? Changing scales for regional identity. Utrecht, 1993. P.87-102.
6. Enright M., Ffowcs-Williams I. Local Partnership, Clusters and SME Globalisation. OECD Workshop paper. OECD, TEP The Technology / Economy Programme. Technology and the Economy. The Key Relationships. Paris (<http://www.oecd.org>. 2001).
7. Garelli S. Competitiveness of Nations: The Fundamentals // The World Competitiveness Yearbook 2002, IMD (<http://www01.imd.ch/wcy/fundamentals>)
8. Hernersniemi H., Lammi M., Ylä-Anttila C. Advantage Finland: The Future of Finnish Industries. Helsinki. Industrial Dynamics, Working Paper 03-01 1996.
9. Perloff M. S. Regional Studies at U.S. Universities. A Survey of Regionally Oriented Research and Graduate Ed, Activities, Washington D.C. 1957.
10. Roelandt T., den Hertog P. Cluster Analysis and Cluster-Based Policy Making in OECD Countries: An Introduction to the Theme // Boosting Innovation: The Cluster Approach, Paris: OECD.
11. Rosenfeld S. Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development // European Planning Studies, 5, 1997.
12. Scott B., Lodge G. US Competitiveness and the World Economy. Boston: Harvard Business School Press, 1985.
13. Small Countries Facing the Technological Revolution. Edited by Ch. Freeman, B.-Å. L13undvall. London: Pinter Publishers, 1988.
14. Swann G.M.P., Prevezer M. A Comparison of the Dynamics of Industrial Clustering in Computing and Biotechnology // The Dynamics of Industrial Clustering: International Comparisons in Computing and Biotechnology. M. and Stout, D., Oxford: Oxford University Press, 52-76, 1998.
15. Видяпин В.Н., Степанов М.В. Региональная экономика. М. Инфра-М, 2003.
16. Завадский С. Основы регионального планирования. М.: Прогресс, 1973.
17. Конкурентоспособность в системе мирового хозяйства: пространственный анализ. М.: Пресс-Соло, 2002.
18. Портер М.И. Конкуренция. М.: Издательство Вильямс, 2002.
19. Социально-экономическое прогнозирование развития региона. Л., 1977.
20. Хатунцев С. Цымбурский Вадим Русский Геополитик // Журнал: тетради по консерватизму. М., 2015, № 1, с. 157-167.
21. DPT. Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu. VIII Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT: 2502 – ÖİK: 523, Ankara, Nisan, 2000. (<http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/oik523.pdf>)
22. Ağayev R... fins.az/.../klaster-esasinda-regional-inkisaf-dunya-tacrubasi.

Резюме

Айтен Гусейнова

Региональная конкурентоспособность, методы оценки

В статье рассматриваются области, в которых фундаментальные изменения в состоянии экономики отражаются в наше время. Показано, что конкурентоспособность является ключевым фактором, определяющим высокие темпы экономического роста страны, уровень производственных факторов и способность компаний страны успешно конкурировать на определенных международных рынках. Поэтому повышение конкурентоспособности государства и региона важно для его современных геоэкономических и геополитических интересов. В ходе исследования, в первую очередь, конкурентоспособность региона анализируется с методологического аспекта на анализ региональных, региональных, геоэкономических, геополитических и геополитических интересов с учетом определения конкурентоспособности страны и региона, конкурентоспособности населения, влияние на уровень конкурентоспособности и факторы, влияющие на его развитие, кластеры и региональные кластеры, интерпретируются, а мнения авторов, разрабатывающих эту область, сравниваются сравнительным образом. Сделан вывод о том, что в среднесрочной перспективе целесообразно применять кластерную региональную политику для повышения общей конкурентоспособности государства.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, оценивание, регион, кластер

Summary

Aytan Huseynova

Regional Competitiveness, Assessment Methods

The article examines the areas in which the fundamental changes in the state of the economy are reflected in modern times. It is shown that competitiveness is a key factor determining the country's high economic growth rates, the level of production factors and the ability of the country companies to successfully compete in certain international markets. Therefore, increasing the competitiveness of the state and the region is important for its modern geo-economic and geopolitical interests. In the course of the research, first of all, the region's competitiveness is analyzed from a methodological aspect to the analysis of regional, regional, geo-economical, geo-geopolitical and geopolitical interests, following the definition of competitiveness of the country and the region, the competitiveness of the population, the impact on the level of competitiveness and factors influencing its development, clusters and regional clusters are interpreted, and the views of the authors who develop this field are compared in a comparative way. It is concluded that in the medium term it is advisable to apply a cluster regional policy to increase the overall competitiveness of the state.

Key words: competition, competitiveness, appraisal price region, region, cluster

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ERMƏNİSTAN VƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA BAŞ VERƏN DÖRDGÜNLÜK MÜHARİBƏNİN NƏTİCƏLƏRİ VƏ MÜMKÜN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Elşən MƏCİDOV*

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, dördgünlük müharibə, böyük dövlətlər, qazanc və itkilər

Giriş

Ermənistan və Azərbaycan arasında 4 gün ərzində davam edən silahlı qarşıdurma 90-cı illərin əvvəllərindən bəri ən güclü silahlı toqquşma hesab olunur. Azərbaycan tərəfinin verdiyi məlumata əsasən silahlı toqquşma nəticəsində ermənilərə məxsus 6 ədəd tank, 15-dək artilleriya qurğusu, bir çox pilotsuz uçuş aparatı və möhkəmləndirilmiş mühəndis qurğuları məhv edilmiş, düşmənin 200-dən çox hərbcisi ölmüş və yaralanmışdır [6]. Ermənistan tərəfi öz növbəsində, Azərbaycana məxsus 2 helikopterin, 24 tankın, 3 PDM-in, 6 pilotsuz uçuş aparatının, bir ədəd qrad tipli raket qurğusunun sıradan çıxarılması, 300-dən artıq hərbcinin öldüyünü və yaralandığını qeyd etmişdir [12]. Qarşıdurma zamanı toqquşmanın nə səbəbdən başlaması, hücumun ilk olaraq kim tərəfindən həyata keçirilməsi, kimin təsiri və ya təzyiqi ilə olması, əməliyyatlar nəticəsində tərəflərin həqiqətən nə qədər texnika və canlı itki verməsi, toqquşmanın nə səbəbdən dayanması, qarşıdurmanın yekunu olaraq, tərəflərin nə qazanıb, nə itirməsi, münaqişənin gələcəkdə yenedən alovlanıb analoji savaşa gətirəcəyi ehtimalının olub-olmaması dünyanın bir çox siyasətçilərini və siyasi ekspertlərini düşündürən suallardır. Adı çəkilən sualların Azərbaycanın mövqeyinin müdafiəsi nöqtəyi-nəzərindən deyil, həqiqəti müəyyən etmək prizmasından tədqiqi, Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətləri obyektiv qiymətləndirilməsi, səhvlərin təhlil edilərək lazımı nəticələrin çıxarılması, son nəticədə Azərbaycanın milli maraqlarının təmin edilməsinə xidmət edəcək.

Müharibənin başlama səbəbləri

Diqqəti çəkən ilk məsələ silahlı qarşıdurmanın nə səbəbdən başlamasıdır. Realizmin görkəmli nümayəndəsi Hans Morgentaunun uğurlu diplomatiya nəzəriyyəsinin 3-cü qaydasına əsasən, «dövlət siyasi səhnəyə digər dövlətlərin baxış bucağından baxmalıdır» [1, s. 107]. Azərbaycan və Ermənistan təkcə danışıqlarda deyil, həmçinin hərbi sahədə də öz minimum və maksimum hədəflərini müəyyən edib, qarşı tərəfə bildiriblər. Lakin məkan, zaman və şərait faktorlarının təsiri altında tərəflərin minimum və maksimumu mütəmadi olaraq müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır. Əgər əvvəllər atəşin avtomat və pulemyotlardan açılması gözlənilən, artilleriyadan isə qadağan idisə, son bir-iki ildə qarşılıqlı artilleriya atəşləri də gözlənilən hərəkət kimi nəzərdən keçirilir. Son dövrlərdə vasitəçi ölkələrin və təşkilatların qeyri-peşəkarlığı və qabiliyyətsizliyi ucbatından minimal və maksimal çərçivənin həddindən artıq qeyri-iradi olması, mütəmadi silahlı toqquşmaların yeni mərhələsinə – qarşılıqlı tank və raket savaşını formalaşdırdı.

Hücumu hansı tərəfin birinci keçməsi siyasi ekspertlər arasında müzakirə olunan ən ziddiyyətli məqamlardan biridir. Erməni və rus ekspertlərinin böyük qismi günahkar qismində Azərbaycanı görürlər. Onların arqumentləri Ermənistanın Qarabağ müharibəsində

* doktorant, ATMU
e-mail: madjidov_elshan@mail.ru

qalib ölkə olması və bu səbəbdən də onun hücumu başlaması ideyasının əsassız olması fikri ətrafında formalaşır. Əksinə, erməni və rus ekspertlərinin rəyinə əsasən, müharibədən məğlub ölkə kimi çıxan və torpaqlarının əhəmiyyətli hissəsini itirən Azərbaycanın hücumu keçib, torpaqları qaytarmaq cəhdi məntiqi bir haldır. Öz növbəsində Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri Hikmət Hacıyev, Ermənistan tərəfinin hücumu çoxdan planlaşdırdığını qeyd etdi. H.Hacıyevin açıqlamasına görə, 2015-ci ilin əvvəllərindən Ermənistan, hərbi doktrinasının bir neçə müddəasına köklü dəyişikliklər edərək, Müdafiə Nazirinin müavini David Tanoyanın sözləri ilə desək, statik müdafiə konsepsiyasından hücum xarakterli çəkəndirmə (deterrence) konsepsiyasına keçmişdir. Azərbaycan rəsmisinin verdiyi məlumata əsasən, silahlı toqquşmadan qabaq Ermənistan tərəfi həmçinin cəbhə regionuna çoxlu sayda şəxsi heyət və döyüş texnikası cəlb edib, onları arxa cəbhə hazırlıqları ilə möhkəmləndirmişdir. H.Hacıyev bütün bunları ümumiləşdirib “əgər bu planlı hücum deyilsə onda bu qədər döyüş texnikası atəşkəs dövründə cəbhədə nə edir?” [7] məntiqi sualını ortaya qoyur.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində çəkəndirmə (deterrence) siyasəti dövlətlərarası münaqişələr zamanı tərəflərin əl atdıqları əsas strategiyalardan biri kimi nəzərdən keçirilir. Məşhur siyasi ekspert Tomas Skellinqə görə, məcburetmə siyasəti rəqibi “nəyisə etməyi məcburetməni” nəzərdə tutduğu halda, çəkəndirmə siyasəti “rəqibi nəyisə etməkdən çəkəndirməni” nəzərdə tutur. Məcburetmə siyasəti rəqibin “əvvəllər etmədiyini indi elədiyi” və “indi elədiyini daha eləmədiyi” zaman aktual olduğu halda çəkəndirmə siyasəti rəqibin “etmədiyini eləməməyi” tələb olunduğu halda aktual olur [2, s. 163-164]. Beləliklə, münaqişənin dinc yolla həll edilməsində qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirən Ermənistan, Azərbaycanın dinc yolların tükənəcəyi vaxtı müharibəyə əl atacağından ehtiyat edərək, çəkəndirmə siyasətindən – “əvvəllər etmədiyini eləməməyi” məcbur etmək məqsədilə hücumu keçib, yeni ərazilər işğal etmək strateji düşüncəsinə uyğun olaraq, Ermənistanın hücumu keçmə ehtimalını təsdiq edən məntiqi bir dəlildir.

Dünyada neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən Azərbaycan müəyyən iqtisadi problemlər ilə qarşılaşıb, manat xarici valyutalara və ilk növbədə dollara nisbətə dəyərini itirib. Bu nöqteyi-nəzərdən genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların iqtisadi düşüncəyə və geostrateji reallığa uyğun gəlməməsi Azərbaycanın hücum edən tərəf olması haqqında ittihamları məntiqi əsasdan məhrum edir. Bütün bunlarla yanaşı, “Rossiya-1” telekanalında jurnalist Serqey Brilyevin Dağlıq Qarabağda ordu birləşmələrinin hərəkəti haqqında Rusiyanın peyk məlumatlarının olub-olmaması haqqında sualına cavab verən Rusiyanın baş naziri D.Medvedyev bildirmişdir: “İndi heç nəyi gizlətmək mümkün deyil. Hal-hazırda hər şey peyklər və nəzarətin digər vasitələrinin köməyi ilə aydın müşahidə olunur” [13]. Baş nazirin Rusiyanın müasir kosmik vasitələrin kəşfiyyat imkanlarını təsdiq etməsi və eyni zamanda həmin vasitələrin köməyindən hücumu keçən tərəfin kim olduğunu müəyyən etmək üçün istifadə etməməsi Rusiyanın strateji müttəfiqi olan Ermənistanı beynəlxalq ictimaiyyətə təcavüzkar, özünü isə təcavüzkar ilə hərbi ittifaqda olan ölkə kimi təqdim etməmək arzusu çərçivəsində izah edilə bilər. Rusiya Federasiyası rəsmisinin münaqişəni gərginləşdirməmək məqsədilə hücumu keçən tərəfin kim olmasını açıqlamamasına cavab olaraq, Azərbaycanı hücum etməkdə ittiham edən digər rus və erməni ekspertlərindən heç birinin öz sözlərini təsdiq etmək məqsədilə peyk vasitələrindən istifadə etməyə müraciət etməməsi faktı təcavüzkarın Azərbaycan deyil, məhz Ermənistan olması fikrini bir daha təsdiq edir.

Beynəlxalq aktorların maraqları və iştirakı

Araşdırılması tələb olunan digər məsələ münaqişənin alovlanmasına səbəb olan üçüncü tərəfin kim olması haqqında gedən mübahisələrə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Aprel toqquşmalarında üçüncü tərəfin kim olması haqqında gedən mübahisələr Türkiyə,

Birləşmiş Ştatlar və Rusiyanı diqqət mərkəzinə çıxarır. Ermənistan və Rusiya kütləvi informasiya vasitələrinin əksəriyyətində gedən qızğın müzakirələrdə silahlı toqquşmanın kənar təşəbbüskarı qismində Türkiyə ittiham olunur. Rus və erməni ekspertlərinin fikrinə, Türkiyə Azərbaycanı hücum etməyə təhrik edərək, Rusiyanın cənub sərhədlərində müharibənin başlamasına çalışır. Bu yanaşmanı dəstəkləyən alim və siyasətçilərin fikrinə rəğmən qeyd edək ki, Türkiyənin xarici siyasət xətti rəsmi Moskvanın və rus ekspertlərin yanaşması ilə üst-üstə düşmür. Belə ki, dəfələrlə Rusiya ilə münasibətlərin normallaşmasına hazır olduqlarını təkcə sözdə deyil, həmçinin rus pilotunu qətlə yetirməkdə ittiham olunan şəxsin tutulması ilə nümayiş etdirən Türkiyə rəsmiləri Kreml ilə yeni münaqişə düynü axtarmaması şübhə doğuracaq bir məsələ deyil. Hətta Rusiya rəsmilərinin və ekspertlərinin fikrinə geosiyasi realıq nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, Türkiyəyə qarşı ittihamlar öz əksini təcrübədə tapmadığının şahidi olacağıq. Belə ki, Türkiyə Rusiya ilə yeni münaqişə zonası axtarsaydı, pragmatik siyasətin və rasionallığın bütün qanunlarına uyğun olaraq, bunu özünün NATO üzrə müttəfiqlərinin cari maraq sahələri olan Suriya, İraq və digər bunun kimi regionlarda edərdi. Geosiyasi qarşıdurmanın olduğu, Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazalarının yerləşdiyi şəraitdə Türkiyənin Azərbaycanda heç bir hərbi bazasının olmadığı, müttəfiqi olan Azərbaycanın Rusiya və Ermənistan ilə geniş sərhədlərə malik olduğu bir halda Azərbaycanla əhəmiyyətli sərhədinin olmaması şəraitində Türkiyənin NATO üzrə müttəfiqlərsiz Cənubi Qafqaz regionunda Rusiya ilə təkbaşına qarşılaşması hər hansı bir geosiyasi məntiq və hərbi strategiya ilə uyğunlaşmır. Həmçinin, son dövrdə iqtisadi problemlər ilə qarşılaşan, lazımı beynəlxalq vəziyyətin və dəstəyin olmaması şəraitində Azərbaycanın sadəcə Türkiyənin təhriki ilə genişmiqyaslı hücum əməliyyatlarına getməsi realıqla səsleşmir. Belə ki, Azərbaycan Türkiyə ilə çox yaxın strateji müttəfiq olsa da, öz xarici siyasətini milli maraqlar çərçivəsində həyata keçirir. Şimali Kipr Türk Respublikasının müstəqilliyini tanımayan, İsrail-Türkiyə, Türkiyə-Rusiya münaqişələrində hər hansı bir tərəfi seçməkdən imtina edərək manevr etməyə üstünlük verən Azərbaycan, digər dövlətin maraqları naminə öz milli maraqlarından imtina etməyəcəyini açıqca sübut etmişdir.

Dünyanın nəzərəcərpacaq sayda nüfuzlu politoloqlarının fikrinə əsasən aprel savaşının digər təşəbbüskarı qismində Birləşmiş Ştatlar çıxış edir. Belə yanaşmadan çıxış edənlərin fikrinə, ABŞ Rusiyaya qarşı daha bir – Qafqaz cəbhəsi yaradaraq, onu Suriya və Ukrayna böhranlarında sərt mövqeyindən çəkəndirməyə çalışır. Öz fikirlərini empirik dəlillərlə möhkəmləndirmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Nüvə Təhlükəsizliyi üzrə Vaşinqton Sammitində Birləşmiş Ştatların vitse-prezidenti Co Bayden və dövlət katibi Con Kerri kimi yüksək vəzifəli şəxslər ilə danışıqlarını əsas kimi irəli çəkərək, öz yanaşmalarına məntiqi don geyindirməyə çalışırlar. Belə yanaşma ilə razılaşmayaraq, ilk olaraq qeyd edək ki, Nüvə Təhlükəsizliyi üzrə Vaşinqton Sammitində ABŞ-ın yüksək vəzifəli şəxsləri ilə həmçinin Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan da danışıqlar aparmışdır. Bununla yanaşı, belə bir faktı da yada salmaq ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycana hər hansı bir dövlət köməyini qadağan edən 907-ci düzəlişin qəbul edilməsində Con Kerrinin müstəsna rolu olmuşdur. Beş günlük müharibə vaxtı verdiyi vədə rəğmən Gürcüstanı Rusiya ilə təkbaşına qoyan Birləşmiş Ştatların və Azərbaycanı vaxtı ilə iqtisadi blokada alan ABŞ rəsmisinin ittifaq haqqında vədlərinin Azərbaycan tərəfində nə dərəcədə müsbət qarşılanması mübahisə doğuran bir məsələdir. Bütün bunlardan əlavə, aprel savaşı zamanı Birləşmiş Ştatların tərəflərdən hər hansı birini dəstəkləməyərək, ənənəvi neytral mövqedə qalması və Azərbaycanın ABŞ-ın belə mövqeyinə nə dövlət, nə də ictimai səviyyədə kəskin reaksiya verməməsi Azərbaycan və Birləşmiş Ştatlar arasında hər hansı bir gizli ittifaq ehtimallarını istisna edir.

Rusiyalı politoloq Heydər Camal Qarabağda gedən silahlı toqquşmaların Birləş-

miş Ştatların Türkiyə və Rusiyaya qarşı apardığı siyasət kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, ABŞ-ın dövlət katibi Conn Kerri Rusiyaya səfər edərkən həddən artıq müstəqil olmuş Türkiyəni cəzalandırmaq üçün rəsmi Moskvaya Ankaraya qarşı vahid cəbhə yaratmağı təklif etmişdir. Politoloqun fikrinə əsasən: «düşünürəm ki, əvvəlcə Moskvaya çirkliliş olan Ərdoğanın aradan götürülməsinə imkan veriləcək. Daha sonra NATO üzvünə qarşı birbaşa hərbi əqressiya həyata keçirən ölkə kimi Rusiyaya qarşı ağır sanksiyalar tətbiq olunacaq. Yəni bu həm Ankara, həm Moskva, həm Ərdoğan, həm də onu aradan qaldırana qarşı ikitərəfli tələdir» [14]. Belə bir qeyri-standart mövqe beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi qaydaları ilə əkslik təşkil etmir. Çinin ÜDM-nin artaraq Birləşmiş Ştatların ÜDM-una əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşması, Aİ-nin parçalanma riskləri ilə qarşılaşdığı şəraitdə ABŞ-ın Yaxın Şərq və Aralıq dənizi regionlarında ən yaxın və güclü müttəfiqlərindən olan Türkiyə ilə münasibətlərini korlaya biləcək addımlar atması fikri heç də inandırıcı gəlmir. Digər tərəfdən, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı hərbi təcavüzü NATO üzvünə qarşı hərbi təcavüz kimi qəbul edilərək, təşkilat nizamnaməsinin 5-ci maddəsinə əsasən: «təşkilatın bir və ya bir neçə üzvünə qarşı Avropa və ya Şimali Amerikada hücum, təşkilatın bütün üzvlərinə qarşı hücum kimi nəzərdən keçiriləcək» [3]. Birləşmiş Ştatların təşkilat nizamnaməsinin tələbinə əks olaraq öz müttəfiqini dəstəkləməyəcəyi fikri ABŞ-ın daxili və xarici siyasətində qarşıdurma yaradar, NATO üzvlərinin vahidliyini və NATO-ya gələcəkdə üzv olmaq istəyən ölkələrin təşkilata və onun özəyi olan ABŞ-a inamını sarsıdır, Birləşmiş Ştatları NATO-nun genişlənmə siyasəti xəttindən məhrum edir.

Dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan ekspertlərinin böyük bir hissəsi, hətta, Ermənistan ekspertlərinin nəzərəcərpacaq hissəsi aprel savaşında üçüncü ölkə olaraq əsas günahkar qismində məhz Rusiyanı görürlər. Amerikanın məşhur "The Wall Street Journal"-ına əsasən: "Beynəlxalq müşahidəçilərin olmaması şəraitində kimin hərbi əməliyyatları birinci başlaması haqqında hökm irəli sürmək çox çətin deyil. Lakin kimin bundan qazandığını başa düşmək elə də çətin deyil. Putin başa düşür ki, münaqişə Azərbaycan və Ermənistanı zəiflədərək, onları Moskvadan silah təminatçısı və vasitəçi kimi asılı edir" [4]. Türkiyənin "Bir gün" qəzetinə görə, "Rusiyanın hərbi mövcudluğu hər hansı bir tərəfin üstünlüyü şəraitində balansı digər tərəfin xeyrinə dəyişməyə imkan verir" [11]. Ermənistanın "Lragir" qəzetinə əsasən, "Putin Azərbaycana silah satarkən, bu silahın ermənilərə qarşı işləməyini bilməyə bilməzdi. Putin qurbanlar haqqında təəssüf hissi keçirdiyini bildirmək əvəzinə, qurbanların valideynlərindən üzr istəməlidir. Putin ölkə tarixində bəlkə yeganə prezidentdir ki, müttəfiqinin rəqibinə hücumu təşkil etmək məqsədilə verdiyi silah öz müttəfiqinə müdafiəsi üçün verdiyi silahdan daha çoxdur" [15].

Qeyd edilən yanaşmalar ilə qismən razılışıb, bəzi müddəalara aydınlıq gətirmək lazımdır. Rusiyanın tarixən Cənubi Qafqaz ölkələrinə münasibətdə "parçala və hökm sür!" siyasəti danılmaz bir fakt olduğundan, balansı qorumaq məqsədilə son dövrlərdə həddən artıq güclənmiş Azərbaycana qarşı Ermənistanın əli ilə hərbi təcavüz etməsi ehtimal olunan bir hal kimi qəbul edilə bilər. Həmçinin, tətbiq etdiyi sanksiyalar nəticəsində Türkiyə turizminin nəinki zəifləmədiyi, əksinə, 2013-cü ildə göstərdiyi 37 milyon nəfərlik turist axınına cavab olaraq [5], 2015-ci ili 39,3 milyon turist [16] ilə yekunlaşdırması Rusiyanın cavab tədbirlərini iqtisadi müstəvidən hərbi müstəviyə keçirməsi ehtimalına məntiqi əsas verir. Türkiyənin əsas geosiyasi maraq dairələrindən biri olan Cənubi Qafqaz regionunda Türkiyənin müttəfiqi Azərbaycana qarşı cəza tədbirlərini həyata keçirtməklə, ona məğlubiyyət yaşatmaq istəməsi haqqında yanaşma Rusiyanın ənənəvi siyasətinə bir çox aspektlərdə uyğun gəlir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, əks arqumentlərə də müraciət edib qeyd etməliyik ki, aprel savaşı Rusiyanın maliyyə siyasətinə zərbə endirdi. "Bloomberg"-in verdiyi məlumatlara əsasən aprel savaşları rublun məzənnəsinə pis təsir göstərmişdi [17]. Sanksiyalar səbəbindən rublun dollara nisbətə 100%-dən artıq devalvasiya

etməsi və ölkə daxilində güclü inflyasiyanın baş verməsi şəraitində Rusiya fəal anti-inflyasiya tədbirləri həyata keçirir. Aprel savaşının dövlətin maliyyə siyasətinə nə dərəcədə pis təsir göstərəcəyi Rusiya rəsmilərinin və ekspertlərinin nəzərindən qaça bilməyəcəyi faktı, Rusiyanın silahlı toqquşmanın təşəbbüskarı olmadığı yanaşmasının xeyrinə işləyən argument kimi qəbul edilə bilər. Lakin klassik realizmin qatı tərəfdarı olan Rusiya, iqtisadi gücü hərbi gücün əlavəsi kimi nəzərdən keçirərək, iqtisadi mənafeələrinə zidd olan Ukrayna və Suriya münaqişələrində iştirak etməklə, geosiyasi maraqlarını geoiqtisadi maraqlardan daha üstün tutmasını əyani sürətdə sübut etmişdir. Bu səbəbdən də yuxarıda adı çəkilən dəlil Rusiyanın xeyrinə işləyə bilməz.

Qazanc və itkilər

Aprel savaşında iştirakçılar və üçüncü tərəf arasında gedən informasiya siyasəti savaş bitdikdən sonra belə mövcudluğunu qoruyub saxlayaraq, psixoloji müharibə qisminə də xarakterizə oluna bilər. İnformasiyanı dezinformasiyadan ayırd etmək məqsədilə ən optimal metodlardan olan – şaquli analizə müraciət etmək zəruridir. Ermənistanın Müdafiə Nazirliyinin mətbuata açıqladığı məlumata əsasən: «Ermənistan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi rəsmi qaydada elan edir ki, Azərbaycanın bəzi KİV-nin Azərbaycan silahlı qüvvələrinin bəzi yaşayış məskənlərini azad etməsi haqqında yaydığı məlumatlar açıq dezinformasiya olaraq, həqiqət ilə heç bir əlaqəsi yoxdur» [18]. Lakin bununla yanaşı, Ermənistanın Müdafiə Nazirliyi qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin açıqlamasını bir daha təkrar edərək, qeyd edir: «müdafiə ordusu qarşılıqlı addım ataraq, əvvəlki mövqelərin bərpası kontekstində atəşkəs təklifini müzakirə etməyə hazırdır» [19]. Beləliklə, Ermənistan tərəfi hər hansı bir ərazilərin itirilməsini təkzib edib, eyni zamanda əvvəlki mövqelərə qayıtmaqda israr edərək, məntiqi ziddiyyətə yol verir. Digər tərəfdən, Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan Azərbaycan tərəfinin hücumlarının uğurla dəf olunduğunu qeyd etdiyi şəraitdə, Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi beynəlxalq ictimaiyyəti Azərbaycanın hərbi hücumunun qarşısını almağa çağırır [20]. Rəqibin hücumlarını uğurla dəf etməsini və ona daha da sarsıdıcı əks-zərbə endirməsini iddia edən Ermənistanın beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycanın hərbi hücumlarının qarşısını almaq çağırışı hərbi toqquşmalar zamanı üstün tərəfin ənənəvi siyasəti ilə uyğunlaşmayaraq, dezinformasiya qisminə qəbul edilməlidir. Bu isə öz növbəsində Ermənistanın aprel savaşını verdiyi itkilərin rəsmi açıqlamadan daha çox olmasını təsdiq edən dolayısı faktdır.

Həqiqi informasiyanı dezinformasiyadan ayırmaq məqsədilə istifadə olunan digər metod qisminə üfüqi analiz çıxış edə bilər. Əsasən hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən istifadə olunan şaquli analizdən fərqli olaraq, kəşfiyyatda geniş istifadə olunan üfüqi analiz, məlumatları müxtəlif zaman kəsiyində deyil, eyni zaman müddətində, lakin müxtəlif mənbələrdən toplayıb təhlil etməkdən ibarətdir. Azərbaycan və ya Ermənistanın itkilərinin təxmini sayını müəyyən etmək məqsədilə, bir-birinə yaxın və bir-birindən uzaq informasiya mənbələrinə müraciət etmək zəruridir. Rusiyanın "Interfax" saytına görə, Ermənistanın aprelin 2-dən 5-dək döyüş əməliyyatlarında ölənlərin sayının 56 nəfər olduğu qeyd edilib. Bu barədə sayta qondarma rejimin Müdafiə Nazirliyinin mətbuat katibi Senor Asratyan məlumat verib. Onun sözlərinə görə, qoşunların təmas xəttində meyitlərin dəyişdirilməsi zamanı erməni tərəf Azərbaycana 7 hərbinin meyitini, Azərbaycan tərəfi isə qarşı tərəfə 18 hərbinin cəsədini qaytarıb [8]. Bununla yanaşı qeyd edək ki, bu açıqlamadan bir neçə gün öncə qondarma Dağlıq Qarabağ rejiminin Rusiyadakı daimi nümayəndəliyinin məsləhətçisi Arsen Məlik-Şahnazarov döyüşlərdə Ermənistan tərəfinin 50 canlı qüvvəsinin məhv edildiyini etiraf etmişdi [8]. Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası Müdafiə Nazirliyinin əməliyyat şöbəsinin rəhbəri Viktor Arstamyanın açıqlamasına əsasən toqquşmalar nəticəsində 29 nəfər həlak olub [21]. Ermənistan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin 13 aprel tarixli açıqlamasına əsasən toqquşmalar nəticəsində 92 nəfər

erməni hərbiçisi həlak olmuşdur [22]. Öz növbəsində Azərbaycan tərəfi 200-dən artıq hərbiçinin öldüyündə israr edir [9]. Yuxarıda adı çəkilən müxtəlif mənbələrdən əldə olunan rəqəmlərdən ədədi orta alaraq, Ermənistanın 4 günlük savaş ərzində ən azı 85 nəfər hərbiçini itirdiyi qənaətinə gəlirik.

Savaşın dayandırılması və münaqişənin yenidən əvvəlki vəziyyətə gətirilməsində Rusiya, ABŞ və Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq aktorların nəzərəcarpacaq rolunu müşahidə etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, aprel savaşı rublun məzənnəsinə rəsmi Moskvanın ehtimalından daha güclü təsir göstərərək. Maliyyə analitik mərkəzi olan Bloomberg Rusiyanın rəsmi məzənnəsinə dünya birjalarında etibarın kəskin aşağı düşməsinə Kremlin müharibəyə qatılacağı ehtimalı ilə əlaqələndirir. Qərbin Rusiyaya qarşı həyata keçirdiyi sərt iqtisadi sanksiyalara uyğunlaşmaq məqsədilə Rusiya genişmiqyaslı anti-inflyasiya tədbirləri həyata keçirir. Apardığımız təhlil bizi Rusiyanın müharibənin dayandırılmasına yönələn təzyiqlərinin maliyyə-iqtisadi səbəblərdən qaynaqlanması nəticəsinə gətirir. Qərbin enerji təhlükəsizliyində nəzərəcarpacaq rol oynayan Azərbaycanın müharibə etməsi Avropaya gedən neft-qaz borularına təhlükə yaradıb, neftin qiymətinin artmasına səbəb olaraq, Rusiyanın iqtisadi təcridini qeyri-effektiv edə bilər. Qərbin müharibənin tez bir zamanda dayandırılmasında marağı neftin qiymətinin aşağı səviyyədə saxlamaqla Rusiyaya iqtisadi zərbə endirmək istəyi ilə əlaqələndirmək olar.

Dördgünlük müharibə nəticəsində tərəflərin, xüsusilə Azərbaycanın nə itirib nə qazandığını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla bilirik:

✓ Münaqişəni soyuq vəziyyətdə saxlayan 20 ildən artıq davam edən status-kvo rejimi dağıldı. Danışqların heç bir nəticə verməyəcəyi şəraitdə silahdan istifadə edəcəyini daima bəyan edən Azərbaycana beynəlxalq ictimaiyyətin baxış bucağı dəyişdi. Aprel savaşı müharibənin istənilən vaxt hətta böyük dövlətlərin planlarına uyğun gəlmədiyi vaxt baş verəcəyini əyani sürətdə sübut etdi. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Cənubi Qafqaz regionuna cəmlərək problemin həllinə daha ciddi və aktiv yanaşmağı zəruri etdi;

✓ Azərbaycanın güclü əks-hücumu nəticəsində illərlə möhkəmləndirilən və keçilməz sayılan “Oqanyan xətti” haqqında əfsanə alt-üst oldu. Hərbi sənətinin qaydalarına əsasən müdafiə edən tərəfin hücum edən tərəfdən daha əlverişli şəraitdə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin əks-həmləsinə Ermənistan və Rusiya Federasiyasının hərbi mütəxəssisləri tərəfindən illərlə möhkəmləndirilən müdafiə istehkamları tab gətirməyərək məhv edilmişdir. Hərbi sənətinə əsasən qələbəyə nail olmaq məqsədilə hücumun müdafiəyə münasibəti 3-ün 1-ə nisbətində təşkil olunmalıdır. Erməni hərbiçilərin müdafiə mövqeyində – yüksəkliklərdə və səngərlərdə dayandığı şəraitdə, Azərbaycan hərbiçilərinin irəliləyərək yüksəkliklər istiqamətində hücumu keçməsinə nəzərə alsaq, əldə olunan nəticənin Azərbaycan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması aydın olur. Hətta erməni mənbələrinin Azərbaycan tərəfindən 200, Ermənistan tərəfindən isə 92 hərbiçinin itirilməsi haqqında məlumatını həqiqət kimi qəbul etsək, daima müdafiə edən tərəfin hücum edən tərəf üzərində şərait üstünlüklərini nəzərə alaraq, əldə olunan nailiyyətin həqiqətən böyük qələbə olduğunu qeyd etsək, sözsüz ki, yanlışlıq;

✓ Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri Ağdərə, Xocavənd, Sərsəng su anbarına yaxınlaşaraq bir neçə kəndi azad edib. Horadizdən Ağdam, Füzuli, Tərtər istiqamətlərində erməniləri uzaq məsafəyə sıxışdıraraq, Talış kəndi ətrafında bir çox strateji yüksəklikləri azad edib. Aparılan hərbi əməliyyatlar nəticəsində işğal olunmuş ərazilərin 1%-i və ya Azərbaycanın ümumi ərazisinin 5%-i geri qaytarılmışdır [23]. Lələ təpə kimi yüksəkliyin azad edilməsi nəzarət, müdafiə və hücum nöqtəyi-nəzərindən vacib strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu yüksəklik vasitəsilə Azərbaycan tərəfi Xudafərin körpüsü istiqamətində Araz çayı boyunca Azərbaycan-İran sərhədinə və digər ərazilərə nəzarət etmək im-

kanı qazanır. Əgər əvvəllər Ermənistan tərəfi, əsasən, yüksəklikdə, Azərbaycan isə alçaqlıqlarda qərarlaşırdısa, Lələ təpə və digər yüksəkliklərin tutulması Azərbaycan və Ermənistan hərbi birləşmələrinin mövqe yerdəyişməsinə səbəb oldu. Nəhayət, gələcək mümkün hücumlar zamanı Azərbaycanın artıq yüksəklik istiqamətində deyil, əksinə – yüksəklikdən irəliləməsi strateji nöqteyi-nəzərindən çox vacib perspektiv kimi qiymətləndirilməlidir;

✓ Hər iki tərəf üçüncü ölkələr ilə bağladığı hərbi sazişləri və strateji əməkdaşlığı təcrübədə sınaqdan keçirmək imkanı əldə etdi. Qarşıdurmanın ilk günlərindən Azərbaycanı sonadək dəstəkləməyə hazır olduğunu qeyd edən Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Türkiyə-Azərbaycan müttəfiqliyinin sırf kağız üzərində olmadığını bütün tərəflərə sübut etdi. Həmçinin Pakistan, Qazaxıstan, Ukraynanın Azərbaycana verdiyi siyasi və diplomatik dəstək Qarabağ ətrafında gedən silahlı qarşıdurmanı lokal miqyasdan çıxardaraq, regional və beynəlxalq səviyyədə maraq obyektinə olmasına şərait yaratdı. Güm-rüdə 102-ci hərbi bazaya malik və Ermənistan ilə çoxlu sayda müdafiə sazişləri olan Rusiyanın Ermənistanı dəstəkləməkdən boyun qaçırması Ermənistanda birmənalı qarşılan-mayaraq, Rusiya səfirliyinin yumurta ilə atəşə tutulmasında və Rusiya xarici işlər naziri S.Lavrovun İrəvana səfəri zamanı kütləvi aksiyalarda özünü büruzə verdi. Rusiyanın Er-mənistanı dost və loyall müttəfiq kontekstində deyil, vassal qismində yanaşması Er-mənistan ictimaiyyətinin qınaq obyektinə çevrildi. Cari maraqları ucbatından Azərbaycan ilə münasibətləri pozmaq istəməməsi səbəbindən Ermənistan və Rusiya arasında böyük boş-luq yaratdı. Ermənistanı savaşa dəstəkləməyən, Azərbaycana təzyiq etməyən, Azərbay-cana silah satmağı dayandırmayacağını elan edən Rusiyanın siyasətinə qarşı Ermənistan ictimaiyyəti və bəzi siyasi qüvvələri güclü müxalifət formalaşdırdı. Ermənistan hökumə-tinin Rusiya ilə münasibətləri korlamaq istəməməsi isə Ermənistan ictimaiyyəti ilə Sar-kisyan rejimi arasında böyük boşluq yaradaraq, Ermənistanın daxili siyasətinə güclü zər-bə endirdi;

✓ İşğal nəticəsində vurulmuş zərərə görə Azərbaycanın Ermənistandan təzminat alması hüquq çərçivəsində təsbit olunur. 2013-cü ildə Azərbaycan tərəfi beynəlxalq məh-kəmələrə müraciət etmək məqsədilə işğal nəticəsində Azərbaycana dəyən maddi-mənəvi ziyanın hesablanması məsələsi üzrə ciddi tədqiqata başlamışdı. Milli Məclisin deputatı Xan Hüseyin Kazımlının fikrinə görə bu rəqəm əvvəllər 10 milyardlarla dollar civarında hesablanırdısa, hal-hazırda təzminatın həcmi 5 dəfəyə qədər artmışdır [10]. Azərbaycanın təzminat məsələsi ilə bağlı əsas hüquqi məhdudiyyət BMT TŞ-nin 4 qətnaməsində işğal-çının Ermənistanın Respublikası kimi deyil, erməni silahlı birləşmələri kimi göstərilmə-sidir. Bu isə öz növbəsində işğalçını dövlət identifikasiyasından məhrum edib, beynəlxalq məhkəmələrdə Azərbaycanın Ermənistandan təzminat alma imkanlarımızı məhdudlaşdı-rır. Lakin bu ilin aprel ayının əvvəllərində iki ölkə arasında baş verən silahlı toqquşmalar nəticəsində çox maraqlı faktlar açıldı. Qarşı tərəfdən ölənlər və yaralananların böyük əksə-riyyətinin qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının deyil, məhz Ermənistan Respubli-kasının hərbiçilərinin olması faktı, təcavüzkarın Ermənistan olduğunu təsdiqləyib, beynəlxalq məhkəmələrdə Azərbaycana təzminat məsələlərində uğur üçün yaxşı imkan yaratdı.

Nəticə

Azərbaycanın mövqeyini hər vasitə ilə müdafiə etməyi nəzərdə tutan pragmatik ya-naşmadan fərqli olaraq, tədqiqat prosesində tərəflərin atdıqları addımlar obyektiv qiymət-ləndirməyə məruz qalıb, vacib nəticələr əldə olunmuşdur. Aparılan tədqiqat Azərbaycana qazandıqlarını düzgün qiymətləndirib, səhvlərini düzəltmək imkanından savayı, Er-mənistan tərəfinə də cari və gələcək itirəcəklərini düzgün dəyərləndirib, dinc yollarla münə-qişəni həll etməyə yönələn siyasətə üstünlük verməsinə yardımçı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hans Morgenthau, The Future of Diplomacy, International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues, New-York, 2007, Pearson Education, 586 p.
2. Robert J. Art, Coercive Diplomacy, International Politics: enduring concepts and contemporary issues, New-York, 2007, Pearson Education, 586 p.
3. Charter of North Atlantic Treaty Organization, Washington D.C. 4 April 1949
4. Unfrozen Conflict in the Caucasus (<http://www.wsj.com/articles/unfrozen-conflict-in-the-caucasus-1459812418>)
5. Tourism Market Trends UNWTO (http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights12enlr_1.pdf)
6. Tarixi əməliyyat, düşməyə layiqli cavab (<http://www.aztv.az/readnews.php?lang=az&id=24632>)
7. Aprelin 2-də hücum edən tərəfin Ermənistan olduğuna dair detallar açıqlandı (<http://m.lent.az/news/239441>)
8. Cəbhədə 4 günlük müharibədə ölən ermənilərin sayı açıqlandı (<http://www.anspress.com/siyaset/12-04-2016/ermenistan-ordusunun-olen-herbcilerinin-sayi-aciqlandi>)
9. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi: Erməni tərəfi yüzlərlə itki verib (<http://oxu.az/war/125917>)
10. Xanhusəyn Kazımlı: "Ermənistan Azərbaycana vurduğu ziyana görə təminat ödəməlidir" (<http://apa.tv/video/19934>)
11. Ateşkes sağlandı ama gerginlik sürebilir (<http://www.birgun.net/haber-detay/ateskes-saglandi-ama-gerginlik-surebilir-108276.html>)
12. Потери Азербайджана за 4 дня войны в Карабахе более чем в 12 раз превышают потери армянской стороны (http://newsarmenia.am/news/nagorno_karabakh/poteri-azerbaydzhana-za-4-dnya-voyny-v-karabakhe-bolee-chem-v-12-raz-prevyshayut-poteri-armyanskoy-s)
13. Россия следит со спутников за передвижением войск в Карабахе (<http://haqqin.az/news/67691>)
14. Гейдар Джемаль: «Главной ставкой в карабахской войне является голова Эрдогана» (<http://www.business-gazeta.ru/print/306694>)
15. Почему Путин вдруг вспомнил о жертвах (<http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/view/47913>)
16. Россия вошла в топ-10 самых популярных туристических направлений мира (<http://www.ntv.ru/novosti/1624469>)
17. Bloomberg: Нефть дешевеет из-за конфликта в Карабахе (<http://ru.oxu.az/economy/126020>)
18. Заявление для Прессы (<http://www.mil.am/ru/news/3962>)
19. Азербайджан заявил о приостановке боев, Карабах готов обсудить перемирие (<http://ru.euronews.com/newswires/3175342-azerbanaxah-3arbnn-o-pnoctahobke-boeb-karabax-rotob-obcuxaatb-epemnpne>)
20. МИД Армении обратился к международному сообществу: Призвать к порядку Азербайджан! (<http://news.am/rus/news/320141.html>)
21. Противостоящие в Нагорном Карабахе стороны назвали свои потери (<https://lenta.ru/news/2016/04/05/nkr>)
22. Минобороны Армении заявило о 92 погибших в Нагорном Карабахе (<http://www.cbc.az/ru/news/garabakh-conflict/minoboroni-armenii-zaiavilo-o-92-pogibshix-v-nagornom-karabaxe.page>)
23. Итоги боев в Карабахе: азербайджанская сторона освободила около 5% от оккупированных территорий (<http://www.rizvanhuseynov.com/2016/04/5.html>)

Резюме

Эльшан Меджидов

***Результаты и вероятные пути развитие
Четырех дневной войны между Арменией и Азербайджаном***

В статье ставится в качестве основной цели анализировать выгоды и потери сторон в результате 4 дневной войны. Также автор ставит перед собой цель выявить интересы и участия Больших государств. Присутствует также акцент на изучение политических спекуляций закулисных игроков и их вовлеченность в начало и конец военного столкновения. Работа исследует связь экономических факторов с политическими и геополитическими факторами и изучает конфликт через призму совокупности этих факторов. Статья особо освещает позицию армянской стороны опираясь и на армянские источники информационных данных. Статья опирается на источники информации разных государств, международных правительственных и неправительственных организаций, а также имеет четкую структуру и сильную аналитико-методологическую базу.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, Четырех дневная война, Большие государства, потери и выгоды*

Summary

Elshan Madjidov

***The results and possible ways of
development of Four Days war between Armenia and Azerbaijan***

The main aim of article is the analyzing of lost and benefits of each side at the result of Four Day War. The author also have aim to find interests and participation of Great Powers. There is an emphasizes to researching the speculations of backstage actors and their participation in the beginning and end of military clash. The work research the relations between economical and political, geopolitical factors and analyse conflict from angle of this summary factors. The article also shine the position of Armenia side and it's doing also basing on Armenian information sources. The article is based on information from different state, international and non-governmental sources, have correct structure and powerful methodological base.

Key words: *Nagorno-Karabakh, Four day war, great powers, cost and benefits*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**QLOBALLAŞMA FENOMENİ: MAHIYYƏTİ VƏ ONU
ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR**

Orxan QURBANLI*

Açar sözlər: qloballaşma, yaranması, mahiyyət, əlamətlər, elementlər, inkişaf, amillər

Giriş

XX əsrin sonlarından başlayaraq, iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf qloballaşmanın ciddi təsiri altında getməkdədir. Qloballaşma çox müxtəlif planlı proses olmaqla onun nəticəsində dünya getdikcə daha çox qarşılıqlı əlaqədə və bütün subyektlərdən daha çox asılı olur. Bu prosesin gedişində həm bütün dövlətlər üçün ümumi problemlərin sayı artır, həm də integrasiya cəmiyyətlər çoxalır. Bunlar isə tarixi inkişafın prinsipinə bəşəriyyətdə yaxınlaşma prosesi kimi təsəvvür edilməsinə imkan verir. Bu prosese dünyanın əksər ölkələri qoşulmuş, onun güclənməsinə istehsal qüvvələrinin inkişafı, onların beynəlmilləşməsi öz təsirini göstərir. Bir məsələ də odur ki, qloballaşma prosesi heç də hər şeydə müsbət effektlə malik olmur, özündə neqativ kütləni də daşıyır. Bütün bunlar qloballaşmanın kompleks şəkildə dərk edilməsinə zəruri edir. Beləliklə, göründüyü kimi, qloballaşma problemi kifayət qədər böyük aktualıq kəsb etməklə, hər zaman ən müxtəlif elmi dairələrdə, o cümlədən siyasi elm çərçivəsində ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Qloballaşmanı şərtləndirən ilkin tarixi amillər

Qloballaşmanın ilkin izlərinin müşahidə olunması tarixi ilə bağlı kifayət qədər fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Şübhəsiz, qloballaşma özünün əlamətləri və elementləri ilə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, təzahür etməyə başlamışdır. Lakin qloballaşma prosesinin ilkin əlamətlərinin özünü göstərməsi tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Əksər tədqiqatçıların fikrincə, qloballaşma prosesi öz başlanğıcını böyük coğrafi kəşflər dövründən götürür. Konkret olaraq isə, 1492-ci ildə məşhur səyyah X.Kolumbun “Yeni Dünyanı” (Amerika nəzərdə tutulur) kəşf etməsi ilə qloballaşma prosesinin start götürdüyü qeyd edilir [19]. Bununla razılaşmaq üçün kifayət qədər əsas vardır. Bundan sonra avropalıların Amerikaya kütləvi axını baş verdi və yeni müstəmləkələrin yaranması ticarətin, nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı zərurətini meydana çıxardı. Bundan başqa, Qərbi Avropa dillərinin və mədəniyyətinin yayılması prosesi müşahidə olunmağa başladı. Deməli, artıq qloballaşmanın təzahürlərini özünü tam aydın göstərirdi.

Ümumiyyətlə, tarixə yaxından nəzər salmış olsaq, görərik ki, qloballaşmanın bəzi əlamətləri hələ antik dövrdə müşahidə olunmuşdur. Əsasən də, Roma imperiyası Aralıq dənizi regionunda öz hegemonluğunu təsdiq edərək, burada ümumi dəyərlərin formalaşmasını və regionlararası əmək bölgüsünü təmin etmişdir.

Məlum olduğu kimi, artıq XII-XIII əsrlərdə Qərbi Avropada ticarətin və “Avropa dünya iqtisadiyyatının” formalaşmasında böyük bir canlanma müşahidə olunurdu. XIV-XV əsrlərdə müəyyən səngimədən sonra bu proses XVI-XVII əsrlərdə davam etmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi proseslərin inkişafı obyektiv olaraq, göstərir ki, qloballaşma prosesinin inkişafı ilə beynəlxalq ticarətin inkişafı arasında üzvi bağlılıq olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərinin dərin böhranı beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsinə,

* doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: o.gurbanli@mail.ru

hətta səviyyəsinin minimuma enməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə qloballaşma prosesinin inkişafı da tamamilə dayanmışdır. 1930-1931-ci illərdə Avropanın aparıcı dövlətləri tərəfindən yüksək ixrac vergilərinin tətbiqi qlobal böhranın və müvafiq olaraq qloballaşmanın inkişafının dayanmasının başlıca səbəbi kimi nəzərdən keçirilmişdir [8]. İkinci Dünya müharibəsindən sonra qloballaşma prosesi yeni nəfəs aldı və sürətlə inkişaf etməyə başladı. Sürətli dəniz, dəmir yolu və hava nəqliyyatının inkişafına təkan verən texnoloji tərəqqi və beynəlxalq telefon əlaqəsinin genişlənməsi bu dövrdə qloballaşmanın inkişafının əsas lokomotivi rolunda çıxış etmişdir. Beynəlxalq ticarətin inkişafı maneə yaranan amillərin aradan qaldırılması istiqamətində real addımlar atılmağa başlamışdır ki, bu da qloballaşma prosesinin canlanmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, 1947-ci ildə özündə əsas kapitalist ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında silsilə razılaşmaları birləşdirən Tariflər və Ticarət üzrə Baş Razılaşma (GATT) bu istiqamətdə atılan ciddi addım hesab oluna bilər [20]. GATT İkinci dünya müharibəsindən sonra müvəqqəti olaraq yaradılsa da, beynəlxalq ticarətin inkişafında irəliyə doğru ciddi addım idi. Müvafiq olaraq, qloballaşma prosesinin inkişafının mühüm bir mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. GATT razılaşmada iştirak edən 23 dövlət öz aralarındakı ticarət əlaqələrinin hüquqi norma və qaydalarını müəyyənləşdirməklə, bu sahədə ciddi canlanmanı şərtləndirə bildilər. Bu razılaşma əsasında yaranmış eyni adlı beynəlxalq təsisat qırx ildən artıq müddətdə iştirakçı dövlətlər arasında ticarət əlaqələrinin koordinasiyası məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Belə ki, razılaşma çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışıqları həyata keçirilmiş, dünya ticarətinin problemli məsələləri müzakirə olunmuş, mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Şübhəsiz, bütün bunlar beynəlxalq ticarətin inkişafında ciddi rol oynamışdır. GATT-ın mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, xarici iqtisadi əlaqələrin dəyişmə dinamikliyinə uyğun olaraq, onun təkmilləşdirilməsi imkanı mövcud idi. Bu imkan beynəlxalq ticarətin inkişafı qarşısında meydana çıxan maneələrin dinamikliklə aradan qaldırılmasını və dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsini şərtləndirirdi.

Qloballaşma tarixində Avropa İttifaqı çərçivəsində cərəyan edən iqtisadi proseslər də mühüm rol oynamışdır. 1992-ci ildə Maastrixt razılaşmasının imzalanmasından sonra Avropada vahid iqtisadi məkanın formalaşması prosesi başladı. Hesab edirik ki, vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması istiqamətində atılmış addımlar həm də qloballaşma prosesinin inkişafına yeni təkan idi. Belə ki, vahid iqtisadi məkan gömrük rüsumlarının ləğvini, əməyin və kapitalın sərbəst hərəkətini, həmçinin vahid pul sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tuturdu. Belə şərtlər daxilində qloballaşmanın dönməz xarakter alması şübhəsiz baş verməli idi. Təsədüfi deyildir ki, qloballaşma prosesi öz inkişafının ən pik həddinə məhz ötən əsrin 90-cı illərindən qədəm qoymağa başlamışdır.

Qeyd edək ki, qloballaşmanın sürətli inkişafı üçün təkcə Avropada deyil, dünyanın digər regionlarında, xüsusilə də Amerika qitəsində zəruri şərtlər meydana gəlirdi. Avropadakı qədər olmasa da, Şimali Amerika azad ticarət zonasında da müəyyən səviyyədə integrasiya prosesi müşahidə olunmaqda idi. Burada, təbii ki, əsasən, ABŞ, Kanada, və Meksika arasındakı integrasiya nəzərdə tutulur. Həmçinin artıq qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ-nin süqutundan sonra postsovet məkanında meydana gəlmiş yeni dövlətlərin qlobal integrasiya prosesinə qoşulmaları qloballaşma prosesinin genişlənməsi üçün yeni areal açmışdır.

Qloballaşmanın mahiyyəti, əlamətləri və elementləri

Tarixə nəzər salaraq görürük ki, qloballaşmanın əlamətləri praktiki olaraq bütün tarixi dövrlərdə mövcud olsalar da, prosesin mahiyyəti insanlar tərəfindən dərk edilmirdi. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından etibarən bəşəriyyətin qloballaşma dövrünə qədəm qoyduğu dərk edilməyə və qloballaşma müasir anlamda nəzərdən keçirilməyə başlandı. “Qloballaşma” məfhumu ilk dəfə K.Marks tərəfindən işlədilsə də, elmi dövriyyəyə keçən əsrin

80-ci illərində amerikalı alimlər tərəfindən daxil edilmişdir. Bu termin vasitəsilə bütün forma və parametrlərinə görə mövcud vəziyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni sosiallaşma və dünya düzəninə meydana gəlməsi ifadə olunurdu. Konkret olaraq “qloballaşma” termininin elmi dövriyyəyə daxil olması T.Levitin adı ilə bağlıdır. O, “Harvard Business Review” dərgisində nəşr etdirdiyi məqaləsində “qloballaşma” termini ilə iri transmilli şirkətlər tərəfindən istehsal ayrı-ayrı məhsullar bazarının birləşməsi faktını ifadə etmişdir [13, s. 221]. Ümumiyyətlə, “qloballaşma” ingilis mənşəli hesab olunmaqla, miqyasının bütün dünyanı əhatə etdiyi hər hansı fəaliyyətin həyata keçirilməsini ifadə edir. İngilis dili lüğətlərində də “qloballaşma” termini izah edilərək “ümumiliyə” vurğu olunur [11, s.61].

Daha ümumiləşdirilmiş şəkildə qloballaşma professor Ə.Həsənov tərəfindən, birincisi, xalqlar və dövlətlər arasında əsrlər boyu baş verən beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşması və dərinləşməsi nəticəsində yaranmış tarixi və obyektiv proses; ikincisi, bu, istehsal münasibətlərinin dəyişməsi və bütün dünyada vahid model kimi inkişaf etmiş ölkələrin yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin tətbiqi; üçüncüsü, dünyada yaradılmış ümumdünya mallar, xidmətlər və maliyyələrin, iqtisadiyyat, ticarət, əmək resursları, kütləvi informasiya vasitələri və demokratik institutların və s. bazarının qloballaşmasıdır və s. [6]. Qeyd etdiklərimizə əlavə olaraq, nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri qloballaşmanı mallarla sövdələşmələrin həcmünün və müxtəlifliyinin artması, dünya kapital axınının sürətlənməsi, həmçinin texnologiyaların daha sürətli və geniş diffuziyası nəticəsində bütün dünya dövlətlərinin qarşılıqlı iqtisadi asılılıqlarının artması kimi müəyyənləşdirirlər [5, s. 20]. Lakin bu, qloballaşma prosesinin yalnız üzə çıxan göstəricisidir. Əslində qloballaşma kompleks elementlərin təsiri altında, ən müxtəlif sahələri əhatə edən ineqrasiyanın pik həddi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bəzən məsələyə nisbətən sadə yanaşıaraq, işçi qüvvəsinin, bilik və texnologiyaların milli sərhədlərdən axınının həddən artıq artımını qloballaşmanın əsas göstəricisi kimi təqdim edirlər. Əsaslandırılır ki, qloballaşmada sirli heç nə yoxdur. Bu, sadəcə olaraq, əsirlərlə iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində fəaliyyət göstərən eyni işçi qüvvələrinin əməyinin milli sərhədlərdən ötürülməsidir [17, s. 234].

Məşhur sosioloq Z.Baumanın qloballaşma problemi ilə bağlı fikirləri, onun xaotik, idarəolunmaz bir hadisə olması təsəvvürlərini möhkəmləndirir. Z.Baumanın fikrincə, “qloballaşma ideyasının ən dərin mənası qeyri-müəyyənlikdən, idarəsizlikdən, dünya bütün baş verənlərin sərbəstliyindən ibarətdir. Yəni qloballaşma hər hansı bir mərkəzin, idarəetmə pul-tunun, direktorlar şurasının və baş ofisin mövcudluğunu istisna edir” [3, s. 88].

Qloballaşma dedikdə, ilk növbədə ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiya və unifikasiya başa düşülür. Ümumi şəkildə əməyin, miqrasiyanın, kapitalın planetar səviyyədə sərbəst yerdəyişməsi, qanunvericiliyin, iqtisadi və texnoloji proseslərin standartlaşdırılması, müxtəlif dövlətlərin mədəniyyətlərin yaxınlaşması qloballaşma prosesinin əsas nəticəsindən ibarət olduğunu qeyd etmək lazımdır. Qloballaşma obyektiv proses olmaqla, sistemli xarakter daşıyır və cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir, qloballaşma dünya səviyyəsində qarşılıqlı asılılığı gücləndirir.

Müasir mərhələdə “qloballaşma” xüsusilə iqtisadi leksikonda özünə daha geniş yer tutmuşdur. Məsələn, tədqiqatçı L.Klayn qloballaşmanı dünya ticarətinin liberallaşmasının yeni mərhələsi kimi nəzərdən keçirir. Tədqiqatçı qloballaşma prosesini inkişafın və tərəqqinin vacib şərti kimi aşağıdakı proseslərin təzahürü kimi nəzərdən keçirmişdir:

- ölkələr və iqtisadiyyat sahələri arasında malların hərəkəti;
- ölkələr və iqtisadiyyat sahələri arasında xidmətlərin hərəkəti;
- ölkələr arasında maliyyə kapitalının hərəkəti;
- insanların, iqtisadi tələbatlarını yerinə yetirmək tələbatından irəli gələn ölkələr arasında yerdəyişmələri;
- beynəlxalq valyuta bazarlarında valyuta əməliyyatları;

-tədqiqat və tədris mərkəzləri arasında intellektual məhsulların və ideyaların hərəkəti [9, s. 46].

Q.Fişer qloballaşmanın başlıca əlaməti kimi mədəni amili önə çəkərək qloballaşmanı dünya təsərrüfat əlaqələrinin yeni forması kimi nəzərdən keçirir, yeni əlaqələr formasını "həyat tərzinin ixracı" kimi təqdim edir [16, s. 53]. Qeyd edək ki, Q.Fişerin bu yanaşması obyektiv əsaslara söykənir. Belə ki, həqiqətən də qloballaşma həyat tərzini nümunələrinin, davranış stereotiplərinin qısa zaman kəsiyində ölkədən ölkəyə keçməsinə imkan yaratmışdır. Bu, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin daha aydın dərk edilən elementlərinin qəbul olunması kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Qloballaşmanın nəzərdən keçirilən digər mahiyyəti Qərb sivilizasiyasının, xüsusilə də ABŞ dəyərlərinin dünyada yayılmasını ifadə edir. Burada ABŞ-ın dünyanı öz təsəvvürlərinə uyğun şəkildə yenidən formalaşdırması prosesi nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, həqiqətən belə bir tendensiya mövcud olmaqdadır. Lakin qloballaşmanın bu mahiyyətinə xüsusi yanaşma tələb olunur. Belə ki, qloballaşmanın bu mahiyyəti sırf iqtisadi deyil, əsasən, siyasi-iqtisadi xarakter daşıyır və burada dünyanın müxtəlifliyindən deyil, vahid şəkllə salınmasından gedir. Yəni bütün dünyanın amerikan həyat tərzini və dəyərlərini qəbul etməsi qloballaşmanın bu mahiyyətinin əsasını təşkil edir. Qloballaşmanın bu vektoru mədəniyyətlərin dialoquna qarşı yönəlmiş və qarşılıqlı fəaliyyət subyektlərinin bərabər hüquqluluğunu nəzərdə tutmur.

Siyasi müstəvidə qloballaşmanın mahiyyətinə əsasən, milli dövlətlərin rolunun zəifləməsi kimi yanaşılır. Akademik R.Ə.Mehdiyev qeyd edir ki, qloballaşma dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadi inkişafının sinxronlaşdırılmasının sürətləndirilməsi və milli sərhədlərin aradan qaldırılması formasında baş verir, bütün hallarda iqtisadi inkişafın əsas tənzimləyici təsisatı kimi qloballaşma milli dövlətin rolunu modifikasiya edir [1, s. 134].

Bu gün global proseslərin dövlətlərin taleyinə və onların suverenliyinə təsirinin dərk edilməsində iki konseptual mövqelər arasında ziddiyyət var. Belə ki, bir mövqenin tərəfdarları (əsasən neolibəralar) ondan çıxış edirlər ki, qloballaşma dəyişiklikləri obyektiv olaraq dövlət sərhədlərinin pozulmasına və dövlət müstəqilliyinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Digər mövqenin nümayəndələri isə suveren dövlətlərin bundan sonra özlərinin ərazi bütövlüyü çərçivəsində mövcudluğunu bəşəriyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluğu kimi nəzərdən keçirirlər [12, s. 233]. Bundan başqa, tədqiqatçılar tərəfindən qloballaşmanın gedişində milli dövlətlərin funksiyalarının bir hissəsinin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına və transmilli korporasiyalara ötürüldüyü əsaslandırılır. Bu tendensiyanın mövcudluğunu iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı C. Stiqlitsin yanaşması da təsdiq edir. Belə ki, onun fikrincə, hazırda qloballaşmanı Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi üç mühüm təşkilat idarə edir [14, s. 29]. Bu baxımdan dünya siyasətində həm də dövlət aparatının rolunun onun funksiyalarının özəl strukturlara yaxud vətəndaş cəmiyyətinə ötürməklə aşağı salınması tendensiyası da müşahidə olunur.

Qloballaşma prosesinin inkişafını şərtləndirən amillər

Qloballaşma prosesinin izlərinin tarixin dərinliklərinə gedib çıxmasına baxmayaraq, onun inkişafında xüsusi dinamiklik müasir mərhələdə müşahidə olunur və məhz müasir mərhələdə qloballaşmanın insan həyatının siyasət, iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, ekologiya və mədəniyyət kimi ən vacib sahələrini əhatə etməyə başlamışdır. Bu məqamı müasir dövrümüzün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərdən keçirə bilərik. Qloballaşmanın daha çox iqtisadi xarakterli və əsasən iqtisadçıların xüsusi diqqət mərkəzində olduğundan onu şərtləndirən amillərlə bağlı iqtisadçı alimlərin yanaşmaları daha marağa səbəb olur. Müasir iqtisadçıların fikrincə, qloballaşmanı başlıca olaraq aşağıdakı amillər şərtləndirirlər:

-Texnoloji tərəqqi. Hesab olunur ki, iqtisadiyyatın qloballaşmasında həlledici rol

məhz texnoloji tərəqqiyə məxsusdur. İnformasiya infrastrukturunun internet və elektron poçt kimi elementlərinin meydana gəlməsi və sürətlə ictimai əlçatan olması insanlar arasında kommunikasiyanı ciddi şəkildə sıxlaşdırdı.

-Ticarətin liberallaşması və iqtisadi liberallaşmanın digər formaları [10, s. 140].

Bununla yanaşı, “qloballaşma” məfhumunun özünün mənşəyi aydın göstərir ki, bu prosesin inkişafında aparıcı rol müəyyən tarixi mərhələlərdə beynəlxalq ticarətin yüksək tempinə məxsusdur. Karl Marks 1850-ci ilin sonlarında F.Engelsə məktublarının birində yazmışdır: “Hazırda dünya bazarı real mövcuddur. Kaliforniya və Yaponiyanın dünya bazarına çıxmaları ilə qloballaşma baş tutmuşdur” [18, s. 242]. K.Marks “qloballaşma” dedikdə, dünya bazarının formalaşmasının tam iqtisadi prosesi başa düşürdü. Qloballaşmaya bu cür yanaşma XIX əsrdə əsas kimi qəbul olunmuşdur [2, s. 192]. Belə ki, fritreyderlər hərəkətinin nəzəriyyəçiləri və liderləri olan R.Koden və C.Brayt da əsaslandırırdılar ki, azad ticarət dünya iqtisadiyyatının inkişafı üçün ciddi stimül yaratmışdır [4, s. 11]. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, qloballaşma ilkin olaraq dünya dövlətləri arasında azad ticarət əlaqələrinin meydana gəlməsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Dünya dövlətləri arasında ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi, genişlənməsi istənilən halda onlar arasında konstruktiv dialoqun da formalaşması üçün zəmin yaratmışdır. Belə olan halda dünya xalqları arasında mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılması daha asan və daha səmərəli olur. Yəni iqtisadi təmaslar siyasi yaxınlaşma üçün imkanlar yaratmışdır.

Hesab etmək olar ki, qloballaşmanın məhz ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, dinamik genişlənməsinin mühüm səbəblərindən biri də dünyada cərəyan edən geosiyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə sosialist cəmiyyətləri kifayət qədər qapalı idilər və kənar elementlərin və ya dəyərlərin bu cəmiyyətlərə nüfuz etmələri üçün əlverişli şərait yox idi. Sosialist düşürgəsinin süqutundan sonra qloballaşma prosesinin inkişafını məhdudlaşdıran ciddi maneələr aradan qalxmış oldu. Bununla yanaşı, hətta yeni dövlətlərin meydana gəlməsi qloballaşma prosesinin inkişafına güclü təkan vermiş oldu. SSRİ-nin süqutundan sonra keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçidə ciddi maraq göstərmələri qloballaşmanın genişlənməsi üçün olduqca münbit şərait yaratmış oldu.

Qloballaşma qərb dəyərlərinin yayılmasını təmin etməklə, həm də Qərbin təsirinin və nəzarətinin də genişlənməsini şərtləndirir. Təsadüfi deyildir ki, qloballaşmanı bir çox hallarda “vesternizasiya” (qərbləşmə) kimi də təqdim edirlər. buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma prosesinin dönməz xarakteri məqsədli şəkildə təmin olunmuşdur. Qərbin mühüm dəyərlərindən biri məhz bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə bağlıdır. SSRİ-nin süqutundan sonra keçmiş sosialist düşürgəsi ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçidin vacibliyinin fəal təbliğ olunması və hətta Qərb ölkələri ilə əlaqələrin qurulmasının ilkin şərti kimi müəyyənləşdirilməsi qloballaşmanın genişlənməsinin optimal yolu kimi nəzərdən keçirilirdi. Belə ki, Qərbin yaxından ideoloji və texniki dəstəyi ilə keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçidi qloballaşma prosesinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Qloballaşma prosesinin genişlənməsində dinamikliyin artmasını şərtləndirən mühüm məqamlardan biri də vahid kütləvi informasiya vasitələrinin formalaşması tendensiyası və ingilis dilinin vahid ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması da ciddi rol oynamışdır.

Əksər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qloballaşma prosesinin inkişaf etməsində global şirkətlərin yaranması bu istiqamətdə daha təsirli olmuşdur. Qlobal şirkətlər dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərir və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Beləliklə, qloballaşmanın mahiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalardan göründüyü kimi, bir çox hallarda elmi ədəbiyyatda qloballaşma və integrasiya arasında sərhəd qoyulur. İntegrasiya iki və daha artıq ölkə arasında əlaqələrin güclənməsi kimi nəzərdən keçirilir. Qlo-

ballaşma isə, sərhədləri olmayan vahid sistem kimi təqdim olunur [7, s. 43]. Bir sıra tədqiqatçılar bu iki anlayışı müəyyən ardıcılıqla təqdim edirlər. Belə ki, onların fikrincə, integrasiya qloballaşmanın nəticəsidir. Qloballaşma isə, sadəcə açıq iqtisadi sistem çərçivəsində ümumi beynəlxalq asılılığın yaranması prosesini müəyyən edir. Bunun da nəticəsində ayrı-ayrı subyektlər arasında əlaqə formalaşır. Əlaqələrin yaranması elə integrasiya kimi təqdim olunur [15, s. 399]. Fikrimizcə, belə yanaşma tam razılaşmaq olmaz. Qloballaşma və integrasiyanın biri-birindən ayrı nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun deyildir. Çünki qloballaşma və integrasiya dünya iqtisadi inkişafının müəyyən bir pilləsini ifadə edir və mahiyyət etibarilə bu, sadədən mürəkkəbə, pərakəndəlikdən təşkilatlanmaya, integrasiyadan qloballaşmaya doğru təkamül mərhələləridir. Bu təkamül iqtisadi subyektlər arasında təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət əlaqələrinin qurulması əsasında gedir.

Göründüyü kimi, integrasiya qloballaşma prosesinin ayrılmaz elementidir. Qloballaşmanın mahiyyəti isə məhz iki prosesin vahidliyində və eyni zamanda təzahür etməsində ifadə olunur. Bu proseslər isə, artıq məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı elementlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı asılılığın yaranmasından ibarətdir.

Nəticə

Təhlillərdən göründüyü kimi, qloballaşma problemi ətrafında müxtəlif aspektlərdən diskussiyalar davam etməklə, siyasi və elmi müzakirələrin aktual mövzusu olaraq qalır. Qloballaşma prosesi əlaqələrin beynəlmilləşməsi, dünya nizamının iqtisadi amillərinin güclənməsi ilə yanaşı, həm də hər bir elementi dünya birliyinin strukturuna daxil olan qlobal bütövlüyün yaranmasına səbəb olur.

Qloballaşma tarixən artıq antik dövrdə təzahür olsa da, ümumiyyətlə, bu proseslərin inkişafı beynəlxalq ticarətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Lakin bəşəriyyətin qloballaşma dövrünə qədəm qoyması XX əsrin ikinci yarısından dərk edilməyə başlamış və bu, ilk növbədə ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiya və unifikasiya başa düşülür. Apardığımız təhlilləri ümumiləşdirərək, qloballaşmanın meydana gəlməsi və inkişafının əsas şərtlərini aşağıdakı kimi konkretləşdirmək mümkündür: texnoloji inqilab; beynəlxalq ticarətin integrasiyası; dünya iqtisadiyyatının liberallaşması; beynəlxalq institutların fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi; dünyada cərəyan edən geosiyasi proseslər; milli və beynəlxalq miqyasda siyasi sistemin transformasiyası və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2005, 464 s.
2. Аттали Ж. Карл Маркс. Мировой дух. М.: Молодая гвардия, 2008, 406 с.
3. Бауман З.Б. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. М.: Весь Мир, 2004, 184 с.
4. Волков Ю.Г. Современные исследования сущности глобализации: мировой и отечественный опыт // Учёные записки ЗабГГПУ, Чита, 2011, с. 10-15.
5. Воронин В. М. Глобализация – высшая форма интернационализации // Финансы и кредит, 2005, №11, с. 20.
6. Гасанов А.И. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана (второе издание, дополненное), Баку: Zərdabi LTD MMC, 2013, 1008 с.
7. Евдокимов А.И. Проблемы глобализации мировой экономики: монография. СПб.: СПбГУЭФ, 2005, 133 с.
8. История глобализации (http://www.labex.ru/page/g14_soc_k_13.html)
9. Клейн Л. Глобализация: вызов национальным экономикам // Проблемы теории и практики управления, 1998, № 6, с. 44-49.

10. Лебедева М. Мировая политика. 2-е издание. М.: Аспект Пресс, 2007.
11. МакКормик П. Глобализация и космополитизм критерии, подходы и жизненный опыт // Век глобализации, 2009, №2, с. 61-70.
12. Мехтиев Р.Э. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. В 2 кн.-х, книга II. М.: Политическая энциклопедия, 2017, 365 с.
13. Паньков В. Глобализация экономики: некоторые дискуссионные вопросы // Безопасность Евразии, 2008, №1, с. 221-245.
14. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М.: Мысль, 2003, 300 с.
15. Тарасова Н.Е. Сущность и особенности глобализации на современном этапе развития экономики // Молодой ученый, 2013, №10, с. 398-400.
16. Фишер Г. Глобализация мирохозяйственных связей: сущность, направления, перспективы. Дисс.на соиск...докт. экон. наук, М., 2000.
17. Making the Global Economy Work for All. IMF Annual Report 2000. Wash., 2000. 234 p.
18. Chu Van Cap. Marx and Engels on Economic Globalization // Nature, Society, and Thought, vol. 15, no. 2 (2002), 242 p.
19. http://www.val--s.narod.ru/gl_1.htm
20. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/468

Резюме

Орхан Гурбанлы

Феномен глобализации: сущность и факторы его обуславливающие

В статье в историческом аспекте рассматривается процесс возникновения глобализации, раскрываются ее сущностные характеристики, признаки и элементы, анализируются факторы, обуславливающие развитие этого процесса, на основе проведенного анализа формулируются обобщающие выводы.

Ключевые слова: глобализация, возникновение, сущность, признаки, элементы, развитие, факторы

Summary

Orkhan Gurbanli

The phenomenon of globalization: the essence and its factors conditioning

In the article, in the historical aspect, the process of the emergence of globalization is considered, its essential characteristics, signs and elements are revealed, the factors that determine the development of this process are analyzed, generalizing conclusions are formulated on the basis of the analysis.

Key words: globalization, origin, essence, signs, elements, development, factors

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d.Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 902

BP TEXNOLOGİYALARI AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİNDƏ

İlham ƏLİZADƏ*

Açar sözlər: neft strategiyası, əməliyyatlar və layihələr, BP-nin texnologiyaya yanaşması, texnoloji plan, neft-qaz boru kəmərləri

Giriş

“Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş”in reallaşdırılmasında BP və tərəfdaşlarının rolu yataqların işlənməsi, boru kəmərlərinin çəkilməsinin maliyyələşdirilməsi və tikintisinin başa çatdırılması ilə yanaşı elm və texnikanın son nailiyyətləri əsasında hazırlanmış BP texnologiyalarının Xəzərdə tətbiq olunması ilə də əlamətdar oldu.

Xəzərin Azərbaycan sektorunun ən böyük neft-qaz yataqlarının işlənməsinə BP şirkəti və tərəfdaşlarının cəlb edilməsi ən müasir neft-qaz sənayesi avadanlıqları və qururlarının Azərbaycanda tətbiq edilməsinə şərait yaratdı. Bu texnologiyalar BP üçün son dərəcə vacib amilin – ilk növbədə əməkdaşlar üçün təhlükəsiz və səmərəli iş şəraitinin yaradılmasını təmin etməklə bərabər, həm də Xəzər hövzəsinə məxsus çətinliklərin öhdəsindən gələ bilmək imkanı verdi. Neft yataqlarına Böyük Britaniyanın və ABŞ-ın elmi tədqiqat və işlənmə mərkəzlərindən, o cümlədən BP-nin digər ölkələrdəki fəaliyyətində istifadə olunmuş yeni texnologiyalar gətirildi və uğurla tətbiq olundu.

Bununla yanaşı, xarici mühəndis-mütəxəssislər Xəzər hövzəsinə məxsus geoloji çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün yeni həll yollarını elə Azərbaycanda işləyib hazırlayıb və tətbiq edirdilər. Tədricən genişlənən bu cür yeniliklərlə BP şirkəti bir çox sahələrdə, o cümlədən tamamlama və layə nəzarət işləri sahəsində Azərbaycanın dünyada texnoloji təcrübənin əsas mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına nail oldu.

BP şirkətinin Azərbaycan üçün hazırladığı xüsusi texnoloji plan

Xəzərin qapalı dəniz olması burada fərqli, özünəməxsus geoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olduğundan BP şirkəti Azərbaycanda aydın və əsaslandırılmış xüsusi texnoloji plan hazırlamalı oldu. Bu plana laylar, quyular və əməliyyatlarla bağlı 50-dən çox yeni texnologiyaların hazırlanması və tətbiq edilməsi daxil edilmişdi (1, s. 5). Belə texnologiyalar BP şirkətinin Sahənin İşlənməsinin Planlaşdırılması Prosesinə (SIP) uyğunlaşdırılmış, hər bir əhəmiyyətli yataq və yataqlar qrupu üçün Sahənin İşlənmə Planı tərtib edilmiş və həmin planda dəyərin maksimuma çatdırılması üçün yatağın necə işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir SIP Texnologiya Planı BP şirkətinin Kəşfiyyat və Hasilat üzrə İcraçı Qrupu tərəfindən hər iki ildən bir, bəziləri isə illik təsdiq olunmuşdur. Planda əksini tapmış hər bir texnologiyanın yataq miqyasında istifadəyə verilməsindən əvvəl onun təsirini öyrənmək və az riskli mühitdə sınaqdan keçirmək üçün öz qrafiki müəyyən edilmişdir. Qrafiklər BP-nin regiondakı texnologiya menecerləri tərəfindən idarə olunur.

* doktorant, AMEA Gəncə bölməsi
e-mail: aliyegece@mail.ru

BP-nin texnologiyaya yanaşması

BP-nin texnologiyaya yanaşması aşağıdakı 7 əhəmiyyətli sahə üzərində cəmləşmişdir:

1. Qabaqcıl üsullarla seysmik təsirin təsviri.
2. Layın neft vermə əmsalının artırılması üsulları.
3. Qum təzahürünə nəzarət və mübarizə.
4. BP “Well Advisor” texnologiyası.
5. Qurğular və bütövlük.
6. Layihə 20 K TM.
7. Qeyri ənənəvi laylar.

Qazma üsullarla seysmik təsvirin çəkilişi texnologiyası “Azəri-Çıraq-dərinsulu Günəşli” yataqlarının işlənməsində ən mühüm vasitədir. Seysmik çəkilişlər dənizin altını və karbohidrogen ehtiyatlarını özündə saxlayan örtülü süxurları görmək imkanı yaradır. Bu texnologiya karbohidrogenlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi və onların xarakterizə olunmasına kömək edir və neftin, suyun, qazın layın daxilində 4 ölçülü (bu halda 4-cü ölçü zamandır) hərəkət etməsi ilə layın necə dəyişməsinin monitorinqinin aparılmasını təmin edir (2, s. 2).

Neft vermə əmsalının artırılması texnologiyası ilə əlaqədar BP hesab edir ki, global miqyasda məlum karbohidrogen ehtiyatları hasilatının inteqrasiyalaşdırılması üçün potensial yeni kəşflərlə bağlı maksimum səviyyəyə çatmışdır. Şirkətin Texnologiya Bölümünün rəhbəri Devid Eyton BP şirkətinin neft vermə əmsalı texnologiyasının hər hansı digər neft şirkətinin müvafiq texnologiyası ilə müqayisədə daha çox neft hasil etdiyini bildirmişdir (3, s. 6). Bu texnologiyaya görə bir yataqdan nə qədər neftin çıxarıla bilməsi bir-birinə vurulan dörd həddən – məsamə miqyaslı sıxışdırma (neftin su və ya qazla sıxışdırılması), vurucu quyudan vurulan məhlulun necə effektiv yayılması, vurucu və istismar quyuları arasındakı süxurlarda olan neftin nə qədər sıxışdırılmasından asılıdır.

BP-nin neft vermə əmsalını artırmaq texnologiyası

BP-nin Xəzərdə tətbiq etdiyi neft vermə əmsalını artırmaq texnologiyası iki növə bölünür: “Designer Water” və “Designer Gas”. “Designer Water” neft vermə əmsalı texnologiyaları “Azəri-Çıraq-dərinsulu Günəşli” (AÇG) yataqlarında tətbiq edilir və öyrənilir. “Bright Water” layda dərin nöqtələrə qədər yayılaraq termal qaydada aktivləşən kimyəvi maddə yüksək keçirici zonalarda axını azaldır və laya vurulan suyu layın keçirici sahələrinə yönəldir. Bu pilot proqram AÇG yataqlarında 11 vurucu quyu ilə başlanmışdır və onun qiymətləndirilməsi bu gün də davam edir. “Lo Sal” neft vermə əmsalı texnologiyası laya qatqısız adi su vurma ilə müqayisədə hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artırabilən yeni az duzlu su vurma texnologiyasıdır. Hal-hazırda AÇG – yataqlarında tətbiq edilir (4, s. 1).

BP-nin qum təzahürünə nəzarət və mübarizə üzrə texnologiyası qumlu laylardan karbohidrogen hasilatının maksimum səviyyəyə çatdırılmasını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, BP şirkətinin operator olduğu yataqların 60%-dən çoxu qumlu məhsuldar laylarda yerləşir. Belə laylarda zaman keçdikcə qum neft və qaz ilə birlikdə hasil olunması riskini yaradır ki, bu da ümumi hasilata və qurğuların etibarlı işləməsinə təsir göstərir. Həddindən artıq qum hasil olunan zaman quyuların bağlanması əksər hallarda yeganə variant olur. BP şirkəti qum problemini həll etmək üçün on illərdir ki, tez-tez yeniləşdirilən texnologiyalardan istifadə edir, onları daim inkişaf etdirir. Əvvəllər sadəcə olaraq mexaniki üsullardan istifadə olunduğu halda, son vaxtlar, xüsusilə Xəzər hövzəsindəki yataqlarda rəqəmsal və kimyəvi texnologiyalardan istifadə edilir. Mexaniki üsul 2000-ci ilin əvvəllərinə qədər real bir nailiyyət hesab olunurdu və hal-hazırda bəzi yataqlarda indi də effektiv üsul kimi tətbiq olunmaqdadır. Rəqəmsal üsulun proqram təminatı nefti

qum hasil etmədən optimal istismar parametrlərini müəyyənləşdirir. Bu üsuldən “Azəri-Çıraq-Günəşli” (AÇG) və “Şahdəniz” yataqlarında istifadə olunur. Kimyəvi üsulla BP şirkətinin dənizdə ilk boş qumlu layların bərkidilməsi sınağı AÇG-də 2011-ci ildə CO 8 quyusunda tamamlanmışdır. İlk sınaq zamanı qum süzgəci sıradan çıxdığından bu texnologiyanın təkmilləşdirilməsi işləri indi də davam etdirilir (4, s. 2).

BP şirkətinin “Well Advisor” texnologiyası

Azərbaycanda geniş istifadə olunan BP şirkətinin “Well Advisor” texnologiyası təhlükəsiz, etibarlı və səmərəli quyu tikintisinə nail olmaq üçün real zaman çərçivəsində məlumatların əldə edilməsi ilə qərarların qəbul olunmasını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu texnologiya quyulardan əldə olunan göstəriciləri, proqnoz vasitələrini, prosesləri və təcrübəni özündə ehtiva edir. Onun intuitiv idarəetmə konsolları qazma heyətləri və ofisdə çalışan mühəndislərə əməliyyatları real zamanda müşahidə etmək imkanı yaradır. Bu texnologiyanın əsas vəzifəsi quyunun qazılmasının səmərəliliyini (qoruyucu kəmərin endirilməsi, qazma qurğusu sahəsində məhsulun idarə olunması, qazma əməliyyatları, kəsilmə/sönmə, mexaniki qazma sürətinin optimallaşdırılması konsolları) və quyunun istismar müddətinin etibarlılığını (sementləmə və tamamlama variantlarının) artırmaqdır. Hazırda bu konsollardan AÇG və “Şahdəniz” yataqlarında geniş istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, BP şirkətinin “Well Advisor” texnologiyası Hyuston, Aberdin, Luanda monitorinq mərkəzləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (5, s. 3).

BP dünyanın ən mürəkkəb şəraitli hissələrində işlədiyinə görə platformaların, qurğu və boru kəmərlərinin 24 saat ərzində üzləşdiyi çətinliklərə dözə biləcəyinə əmin olmaq üçün şirkətin qurğular və bütövlük üzrə qrupu əsas diqqəti riskləri xarakterizə edən, azaldan, idarə edən kəşfiyyat və hasilat biznesi üçün texnoloji proseslərin tətbiq olunması üzərində cəmləşdirir. Bunlar dəniz rayzerlərində külək və dalğaların təsiri altında özünü büruzə verən çatları proqnozlaşdırmaq, vaxtında texniki xidmət proqramlarının işlənilməsi, hazırlanmasından ötrü fırlanan avadanlıqların vəziyyətinin monitorinqini aparmaq üçün boru kəmərinin bütövlüyünü (hermetikliyini), korroziyanın qarşısını almaq üçün yeni kimyəvi maddələri tətbiq edir. Yataqlarda istifadə olunan qurğular və bütövlük texnologiyaları ilə yüksək dərəcədə etibarlı kimyəvi maddə vurma sistemləri, Səngəçal boru kəmərinin sahilə yanaşan hissələrinin, “Şahdəniz” Alfa platforması və ixrac boru kəmərinin avtonom rejimdə işləyən sualtı aparatla yoxlanması, “Şahdəniz”də hidratların inkişafını azaltmaq üçün elektroizmə sistemləri tətbiq olunur (1, s. 2).

BP-nin Layihə 20 K-TM texnologiyasının

Azərbaycanda Layihə 20 K-TM texnologiyasının həyata keçirilməsi üçün 200-dən çox yeni texnologiya tələb olunmuşdur. Layihə 20 K-TM hazırda sənayenin çata bildiyi yerdən uzaqda olan yeni dərinisulu resursları təxminən 20.000 psi təzyiqlərdə kəşf etməyə, işləməyə və hasil etməyə imkan yaratmışdır. BP bu çətin şəraitlərə dözə biləcək texnologiyaların layihələndirilməsi üzərində daim işləyir və bu nailiyyətlərini durmadan təkmilləşdirir. Bu texnologiyalar dəniz dibindən millərlə aşağıda təhlükəsiz və səmərəli işləməyə şərait yaratmış, “Şahdəniz” yatağının dərinlikdə yerləşən Fasilə öncəsi layını və “Şəfəq-Asiman” yatağını işləmək üçün tətbiq edilmişdir (1, s. 4).

Məlumdur ki, BP şirkəti hal-hazırda Xəzər dənizində dünyanın ən böyük neft və qaz yataqları sırasında olan AÇG və “Şahdəniz” yataqlarını idarə edir. Bu yataqların istismara cəlb edilməsi sayəsində Azərbaycan dünyanın böyük qaz hasilatçılarından birinə çevrilmişdir. Bu BP-nin 100 illik tarixində kəşf edilmiş ən böyük qaz yatağıdır. “Şahdəniz-2” yatağından hasil ediləcək pl Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin Genişləndirilməsi Layihəsi və TANAP boru kəməri ilə Türkiyəyə çatdırılması işləri artıq yekunlaşmışdır. Bu kəmərlərin istifadəyə verilməsinə qədər BP şirkəti “Şahdəniz-2” yatağında

yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə yatağı hasilata hazır vəziyyətə gətirə bilmişdir. Yatağın spesifik çətinlikləri – yüksək təzyiqli qaz, yatağın nəhəng coğrafi əhatə dairəsi, sərt süxurlu qazma mühiti, 500 metr su dərinliyi, qaz bazarlarına olan məsafənin 3,5 min km-dən çox olması kimi problemlər BP şirkətini bu yataq üçün tələb olunan son texnologiyaların xüsusi proqram üzrə hazırlamasını zəruri etdi. Belə bir proqram isə daha çox xərclər və gərgin işləmək tələb edirdi (1, s. 3).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Şahdəniz” kollektorları dəniz səviyyəsindən aşağıda, təxminən 6 min metr dərinlikdə yerləşir. Bu dərinlikdə olan 1400 funt/kv. düyüm təzyiq işçiləri və avadanlıqları bu təzyiqdən necə qorumaq problemini daha da aktual etmişdir. BP Yüksək Təzyiqdən Mühafizə Sistemi yaratmaqla (HIPPS) bu kimi problemlərin həllinə nail oldu. Burada əsas texnologiya çəkisi 18 ton, hündürlüyü isə 4 metr olan HIPPS klapanıdır. Manifoldda təzyiqin artaraq öncədən təyin edilmiş səviyyəni keçdiyi hallarda HIPPS klapanı sadəcə 15 saniyə ərzində bağlanır ki, bu da boru kəmərlərini və digər sualtı avadanlıqları mühafizə edərək onlara dəyəcək ziyanın qarşısını alır. İlk dəfə Xəzər dənizində tətbiq edilən HIPPS sistemi BP-nin Şimal dənizində və Misirdəki yataqlarında da uğurla sınaqdan çıxarılmışdır (6, s. 6).

“Şahdəniz-2” layihəsi

“Şahdəniz-2”-dəki ikinci problem-yatağın nəhəng coğrafi miqyasa malik olması isə BP qarşısına belə bir sual çıxarmışdı ki, böyük əraziyə malik bu yatağın mümkün qədər az sayda quyu ilə necə istismar etmək olar. Debiti artırmaq üçün bu dəfə daha kiçik ölçülü digər bir texnologiyadan istifadə olundu. Bu texnologiyanın, yəni nasos-kompresor borusunun asqısının diametri sadəcə 7 düyüm təşkil edir. Qurğu quyunun yuxarı hissəsində yerləşir və boruları sualtı sistemə birləşdirir. Adi boru asqısı 5,5 düyüm enindədir. BP mühəndisləri müəyyən etdilər ki, 7 düyüm asqısı əhəmiyyətli dərəcədə səmərə verə bilər, çünki qaz quyudan sualtı sistemə doğru hərəkət etdikcə baş verən təzyiq itkisi azalır. Təzyiq itkilərinin azalması isə axın sərtləri artırır. Diametrdə 1,5 düyüm artım elə də çox görünməsə də mühəndis-texniki nöqteyi-nəzərindən eyni nominal təzyiqə malik, nisbətən daha iri avadanlığı layihələndirmək çox çətindir. Bu yanaşmanı BP-nin mühəndis komandasının böyük nailiyyəti hesab etmək olar (6, s. 6).

“Şahdəniz-2”də üçüncü çətinlik qazma mühiti ilə bağlıdır. Bu yatağın təzyiq rejiminin xarakteri onu göstərir ki, burada şaquli istiqamətdə qazma işləri aparmaq mümkün deyildir. Ona görə yatağın çevrəsindən uzun quyular qazılmalıdır. Bundan əlavə quyudakı müxtəlif zonaların təzyiqləri biri-birindən fərqlənir. Belə ki, zonalarda əvvəllər qaz hasil edilməsi nəticəsində burada təzyiq tükənib. Bəzi zonalarda isə ilkin təzyiq qalmaqdadır. Bütün bunlar onu göstərir ki, qazılacaq quyular çox məsrəflidir, yəni onların hər biri yüz milyonlarla dollar vəsait tələb edəcəkdir. BP-nin mühəndis-texniki mərkəzi yenə də vəziyyətdən çıxış yolunu yeni texnoloji üsulun, genişlənən sərt borular üsulunun yaradılması ilə tapdı. Məlum olduğu kimi, dərinə getdikcə boruların diametrinin kiçilməsi səbəbindən dəniz dibindən 6 min metr dərinlikdə qazma aparılan zaman quyu lüləsi daha çox dar olur. Buna görə də, yeni üsulla hazırlanan genişlənən borulardan istifadə olunmağa başladı. Boruların genişləndirilməsi üçün hidravlik təzyiqdən və ya mexaniki qüvvədən istifadə etməklə boruların daxilinə sərt konus yeridildi. Bu genişlənən sərt boruların xüsusi metallurji tərkibi onların öz möhkəmliyini qorumaqla quyu daxilində genişlənməsinə imkan yaratdı. Genişlənən borular artıq uğurla “Şahdəniz” yatağında tətbiq edilmişdir. Boru asqılarında olduğu kimi bu yolla da nisbətən daha yüksək səviyyədə bütövlüyə, hasilat tempinə və yüksək qaz hasilatına nail olundu (6, s. 6).

Neft və qaz quyulardan dəniz dibinə qaxdıqdan sonra da çətinliklər davam edir. “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində neft və qazı quyulardan yatağın şimal-qərb tərəfindəki

platformalara nəql etmək üçün dəniz dibində yüzlərlə kilometr uzunluğunda boru kəmərləri çəkilir. 500 metr dərinliklərdəki sular soyuq olduğundan burada maye də soyuyur və tez bir zamanda hidratlar adlandırılan buz parçaları və parafin toplaşır və xətlərin tıxanması baş verir. BP bu dəfə Norveçdə “Skarv” yatağında yenidən tətbiq etdiyi Açıq Dövrəli Birbaşa Elektrik Enerjisi ilə İstismə Sistemini Xəzər dənizinə gətirdi. Elektrik enerjisi və istismə sistemi axın xəttinin xaricində yüksək ötürücülüyə malik naqillərin birləşdirilməsini, sonra isə boru xəttinin özü ilə elektrik enerjisinin ötürülməsini nəzərdə tutur. Borudan cərəyan keçdikdə boru qızır və hidratların, parafin çöküntülərinin formalaşmasının qarşısını alır. Bu cərəyanın yaradılması üçün isə “Şahdəniz” platformalarında 25 mvt gücündə enerji hasilat qurğusu quraşdırılmışdır.

Beləliklə, BP 1-ci, “Şahdəniz-2” layihəsində HIPPS sistemindən istifadə etməklə təzyiqlə bağlı çətinliklərin öhdəsindən təhlükəsiz şəkildə gəldi. 2-ci, 7 düyüm boru asqıları tətbiq etməklə qazılmalı quyuların sayını azaltmışdır. 3-cü, qazma ilə bağlı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün genişlənən sərt borulardan istifadə olundu. 4-cü, Açıq Dövrəli Birbaşa Elektrik Enerjisi ilə İstismə Sistemindən istifadə etməklə Xəzər dənizinin dibindəki soyuq suların təsirindən buz parçaları və parafinin yaranması səbəbindən xətlərin tıxanması probleminin qarşısı alındı (6, s. 7).

Bütün bu çətinliklərin aradan qaldırılması qazın yalnız dəniz sahilinə nəql edilməsini təmin edirdi. Növbəti vəzifə isə bu qazı Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindəki dağlardan, çaylardan keçirməklə 3,5 min km məsafə boyunca Avropaya nəql etməkdən ibarətdir.

“Şahdəniz-2” layihəsi ilə əlaqədar genişləndirilən Səngəçal terminalı indi dünyada ən böyük terminallardan biridir. Layihəyə uyğun olaraq bu terminalda daha iki yeni texnoloji xətt və üç yeni kompressor quraşdırıldı. Terminalın genişləndirilməsi planının mühüm komponenti kimi energidən səmərəli istifadə ilə bağlı tədbirlərin görülməsi təmin edilmişdir ki, bunlardan biri də Ayrılan İstiliyin Utilizasiyası Qurğuları sistemidir. Sistemin mahiyyəti belədir ki, bu qurğular kompressorların qaz turbinlərinə birləşdirilir. Onlar qaz turbinlərindən çıxan işlənmiş qazları qəbul edir və onlardan terminal boyunca istilik təmin etmək üçün istifadə edilir (6, s. 7).

Nəticə

Beləliklə, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda, operatoru BP olan yataqlarda, neft və qazın nəqli sahəsində tətbiq edilən yeni texnologiyalar Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsində, “Əsrin müqaviləsi”nin və “Şahdəniz-2” layihəsinin icrasında BP şirkəti və tərəfdaşlarının iştirakı və rolunun nə qədər mühüm olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Bu texnologiyaların əhəmiyyəti yalnız AÇG və “Şahdəniz” layihələrinin həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmır, o həm də gələcəkdə Azərbaycanın yeni neft və qaz yataqlarının üzə çıxarılmasında da mühüm rol oynadı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu müasir texnologiyaların hazırlanmasında və tətbiqində dəniz platformalarında BP işçisi kimi işləyən yüzlərcə azərbaycanlı da çalışmış, həm də çox mühüm olan təcrübə və yeni biliklər əldə etmişlər. Bu isə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsinə ən yaxşı töhfə deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.bp.com/az_az/caspian/technology-1/technology/plan.html
2. https://www.bp.com/az_az/caspian/technology/-1/technology/advanced—seismic-imaging.html
3. BP-Azərbaycanda. Davamlı inkişaf haqqında hesabat-2012. Bakı: S.M.G.Ltd. 2012, 52 s.
4. https://www.bp.com/az_az/caspian/technology-1/technology/beeyond-sand-control

5. https://www.bp.com/az_az/caspian/technology-1/technology/bp-well-advisor.html
6. Xəzər Beynəlxalq neft-qaz sərgisi-2013.BP-nin “Şahdəniz”in işlənməsi üzrə vitse-prezidenti Əli Kukun çıxışı // “Azərbaycan” qəzeti, 11 iyun 2013, s. 6.

Резюме**Ильхам Ализаде****BP технологии в нефтяной промышленности Azerbaijan**

Привлечение BP и его партнеров в разработку нефтегазовых залежей в Азербайджанском секторе Каспия привело к созданию условий по внедрению новых технологий в нефтегазовую промышленность Азербайджана, основанных на самых последних достижениях науки и техники. Учитывая геологические особенности Каспия как закрытого моря, BP подготовил в Азербайджане ясный и обоснованный, специальный технологический план. В этот план были включены более 50 подготовленных и примененных новых технологий, связанных со слоями, скважинами и операциями. В статье отмечается, что деятельность BP была основана на технологии сконцентрированной на 7 важных областях, была изучена сущность реализованных на Каспии технологических проектов и их роль в развитии нефтяной промышленности Азербайджана.

Ключевые слова: нефтяная стратегия, операции и проекты, отношение BP к технологиям, план технологии, нефтегазопроводы

Summary**Ilham Alizade****BP technologies in the Azerbaijani oil industry**

BP and its partners involved in developing the largest oil and gas fields in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea conditions for the application of oil and gas industry technology in Azerbaijan were created, based on the latest achievements in science and technology. Since the Caspian Sea's seaway has its own unique geological characteristics, BP had to come up with a special technological plan. It includes the development and implementation of more than 50 new technologies related to geological layers, wells and operations. The article states BP's approach to technology based on 7 key areas, the essence of these technology projects in the Caspian Sea and their role in the development of the oil industry in Azerbaijan has been studied.

Keywords: oil strategy, operations and projects, BP's technology approach, technology plan, pipelines

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d.Qasimov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82

XALQ DANIŞIQ COĞRAFIYA TERMINLƏRİ VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Qara MƏŞƏDİYEV*

Açar sözlər: *oronim, toponim, şivə sözləri, ağız, türk dialektləri*

Giriş

Ümumtürk dillərində oronimik terminlərdən biri də **bum** arxaikləşmiş sözüdür və bu leksik vahid də türk dillərinin bəzi dialektlərində işlənəlməkdədir. Türkiyədə **Bum köy**, Türkmənstanda **Bum aul**, Dağlıq Altayda **Karabom**, **Ağbum**, **Uzunbom**, Azərbaycanın Qəbələ rayonunda **Bum oykonimi** və **Bum çay** hidronimi qeydə alınmışdır. “Qəbələ rayonu ərazisində **Bum yamacı**, **Bum çökəkliyi**, **Bum dərəsi**, **Bum təpəsi** adlı oronimik toponimlər də mövcuddur. Altay dillərində indi də **baom**, **bom** sözü işlənəlməkdədir. Bu sözlər “*dar dərədə əmələ gəlmiş sıldırım*”, “*dik qayalıq*”, “*burun formasında uca qaya*”, “*çay ilə dağ arasındakı yer*” və s. mənələrdədir.

Rus şərqşünası, türkoloq, akademik V.V.Radlov öz lüğətində yazır ki, türk dillərində **bum** – çaylı dərə deməkdir. İndi də Dağlıq Altayda **Kara-Bom**, **Ağ-Bom**, **Uzun-Bom** və başqa toponimlər vardır. Buryat dilində **bom** – “*ensiz vadi*”, “*dərə*” deməkdir. Həqiqətən də Bum kəndi Kumə dağının ətəyində çuxur yerdə, iki dağ arasında, Kovdan çayının Bum çayla qarışdığı və Bum çayının açıqlığa çıxdığı ərazidə yerləşir. Şübhəsiz ki, bu toponimdə **bom** sözünün yalnız bir mənası öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən Bərdə rayonundakı Buk kəndinin adı da diqqəti cəlb edir. Başqa türk dillərində **buk** çoxmənalı sözlərdən biri olmaqla “*ensiz vadi*”, “*dar yarıq*”, “*dağ keçidi*”, “*ağaclı təpə*” və s. mənələrdədir. Bu söz habelə “*çayın döngəsi*”, “*dağlar arasında düz vadi*”, “*çayın enli vadisi*” və digər mənələri də daşıyır” (5, 22).

Ümumtürk toponimlərinin tərkibində qədim leksik vahidlər

Ümumtürk toponimlərinin bəzilərinin tərkibində bu dillərə məxsus qədim leksik vahidlər mühafizə olunmaqdadır. Bunları qədim coğrafi terminlər də adlandırmaq olar və türk dillərinin bəzilərində arxaikləşmiş, bəzilərinin dialektlərində işlənən belə sözlərin ətraflı öyrənilməsinin, xüsusən lingvistik, istiqamətdə tədqiq edilməsinin çox böyük elmi və təcürbi əhəmiyyəti vardır. Türk dillərinin dialektlərində işlənən **qır**, **bız**, **küz**, **qışlaq**, **aul**, **köy** və s. kimi sözlərin integrativ münasibətlərinin tədqiqi türk xalqlarının təşəkkül tarixini, onların dillərinin tarixini, etnogizini, aborigenliyini müəyyənləşdirmək işində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, götürək “**qır**” sözünü və bu leksik vahid Azərbaycan dilinin həm dialekt və şivələrində, həm də çoxlu sayda toponimlərində mühafizə olunmaqdadır. Belə ki, **qır** sözü Qərbi Azərbaycan şivələrində 4 mənada işlənir: 1) – otlaq, dəmyə (Ağbaba, Basarkeçər); 2) – tam, bütöv (əsasən oda aid edilir) (Əştərək); 3) – quzuların ifraz etdiyi bərk, yapışqan kimi qatı maye (Qarakilsə); 4) – qəlyanın və ya müş-tüyün çubuğuna yığılan qara rəngli saqqıza bənzər çirk, qətran (İrəvan) (1, 244) Bu söz Basarkeçər, Şərur şivələrində “**dəmyə**”, İmişli, Ucar, Kürdəmir şivələrində “**əyri**”, Gəncə,

* filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Oğuz, Ucar şivələrində “*arabada təkəri saxlamaq üçün oxu keçirilən dəmir hissə*”, Balakən, Qax, Zaqatala şivələrində “*sümük*” mənasında işlənir (2, 329). *Qır* sözü Türkiyə türkcəsində *kır*, başqırd türkcəsində *kır*, özbək türkcəsində *kır*, tatar türkcəsində *kır*, türkmən türkcəsində *gır*, uyğur türkcəsində *kır* formalarında çıxış edir. Bunlardan əlavə bu söz Azərbaycan türkcəsində *səhra*, başqırd türkcəsində *asik yir*, qazax türkcəsində *dala*, qırğız türkcəsində *talə*, özbək türkcəsində *dələ*, tatar türkcəsində *açıq cir*, türkmən türkcəsində *səhra*, uyğur türkcəsində *dala* anlamlarında işlənir (3, 476-477). *Qır* sözü əksər türk dillərində rəng mənasını da bildirir. Belə ki, Türkiyə türkcəsində *kır* sözü *rəng* mənasında çıxış edir. Azərbaycan türkcəsində bu sözün *bəyaz*, *çal*, başqırd türkcəsində *asik horo*, *buz*, *akhil horo*, qazax türkcəsində *aksur*, *surğılt*, qırğız türkcəsində *boz*, *ak-sarı*, özbək türkcəsində *akıt*, *akarqan*, tatar türkcəsində *açıq sorı*, *akçıl sorı*, türkmən türkcəsində *gır*, *çal*, uyğur türkcəsində *külrən*, *boz*, *çal* anlamları mövcuddur (3, 376-377).

Qır sözü M.Kaşğarının lüğətində “*səhra*” mənasında və aşağıdakı şeirdə işlənmişdir: *Qoydu bulud yağmurunu, Gərib tutdu ağ torunu, Qıra tökdü öz qarını, İnlayərək apar sel. (Bulud səmaya öz ağ torunu gərdi, yağışını qırlara, qarını isə dağlara tökdü, dağlardan inlayərək, uğuldayaraq sel axır)* (4, 41).

Türk xalqları yaşayan ərazilərdə *qır* sözü ilə bağlı çoxlu sayda toponimlər qeydə alınmışdır. Hal-hazırda Türkiyədə *Kırlar*, Özbəkistanda *Kırdala*, Azərbaycanın Ağsu rayonunun ərazisində *Qırlar* toponimləri mövcuddur. Ümumiyyətlə, türk dillərinin ağızlarında və ədəbi dillərində *qır//kır* sözü ilə yaranmış toponimlərin əksəriyyəti “...*təpəlik yer*”, “*hamar çöl*”, “*səhra*”, “*dağ yamacı*” mənalarında işlənir (5, 23).

Sırt termini də çox geniş areala mənsub olmaq etibarilə, həm də türk dillərinin dialektlərində yaxın mənalarda işlənərək toponim yaradıcılığında mühüm yer tutur. H.Məmmədov doğru olaraq yazır ki, *sırt* xalq coğrafiya termininin çoxlu mənə çalarları vardır və bir çox türk dillərinin dialektlərində *sırt* termininə “*yamac üstü*”, “*təpəliyin üstü*”, “*dağın arası və ya bel*”, “*kiçik yüksəklik*”, “*dağ, qaya, təpə, yastı yüksəliş*”, “*su ayrıcı tirə*” və başqa mənalarda rast gəlinir” (5, 41).

E.M.Murzayev səhv olaraq göstərir ki, *sırt* termininə Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinmir (6, 23). Əslində isə araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının şimal hissəsində, Böyük Qafqazın cənub ətəklərində (Şəki-Zaqatala zonasında) *sırt* termini ilə əlaqədar çoxlu toponimlərə rast gəlinir. Qeyd etməliyik ki, bu söz həmin ərazini əhatə edən dialekt və şivələrdə “*sırt*” formasında işlədilir: “*Qarasırt, Gödəksırt, Sirt-yurd dağı, Sirt dağı (Şəki rayonu), Uzun sırt dağ, Uzunsırt dərəsi (Qax rayonu)*” və s. Qeydə alınmış bu oronimlərdən *Qarasırt* – süxurlarının qara rəngdə olmasına; *Gödəksırt* formasına (qısa, gödək olmasına) görə belə adlandırılmışdır” (5, 41).

Müxtəlif mənə çalarlıqlarında olan bu söz əksər türk türkcələrində işlənməkdədir. Türkiyə türkcəsində *sırt* sözü həm canlı, həm də cansız varlıqlar üçün işlədilir və heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmır. Azərbaycan dilinin Şəki və Quba dialektlərində *sırt* şəklində işlənən bu söz 2 anlam bildirir: 1) zirvə (Şəki); 2. Təpə (Quba); - *Dağın sırtında bir dənə qoyun otdıyır (Şəki); - Dağın sırtına bir quzu qalxıb (Quba)* (7, 362).

Sırt sözü cansız varlıqlar üçün Türkiyə, başqırd, Azərbaycan, qırğız, özbək, tatar, uyğur türkcələrində *sırt*, *hırt*, *sırit* formalarında işlənir. Bunlardan əlavə, başqırd türkcəsində bu sözü *kırlas*, qırğız türkcəsində *kır*, *kırka*, *os*, türkmən türkcəsində *arka*, *üst* anlamları da vardır (3, 776-776).

Canlı varlıqlar üçün *sırt* sözü Türkiyə türkcəsində *sırt*, Azərbaycan türkcəsində *sırt*, başqırd türkcəsində *hırt*, qazax türkcəsində *arka*, *art*, qırğız türkcəsində *bel*, *arka*, özbək türkcəsində *ərka*, tatar türkcəsində *arka*, türkmən türkcəsində *arka*, uyğur türkcəsində *arka* anlamlarında işlənir (3, 376-377).

Qədim dövrlərdə türk xalqlarının toponim yaradıcılığında bənzətmə üsulları

Bazı/bizu sözü ümumtürk toponimiyasında müsbət relyef formalarını bildiren terminlərdən biri olub, Azərbaycan dilinin Göyçay, Salyan, Biləsuvar şivələrində *“səhranın, çölün dik yeri, təpə”* mənasında işlənir: - *Mallar bazıda otdıyıllar* (7, 52). Bu söz eyni formada Ordubad və Gəncə dialektlərində *“iki ləkin arasındakı torpaq yığılı”*, Ordubad, Şamaxı, Quba dialektlərində isə *“xışın, cütün ulamadan kötüyə qədər olan hissəsi”* mənasında işlənir (7, 52).

Qədim dövrlərdə türk xalqlarının toponim yaradıcılığında bənzətmə (oxşatma) üsullarından istifadə edilmişdir ki, **bazı** sözü də həmin leksik vahidlərdən biridir. Bu söz daha çox türkdilli xalqların oronimlərinin yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. “Bazı” düzənliyi ümumi fondundan hündürlükcə seçilən *“təpəcik”, “tərə” dəniz terrasının düzənlikdə qalığı*” mənalarında işlənir. Bu terminlə bağlı oronimlərə əsasən Kür və Araz, Muğan və Salyan düzənliklərini əhatə edən inzibati rayonların ərazilərində rast gəlinir: Kürdəmir, Şamaxı, Tovuz və Ordubad inzibati rayonlarında yeni əhali düzən sahəyə əl çatmayan hündür yerə **bazı** deyir. deyir. **Qara bazı** oronimi (Salyan) öz adını ərazisinin geniş olmasına görə almışdır. İmişli rayonunun Məzrə kəndinin ərazisində qeydə alınan **Yoğun bazı** oroniminə zahiri görünüşünə (relyef formasına – həcmcə, en etibarilə böyük, geniş “yoğun” olmasına) görə ad verilmişdir.

Karrar bazısı və **Muğanlı bazısı** (Kürdəmir rayonu) yaxınlığındakı eyniadlı kəndlərin (Karrar və Muğanlı) adlarını əks etdirir” (5, 35-36). Bütün bunlar göstərir ki, B.Budaqov və Q.Qeybullayevin “...Azərbaycan dilində və onun dialektlərində relyef formasını bildiren **baz** sözü yoxdur” – fikri özünü doğrultmur (8, 65).

Türk dillərində **baz** sözü buryat və monqol dillərində **bayz, bays və bayts “dik qaya”, “sıldırım dağ”, “ətəyində dar dərədə çay axan sıldırım qayalıq”** (9, 13) sözləri ilə mənşəcə eynidir. Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, qədim türk dillərindən Şərqi slavyanların dillərinə keçmiş bu söz **beviz** formasında Ukrayna dilinin dialektlərində *“dağın sirdirmisi hissəsi”, “uçurum”, “yarğanın yamaclı dağın dərin, qaranlıq dərəsi”* mənalarında qalmaqdadır (6, 77). Şamaxı rayonunun ərazisində **Dostubazı** və **Osmanbazı** oronimləri mövcuddur və bu da onu göstərir ki, **bazı** sözü dilimizdə qədimdən işlənmiş, sonra arxaikləşərək danışqdan çıxmış, lakin bəzi toponimlərdə öz izlərinin mühafizə edib saxlamışdır. Hazırda türk xalqlar yaşayan ərazilərdə **bazı** sözü əsasən formalaşmış çoxlu sayda toponimlər mövcuddur ki, bunların da əksəriyyəti həmin dillərin dialektlərində işlənməkdədir. S.Ataniyazov Türkmənistan ərazisində **Bakibaz** və **Gögəvaz** toponimlərini qeydə almışdır ki, bu dağ adlarının tərkibində işlənən **baz / vaz** sözləri *“dağ belisi”* anlamını bildirir (10, 55). Ümumiyyətlə, qədim türk dillərinin əksəriyyətində *“yarğanlı yer”* mənasında **bazğan** sözündən də istifadə edilmişdir ki, bu da **baz** sözündən və – **ğan** şəkilçisindən ibarətdir. Bütün türk xalqlarında **baz** sözünün iştirak etdiyi dağların zirvələri həqiqətdə də yarğanlıq və çökəklikdir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev də belə hesab edirlər ki, Naxçıvandakı Bəzz qalası əvvəlcə dağın adı olmuş (XIII əsr müəllifi Yaqut Həməvinin “Bəzz bir dağdır” ifadəsi bu fikri təsdiqləyir), sonra dağın adı orada tikilmiş şəhərin və qalanın adına çevrilmişdir (8, 64) və göründüyü kimi, bu müəlliflər **Bəzz** oronimini qədim türk dillərində və onların dialektlərində işlək olan **baz** sözü ilə bağlayırlar. Müşahidələrimiz göstərir ki, ümumtürk dillərində və onların dialektlərində **baz** sözünün **bas, bəz, biz, buz** və **vas, vayz, veyz** fonetik formalarından toponim yaradıcılığında daha çox istifadə edilmişdir. **Baz** sözünün Altay dillərində və bu dillərin dialektlərində potensial şəkildə işləndiyini nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar onun mənşəyini və formalaşmasını bu dil ailəsinə mənsub edirlər (3, 13). Qeyd etməliyə ki, Gürcüstanda **Darvaz**, Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında **Dirbazı**, Buryatıyada **Xara-Bays, Jan-Bays** toponimlərinin tərkibində də **baz** sözü mühafizə olunmaqdadır (8, 66).

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, türk dillərinin dialektlərinin müəyyən bir hissəsini arxaikləşmiş leksik vahidlər təşkil edir və bunların tutuşdurma, qarşılaşdırma və müqayisə etmək yolları ilə araşdırılması türkoloji aləmdə indiyə qədər qaranlıq qalmış müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirir. Əlbəttə, bu problemin həllini bir məqalə həcmində sığışdırmaq mümkün deyildir və gələcəkdə bu aktual məsələnin geniş bir aspektdə tədqiqini nəzər və diqqətimizdə saxlayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 386 s.
3. Karsıləştürməli Türk Lehçeleri Sözlüğü, I Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1991, XIV+1183 s.
4. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk, III cild, Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
5. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: Azərənəşr, 1993, 184 s.
6. Мурзаев Е.М. Словарь местных географических терминов, Москва: Географгиз, 1959, 304 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1964, 480 s.
8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
9. Кузьмина Г.Г. Словарь географических названий. М., 1969, 74 с.
10. Атаниязов С. Словарь туркменского этнонима. Ашгабад: Ылым, 1988, 180 s.

Summary

Gara Meshediyev

General used geography terms and their integration into dialects of turkic languages

Turkish dialects have a rich vocabulary and there are a large number of archaic lexical units in dialects and accents of Turkish language are used now. "Qır, sırt, bizi, yzi, bum" are such kind of words. It is a pity that the integration of these words in the dialects of Turkic languages has not been thoroughly investigated and has not been a perfect research object. For the first time in the article these words are analyzed on the basis of the dialects of the Turkic languages and interesting generalizations are being made.

Key words: *acronyms, toponyms, accent words, dialect, Turkic dialects*

Резюме

Кара Машади́ев

Общие термины географии и их интеграция в диалекты тюркских языков

Турецкие диалекты имеют богатый лексикон, и в диалектах имеется большое количество архаических лексических единиц, а акценты турецкого языка используются сейчас. «Qır, sırt, bizi, yzi, bum» - такие слова. Жаль, что интеграция этих слов в диалектах тюркских языков не была тщательно исследована и не была идеальным объектом исследования. Впервые в статье эти слова анализируются на основе диалектов тюркских языков и сделаны интересные обобщения.

Ключевые слова: *акронимы, топонимы, акценты, диалект, тюркские диалекты*

Məsul katib fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1;81

ŞUMER-TÜRK HAL SİSTEMİNİN STRUKTUR-TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Yeganə QƏHRƏMANOVA*

Açar sözlər: türk dilləri, şumer dili, hal kateqoriyası, adlıq hal, paralel

Giriş

Türk dillərində öz sistemlilik və yetkinliyi ilə seçilən, sintaktik əlaqələnmə, məna konkretləşməsi və şəkilçilərin funksional sabitləşməsi nəticəsində formalaşan hal kateqoriyası ilə bağlı B.A.Serebrennikov, A.N.Kononov, N.Hacıyeva, A.M.Şerbak, Q.F.Blaqova, A.P.Potsuluyevski, M.Həməzəyev, İ.Gəldiyev, F.Zeynalovun, Q.Kazımov, Y.Seyidov, eləcə də bir çox digər türkoloqların çoxsaylı araşdırmalarında türk dillərində hallanmanın funksional-semantik mahiyyəti, hal şəkilçilərinin mənşəyi, sadə və ikiqat hallanma və s. problemli məsələlərin aydınlaşdırılmasına dair ciddi elmi mülahizələr irəli sürülsə də, hələ də türk hal sisteminə aid bir sıra problemlər həll olunmamış qalmaqdadır. Belə problemli məsələlərdən biri də şumer-türk hal sistemi arasındakı uyğunluq və bu uyğunluğun etnik-tipoloji səbəbləridir. Bir sıra tədqiqatlarda bu məsələ haqqında söhbət açılsa da, indiyədək şumer və türk dilinin tarixi köklərinə və bu dillərin morfoloji kateqoriyaları arasında özünü göstərən çoxsaylı uyğunluqlara aid fikir birliyi əldə olunmamışdır.

Q.Kazımov haqlı olaraq göstərir ki, şumer dilinin morfoloji quruluşu türk dilləri ilə eynidir. (5, s. 100) İ.M.Dyakonov və O.Süleymanov da bu fikirdədir ki, şumer dilində də kəmiyyət kateqoriyası eyni üsullarla ifadə olunur, feildən ad düzəldən -q, -k şəkilçisi məhsuldardır, türk dillərindəki -an feili sifət şəkilçisi şumer dilində -en şəklində işlənir. Belə oxşarlıqların sayını artırmaq da olar. Lakin mövzumuzla əlaqədar olaraq bu paralellər sırasında diqqəti daha çox ismə məxsus hal kateqoriyası üzərinə yönəltmək istəyirik.

I. Şumer dilində hal kateqoriyası. Şumer dilində hal kateqoriyasının struktur-tipoloji xüsusiyyətləri haqqında fikirlərin xülasəsi

İ.M.Dyakonov şumer dilində ən qədim mürəkkəbləşmənin “təyin-təyinlənen” sırasına malik olduğunu, yəni təyinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmədiyini yazır. Məsələn, damu-sag – “ребенок голова” – ilk uşaq, yg-ken – “рремя-круг” – xalq yığıncağı. (3, s. 54)

Tədqiqatçılar şumer dilində hal münasibətlərinin hal şəkilçiləri ilə qoşmalar arasında orta mövqe tutan xüsusi formantlarla ifadə olunduğunu söyləyir. (3, s. 55; 5, s. 101) Təxminən 40-cı illərə qədər Azərbaycan dilçiliyində, hazırda bir çox türk dillərində mövcud olan bu vəziyyət şumer-türk hallanmasındakı daha bir oxşarlığı üzə çıxarmış olur. İ.M.Dyakonov da komutativi ilə şə allativinin daha qədimlərdə müstəqil isimlər olduğunu göstərərək yazır ki, “bunlar digər isimlərlə “təyin-təyinlənen quruluşunda əlaqələnməmiş, müstəqil məna bildirmişdir. Məsələn, lugal-da sözləri vaxtilə “rəhbər tərəf” mənasında işlənmiş, “rəhbərlə, rəhbərin yanında” mənasını almışdır. (3, s. 55) “da” komutativinin həm birgəlik hal şəkilçisi, həm də müstəqil mənalı söz kimi (tərəf) fəaliyyət göstərdiyini deyən Q.Kazımov müasir dilimizdəki tərəf sözünün tərkibindəki tə hissəciyini qədim da komutativi ilə əlaqələndirir. (5, s. 101)

Bir sıra tədqiqatlarda şumer dilinin ümumi qrammatik quruluşu ilə yanaşı, hal sistemi haqqında da yanlış və birtərəfli fikirlər özünə yer almaqdadır. Belə tədqiqatlarda

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

bəzən şumer dilindəki hal şəkilçiləri düzgün olmayaraq prefikslər kimi təqdim olunur və şumer dilində prefikslərin olması onu türk dillərindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri hesab edilir. Bu baxımdan İ.M.Dyakonovun şumer dili feilləri haqqında danışarkən irəli sürdüyü fikirlər təbii olaraq, Q.Kazımovun qəzəbinə tuş gəlmişdir. İ.M.Dyakonov yazır: “Feil təkcə hərəkət subyektinin və hal-vəziyyət subyektinin (müstəqim obyektin) şəxslərinə görə təsriflənir, həm də cümlə daxilində adlarla və məkani hallarla ifadə olunmuş bütün vasitəsiz (qeyri-müstəqim) obyekt və zərflərlərin şəxsinə görə təsriflənir”. (3, s. 86) Q.Kazımov müəllifin bu münasibətini “çox “maraqlı” uydurma hesab edərək yazır: “Belə çıxır ki, hal şəkilçiləri həm adlarla işlənir, həm də guya feillərdə hal göstəricilərinə rast gəlirik. Həm də bu göstəricilər feillərdən əvvəl “prefiks” şəklində işlənir. (Müasir dilimizdə olduğu kimi, feillər yiyəlik hal ilə əlaqələnmə bilmir.) Buna görə də İ.M.Dyakonov “prefiksləri” hallar üzrə qruplaşdırmış və cədvəl vermişdir. Cədvəldə “prefikslər” lokativ, yönük, komitativ, ablativ, elativ, allativ, lokativ-terminativ hallar üzrə qruplaşdırılmışdır”. (5, s. 118) Daha sonra Q.Kazımov şumercədə eyni şəkilçilərin həm adlarla, həm də guya feillərlə işlənmə bilməsi fikrinin həqiqətə uyğun olmadığını sübut etməyə çalışaraq yazır: “Bunu təqribən şəxs əvəzlilikləri ilə onlardan yaranan şəxs şəkilçilərinin keçdiyi yolla bənzətmək olardı. Lakin məsələyə dərinlən diqqət yetirdikdə başqa mənzərə alınır. “Prefiks kimi verilən hal şəkilçilərindən əvvələ baxsaq. Həmin şəkilçilərdən (“prefiks” adlandırılan hal şəkilçilərindən) əvvəl şəxsləri təmsil edən aşağıdakı elementlər vardır:

1-ci ş. təkdə	ma	cəmdə	me-de
2-ci ş. təkdə	(z)e	cəmdə	me(ze)
3-cü ş. təkdə	n,b	cəmdə	e-ne-ne, a-ne-ne

Çox güc göstərmədən, adi nəzərlərlə baxdıqda aydın olur ki, bunlar şəxs əvəzlilikləridir, lakin bəzən bütöv yazılmamış, əsas elementləri verilmişdir.” (5, s. 121)

Qeyd edilən hal şəkilçilərinin subyekt ilə feil arasındakı əvəzliliklərə artırıldığını deyən müəllif müasir dilimizdə də subyekt bildirən sözdən sonra müxtəlif hal şəkilçili sözlərin işləndiyini və həmin sözlərin cümlədə tamamlıq və ya zərflik vəzifəsində çıxış etdiyini bildirir. “Deməli, qeyd olunanlar feil prefiksləri deyil, obyekt və məkan mənalı sözlərdir”. (5, s. 121)

Şumer dilində ismin halları

F.Ağasioğlu şumer-türk paralellərini izah edərkən hal şəkilçiləri arasında oxşarlığı aşağıdakı kimi təqdim edir:

“Hallar	Şumer	Türk
adlıq	Ø	Ø
yönük	-e	-a,-ə
çıxışlıq	-ta	-dan, (-da-n)
birgəlik	-da, -be-da	-la, (bı-la)
müqayisə	-gim,-gi	-gibi, kimi”. (1. s. 177)

Göründüyü kimi, təqdim olunan hallardan adlıq, yönük, çıxışlıq hal dilimizdə hazırda da mövcud olub şumer dilindən yalnız fonetik fərqlərlə seçilir. Birgəlik hal vaxtilə Azərbaycan dili qrammatikalarında da göstərilmiş, sonradan dərslərimizdən çıxarılsa da, hazırda türk dillərinin bir çoxunun halları sırasında qalmaqdadır. Müqayisə halına da müasir türk dillərində rast gəlinir. Hər iki halın əsas ifadə vasitələri (ilə, -la, -lə; kimi) dilimizdə işlək qoşmalar sırasında.

Dilçilik ədəbiyyatında şumer dilində on halın mövcud olduğunu göstilir:

1. Absolyut hal: şəkilçisiz;
2. Erqativ hal: -e;

3. Yiyəlik hal: -a(k);
4. Yönlük hal: -ra;
5. İstiqamət halı (allativ) -(e) şe/eş;
6. Yer-istiqamət halı: -e;
7. Yerlik (lokativ) hal: -a;
8. Çıxışlıq hal (ablativ) -ta;
9. Vasitə-birgəlik halı (komitativ) -da (de, ta);
10. Müqayisə halı (ekvativ) -gi (gim, gimi).

Təqdim olunan halların sıralanmasına və morfoloji göstəricilərinə diqqət yetirdikdə bəzi əlavə halları çıxarmaqla dilimizin hal sistemindəki oxşarlıq açıq-aşkar görünür. Dilimizdəki adlıq hal absolyut hal adı altında şəkilçisiz başlanğıc forma kimi ortaya çıxır. Bu xüsusiyyət ən qədim dövrlərdən türk dillərində özünü göstərmiş, adlıq hal, müəyyən hallar istisna olunmaqla, əsasən, şəkilçisiz ortaya çıxmışdır. Məs.: Nin-gir-su e-zu maradu. “Ninqirsu, sənin evini mən tikdim”.

II. Şumer-türk hal sisteminin müqayisəsi. Şumer dilində absolyut, erqativ, yiyəlik, yönlük və istiqamət halları

Şumer dilində də xitablar adlıq – absolyut hala uyğun olaraq şəkilçisiz işlənmişdir. Bu dildə sadalama məzmunlu sözlər də absolyut halda, yəni şəkilçisiz ortaya çıxmışdır.

Digər hallarla müqayisədə şumer dilində nadir hallarda işlənən, yalnız üçüncü şəxsə aid olan -e şəkilçili (gala-e balağ nutum “müğənni baraban gətirmədi) erqativ halın növ kateqoriyası formalaşdıqca tədricən aradan çıxdığı, vasitəsiz obyektin hərəkətlə birbaşa əlaqəsinin meydana gəldiyi göstərilir. (5, s. 102)

Şumer dilinin, eləcə də türk dillərinin halları sırasında ən çox maraq və mübahisə doğuran hallardan biri, bəlkə də, birincisi yiyəlik haldır. Türk dillərində olduğu kimi, şumer dilində də yiyəlik hal sahiblik, yiyəlik məzmunu ifadə edir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, şumer dilində yiyəlik halın ifadə forması -a(k) şəkilçisidir: e-lu-ak- “adamin evi”.

İ.T.Kanevaya görə, “Bu dildə (şumer dilində - Y.Q.) dilində saitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisinin saiti əvvəlki sait tərəfindən udulur, k samiti isə yalnız saitdən əvvəl işlənir”. (4, c. 43) Dilçilik ədəbiyyatında ulu türk dilində yiyəlik halın olmaması haqqında fikirlər olsa da, son illərin tədqiqatları bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığını sübut edir. Q.Kazımovun gəldiyi düzgün məntiqi nəticə bundan ibarətdir ki, “Görünür, tarixin hansı mərhələsində, şumerdəki -a(k) şəkilçisi yoxa çıxmış və sonralar tədricən -ın, -in, un, -ün şəkilçisi formalaşmışdır. Və ya bəlkə də, -ak şəkilçisinin samiti -nk şəklində burunda tələffüz edilmiş və tədricən -n (-ın) şəkilçisinə çevrilmişdir. Bizim dilimizdə olduğu kimi, şumer dilində də yiyəlik hal atributiv xarakter daşımış, sahiblik bildirmişdir”. (5, s. 102-103) Müəllif dilçilik ədəbiyyatında şumer dilində yiyəlik halın şəkilçisi kimi göstərilən -a(k) şəkilçisinin həm də mənsubiyyət şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirdiyini güman edir. Dilçilik ədəbiyyatında şumer dilindəki -ak yiyəlik hal şəkilçisinin təsirlik hala da xidmət etdiyi göstərilir. Bu fakta türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, eləcə də müasir şivələrimizdə rast gəlinir. Məsələn ilə bağlı irəlidə daha geniş bəhs edəcəyimizdən burada qısa məlumatla kifayətlənirik.

Şumer dilində yönlük halın morfoloji göstəricisi -ra şəkilçisidir: luqal-ani-ra “öz ağası-(n)a”.

Şumer dilində yönlük halın ifadə vasitəsi olan -ra şəkilçisinin türk dillərində də tarixən işlək olduğu, dilimizin tarixi dövrlərində bu şəkilçinin bir sıra müstəqil mənalı sözlərin (yuxarı, irəli, dışarı, hancarı və s.) yaranmasında da fəal iştirak etdiyi məlumdur. Qoşulduğu sözlərə yönəlmə, istiqamət məzmununu verən -ra şəkilçisi müasir türk dillərində şumer dilində olduğu kimi hazırda da yönlük halın əsas ifadə formalarından biri kimi çıxış edir. Özbək, qazax, türkmən kimi dillərdə yönlük halın başqa fonetik variantları ilə yanaşı, -ra, -rə formasına da rast gəldiyini vurğulayan İ.Cabbarzadə bu ünsürün yer,

məkan və sahə mənasını bildirdiyini, ona görə də bilavasitə yönlük halın qədim şəkilçisi kimi qəbul edildiyini göstərərək yazır ki, “Uzun müddət –ra, –rə şəkilçisi bir sıra türk dillərində yönəlmə, məkan istiqamətini bildirməyə xidmət edən şəkilçi kimi işlədilmişdir. (2, s. 33) Ə.Tanrıverdi –ra morfemindən bəhs edərkən yazır ki, “Şumer dilində ismin yönlük halının göstəricisi olan –ra morfemi Azərbaycan dilində şəxsin, əşyanın yönəldiyi obyektə bildirən ora, bura sözlərindəki “ra” hissəsi ilə bir xətdə birləşir”. (7, s. 18) Yönlük haldan danışarkən bu barədə də ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Həm tarixən, həm də müasir türk dillərinin bir qisminə rast gəlinən istiqamət halı (e-aş ba-te – O, evə yaxınlaşdı) şumer dilində tə qədimdən mövcud olmuş, -(e)şe/eş şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Son saitinin düşməsi nəticəsində daha çox -aş, -eş, -iş, -uş formasında özünü göstərən bu hal tarixən yönlük halın məzmununa uyğun mənalar ifadə etmişdir. Yönəlmə-istiqamət məzmunu ilə yanaşı, zaman, səbəb-məqsəd çalarları da ifadə edən istiqamət halı, güman ki, ş samitinin düşməsi nəticəsində -e şəklində düşmüş, tədricən bu formada sabitləşmişdir. Bizcə, Q.Kazımov bu şəkilçi ilə bağlı fikrində tamamilə haqlıdır ki, “Şübhəsiz, tarixən bu şəkilçinin ş samiti düşmüş və şəkilçi yer-istiqamət halının –e şəkilçisi ilə birləşmişdir”. (5, s. 104)

Şumer dilində ifadə forması –e şəkilçisi olan yer-istiqamət halı (Ki-e um-ma-te “yer-ə yaxınlaşdı. (5, s. 104) Müxtəlif məzmunlar ifadə edərək, hərəkətin yönünü, zamanını, alət və vasitələrini və s. bildirmiş, şumer dilində fəal işlənmişdir. İ.M.Dyakonov bu şəkilçinin mənşəyini erqativ halla bağlasa da, Q.Kazımov tədqiqatçının bu fikri ilə razılaşmır, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, daha doğru mövqedən yanaşaraq yer – istiqamət halının –e şəkilçisini şumerdəki istiqamət halının –eş şəkilçisi ilə eyni kökdən yarandığı fikrini irəli sürür. Müəllifin “Yarımqapalı e saitinin açıq ə saitinə çevrildiyinə və bu şəkilçinin (şumerdə yönlük halı bildirən –e şəkilçisinin) müasir dilimizdə yönlük halı bildirən variantlaşmış -a,-ə şəkilçisi olduğuna şübhə yoxdur” (5, s. 104) fikri də tamamilə əsaslı və inandırıcıdır.

Şumer dilində yerlik, çıxışlıq, vasitə-birgəlik və müqayisə halları

Yerlik hal şəkilçisinin şumer dilindəki morfoloji göstəricisi –a şəkilçisidir. Əşyanın tutduğu yer və ya sahəni, iş, hal, hərəkətin icra olunduğu yeri və zamanı, eləcə də bir sıra digər məna, məzmun çalarlarını ifadə edən bu halın rolu və vəzifəsi danılmazdır. Göründüyü kimi, şumer dilində yerlik halın ifadə vasitəsi olan -a şəkilçisi bir sıra müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yönlük halın əsas ifadə formasıdır. Həm qədim tarixi mənbələrimizdə, həm də müasir dialekt və şivələrimizdə yönlük halın yerlik halı, yerlik halınsa yönlük halı əvəz etməsi göstərir ki, bu iki halın morfoloji əlaməti tarixən eyni kökdən yaranmış, həmin hallar arasında məna və funksiyaca diferensiallaşma prosesi tam başa çatanaqədər bir-birinin yerində işlənmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar tarixi dilimizdə hal əvəzlənmələri bəhsində geniş məlumat verəcəyimizdən burada daha ətraflı danışmağa ehtiyac duymuruq.

Şumer dilində də türk dillərində olduğu kimi, çıxışlıq hal hərəkətin çıxış nöqtəsini, yer-məkan hədudunu, zaman, səbəb alət-vasitə kimi müxtəlif məzmunlar ifadə edir. Məsələn: Laqaş-ta – Laqaşdan; Elam-ta – Elamdan; lu-ta – adamdan və s.

Türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə –da, -də, -ta, -te, -ra, -re və s. şəkilçi variantlarının həm yönlük, həm də çıxışlıq halların vəzifəsində işləndiyinə aid çoxsaylı nümunələr vardır. Çıxışlıq halın başqa hal görümlərinə nisbətən sonralar meydana çıxdığını güman edən Ə.Şükürlü göstərir ki, “Təsədüfi deyil ki, qədim türk yazılı abidələrində çıxışlıq halın qrammatik vəzifəsini əsasən yerlik hal yerinə yetirir. Ona görə də türkoloqlar belə bir ümumi fikrə gəlmişlər ki, qədim türk yazılı abidələrində və indiki türk dillərində işlədilən –dan, -dən, -dın, -din şəkilçisi –da, -də yerlik hal şəkilçisi əsasında yaranmışdır”. (6, s. 89) Ə.Şükürlünün –dan, -dən şəkilçisinin –da, -də şəkilçisindən yaranması haqqında fikrini doğru hesab edən

Q.Kazımovun məsələyə münasibəti də maraq doğurur. Müəllif yazır ki, “Şumer dili materialları göstərir ki, -da, -də ilk növbədə çıxışlıq hala xidmət etmiş, sonralar yerlik halın funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Deməli, “Dədə Qorqud” daha qədimdir. Bir halda ki, “Dədə Qorqud”da -da, -də çıxışlıq halın funksiyasını da yerinə yetirir, deməli şumərə daha yaxındır”. (6, s. 120)

Vasitə-birgəlik halı adı altında şumer dilində - da (de, ta) şəkilçiləri vasitəsi ilə çıxış edən hala da türk dillərinin bir çoxunda bu gün də rast gəlinməkdədir. Bizcə, bugünkü türk dillərində və dilimizdə özünü göstərən bacımla, qələmlə, bellə, bıçaqla kimi sözlərdə işlənən -la, -lə ilə qoşmasının qısaldılmış formasının d>l keçidi nəticəsində meydana çıxdığını söyləyənlər öz fikirlərində haqlıdirlər. Birgəlik anlayışı dilimizin şivələrində -nan, -nən şəkilçisi ilə ifadə olunmaqdadır: pıxaxnan, anannan və s. (Qərb qrup d)

Şumer dilindəki hallar sırasında sonuncusu müqayisə halıdır ki, bu halın ifadə vasitəsi olan gi (gim, gimi) dilimizdəki “kimi” qoşmasına uyğun gəlir. Məsələn: Lu-gim – adam kimi, e-gim – ev kimi və s.

Müasir türk dilində müqayisə bənzətmə bildirən “kimi” qoşmasının gibi variantında işlənməsi də həmin qoşmanın şumer dilindəki müqayisə halının göstəricisi ilə eyni olduğuna işarədir. Q.Kazımov şumer dilində gim (kimi) qoşmasının geniş yayıldığını, İ.M.Dyakonov isə həmin qoşmanın -gin, -gi, -gim, -gimi şəkillərində oxunduğunu, GİM işarəsi ilə yazıldığını bildirir. Müəllifə görə, “Ola bilər ki, qədim şumer çıxış forması (gi-vin) (gimi) i(-gi) olmuşdur”. (3, s. 57)

Göründüyü kimi, şumer dili ilə türk dillərinin hal sistemi arasında çox ciddi uyğunluq vardır. Bu uyğunluğu İ.M.Dyakonov, B.Serebrennikov, N.Hacıyeva, Q.Kazımov və başqaları da göstərmişdir. Həm də şumer-türk hal sistemindəki uyğunluq təkcə formal əlamətlər baxımından deyil, məzmun, qrammatik funksiya və semantika baxımından da eynidir. Prof. Q.Kazımovun dediyi kimi, “Altı min il müddətində bu eyniyyət heyrət doğurur”. (5, s. 105)

Tədqiqatçılar şumer dilinin e.ə. II minilliyin ortalarından müasir türk dillərinin quruluşunu almaq istiqamətində daha çox inkişaf etdiyini və dəyişdiyini göstərirlər. Şumer dilinin eme-gir və eme-sal adlanan iki dialekti mövcud olmuşdur ki, bu dialektlərdən ikincisi şumer dilində meydana çıxan yenilikləri daha çox əks etdirir. Təəssüf ki, şumer-türk etnoslarının eyni kökə malik olduğunu bildirmək baxımından daha əhəmiyyətli rol oynaya biləcək bu dialekt tam öyrənilməmişdir. “Bunlar göstərir ki, şumerlərin böyük bir qismi öz dillərini saxlamaqla axıra qədər akkadlarla birlikdə yaşamışlar. Və indiki Kerkük, Ərbil vilayətlərində yaşayan türklər onların varisləridir. Canlı dil, canlı dilin daşıyıcıları olmadan şivə xüsusiyyətləri yarana bilməzdi”. (5, s. 147)

Nəticə

Yuxarıda deyilənlər, eləcə də hal kateqoriyası ilə bağlı apardığımız müqayisələr də bir daha sübut edir ki, şumer dili ilə türk dilləri arasında özünü göstərən paralellik sadəcə oxşarlıq və ya uyğunluq deyil. İki xalqın ən qədim morfoloji kateqoriyalarının funksionallıq, semantika və formal əlamətlər baxımından eyniliyi bu dillərin özünün də bir kökdən törədiyini – şumerlərin ən qədim türk dilli tayfalarından biri olduğunu bir daha sübut edir. İki ayrı tipə mənsub olan dildə bu qədər fonetik, leksik, qrammatik uyğunluğun mövcudluğu qeyri-mümkündür. Ona görə də türk dillərində hal kateqoriyasının sonrakı tarixi inkişafını izləyərkən də şumer dili ilə uyğunluqlar müşahidə ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F. Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. I bitik. Bakı: Ağ- rıdağ, 2014. 280 s.

2. Cabbarzadə İ. Azərbaycan dilində ismin yönlük halı, S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərlər"i, Bakı, 1959, № 1, s. 33-47.
3. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М.: Наука. 1967, 492 с.
4. Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006, 231 с.
5. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 583 s.
6. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
7. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm, 2010, 392 s.

Summary

Yegana Qahramanova

Structural-Typological Analysis of the Sumerian-Turkish System

The functional, structural semantic compatibility of morphological categories among the Sumerian and Turkish languages prove once again that these languages are from one roots and the Sumerians are one of the oldest Turkic peoples. The phonetic, lexical, grammatical structure of the two languages can not be so unique. The research on the case category of these two languages in order to prove this fact also shows that there is a very serious correlation between the Turkish case system and Sumerian language. The cases of these languages and their morphological signs, functional-semantic features are almost identical. There are also nominative, genitive, dative, accusative, instrumentative, prepositive, directive cases in both languages. Though the images of these cases are somewhat phonetically distinct, they are basically the same. This combination, which reflects more than period of six millennia, is also demonstrated by I.M.Dyakonov, A.B.Serebrennikov, Q.Kazimov, F.Agasioglu and other researchers.

Key words: *Turkic languages, Sumerian language, case category, nominative case, parallels*

Резюме

Егяна Гахраманова

Структурно-типологический анализ шумерско-турецкой системы

Функциональная, структурная семантическая совместимость морфологических категорий среди шумерского и турецкого языков еще раз доказывает, что эти языки являются одними корнями, а шумеры - одним из древнейших тюркских народов. Фонетическая, лексическая, грамматическая структура двух языков не может быть настолько уникальной. Исследование категории падежей этих двух языков для доказательства этого факта также показывает, что существует очень серьезная корреляция между турецкой падежной системой и шумерским языком. Падежи этих языков и их морфологические признаки, функционально-семантические особенности почти идентичны. Существуют также именительные, родительные, дательные, винительные, творительные, предложные, директивные падежи на обоих языках. Хотя окончание этих падежей несколько фонетически различны, они в основном одинаковы. Эта комбинация, которая отражает более шести тысяч лет, также продемонстрирована И. М. Дьяконовым, А. Б. Серебрянниковым, К. Казимовым, Ф. Агасиоглу и другими исследователями.

Ключевые слова: *тюркские языки, шумерский язык, категория падежа, номинативный случай, параллели*

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

**ƏBDÜLFÜTÜH ƏHMƏD İBN MƏHƏMMƏD ƏL-QƏZALİNİN
"RİSALƏT ƏT-TEYR" ƏSƏRİ**

Rəna RZAYEVA*

Açar sözlər: "Munisnamə", Əhməd Qəzali, təsəvvüf, vəhdəti-vücuda, Simurğ

Giriş

Azərbaycan Atabəyləri hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın bizim günlərə gəlib çatan yeganə əsərinin "Munisnamə"nin¹ (مونيس نامه) (15, s. 9317) yazıldığı illər müsəlman Şərqində təsəvvüf dini-fəlsəfi cərəyanının geniş vüsət tapıb-çiçəkləndiyi dövrə təsadüf edir. Əsəri dəyərli edən bir sıra özəlliklərdən biri də onun mükəmməl bir mənbə olmasıdır. Belə ki, abidənin V fəslində Şeyx Əhməd əl-Qəzalinin "Risalət ət-teyr" ("رسالة الطير" ("Quşlar haqqında risalə")) əsəri orijinalda yer almışdır. (15, s. 31b-35a)

Şeyx Əhməd əl-Qəzalinin "Risalət ət-teyr" əsəri

Məşhur imam Əbu Həmid Məhəmməd əl-Qəzalinin (1059-1111) kiçik qardaşı Əbülfütüh Əhməd ibn Məhəmməd əl-Qəzali (vəf: 1126) sufizim tarixinin ən görkəmli və mühüm simalarından biridir. Həyat və yaradıcılığı az öyrənilmiş Əhməd Qəzali qardaşından fərqli olaraq, praktik sufizmin nümayəndəsi kimi tanınır. O, təsəvvüfdə bütöv bir silsilənin banisidir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Eynəlküzat Həmədani (1098-1131), Şeyx Əbünnəcib Sührəverdi (1097-1168) və Sənai Qəznəvi (1048–1150) kimi məşhur şəxslər onun müridləri olmuşlar. (13, s. 297-298) Bir müddət Bağdadda yaşayıb mənəvi böhran keçirən qardaşının yerinə "Nizamiyyə" mədrəsəsində (مدرسة نظاميه) dərs desə də, Əhməd əl-Qəzali ömrünü, əsasən, səyahətlərdə keçirmiş, hətta bədəvilər arasında da təsəvvüfü yaymağa çalışmışdır. (11, s. 304) Əhməd Qəzali verdiyi moizələrlə dinləyicilərin diqqətini çox cəlb edirdi. Əhməd Qəzalinin xələfi olmuş Hafız onun haqqında demişdir: "Həmədanda onun vəz məclisində oldum. Aramızda dostluq, səmiyyəti vardı. O, zamanının ən zəkisi, ən gözəl və üslubla danışanı idi. Fiqh və digər elmlərdə söz sahibi idi". (18)

Şeyx Əhməd Qəzali sufizmə dair bir neçə əsərin, ərəb və fars dilində şeirlərin müəllifidir. Alman ilahiyyatçısı, ərəbşünaslıq və iranşünaslıq üzrə mütəxəssis, islam mistisizminin böyük tədqiqatçısı Annemari Şimmel onu və onun "Səvanihül-üşşak" ("سوانح العشاق" ("Eşq kəlamları")) əsərini belə qiymətləndirir: "...Əhməd bir çox, mistik əsərin müəllifidir, ...amma əgər o təkcə bu kiçik "Səvanihül-üşşak" ("Eşq kəlamları") əsərini yazmış olsa idi belə, bu, onun müsəlman dünyasının böyük mistiki olduğunu iddia etməyə kifayət edərdi". (12, s. 88-107) Bu kiçik əsər bir giriş hissəsi və yetmiş yeddi fəsildən ibarətdir, əsas özəlliyi əsərin nəzmlə yazılmasıdır, belə ki, o dövrdə farsdilli sufi müəllifləri daha çox nəsrə üstünlük verirdilər. Bu əsərin təsiri sonralar Əttar, Sədi və Hafizin yaradıcılığına da sirayət etmişdir. Mütəfəkkirin sələfi isə, əsasən, ona neoplatonik, ilahi eşqi aşılaman, dünyəvi gözəlliyin sadəcə ilahi gözəlliyin əksi olduğunu təlqin edən, Həllac olmuşdur. Bundan başqa, Əhməd Qəzali "بوارق الالماع" ("Bəvariqül-ilma"), "التجريد في كلمة التوحيد" ("ət-Təcrid fi kəlimətüt-tövhid"), "البصيرة" ("əz-Zəxirə"), "الذخيرة في علم" ("Sırrül-əsrar və təşkilül-ənvar"), "خواص التوحيد" ("Sırrül-əsrar və təşkilül-ənvar")

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: rzayeva1958@icloud.com

("Xəvassüt-tövhid") əsərlərinin də müəllifidir. (5, s.70) Bütün bu sadalanan faktlara baxmayaraq, uzun müddət, demək olar ki, son vaxtlara qədər istər mənbələrdə, istərsə də elmi ədəbiyyatda "Risalət ət-teyr" əsəri Əhməd Qəzaliyə deyil, Məhəmməd Qəzaliyə aid edilmişdir. Hətta Məhəmməd Qəzali haqqında fundamental tədqiqatın müəllifi, tanınmış İran alimi Cəlaləddin Humayi də "Risalət ət-teyr" əsərini ona mənsubluğu şübhə doğurmayan 137 əsər sırasına daxil etmişdir. (13, s. 253) Bu risalə dəfələrlə məhz Məhəmməd Qəzalinin əsəri kimi nəşr edilmişdir. Yalnız müasir ingilis şərqşünası C.S.Trimingem sufi təriqətlərinə həsr olunmuş qiymətli monoqrafiyasında ("Суфийский ордены в исламе") ötəri şəkildə "Məhəmməd əl-Qəzaliyə aid edilən bu risalənin, çox güman ki, onun qardaşı Əhməd Qəzaliyə mənsub olması" fikrini irəli sürmüşdür. (11, s. 236) Təəssüf ki, bu, ehtimal olaraq qalmışdır. Belə ki, alim bu ehtimalın hansı dəlillərə əsaslandığını göstərməmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Risalət ət-teyr" əsərinin ərəb dilində olan versiyası da mövcuddur və belə fərz edilirdi ki, əsərin ərəb dilindəki versiyası Məhəmməd Qəzaliyə məxsusdur, Əhməd Qəzali isə onu fars dilinə tərcümə etmişdir. Belə ki, Əhməd Qəzali irsinin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olan tanınmış İran alimi Nəsrullah Purcavadi hələ ötən əsrin 70-ci illərində hər iki risaləni bir kitabda Qəzali qardaşlarının adı ilə nəşr etdirmişdir. (19) Daha sonra isə Nəsrullah Purcavadi belə bir ehtimal irəli sürmüşdür ki, risalənin ərəb dilindəki versiyası, çox güman ki, qardaşlardan heç birinə aid olmayıb. (16) Bundan başqa görkəmli İran alimi Əbdülhüseyn Zərrinkub da özünün məşhur "Ba karvan-e-holle" adlı kitabında bu əsəri Məhəmməd Qəzalinin əsəri kimi təqdim etmiş və onu Fəridəddin Əttarın "Məntiq ət-teyr" ("منطق الطير") əsəri ilə müqayisə etmişdir. (14, s. 213-217) Bəzi İran alimləri isə əsəri düzgün sayıla bilməyən "Risalət ət-tüyur" adı ilə nəşr etdirmişdilər. (17)

"Munisnamə" bu məsələnin aydınlaşdırılaraq, müəyyənləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məhz "Munisnamə"də "Risalət ət-teyr" əsərinin müəllifinin Əhməd Qəzali olduğu öz təsdiqini tapır və heç bir şübhəyə yer qoymur, çünki burada risalənin orijinal mətni yer almışdır. Bu baxımdan, yəni mətnin orijinal olması əsərin nəşri işində əhəmiyyətli tekstoloji baza rolunu oynaya bilər.

"Risalət ət-teyr" həcmcə kiçik bir əsərdir. Əsərdə müxtəlif növə və xasiyyətə malik, fərqli iqlim şəraitində yaşayan, bir-birindən fərqli şəraitə uyğunlaşmış quşlar bir yerə toplanaraq, özlərinə şah seçmək üçün məsləhət-məşvərət edirlər və qərara gəlirlər ki, bu məqama ancaq Simurğ layiqdir. Onun hüzuruna uçmaq üçün o yolları bilən və tanıyanlardan məsləhət alırlar. Oralarda artıq olmuş quşlar yolun ağırlığından, üzücülü-yündən söz açırlar, amma quşlar öz fikirlərində israrlıdırlar. Onlar fikirlərindən dönmək istəmir və bir yerdə toplanıb, qərarlaşıb göyə qalxırlar. Yol uzunluğunu quşların bəziləri çətinliklə dözməyib geri dönr, bəziləri isə o çətin yolda tələf olur. Sonda bir dəstə quş gəlib Simurğun hüzuruna yetişir. Simurğ onları qəbul etmir, bildirir ki, onların xidmətinə heç bir ehtiyacı yoxdur, o onsuz da şahdır və onlara geri qayıtmağı məsləhət görür, amma quşlar öz fikirlərindən dönmürlər, məqsədlərinə çatmaq üçün ölümü belə gözə alırlar. Onlar yenidən Simurğun hüzuruna elçilərini göndərirlər və bildirirlər ki, onun heç bir kəsə, heç bir şeyə ehtiyacı olmadığını anlayırlar, amma onların Simurğun himayəsinə ehtiyacı var, onlar Simurğun himayəsinə möhtacdır və yalvarırlar ki, onları qəbul etsin, rədd etməsin, amma Simurğ bu dəfə də onları qəbul etmir. Zavallı quşlar ümitsizliyə qapılır, matəm libaslarını geyinib əllərini dünyadan üzürlər. Yalnız bundan sonra Simurğ "öz heçliklərini dərk etmiş quşları öz dərğahına qəbul edir" və onları tam ümitsizliyə qapılmaqdan çəkindirir. Sufiliyin əsas təlimlərindən biri fəna, yəni "mən"-ini itirib Haqda ərimək, həll olmaqdır. Ancaq buna hazır olanlar, dünyəvilikdən əllərini üzənlər Haqqa yetişib, Haqqa qovuşmağa nail ola bilirlər. Simurğun hüzuruna yol tapmış quşlar onun mərhəməti ilə səadətə qovuşurlar.

Bu gün bizə sadə görünən və Əttarın "Məntiqüt-teyr"-i vasitəsilə ənənəviləşən bu süjet xətti sufilərin Allaha doğru yolunu – "seyrü-sülük"-ü ("سیر و سلوک") əks etdirir, yəni o, ikiplanlı səciyyə daşıyır və mətnə daxil edilmiş bir çox ifadələr hekayətin ikinci planını – təsəvvüf ruhunda yozumunu açıq-aşkar nəzərə çarpdırır. Məsələn, quşların Simurğun yuvasını axtarmağa başlamasından danışarkən yazır: "Sonra onun (Simurğun) yuvasını axtarmağa getdilər. [Əvvəllər] onun hüsurunda olmuş kəslər onlara bildirdilər ki, Simurğun məskəni Böyüklük adasında, Qüdrət və Əzəmət şəhərindədir..." (13, s. 32a)

Bu mətndəki "böyük", "qüdrət" və "əzəmət" sözləri Allahın sifətlərini ifadə edir və həmin deyimlər müəllifin sufilərin Allahın hüsuruna səfərini əks etdirmək niyyətini də aşkara çıxarır. Aydın şəkildə görünür ki, əsərdə Simurğ Allahın, quşlara yol göstərən müridin, quşların özü isə müridlərin simvoludur.

Elmə artıq çoxdan məlumdur ki, "Risalət ət-teyr" əsərindən əvvəl və sonra da Şərq ədəbiyyatında "quşların dili", "quşların söhbəti" mövzusu aktual olub. Bu əsərə qədər Rudəki (858-941), Mənuçəhri (1000-1040/1041), Xaqani (1126-1199) və Sənainin (1081-1141) qəsidələrində, "İxvanüs-səfa"-nın ("Saflıq qardaşları") "əl-Hivər beynə əl-insan və əs-hiyəvan" (İnsan və heyvanlar arasında mübahisə) risaləsində bu mövzu yer almışdır, amma məhz Sənainin Rəhim və Rəhman Allahın birliyi və quşların duası adlı qəsidəsi quş dili termininin mistik bir anlam almasının əsasını qoymuşdur ki, bu da daha sonralar bir sıra sufi-didaktik əsərlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

İlk əvvəl böyük mütəfəkkir, alim, təbib və ədib İbn Sina (980-1037) yaradıcılığının son dövrlərində bu mövzuya müraciət etmiş və "Risalət ət-teyr" adında əsərini yaratmışdır. Bu əsərin adı Əhməd Qəzaliyə aid olan əsərin adı ilə eynilik təşkil etsə də, məzmun və məqsəd baxımından fərqlidir. İbn Sinanın istifadə etdiyi süjet daha çox "Kəlilə və Dimnə"-dəki ("كَلِيلَة وَ دِيمْنَة") "Alabaxta Göyərçin" fəslini xatırladır. (2, s. 147-167) Buradakı süjet sırf fəlsəfi baxımdan Şərq peripatetizmi kontekstində yozulur. Bu əsəri fərqləndirən cəhət başqa məqsədin olmasıdır. Əhməd Qəzalinin əsərində quşların məqsədi Simurğa yetişməkdir, İbn Sinada isə quşların məqsədi azadlığa, asudəliyə çıxmaqdır. Şübhəsiz ki, quşların azadlığa çıxması fikri simvolik xarakter daşıyır və bu motiv vasitəsi ilə insan ruhunun azadlığı nəzərdə tutulur. Əsərdə ruhun azadlıq uğrunda mücadiləsi simvol və təsəvvüfi düşüncədən istifadə ilə vurğulanır. Əhməd Qəzalinin əsərindəki təsəvvüfi mülahizələr, xüsusilə dini-fəlsəfi cərəyanın vəhdəti-vücud nəzəriyyəsi İbn Sinanın əsərində öz əksini tapmamışdır. Məhz buna görə bu süjetin Şərq poeziyasında təsəvvüf yönündə şərh və mənalaşdırılmasındakı birincilik, şübhəsiz, əl-Qəzaliyə məxsusdur. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçıların iddialarının əksinə olaraq, bəhsini etdiyimiz mövzunun Şərq poeziyasında işlənməsinin İbn Sinanın deyil, əl-Qəzalinin adı ilə bağlı olduğu qəbul edilir.

Belə ki, əl-Qəzalidən sonra orta əsrlər fars şairi və mütəsəvvifi Fəridəddin Əttar (1136-1221) məşhur "Məntiq ət-teyr" əsərini məhz Əhməd Qəzalinin bu əsərinin təsiri ilə qələmə almışdır. Əttarın həcmcə böyük olan bu əsəri (4647 beyt) məzmun, ideya və məqsəd baxımından əl-Qəzalinin əsərinə çox yaxındır. Burada Simurğ Allahı, Hut-hut quşu ağılı, quşlar isə Haqqa yetişmək üçün yola çıxmış salıqları təmsil edir. Yəni həcm və forma baxımından fərqli olsalar da, Əttarın əl-Qəzalidən bəhrələnilib bu ideyanı davam etdirməsi açıq-aşkar görünür.

Şərq ədəbiyyatında "Simurğ" mövzusunun geniş vüsət alması

Daha sonralar – XV əsrdə yaşayıb-yaratmış, Anadolu təkyə ədəbiyyatının öndə gələn simalarından olan Gülşəhri Əttarın bu əsərini tərcümə etmiş, mövzunu inkişaf etdirərək, demək olar ki, tamamilə yeni bir əsər yaratmışdır (5000 beyt). Əsər mövzu və ideya baxımından dəyişilməmiş qalsa da, tərcümə kimi qiymətləndirilə bilmir. Belə ki, Əttarın əsərindəki hekayətlərin bir çoxu tərcümə olunmamış, daha çox "كَلِيلَة وَ دِيمْنَة"

("Kəlilə və Dimnə") "قابوس نامه" ("Qabusnamə") və "مثنوی" ("Məsnəvi") dən istifadə olunmuşdur. Fərqlərə baxmayaraq, Simurğ, Hut-hut, yeddi üzücü keçid kimi əsas məqamlar heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Əsərin adı olduğu kimi, yəni "Məntiq ət-teyr" olaraq saxlanmışsa da, bəzi mənbələrdə "Gülşənnamə" kimi də verilir. (6, s. 239)

Görkəmli Azərbaycan alimi, AMEA-nın müxbir üzvü N.Araslı "Nizami və türk ədəbiyyatı" monoqrafiyasında bu mövzuya geniş yer vermişdir. Gülşəhrinin yaradıcılığından söz açıb, onun "Məntiq-ət teyr" ("Gülşənnamə") əsərindən bəhs edərkən yazır: "Məntiq ət-teyr" mövzusu türk ədəbiyyatında geniş yayılıb müxtəlif dövrlərdə dönə-dönə işlənmişdir. Bu mövzunu Gülşəhrindən sonra Şəmsəddin Sivasi "ده مرغ" ("Dəh mürğ"), İbrahim Gülşəni "Simurğnamə" ("سیمرغ نامه"), Qaratavala Zəifi Gülşəni Simurğ və Fəzahi Dədə "Məntiqi-əsrar" ("منطق اسرار") adı ilə işləmişlər. Bu əsərlərin hamısı Əttarın poemasının təsirilə yazılmış, hətta bəziləri onun əsərinin sərbəst tərcüməsi adlanmışdır. Gülşəhrinin poeması da Fəridəddin Əttarın "Məntiq ət-teyr"-inə çox yaxın olub, əsasən, təsəvvüfi görüşlərin ifadəsinə həsr edilmişdir". (1, s. 143)

Akademik M.Nağısoylunun "Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti" kitabında da bu mövzu yer almışdır. Burada Fəridəddin Əttarın "Məntiq ət-teyr" əsərinin təsiri altında Ə.Nəvainin yaratdığı "Lisan-ət teyr" ("لسان الطير") əsərinin XVIII əsrdə Möhsün Nəsiri tərəfindən olunmuş tərcüməsi alim tərəfindən araşdırılmışdır. (2, s. 29) Bundan başqa, "XVIII əsrdə Azərbaycan türkcəsi ilə qələmə alınmış "Lisan-ət-teyr" əsəri də farsəsilli hind həkim-yazarı Nəxşəbininin (vəf.: 1350) fars dilində yazdığı "Tutinamə" ("طوطی نامه") kitabının sərbəst-yaradıcı tərcüməsidir. Möhsün Nəsiri "Tutinamə"də olan 52 hekayətdən 3-nü bütövlükdə buraxmış, Nəxşəbinin kitabındakı şeir parçalarının əvəzinə türkcə mətnə öz şeirlərini daxil etmişdir". (3, s. 39)

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış özbək şairi Əlişir Nəvai (1441-1506) də bu mövzuya müraciət etmişdir. Onun "Lisan ət-teyr" (3553 beyt) adı ilə qələmə aldığı bu əsərdə də eyni personajlar, eyni keçidlər və eyni ideya ö əksini tapmışdır. Yəni mövzu və ideya olduğu kimi saxlanılmış, ancaq təsvirlər və üslubiyyat fərqli verilmişdir. (5, s. 377)

Sadaladığımız bu əsərlərin hamısının əsasında təsəvvüfün vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi durur. Əsərlərin hər birində yeddi keçid mövcuddur, keçidlər müəyyən qədər eyni və ya bəzi fərqlərə malik olsa da, son məqam – Haqqa qovuşma məqamı hər birində eynidir. Qeyd etməliyik ki, İbn Sinanın əsərində isə keçidlərin sayı fərqli olaraq, səkkizdir. Əttarın əsərində bu yeddi keçid belə təsvir edilir: birincisi, "وادی طلب" ("Axtarış vadisi"), ikincisi, "وادی عشق" ("Eşq vadisi"), üçüncüsü, "وادی معرفت" ("İrfan vadisi"), dördüncüsü "وادی استغناء" ("İstiqna vadisi"), beşincisi "وادی توحید" ("Tövhid vadisi"), bundan sonra "وادی حیرت" ("Heyrət vadisi") və sonda "وادی فقر" ("Yox olma vadisi") gəlir. (6, s. 95-98)

Gülşəhrdə bu keçidlər yeddi vadi kimi verilmişdir. Bunlar belə sıralanmışdır "İstək", "Eşq", "Mərifət", "İstiqna", "Tövhid", "Heyrət" və sonda "Fəqr və fəna" vadisi. (13, s. 250)

Əlişir Nəvayiə mənsub olan əsərdə isə bu vadilər belə sıralanır: "Axtarış", "Eşq", "İrfan", "Etinasızlıq", "Birlik", "Tərəddüd-həyəcan" və nəhayət, "İmtina". (7, s. 251)

Nəticə

Nəticə etibarı ilə əsərlərin hamısında eyni məqsədə doğru eyni yol ilə gedilir, mətin və ısrarlı olmanın gərəkliyi vurğulanır. Bu ideyaların prototipi olmaq baxımından Əhməd Qəzalinin "Risalət ət-teyr" əsərinin xüsusi bir ədəbi-tarixi əhəmiyyəti vardır. Çünki bu əsər Azərbaycan, İran, Türkiyə və Özbəkistan təsəvvüf ədəbiyyatında yeni-yeni poetik-fəlsəfi əsərlərin yaranmasında ideya qaynağı olmuş, təsəvvüf düşüncəsinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyat. Bakı: Elm, 1980, 208 s.
2. Kəlilə və Dimnə. Farscadan tərcümə, şərh və izahı R.Sultanovundur, Bakı: Azərənəşr, 1982.
3. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti // Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 2017, 634 s.
4. İslam Ansiklopedisi, 2. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
5. İslam Ansiklopedisi, 4. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
6. İslam Ansiklopedisi, 14. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
7. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.: Художественная литература, 2010.
8. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 491 с.
9. Муниснаме. Перев. с фарси, предисловие и примечания Рустама Алиева. Вакы: Yaziçi, 1991.
10. ат-Танухи, Абу Али аль-Мухассин. Занимательные истории. Пер. с араб. Фильцитинского. М.: Наука, 1985, 304 с.
11. Трименгем Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М.: Наука, 1989, 375 с.
12. Шиммел А. Мир исламского мистицизма, М.: Алейта, Энигма, 1999, 415 с.
13. 1342 جلال الدين همایی. غزالی نامه. تهران: نشر هما، 1374.
14. عبد الحسين زرین کوب. با کاروان حله. تهران: تاریخ ناشر، 1374.
15. مونس نامه. نسخه خطی موزه، 9317.
16. <http://islamicdatabank.com/MoshakhesatBook.aspx?cod=10092454>
17. <http://lib/eshia/ir/23019/1/6828>
18. www.ketabfarsi.org/ketabkhaneh/ketabkhani_4/ketab4021/ketab421/pdf
19. www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/AHMED-GAZALI/

Резюме

Рена Рзаева

Произведение Абдулфутуха Ахмед ибн Мухаммеда "Рисалат ат-тайр"

Цель данной статьи заключается в уточнении подлинного автора произведения "Рисалат ат-тайр", то есть Ахмеда Газали, ранее приписанного чаще его старшему брату Мухаммеду Газали, а также здесь предоставлен сравнительный анализ данного произведения с произведениями, написанными до и после разными авторами. Тема данного произведения – теория "вахдату-вуджуд" философско-религиозного учения "суфизм". В центре событий данного произведения стоит мифическая птица "Симург".

Ключевые слова: "Муниснаме", Ахмед Газзали, тасаввоф, вахдати-вуджуд, Симург

Summary

Rena Rzaeva

Abdulfutuh Ahmad Ibn Mahammad al-Gazali "Risalat at-tayr"

The presented article's purpose is to clarify "Risalat at-tayr" vestige, which was written by Ahmad al-Gazali, but shown as it refersto Mahammad al-Gazali and the article makes a comparison a mongthe writer swhow rotet his vestige in different ways. The present edarticle's topic is about religious philosophywhich is "Sufism" "s" "vahdati vujud" the ory. In the article, "Simurgh" birdstands at the center of the events

Key words: "Munisnama", Ahmad Gazali, tasavvuf, vahdati vujud, Simurgh

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

МЕТАФОРА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Гюнай МИРЗОЕВА*

Ключевые слова: наука, язык, метафора, лингвистика

Введение

Следует с самого начала отметить, что с точки зрения использования метафор язык различных ученых отличается, что вполне понятно. Дело в том, что лингвистический текст представляет собой такой же продукт индивидуального творчества, как художественное произведение. Просто в художественном произведении, как это понятно по определению, уровень художественности значительно выше. Именно выше, что дает возможность понять, что художественность присутствует и в научном дискурсе, просто здесь ее уровень ниже. Кстати, изучать метафору в словарях терминов необходимо еще и потому, что они не уделяют внимания особенностям индивидуального стиля ученых, а фиксируют устойчивые и принятые в науке обозначения.

В XX в. уровень строгости лингвистического описания значительно вырос. На наш взгляд, это было связано с утверждением системно-структурного языкознания. Со стабилизацией его научного аппарата, распространением его принципов, методов, рабочих приемов, философии языка. Вообще в XX в. лингвистика стала претендовать на роль самой точной из гуманитарных наук, возможно, даже не гуманитарной, а точной науки. Эти претензии лингвистов получили косвенное подтверждение в сотрудничестве с компьютерщиками, электронщиками во второй половине столетия, а также развитием такой научной области, как математическая лингвистика. Термин *математическая лингвистика* является абсолютным синонимом выражения *компьютерная лингвистика*. Используется также и третий синоним – *вычислительная лингвистика*. Все эти названия призваны обозначить направление в области математического компьютерного моделирования интеллектуальных процессов у человека при создании систем искусственного интеллекта. Таким образом, лингвистика действительно является точной наукой, оперирующей фактами и исчислениями, используя различные точные методы. Но при всем при этом значительность человеческого фактора в лингвистике невозможно игнорировать. Если физики способны эмоционально писать о природных процессах, то и лингвистам не стыдно прибегать к образности. Кроме того, как доказали Дж.Лаккофф и М.Джонсон, концептуальная метафора играет исключительно важную роль в обыденном языке. Язык науки не является исключением. Для того, что максимально точно и выпукло представить предмет разговора адресант прибегает к образным средствам, объясняет одно (то, что хочет объяснить) через другое (то, что хорошо известно адресату), таким образом, известное помогает понять неизвестное. В основе метафоры лежит сравнение, которое как прием познания носит универсальный характер, люди прибегают к нему часто бессознательно, ориентируясь на хорошо известное.

*докторант, Азербайджанский Университет Языков, Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента
e-mail: m.guna@inbox.ru

Метафора в лингвистическом дискурсе

Метафора всегда занимала особое место в лингвистическом дискурсе, она всегда характеризовала язык как крупных ученых, так и молодых. Но в истории языкознания были ученые, язык которых без образности просто невозможно представить. Метафоры придавали языку их трудов особую привлекательность, живость и понятность. Одним из таких крупных ученых, язык которых насквозь метафоричен, был, на наш взгляд, Александр Александрович Реформатский.

Особое место в его творчестве занимает книга «Из истории отечественной фонологии». Как известно, учение о фонеме разделило российских ученых на два непримиримых лагеря – Московскую и Ленинградскую фонологическую школу. На протяжении почти всего XX в. велись дискуссии, уточнявшие позиции школ, вносявшие ясность в понимание многих вопросов, но так и не сумевших привести ученых к общему знаменателю. Книга А.А.Реформатского вышла в свет в 1970 г. и была обусловлена остро ощущавшейся необходимостью ответить на вопросы, стоявшие прежде всего перед самим ученым. Книга написана очень эмоциональным языком, составляющим одну из главных ее особенностей. В «Предисловии» А.А.Реформатский пишет: «Будучи еще студентом, я наряду с увлечением поэтикой начал влюбляться в лингвистику, и эта любовь началась именно с вопроса о фонеме, на что меня натолкнуло чтение работ Бодуэна де Куртенэ» (4). В этом фрагменте особой научности нет, но все же это предисловие к строго научной книге, где говорится о любви. А.А.Реформатский не случайно использует именно это слово, причем он повторяет его: «начал влюбляться...эта любовь началась». В русском языке существует прекрасное слово увлеченность, полностью соответствующее и смыслу высказывания, и контексту, и его эмотивной установке. Но, тем не менее, ученый считает необходимым говорить именно о любви. В этом выборе проявляется, как это ни странно, особенность именно научного стиля, для которого характерно стремление к максимальной точности. Именно точность заставляет А.А.Реформатского использовать слово *любовь*, а не *точность*. Мы понимаем, что выбор обусловлен не выпренностью стиля. А.А.Реформатский хочет, чтобы его правильно поняли, он именно влюбился, но не просто был увлечен.

Университетская скамья не только метафора, но и метонимия, широко распространенная в те годы: «влюбленность в фонему, зародившаяся в молодости на университетской скамье» (4).

Для языка А.А.Реформатского характерна следующая фраза: «Во-вторых, трезвое соображение, что наука требует преемственности, и не только чаяния перспективы, но и знания ретроспективы» (4). Слово *трезвый* является общезыковой метафорой. Например, «руководствующийся в своих поступках, суждениях требованиями рассудка, здравого смысла, чуждый мечтательности» (4, 403). У А.А.Реформатского эта метафора имеет достаточно глубокий смысл и широкую пресуппозицию. Имплицитно здесь подчеркивается, что дискуссии о фонеме были чрезвычайно окрашены эмоциями. Трезвый здесь означает не «чуждый мечтательности», а «спокойно, без эмоций». Выделяется в этом контексте и слово *чаяние*, не видение перспективы, не прогнозирование, а именно *чаяние перспективы*. Для русского языкового сознания слово *чаяние* вообще является очень колоритным, стандартным для него контекстом является народно-поэтический, ср. *чаяния народа*. МАС отмечает, что слово *чаяние* является в русском языке устаревшим и стилистически высоким (4, 657). Использование такого слова в научной книге обращает на себя внимание, даже в работе А.А.Реформатского. На наш взгляд, обращение к этому слову вовсе не случайно, оно подчеркивает напряженность научных поисков,

высшую степень заинтересованности результатами, А.А.Реформатский и его коллеги жили этим. Для них это была не только научная деятельность, но и сама жизнь.

Образность и метафоричность характерна для слова *ищущий* в контексте А.А.Реформатского. Казалось бы, простая фраза, но очень насыщенная по содержанию. Он приводит третий аргумент в пользу написания книги и пишет: «В-третьих, многие публикации из-за течения времени и малотиражности давно уже недоступны ищущим» (4). На первый взгляд, можно предположить, что слово *ищущий* употребляется в полном соответствии с семантикой глагола *искать*, от которого оно производно. Ведь речь действительно идет о том, что люди ищут и не могут найти работы, которые были напечатаны много лет назад. На наш взгляд, А.А.Реформатский употребляет это слово в другом значении. В русском языке существует метафора *ищущий*, подразумевающее человека, живущего высокими духовными запросами. Например, нередко так называют прозелитов, обращающихся в другую веру, искренне веря, что найдут в ней ответы на все мучающие их вопросы. В МАС отсутствует статья на слово *ищущий*, но третье значение слова *искать* определяется как «стремиться к чему-л. новому или более совершенному (в науке, искусстве и т.п.)» (1, 676). Нам представляется, что А.А.Реформатский слово *ищущий* использует здесь в этом высоком значении, тем самым придавая высокое значение самому процессу эволюции научной мысли. Для него это не просто работа в вузе или исследовательском институте, не просто служба, за которую он получает зарплату, это служение науке. Книга «Из истории отечественной фонологии», как отмечалось выше, вышла в свет в 1970 г., но она сохраняет романтический колорит послереволюционной эпохи.

А.А.Реформатский использует в этом «Предисловии» современное слово, которое чрезвычайно употребительно сегодня, но не встречалось особенно часто в 70-е гг. прошлого столетия. Он говорит о том, что вынужден писать и о себе, просит читателя не счесть это за саморекламу: «Волей-неволей автору приходится писать и о себе, иначе картина была бы недостаточно полной. Надеюсь, что читатели не сочтут это за «саморекламу» (5). Стоит обратить внимание на то, что А.А.Реформатский использует это слово в кавычках. Видимо, в это время ощущалась его необычность.

О переводе «Словаря Пражского лингвистического кружка» А.А.Реформатский отзывается несколько скептически и называет его *версией*: «русская «версия» этого труда, к сожалению, мало удовлетворительна в силу разных редакционных причин» (6). Слово *версия* в русском языке означает следующее: «Одно из нескольких отличных друг от друга изложений или толкований какого-л. факта или события» (1, 152). Важнейшим признаком для версии является ее отличие. В данном случае важно, что это не просто отличие, а, «к сожалению, мало удовлетворительное». Почему А.А.Реформатский так отзывается о русском переводе словаря Й.Вахека сегодня понять достаточно сложно. Во-первых, мы не располагаем оригиналом Словаря пражцев. Во-вторых, даже если бы мы располагали оригиналом, без специального комментария понять, на чем основывается мнение русского ученого понять невозможно. В-третьих, нужен не просто комментарий, а комментарий самого А.А.Реформатского. «Лингвистический словарь Пражской школы» вышел на русском языке в 1964 г. в издательстве «Прогресс». Интересно, что автором «Предисловия» к этому словарю является сам А.А.Реформатский, но этот вступительный анализ не содержит резких или ироничных высказываний. Русская версия Словаря обнаруживает закономерные недостатки, которые связаны с переводом. Во «Введении» А.А.Реформатский рассуждает о том, кто же впервые использовал термин *фонема* в истории языкознания. Он приводит различные цитаты, ссылается

на работы разных ученых, но считает, что заслуга в этом деле принадлежит именно И.А.Бодуэну де Куртенэ. Он признает фактически то, что выход на фонему осуществляли различные ученые, приводит цитату из Г.Пауля, где дается анализ фонемы, но считает, что: «И все-таки именно Бодуэн «запустил» в лингвистический обиход понятие фонемы, ставшее необходимым в борьбе с позитивистским эмпиризмом и атомизмом младограмматиков и в утверждении языка как структуры и системы, что определило дальнейшее развитие лингвистики как науки» (9).

В этом отрывке следует обратить особое внимание на метафору *запустил* и по достоинству оценить ее в тексте. Это очень многозначительное слово и несет в себе огромный объем как эксплицитной, так и имплицитной информации. Метафора *запустил* как будто и не утверждает, что именно Бодуэн первый в истории языкознания употребил термин *фонема*, *запустил* означает нечто другое. Например, Бодуэн заставил лингвистов мира обратить внимание на содержание того явления, которое этим термином обозначали. Мол, термин употребляли, то понимали под ним совсем другое. Можно такого рода ситуацию экстраполировать на употребление термина *язык*. Никто не сможет утверждать, что термин *язык* впервые был употреблен Ф. де Соссюром, и это является его изобретением. Но суть в том, что именно в «Курсе общей лингвистики» термин *язык* отделяется принципиально от термина *речь* и осмысливается как система знаков, обладающая характерной структурой, построением, организацией. Метафора *запустил* претендует на первенство в употреблении, на создание термина, но претендует на более серьезное достижение – новое осмысление, употребление в новом смысле и таким образом создание новой научной парадигмы, новой теории.

Классики языкознания

Л.В.Щерба и А.А.Реформатский в том числе, как правило, утверждают приоритет Бодуэна во многих областях. Так, например, Л.В.Щерба в работе «Очередные проблемы языковедения» пишет о том, что «задолго до Соссюра Бодуэн учил не смешивать различные хронологические стадии в описании языка и не приписывать явлений более ранних стадий позднейшим, где эти явления или вовсе отсутствуют, или существуют в виде пережитков» (49). На этой же странице он делает в сносках очень интересное замечание: «Так, очень многое, высказанное Соссюром в его глубоко продуманном и изящном изложении, ставшем всеобщим достоянием и вызвавшем всеобщий восторг в 1916 г., нам было давно известно из описаний Бодуэна. Между тем некоторые наши лингвисты даже учение о фонемах в той или другой мере готовы возводить к Соссюру» (49). В двухтомнике избранных работ И.А.Бодуэна де Куртенэ помещена статья под названием «Фонема». В этой статье ученый пишет следующее: «Фонема языковедческий термин: психически живая фонетическая единица. Пока мы имеем дело с преходящим говорением и слушанием, нам достаточно термина звук, обозначающего простейшую фонационную или произносительную единицу, вызывающую единое акустическо-фонетическое впечатление. Но если мы встанем на почву действительного языка, существующего в своей непрерывности только психически, только как мир представлений, нам уже не будет достаточно понятия звука, и мы будем искать другого термина, могущего обозначать психический эквивалент звука. Именно таким термином и является термин фонема» (1, 351). А.А.Реформатский говорит о том, что у Г.Пауля «намечался первый шаг к осмыслению фонетики через соотношение общего и частного» (9). Он приводит цитату из знаменитой книги Г.Пауля «Принципы истории языка», в которой говорится о том, что несмотря на индивидуальные отличия в произношении отдельных людей, они друг друга понимают, потому что все отличия сводятся

«в душе слушателя с имеющимся уже там акустическим образом» (9). А.А.Реформатский на это реагирует следующим образом: «Кажется - близко! Но – не то» (9). Он считает, что здесь нет главного для теории фонем – указания на смысловозначительную функцию и на функцию вообще (9; 10). Если судить по цитированной статье Бодуэна, то там также нет ничего о функции фонемы и о смысловозначении. Тем не менее А.А.Реформатский утверждает, что именно Бодуэн *запустил фонему*, т.е. «привел в действие» (1, 563) и термин, и понятие. Более того, ученый утверждает, что именно Бодуэну принадлежит идея структуры и системы в языке, «что определило дальнейшее развитие лингвистики как науки» (9). Вот, что означает метафора *запустил* в этом тексте. Заметим, кстати, что книга Г.Пауля вышла в свет в 1880 г., статья Бодуэна «Фонема» в 1899 г. Правда, здесь же А.А.Реформатский анализирует работу Бодуэна 1870 г., в которой также развивается фонологический дискурс (10).

Утверждая приоритет И.А.Бодуэна де Куртенэ в создании новой лингвистики, он не просто использует метафоры, а достигает высокой патетики, причем прибегает к образам, которые совсем не приветствовались в то время. Так, он пишет: «Дальнейшие выписки из его трудов должны показать, как он мучительно исследовал и проповедовал эту «весть» и как его не поняли в дальнейшем многие его «сыновья», ученики и «внуки» (10-11).

В этом фрагменте прослеживается очевидная параллель с Евангелием. Проповедовать «весть» – это прямой и непосредственный повтор евангельской ситуации. Собственно говоря, слово *евангелие* в переводе с греческого и означает «благая весть». Таким образом, Бодуэна де Куртенэ А.А.Реформатский сравнивает с Христом, создание теории фонемы и нового взгляда на язык с проповедованием Евангелия. В этом контексте слово *мучительно* воспринимается в прямом значении, т.е. Бодуэн действительно мучился. Не совсем понятным представляется ряд «сыновья» ученики, «внуки». Слова *сыновья* и *внуки* даны в кавычках, что подчеркивает их образность. Сыновья – это, видимо, последователи, внуки – второе поколение последователей. Если так, то в этот контекст не вписывается слово *ученики*. Если ученики это кто-то еще, помимо сыновей и внуков, то кто же тогда сыновья и внуки.

Продолжая рассуждать о заслугах Бодуэна перед мировой лингвистикой, А.А.Реформатский утверждает, что им было создано основание для развития этой мировой лингвистики на новом этапе. И тут он прибегает к военной терминологии, создавая концептуальную метафору, призванную еще раз убедить читателя в том, насколько тяжело было ученому утверждать свое новое учение: «Заслуга Бодуэна именно в том, что он дал исходный плацдарм, из которого смогли развиваться и Ленинградская школа («школа Щербы»), и Пражская школа, и Московская фонологическая школа. Тем-то и велик Бодуэн, что он оставил такое наследие, в котором «сам да понимает себя» (17).

Обращает на себя внимание не только метафора *плацдарм*, но и сама конфигурация: *дать плацдарм*. Обычно плацдарм создается или служит (что-то плацдармом). На наш взгляд, такое рода лексическая несочетаемость не случайна, *дать* призвано подчеркнуть «дар». Не случайно и использование военной терминологии. Метафора *плацдарм* призвана еще раз подчеркнуть сопротивление старых взглядов на природу языка, старых концепций.

Обращает на себя внимание и другая инновация. Так, связь Московской и Ленинградской школ с идеями Бодуэна понятна. Но Пражская школа в этом ряду

выглядит несколько сомнительной. Вообще интересно, что думали по этому поводу сами пражцы. Как известно, Пражский кружок считается объединением структуралистов, последователей Ф. де Соссюра.

О солидарности с другими учеными он говорит, как о рождении. Например, «Сухотин, действительно, «родился» для нас в это время» (21). По аналогии с *беспринципностью* он создает неологизм *полипринципность*. Например, интерпретируя характер дискуссий о реформе орфографии: «на примере беспринципного и к тому же «полипринципного» проекта реформы орфографии авторы обосновывают принцип фонологической или фонематической орфографии» (21). Причем контекст не дает возможности до конца понять, что следует понимать под полипринципностью, то ли «и нашим и вашим», то ли наличие нескольких аргументированных позиций.

Термин и метафору *поле* А.А.Реформатский использует в новом контексте, понимая под ним новое явление, естественно, связывая его с фонемами: «отсутствует различие вариаций и вариантов в связи с отношениями непересечений и пересечений «фонемных полей» (23). Метафора представляет собой не просто обычное соотнесение известного концепта с новой ситуацией, а создание достаточно сложного инновационного представления о реалиях языка. В частности, следовало еще доказать, образуют ли фонемы поля и, если да, то что такие поля собой представляют.

Очень интересное использование слова задание обнаруживается в следующем предложении: «Звуковое качество, дифференцирующее морфемы языка, называется фонемой. Фонема – это идеальное языковое задание, то «общее», которое под влиянием актуальных фонетических факторов реализуется в различных звуковых комбинаторных вариантах в «отдельном» (22).

А.А.Реформатский описывает ситуацию в языкознании, наступившую после войны, и описывает ее очень эмоционально. Конечно, в этих отрывках нет метафор-терминов, тем не менее это описание истории науки, что также является, как известно, наукой. Так, ему удастся одним словом точно обозначить атмосферу тех лет. Например, Конец 40-х годов – мрачные дни, когда некоторые лингвисты решили, что можно «чего-то добиться» под маркой Марра. В «черном списке» оказались Виноградов, Петерсон, Булаховский, Кузнецов, Сидоров, Аванесов, Капанцян, Чикобава и, наконец, Реформатский» (31). В этом контексте очень точной является метафора *мрачный*, поскольку передает атмосферу времени. В структуре метафоры выделяется сема «отсутствие света», что интерпретируется не только как запрет на живую мысль в области науки, но и как отсутствие всяческих надежд на будущее. В МАС это значение, снабженное пометой *переносное*, определяется как «беспросветный, гнетущий, тяжелый» (2, 307). В рассматриваемом контексте актуальны все указанные признаки. Ученый хочет сказать, что у них не было надежд на будущее (беспросветный), всеми овладели упадочнические настроения (гнетущий), атмосфера давила, и было очень сложно работать (тяжелый). О статье Аванесова, делавшей попытку найти общий язык с марристами: «Однако никакие вежливые «реверансы» по адресу Марра ни Аванесову и никому другому в то время не помогали. Шла демагогическая война» (32). И здесь слово *реверанс* очень точно рисует атмосферу страха и заискивания, оно настолько точно, что определение *вежливый* при *реверансе* совершенно излишне. Более того, вежливый реверанс является плеоназмом по той простой причине, что невежливого реверанса быть просто не может.

Выводы

Проведенный анализ говорит о том, что язык лингвистики XX в. представляет собой живой и эмоциональный дискурс, в котором обнаруживается определенный уровень художественности, способствующей более выпуклому обозначению фактов. Можно еще раз повторить два момента. Первый связан с языком работ А.А.Реформатского. Да, действительно, язык этого ученого является нестандартным, и в нем метафора занимает особое место. Но он весьма характерен и вызывает интерес с точки зрения изучения лингвистического дискурса как крайнее, полярное представление образности в языке науки. Второй момент заключается в том, что в этом случае исследуется не только метафора в языке лингво-научного или лингво-теоретического дискурса, но также метафора, используемая при описании истории науки, что также немаловажно. Вообще можно сказать, что ученый почти инстинктивно прибегает к роли метафоры, оперировать которой ему и удобно, и приятно. Например, в другой очень интересной работе «Фонологические этюды» А.А.Реформатский пишет: «Эта книга – не симфония, а сюита. И такой жанр удобнее для заострения проблематики и обнажения полемики» (4). Таким образом, он не просто образно использует музыкальные термины в лингвистическом дискурсе, но пытается аргументировать свой выбор. Он говорит в связи с этим о жанре, и создается впечатление, что в языкознании существуют такие жанры, как симфония и сюита. Между тем человеку, не разбирающемуся в теории музыки, совершенно непонятно, что это такое, какие особенности сюиты позволяют А.А.Реформатскому успешно выполнить стоящую перед ним научную задачу. Слово *симфония* зафиксировано в МАС в двух значениях. Первое определяется как «большое музыкальное произведение для оркестра, состоящее обычно из 3-4 частей, отличающихся друг от друга характером музыки и темпом» (4, 95). Становится понятным, что симфония это не просто большое, но и чрезвычайно сложное по замыслу и композиции музыкальное произведение. Если попытаться выявить характерные черты этого сложного целого, то, видимо, необходимо говорить о системе частей, которые самостоятельны, но также и связаны. МАС дает и второе значение слова симфония, снабжая его пометами «*перен.; чего или какая*» (4, 95). Например, «Гармоническое сочетание множества разнообразных звуков, красок, тонов и т.п.» (4, 95). Анализ этих двух значений и сопоставление их с употреблением в «Фонологических этюдах» свидетельствует, на наш взгляд, о том, что здесь А.А.Реформатский создает собственную метафору по первому значению слова *симфония*. Он хочет сказать, что «Фонологические этюды» не представляет собой большого научного текста с несколькими связанными, но самостоятельными частями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lakoff G., Johnson M., *Metaphors we Live by*, Chicago University Press, 2003, 256 p.
2. Lakoff G., *The Contemporary Theory of Metaphor, Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. 202-251.
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том 1, М.: АН СССР, 1963, 392 с.; Том 2. М.: АН СССР, 1963, 384 с.
4. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970, 527 с.

Xülasə

Günay Mirzəyeva

Lingvistik ədəbiyyatda məcazlar

Məqalə elmi mətnin dilində metaforun roluna həsr olunub. Əsas kimi dilçilik mətni götürülür. Ümumdil və metafor-terminlər fərqləndirilir. Məqalədə A.A.Reformatskinin "Vətən fonologiyasının tarixindən" kitabında rast gəlinən ümumdil metaforları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: elm, dil, metafor, lingvistika

Summary

Gunay Mirzayeva

Methaphors in the lingvistic literature

The article is devoted to the role of metaphor in the language of the scientific text. The basis is taken by the linguistic text. Common language metaphors and metaphors-terms are delineated. In the article, general language metaphors are considered in A.A.Reformatsky's book "From the history of domestic phonology".

Keywords: science, language, metaphor, linguistics

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**ПРАГМАТИКА В ЛИНГВИСТИКЕ:
О ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА**

Сабина РАГИМОВА *

Ключевые слова: прагматика, прагмалингвистика, семиотика, знаки, акты речи

Введение

Термин «прагматика» с точки зрения носимого семантического значения может охватывать множество областей науки. Известно, что «прагматика», будучи греческим словом, выражает значение дела, движения. Это термин и в лингвистике, и в семиотике используется как равноправный термин. В семиотике прагматика считается разделом этой науки и в ней прагматике дается преимущественно, следующее определение: «*Прагматика*, являясь разделом семиотики, изучает отношение к субъектам знаков, которые образуются и интерпретируются в свою очередь субъектами» (3, с. 727)

Кроме семиотики, термин прагматики входит и в объект исследования лингвистики. Активность прагматики в этих областях науки может быть объяснена тем, что и языковедение - лингвистика, и семиотика представляют собой направленные на изучение знаков отрасли, основным объектом у обоих признаются системы знаков. В семиотике изучаются знаки в целом, а в лингвистике – конкретно лингвистические знаки.

Прагматика как термин семиотики

Понятие прагматики было впервые привнесено в науку именно как термин семиотики. С исторической точки зрения молодым термином или же областью науки считаться не может. Его история восходит к 30-ым годам XX века. В конце 30-ых годов прошлого века американский философ Чарльз Уильям Моррис (1901-1979), считающийся одним из основателей семиотики, в качестве одной из областей семиотики привнес в науку термин «прагматика». А целью привнесения этого термина Моррисом в науку стало обоснование его нового тезиса. Так, согласно философу, все знаки всегда бывают во взаимосвязи с тремя элементами. Это –

1. - объект,
2. - субъект,
3. - другие знаки.

В этом тезисе Морриса логический позитивизм составляет единство с эмпиризмом и прагматизмом. Выступая именно с этой точки зрения семиотика делится на три большие области:

- семантика,
- синтактика или же синтаксис,
- наконец, прагматика.

При этом если семантика изучает отношение знака к объекту или же синтаксис изучает взаимосвязь знаков, *прагматика* изучает отношения знака с субъектом.

* старший преподаватель, Азербайджанский Университет Языков
e-mail: baau@mail.ru

В этом контексте все три направления могут стать объектами исследования одновременно и семиотики, и логики, и психологии, и социальной психологии, и этологии и, наконец, лингвистики.

Прагматика в лингвистике

В лингвистике прагматика занимается изучением прагматических аспектов языка. В лингвистику данное понятие вошло в 60-70-ые годы XX века. Этот термин был внесен Чарльзом Сандерсом Пирсом (1839-1914), считающимся учителем вышеупомянутого американского философа Ч.Морриса. Эта теория была разработана и подготовлена в конце XIX века Пирсом. Не случайно, что создателем термина «прагматизм» считается именно этот американский ученый, философ, математик. Все научно-философские статьи философа о прагматике последних лет были изданы под названием «Начало прагматизма» (в двух томах). Несмотря на то, что он был в этой области, то есть в области прагматики, первым автором, в силу сложности языка его произведения широкую читательскую аудиторию обрести не смогли. Лишь после 30-х годов XX века трудами вышеупомянутого Морриса Пирс был представлен широкой читательской аудитории и сумел получить достойную себя оценку.

Чарльз Пирс для раскрытия сущности знака в качестве основного элемента видел его прагматичную основу. То есть по мнению философа, какой-либо знак должен различаться не по своим физическим свойствам, а по функции и применению в обществе. И поэтому, по мнению Пирса, и синтаксис, и семантика в конечном итоге служат выполнению основной функции знака. Иными словами, *синтаксис*, служащий построению определенных конструкций из знаков, или же высказывающая отношение знака к объекту *семантика* обеспечивают функционирование функции коммуникации между людьми. Ученый-философ пойдя в этих своих взглядах еще дальше, полагает, что само осознание представляет собой процесс последовательного выстраивания знаками реальности. А эта последовательность объясняется отсутствием изоляции субъекта, участвующего в процессе осознания и осуществлением данных процессов между теми или иными членами общества. А сам процесс осознания выстраивается на интерпретации знаков.

Однако необходимо отметить и то, что процесс привнесения прагматики в лингвистику был связан с продвижением в исследованиях речевых актов. Так, в указанный период логические и философские подходы к процессу речи, работы Дж.Остина, З.Вендлера, П.Грайса и других ученых сыграли важную роль и в формировании прагматического направления и в лингвистике.

В лингвистике возникли такие термины как лингвистическая прагматика или же *прагмалингвистика*. Отметим и то, что точно вычерченных границ лингвистической прагматики не существует, лингвистическая прагматика просто охватывает отношения между субъектом (говорящим), адресатом (лицом, которому адресована речь говорящего) и условий коммуникации, между говорящим и слушающим.

В русской лингвистике прагматика принимается в качестве отдельной дисциплины и ей дается следующее объяснение: «Прагматика в лингвистике - это одна из дисциплин лингвистики, которая изучает применение и работу знаков языка в соответствии с отношениями между пользователем этих знаков и самим знаком» (4, с. 217). Прагматика в лингвистике превратила в свой объект исследования также возникновение лингвистических знаков, зависимость каждого субъекта, участвующего в речевом акте и пр. А основной задачей, стоящей перед данной дисциплиной, является выявление лексического значения различных языковых компонентов в

различных языковых средах. Иными словами, изучает применение этих лингвистических единиц или же компонентов в процессе речи в различных условиях.

Рассмотрим также данное в азербайджанской лингвистической литературе прагматике определение. В изданном под авторством М.И.Адилова, З.Н.Вердиевой, Ф.М.Агаевой словаре «Толковый словарь лингвистических терминов» авторы прагматику объясняют следующим образом: «Прагматика – это лингвистическое исследование, заключающееся в изучении связей между знаками (единицами) языка и пользователями этих знаков» (1, с. 219).

В азербайджанской лингвистике прагматика была изучена профессором Ф.Вейселли. Профессор, анализируя научное наследие и взгляды о семиотике вышеупомянутого американского философа Чарльза Морриса и Ф.Барта, представил их научные соображения о прагматике. Кроме того, Ф.Вейселли в книге «Семиотика» по мере необходимости коснулся и проблемы прагматики в лингвистике и выдвинул свои соображения. Говоря об аспектах знаков, профессор подчеркивает, что «третья связь – это отношение знака к использующему его человеку, обществу, коллективу и пр., то есть того, к кому и чему направлено слово, предложение, выражение. Например, выступающий перед хлопкоробом оратор должен принимать во внимание, что выступает не перед производителями электронных калькуляторов, если он скажет «каждый из хлопковых кустов несет два бита информации», конечно же, хлопкоробы его не поймут. Данный аспект называют **прагматикой**» (2, с. 316).

В указанной книге Ф.Вейселли, касаясь объекта исследования прагматики, пишет: «Связи между объектами и предметами, отображенными знаками, изучает сигматика, связи между знаками и их пользователями – прагматика» (2, с. 318).

В некоторой литературе *прагмалингвистика* делится на две основные части: функциональная прагмалингвистика и скрытая прагмалингвистика. Функциональная прагмалингвистика изучает речь с позиций её создателя. При этом принимается в расчет также и то, произносящий указанную речь осознанно и целенаправленно пользуется лингвистическими средствами.

Скрытая прагмалингвистика же изучает автоматический выбор грамматических и речевых знаков произносящим речь субъектом. При этом неоднократное повторение речевых сигналов носит уже механический характер и происходит неосознанно. Известно, что человеческая речь строится из бесконечных речевых действий. Во время реализации акта речи происходит передача отправляющей стороной информации принимающей стороне. Сущность всего речевого акта заключается в этом – обмен данных, обмен информации и т.д. И они, в свою очередь, делают возможным коммуникативную деятельность.

В объект исследования лингвистической прагматики входят ряд вопросов, которые можно сгруппировать, преимущественно, следующим образом: изучение функций выполняющего акт речи; изучение функций стороны, которому адресован речевой акт; изучение их взаимосвязи; изучение их связи в процессе общения; а также изучение самого процесса общения и т.д.

Рассмотрим каждую из этих задач по отдельности:

В лингвистической прагматике субъект речи изучается преимущественно со следующих аспектов:

1. Явные и скрытые цели речи. Это в лингвистической прагматике называют «иллокутивных силы»... Сюда включаются передача определенной информации, высказывание мысли, задавание вопроса, дача приказа, выражение желания, просьбы, дача совета, обещания, извинение, жалоба и прочие подобные поведения.

2. Речевой опыт и виды речевого поведения;

3. Правила общения. Эти правила опираются, в основном, на принцип сотрудничества. А эти принципы, в свою очередь, направляют речевое общение сообразно направлению беседы и предполагаемой цели. Эти правила регулируют также и следующее:

- *Нормирование передаваемой информации (определение количества);*
- *Уверенность в точности передаваемой информации (обеспечение качества);*
- *Релевантность (соответствие) передаваемой информации теме беседы (обеспечение отношения);*
- *Ясное, четкое и последовательное выстраивание передаваемой информации (обеспечение речевого поведения);*

4. Умение передающего информацию или говорящего строить речь и беседу. Сюда включается и прагматическое значение высказанной мысли: двусмысленные слова, намеки, реплики, обвинения и пр.

5. Референция передающего информацию. Соответствие лингвистических единиц предметам реальности.

6. Прагматические пресуппозиции. При этом происходит оценка передающим информацию предполагаемого адресата информации. То есть определяет его общий фонд знаний, информированность, интересы, взгляды, психологическое состояние и, самое главное, способность понимать.

7. Отношение передающего информацию к передаваемой информации. Сюда входят:

- *Оценка содержания информации. При этом передающий информацию должен определить истинность или ложность, многозначность, несерьезность и т. п. данной информации.*
- *Эмпатия – сопереживание горю и прочувствование состояния субъекта, о котором говорится.*
- *Выведение на передний план наиболее значимого среди передаваемой информации и пр.*

В лингвистической прагматике *субъект, которому адресована речь*, изучается преимущественно с этих аспектов:

1. Интерпретация речи. Выявление из непосредственного значения слова скрытого и иносказательного значений. При этом должны приниматься во внимание и контекст, прагматичное состояние и пресуппозиции. Цель передающего информацию также должна быть все время в центре внимания. Так как передающий информацию порой может выйти за рамки этих целей. Например, может не следовать релевантности, или же может передать ненужную или уже известную информацию и т.д.

2. Воздействие передаваемой информации на адресата. В прагматике это называют также **перлокутивным эффектом**. Сюда входят:

- *Повышение информированности адресата;*
- *Изменение эмоционального состояния, взглядов и оценочной способности адресата;*
- *Воздействие на его действия;*
- *Эстетическое воздействие и т.д.*

3. Речевые реакции на получаемую информацию. При этом эти реакции могут как непосредственными, так и косвенными. Избегание от ответа на заданный вопрос также относится к подобным реакциям.

В лингвистической прагматике *отношение между участниками коммуникации* изучается преимущественно в следующем аспекте:

1. Формы речевого общения. Сюда включаются диалог, обоюдный разговор, полемика, даже словесная перепалка и пр.

2. Соответствие речи правилам общественного этикета. Сюда включаются формы обращения, манера и форма общения.

3. Отношения или же связи между участниками коммуникации в тех или иных речевых ситуациях. Сюда включаются просьба, требование, приказ и др. формы

Наконец, в лингвистической прагматике *формы общения* изучаются в следующих аспектах:

1. Интерпретация дейктических знаков. Сюда включается и интерпретация индексального компонента значений слова. Автор монументальных работ о семиотике в азербайджанской лингвистике Ф.Вейселли так объясняет дейктические знаки: «Ко второму виду мотивационных знаков относятся указательные (лат. остенсив) или же дейктические знаки. В этих знаках процесс опирается не в той или иной степени ясному сходству между сигнификантом и сигнификантом, а физической близости. Эта связь основывается на след или же отображение указываемого предмета и явления, рождается из связанного с этим предметом и событием понятия. В качестве примера можно указать подпись, отпечаток пальца людей, местоимения /я/ и /ты/ в диалоге, флаг, указывающий направление ветра. Предмет, который запечатлен в фильме или же на фото, отражает близость к стоящему перед камерой объекту. Направление и удаленность указываемых пальцем объектов и предметов определяется внутренним согласием и зависит от движения пальца. Такие слова, как /сюда/, /туда/, /я/, /ты/ и пр. выполняют функцию указания» (2, с. 318)

2. Воздействие на тематику и форму коммуникации речевой ситуации. Для большей наглядности можно показать формы общения на банкетах, официальных встречах, государственных предприятиях, а также медицинских или же адвокатских заведениях.

Заключение

В статье исследуется термин прагматика, место прагматики в таких науках как семиотика и языкознание. В первую очередь направляется внимание на историю создания этого термина и раскрывает его место и значение в языкознании. В следствии исследования проясняется что, «прагматика» и в лингвистике, и в семиотике используется как равноправный термин. В семиотике прагматика считается разделом этой науки и изучает отношение к субъектам знаков, которые образуются и интерпретируются в свою очередь субъектами. Если в семиотике изучаются знаки в целом, а в лингвистике – конкретно лингвистические знаки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1989, 358 s.
2. Veysəlli F. Semiotika. Studia philologica. IV c., Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.
3. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. М.: Канон+, РООИ Реабилитация, 2009, 1248 с.
4. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энцикл., 1990, 682 с.

Xülasə

Sabina Rəhimova

Dilçilikdə pragmatika: məsələnin qoyuluşuna dair

Məqalədə pragmatika termini və onun daşdığı məna yükü tədqiq olunur. Bəllidir ki, semiotikadan başqa, pragmatika termini həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə daxil olur. Pragmatikanın hər iki elm sahəsində aktivliyi onunla izah oluna bilər ki, istər dilçilik – linqvistika, istər də semiotika işarələri öyrənməyə yönəlmiş elm sahələridir, hər ikisinin əsas tədqiqat obyekti işarələr sistemi hesab edilir. Semiotikada ümumiyyətlə işarələr, dilçilikdə isə konkret olaraq dil işarələri tədqiq olunur.

Açar sözlər: pragmatika, pragmalinqvistika, semiotika, işarə, nitq aktı

Summary

Sabina Ragimova

About the pragmatics in linguistics

The article explores the term pragmatics, the place of pragmatics in such sciences as semiotics and linguistics. The author first of all directs attention to the history of the creation of this term and reveals its place and significance in linguistics. The author makes it clear that "pragmatics" is used in both linguistics and semiotics as an equal term. In semiotics, pragmatics is considered a division of this science and studies the relation to the subjects of signs that are formed and interpreted in turn by subjects. If semiotics studies signs in general, in linguistics - specifically linguistic signs.

Keywords: pragmatics, pragmalinguistics, semiotics, signs, acts of speech

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Aysun MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin”, felyeton, satira, dil, cahillik

Giriş

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan mətbuatının tarixində yeni bir səhifə açıldı. Azərbaycanın ilk satirik jurnalı “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-cı ilin 7 aprel tarixində görkəmli dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çapdan çıxdı. Jurnal 1906-1918-ci illərdə Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə Bakıda nəşr edilib. Jurnalın 25 il ərzində ümumi 748 nömrəsi çapdan çıxıb. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, düşünən beyinlərini, demokratik düşüncəli insanların öz ətrafında toplaya bilib. Jurnalın başında Cəlil Məmmədquluzadə kimi açıq fikirli bir şəxsiyyətin durması da onun ətrafına toplaşan dostlarını ürəkdən sevindirmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətə başlaması təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, ümumən türk-müsəlman aləmində işıqlı gələcəyə açılan bir qapı oldu.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk addımları

Jurnal ilk əvvəl Tiflis şəhərində çapdan çıxmışdır. Azərbaycan ziyalılarını öz ətrafında birləşdirən belə bir jurnalın niyə Azərbaycanın hər hansı bir şəhərində deyil, məhz Tiflisdə çapdan çıxması bir çox tədqiqatçıların diqqət yetirdiyi mövzu olmuşdur. İsa Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadə, mühiti və müasirləri” kitabında “Molla Nəsrəddin” jurnalından danışarkən ilk bu mövzuya toxunur və fikrini belə əsaslandırır: “Əvvəla, jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə 1903-cü ildən etibarən Tiflisdə yaşamağa başlaması və həmin yerin mühiti, ziyalıları ilə yaxından tanışlığı əsas səbəblərdən biridir. Bundan əlavə Tiflis şəhəri həmin dövrdə siyasi-mədəni intibahın əsas mərkəzi idi. Coğrafi baxımdan Tiflis türk-müsəlman əhalisinin tarixən yayılıb-yerləşdiyi Şimali Qafqazla o tay və bu tay Azərbaycanı arasındakı ortaqlıq bir mövqedə yerləşirdi. Ciddi satira jurnalı nəşr edən bir mühərrir üçün özünün və əməkdaşlarının təhlükəsizliyinin təminatı barədə düşünüb-daşınmaq da zəruri olduğuna görə, Tiflis şəhəri qorunub mühafizə olunmaq üçün nisbətən əlverişli idi” (5, 240).

Bununla əlaqədar olaraq, “Molla Nəsrəddin” kimi satirik bir jurnalın qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi üçün ən doğru yer Tiflis şəhəri idi. Tiflis o zaman təkcə inqilabi mərkəz yox, həmçinin bir çox ziyalıların yaşayıb-yaratdığı mədəni mərkəz idi. Qori Müəllimlər Seminariyası kimi əvəzolunmaz mütəfəkkirlər yetişdirən məktəblərin, seminariyaların yerləşdiyi bu şəhər Azərbaycanlı ziyalıların da azad yaradıcılıqla məşğul olması üçün əlverişli yer idi. Tiflisə köçməyinin üçüncü ili tamamlandıqdan sonra belə böyük bir amal uğrunda jurnal nəşr etdirmək məqsədini həyata keçirən Mirzə Cəlil, görünür uzun müddət bu məqsədi həyata keçirmək haqqında düşünmüşdür. Kim bilir bəlkə də Tiflisə köçmə səbəbi də “Molla Nəsrəddin” kimi bir jurnalı yalnız Azərbaycandan kənar da nəşr etdirə biləcəyi qənaətinə gəlməsi olub. Tiflisdəki demokratik fikirli ziyalı qrupları ilə şəxsən tanışlıq və əlaqə Mirzə Cəlildə böyük ümidlər doğurub və orada yaşadığı 3 il

* magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aysun.m-ova@inbox.ru

ərzində bu ümidlərin reallaşması üçün yorulmaq bilmədən mübarizə aparıb. “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapa başlamasından sonra qısa müddət ərzində həmin ziyalılar jurnal ətrafında cəmləşdi. Belə demək mümkünsə həmin dövrdə Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühiti formalaşmışdı. Bu ədəbi birliyin tərkibində Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Ömər Faiq Nemanzadə, Məmmədəğa Vəkilov, Eynəli Sultanov və başqalarının adını çəkmək olar. Adını çəkdiyimiz müəlliflər “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşr olunmazdan əvvəl də Azərbaycan xalqının, Azərbaycan millətinin maariflənməsi uğrunda çalışırdılar. Bu mübarizənin mədəniyyətə açılan bir qapı, bir səhifə olan qəzet, jurnal vasitəsilə həyata keçməsi isə onları daha da qürurlandırır.

Cəlil Məmmədquluzadənin öncəgörüclüyü və mübarizliyi sayəsində sinfi mübarizə və ictimai hadisələrin belə şiddətlənməsi daha da qızıxdırmışdı. Həmin dövrdə çıxan qəzet və jurnallar müəllifin ürəyincə deyildi, çünki həmin jurnallar köhnə düşüncə tərzilə yazılır, yeni ideyalar, yeni proqramlardan kənarda fəaliyyət göstərirdi. Həmin vaxtda nəşr olunan digər qəzetlər oxucu tapmaqda çətinlik çəkdiyi bir zamanda “Molla Nəsrəddin” yüksələrək fəaliyyət göstərirdi. Cəlil Məmmədquluzadə bu barədə öz xatirələrində yazır: “Xəyalımıza nə gəlirdi? Ümidvar ola bilərdikmi ki, məcmuəmizə camaat rəğbət göstərəcəklər? Xeyr, ümidvar ola bilməzdik və gələcək bizim üçün qaranlıq idi. Bu barədə öz dost-aşnamızdan da bizə elə bir ürək-dirək verən olmurdu. O qədər də təşviş eləyən görsənirdi; çünki dost-aşnamız üçün də o növ materialla meydana atılmağımız qərribə bir iş nəzərə gəlirdi” (9, 101).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr edilməsi təkcə orada çap olunan felyetonlardan, karikaturalardan, hekayələrdən ibarət deyildi, jurnalın təsir dairəsi daha dərin və daha əhatəli idi. Azərbaycanda teatrın inkişafı keçmiş dövrlərə dayansa da dini fanatizmin, cahilliyyətin hökm sürdüyü müsəlman ailələrində teatra, muzeylərə getməkdən söhbət gedə bilməzdi. Həmin ailələrdə doğulan gənc uşaqların heç biri teatrın, konsertin nə olduğundan xəbərsiz yaşayırdılar. Fikrimizcə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycan ərazisində geniş oxucu kütləsi qazanmasının əsas səbəblərindən biri də budur. Jurnalda nəşr olunan hekayələrdə, karikaturalarda təsvir olunan mühit, heç vaxt o mühitlə qarşılaşmamış insanlar üçün böyük maraq doğururdu. Jurnalı əlinə alan hər bir kəs ömründə bir dəfə də olsun bu fanatik mühitdən uzaqlaşmağı, mədəniyyətə, dünyaya, onun sonunu düşünmədən açıq gözlə, sevgi ilə baxmağa başlamışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dil məsələsi

Mirzə Cəlil jurnalın ilk nömrəsindən etibarən avam camaatın anlayacağı sadə bir dildə yazır, digər məsləkdaşlarını da bu yola çağırır və xalqda öz ana dilinə dərin məhəbbət duyğuları oyatmağa çalışırdı. Jurnal öz təbliğatını xalqın anlayacağı dildə başa salmağa çalışırdı. “Molla Nəsrəddin” xalqın jurnalı idi və xalqın hüquq və mənfəətini qoruyurdu. “Molla Nəsrəddin”ə qədər bu dil ədəbiyyatımızda hələ hakim dil mövqeyini tutmamışdı. Jurnalı geniş xalq kütləsi üçün nəşr etməyə başlayan Mirzə Cəlil bu kütləyə müraciət etmək üçün onun öz dilini seçmişdi. “Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dil ilə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə yetirmək idi və zənn edirəm ki, yetirdik də” (bax: 9, 80).

Cəlil Məmmədquluzadə dili təkcə ərəb, fars və ya rus sözlərindən təmizləməklə qalmamış, heç bir dil qanununa fikir vermədən xalq kütləsinin danışdığı dildə yazırdı. Burada bəzən sözlərin yazılışında, cümlələrin quruluşunda da səhvlər olurdu, lakin bu dil xalqın, kütlənin adət etdiyi, asanlıqla anladığı dil idi. Göründüyü kimi, bizim bugünkü dilimizi yaratmaq üçün jurnalın dilinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur, çünki illər əvvəl Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” belə bir inqilab yaratmasaydı, bizim dilimiz hələ də bugünkü vəziyyətinə çata bilməzdi. Necə ki, oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladığımız zaman bu dilə o səbəbdən ana

dili ad qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız, xah o vədə və xah indi yazılarında “ana” ləfzi gələndə, “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar və həmçinin “ata” sözü əvəzinə “pədər” yazırlar (9, 80).

Ana dilinin varlığı, təmizliyi uğrunda mübarizə "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsas və daimi mövzularından biri idi. Jurnalda bütün yazılarda, felyetonlarda, hətta karikaturalarda bu mühüm mövzuya toxunulmuş, ana dilinə xor baxan, onu korlayan ziyalılar ciddi tənqid atəşinə tutulmuşdur. Müəllif “Xatiratım” əsərinin “İstixarə” bölməsində yenidən dil məsələsinə toxunaraq deyirdi: “Həmin dil məsələsi də, indi təzə məsələ deyil. Amma o vaxt bu məsələni qalxızan, bu məsələ üstə danışan hələ yox idi. Hər kəs başını aşağı salıb öz bildiyini yazırdı. Və lakin həmin vaxt bizim nəzərimizə gələn bu idi ki, əhli qələmlərimizin əksəri, doğrudan da, ibarəli yazmağa mayıl idi. Və ola bilər ki, asan və türkcə yazmaqdan o səbəbə qaçırdı ki, türkcə yazanlar azsavadlılar idi. Lakin elə olurdu ki, bir kəs, xüsusən savadı az olan şəxs, çətin, ibarəli və anlaşılmayan belə bir yazını oxuyub qanmayanda da yenə buna “pəh! pəh! deyirdi” (9, 85).

Ancaq “Molla Nəsrəddin” özündən əvvəlki əqidə yoldaşı “Əkinçi”nin yolu ilə gedir, onun ideyalarını davam etdirir və eynilə Əkinçinin apardığı doğma dil siyasətini layiqincə davam etdirirdi. Jurnalın əsas üslubu, istiqaməti həqiqəti satira, yumor, məzhəkə yolu ilə çatdırmaq olduğu üçün, sadə danışq dilində, hər kəsin anlayacağı tərzdə satira yazmaq onu əsas ünvanlandığı istiqamətə çatmağına kömək edirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında avamlıq və cəhalətin tənqidi

“Molla Nəsrəddin” jurnalında xüsusi diqqət yetirilən ikinci mövzu avamlıq və cəhalətə qarşı mübarizə idi. Jurnal Azərbaycan məişətindəki gerilik və cəhalət, ətəlat və tənbellik kimi mənfi hallar əsas tənqid hədəfi idi. Bu problemləri jurnal qabaqcıl mədəniyyətə malik xalqların həyat və məişəti ilə müqayisəli şəkildə təsvir edir və bununla da həmin ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışırdı. Bu problemləri təkcə Azərbaycan xalqı nümunəsində deyil, ümumən türk-müsəlman əhalinin üzərindən təsvir edirdi. Təhsil və mədəniyyətimizdə olan bu qüsurların təməli isə mövhumat və şəriətə bağlanırdı. Jurnal din və mövhumatı xalqın azadlıq arzularını boğub məhv edən bəla hesab edirdi.

“Azərbaycan məişətindəki gerilik, savadsızlıq, ailə münasibətlərindəki müxtəlif tipli qüsurlar, uşaq tərbiyəsinin naqis cəhətləri, ətəlat və tənbellik, oğurluq, dini təəssübkeşlik və s. mənfi hallar da “Molla Nəsrəddinin əsas tənqid hədəflərindən idi. Ailə və məişətdə, maarif və mədəniyyət sahəsindəki qüsurların əsasını jurnal haqlı olaraq dində, mövhumatda, şəriətin buxovlarında görürdü” (bax: 6, 27).

“Molla Nəsrəddin” jurnalı çarizm və mütləqiyyətə qarşı mübarizəni mövhumata qarşı mübarizədə ikinci dərəcəli hesab edirdi. Çünki mütləqiyyətə qarşı mübarizə aparmaq daha asan və səmərəli idi, nə vaxtsa nəticə verəcəkdi amma dini dünyagörüşü fanatizm səviyyəsinə yüksəlmiş şəxsləri maarif və mədəniyyətə həvəsləndirmək çox böyük əzm və səbir tələb edirdi. Buna görə də, jurnalın bütün nömrələri din və mövhumata, molla və din xadimlərinə qarşı karikaturalar, satirik məqalələr ilə dolu idi. Jurnalın məsləkdaşları dinin istismarçı kütlə əlində bir silah olduğunu yaxşı başa düşürdülər, əsas məsələ buna sadə xalqı da inandırmaq idi. Çünki fanatik ruhanilərin əhatəsində böyüyən və tərbiyə alan uşaqlar da gələcək də həmin avam və cahil adamlara çevriləcəkdilər. Xalqın gələcəyini bu cəhalətdən xilas etmək üçün isə “Molla Nəsrəddin” mollalara, yalançı ruhanilərə qarşı qoyurdu. Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl də əsas motiv mövhumata qarşı mübarizə olmuşdur. Jurnalın 28 aprel tarixli 4-cü nömrəsində Mirzə Cəlil “Niyə mənə döyürsünüz?” başlıqlı felyetonu ilə mollalara müraciət edir: “A mollalar, niyə mənə döyürsünüz? Olmaya məndən qorxursunuz ki, əyilib camaatın qulağına bir neçə söz pıçıldayam, bir neçə mətləblərdən agah edəm? Olmaya

qorxursunuz ki, məcmuənin vərəqlərini samovar alışıgı edə-edə, şəkillərini uşaqlar oynada-oynada axırda camaat gözünü açıb bəzi işlərdən xəbərdar ola? Olmaya siz başa düşürsünüz ki, bir məmləkətdə iki padşah və bir əsrdə iki molla ola bilməz: ya Molla Xəsrəddin, ya Molla Nəsrəddin?” (7, 54)

Mövhumat həmişə əzilmiş xalqı mənəvi cəhətdən məhvə aparan bir vasitədir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının da dinə qarşı mübarizəsi bütün feodal və burjua həyatına qarşı birtərəfli mübarizəsinin əsas məsələsi idi. Molla Nəsrəddin çürümüş, köhnə həyat və ictimai əlaqələrin tənqidçisi idi. Felyetonda da qeyd olunduğu kimi mollalar, ruhanilər qorxuya düşmüşdülər, illərdir öz yalanları ilə yanlarında saxladıkları nöqərləri, din adı altında aldatdıqları avam camaat bu jurnal vasitəsi ilə həqiqəti görüb onların qarşısına dikilə bilirdi. Bu qorxu idi onları gecə rahat yatmağa qoymayan, bu qorxu idi Molla Nəsrəddinin adı çəkilən kimi ona şər atıb kafir adlandıran və bu qorxu artıq onların da dövrünün sona çatdığını xəbər verirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında qadın mövzusunun işlənmə dairəsi

Molla Nəsrəddinin diqqətini cəlb edən, onu kədərləndirən mövzulardan biri qadınlar idi. Bu məsələni də bütün o biri məsələlər kimi Molla Nəsrəddin geniş sahədə qoyurdu və təkcə Azərbaycan qadınlarının deyil, bütün islam qadınlarının vəziyyətindən bəhs edirdi. Qadın məsələsini Molla Nəsrəddindən əvvəl heç bir yazıçı ya qəzet Molla Nəsrəddin kimi açıq və kəskin qoymamışdı. Qadın məsələsini Mirzə Cəlil istər “Molla Nəsrəddin” jurnalında, istərsə də bədii nəsrində və dramaturgiyasında geniş mənada götürür, onu yüksək səviyyəyə qaldırır və tam həll edirdi. Jurnalın 28 aprel 1906-cı il tarixində çap olunan 4-cü nömrəsində “Qız və Nənə” adlı belə bir dialoq şeir forması diqqətimizi çəkir. Həmin şeirdə toxunulan mühüm məsələlərdən biri də qeyri-rəsmi əxlaq pozğunluğundan başqa, islam aləmində siğənin də rəsmiyyətə salınması məsələsi idi. Kim olmağından asılı olmayaraq, yetkinlik yaşına yenicə girmiş körpə qızlar özündən 30-40 yaş böyük harınlamış kişilərə arvad deyər satılırdı. Dünya haqqında hələ heç bir təsəvvürü olmayan bu uşaqlar 5-10 il sonra fiziki və mənəvi olaraq 40 yaşında qadına bərabər olur, gözünü açıb gördüyü adamlara kölə olurdular. İş bu yerdə qalsa, yaxşıdı, yaşının gətirdiyi tələş ilə nəfslərinə sahib çıxma bilməyən bu adamlar yeni eşqə düşür, öz evində kəbinli arvadı ola-ola yeni bir körpəyə tamah salırdılar. Belə bir cəmiyyətdə doğulan uşaqların, uşağa tərbiyə verməyə çalışan körpə anaların nə təhsildən xəbəri olurdu, nə də ki elmdən. Elə 8 yaşında gəlidiyi bu ər evində də dünyasını dəyişir və bu həyatdan heç nə almadan, xatırlanmadan ölə bədirdilər. Əgər həmin adamın insafı olardisa ona yas saxlayıb, heç deyilsə, qırxına kimi gözləyər, digər vəziyyətdə isə həmin qadının tabutu evdən çıxan kimi yerinə bir başqası gələrdi. Beləliklə, Molla Nəsrəddin ona qarşı edilən bütün hücumlardan qorxmayaraq, qadın məsələsini tam qətiyyətlə, qoyurdu.

“İslam aləmində həddindən artıq əhəmiyyət verilən “namus” və “əxlaq” məsələsi də Molla Nəsrəddin başqa cür yanaşır, bu məsələni başqa cür həll edir. Molla Nəsrəddin isbat edirdi ki, çadra altında saxlanan, elmsiz, nadan və cahil həyat sürməyə məcbur edilən qadınlar arasında, yəni möminlərin xalis və pak hesab edildiyi “islam aləmində” əxlaqsızlıq, qadınları açıq gəzən cəmiyyətə nisbətən, daha da artıqdır” (12, 20).

XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı problemi jurnalın istifadə etdiyi bütün ədəbi janrlarda orijinalılıqla ifadə olunurdu. Müsəlman aləmində qadın və qızların kölə vəziyyəti, və bunun ailə-məişətə, uşaqların tərbiyəsinə vurduğu zərər çox zaman Avropa, rus qadınlarının həyatı ilə müqayisədə verilir, tənqid olunurdu. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər qadın hüquqsuzluğu, gözəlliyi əleyhinə mübarizə apararkən, qızların təhsil və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Oxumuş qızları, anaları mədəni ailənin, mədəni ailə isə mütərəqqi cəmiyyətin əsaslarından hesab edir və bu yolda səyini əsirgəməirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ədəbi hadisə kimi

XX əsrin əvvəllərində inqilabi-demokratik hadisələrin qızıışdığı bir dövrdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı rəsmi olaraq yazılar çap etməsə də, bu inqilabların heç birindən kənarda qalmır və özünəməxsus tərzdə cavab verirdi. İnqilab mövzusu jurnalda ən aktual məsələlərdən biri idi və jurnal ətrafında toplaşmış ziyalılar tez-tez bu mövzuya müraciət edirdi. İnqilabi mübarizə, xalqın azadlıq hərəkatı “Molla Nəsrəddin” səhifələrində rəğbətlə müdafiə olunurdu. Fəhlə hərəkatı, inqilab mövzusu jurnalda daha çox satirik mənzum və mənsur əsərlərdə, eləcə də karikaturalarda ifadə edilirdi. Bunlara misal olaraq “Mülkədar və əkinçi”, “Xan və rəiyyət” mövzusunda təqdim edilmiş karikaturaları göstərmək olar. Rus inqilabının, İran inqilabının və xüsusilə Səttarxan hərəkatının azadlıq məfkurəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalında “qırmızı bir xətt kimi” (bax: 6, 24) keçirdi. “Qırmızı rəng” problemi “Molla Nəsrəddin”i qarabaqara izləyirdi. Belə ki, jurnalın nəşrinin birinci buraxılışı Bakıya gələn kimi “rəngi qırmızı olduğu üçün” dərhal Bakı polisi tərəfindən kitab mağazalarından yığışdırılmışdır. Jurnal bundan sonra da mövzunu davam etdirmiş və növbəti nömrədə “Bir para hikmətli danışqlar” başlıqlı yazıda münasibətini bildirmişdir. “Molla Nəsrəddin”nin 2-ci sayı oxucuların maraq və tələbatını nəzərə alaraq iki min nüsxə ilə nəşr edilib yayıldı. Jurnalın şəkillərinin qırmızı rəngdə olması polis idarələrini bərk təşvişə saldı. Bolşevizmin mahiyyətinin qırmızı rəngdə təcəssüm olunmasını əsas gətirib, “Molla Nəsrəddin”in bu siyasi ideologiyanın təbliğatçısı hesab edənlər jurnalın ikinci sayını bütövlükdə müsadirə etdilər. Ü.Hacıbəyov “İrşad” qəzetində “Ordanburdan” başlığı altında qələmə aldığı yazıda bu müsadirəni yığcam şəkildə təsvir edərək yazır: “İndi zavallı Molla Nəsrəddin dustaqdır. Həbsxanada oturub öz-özünə fikir edir. Əcəba, ərbbi hökumət “bu qırmızı şeylərdən” nə üçün belə qorxur?” (2, 145).

Jurnalın gülüş ustası Molla Nəsrəddinin adı ilə fəaliyyətə başlaması onun ətrafında toplaşan ziyalı təbəqəsinin qədim və zəngin xalq ədəbiyyatı və Şərq təfəkkürü ilə bağlılığını göstərirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında toplaşan qələm ordusu çox güclü yazıçılar, şairlər, rəssamlardan ibarət böyük bir topluluq idi. Jurnalda nəşr olunan hər bir yazı, məqalə, felyeton, şeir həmin müəlliflərin yaradıcılıqlarında ən çox oxunan və sevilən əsərlərə çevrilmişdi. Jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ən gözəl və sanballı əsərlərini “Molla Nəsrəddin”in fəaliyyəti dövründə yazmış və çap etdirmişdi. Bu baxımdan kənarda həmin müəlliflərin əsərlərini ayrı-ayrılıqda oxunmasından əlavə bir ədəbi məktəb ətrafında belə bir topluluğun yaranması cəmiyyətimiz üçün yeni, orijinal və cəlbədicə bir hadisə idi. Yaradıcılıq şəkillərindən asılı olmayaraq bu ədəbi məktəbin daxilində fəaliyyət göstərən bütün qələm sahibləri klassik şeir şəkillərinin də hamısından məharətlə istifadə edir, onları yeni forma və məzmununda təqdim edirdilər. Bunlara misal olaraq, atalar sözləri, lüğətlər, qamuslar, tapmacalar və s. kimi şifahi xalq ədəbiyyatının janrları dövrə uyğun şəkildə dəyişdirilir, bu kiçik formalı yazılarda dərin məna və mətləblərdən söhbət açılırdı: “Atı atın yanına bağlasan, xan görüb deyər: birini bağışla mənə, Ata malı olan yerdə, özünün qazandığın haramdır, Aclıqdan kimsə ölməz, qələt eləyir, çörək vermə. Plovun yağlısını yeyən yaxşı fatihə oxuyar. İşləmək - adamı puça çıxardar. Başladığın işi yarıda qoy” (9, 91).

Xalqın yaratdığı dərin mənalı atalar sözləri nəsildən-nəslə keçərək cilalanaraq bütün dövrlərdə qayğı ilə qorunur. Mirzə Cəlil də atalar sözlərinə eyni qayğıkeşliklə yanaşır, sadəcə jurnalın satirik məzmununu nəzərə alaraq həmin hikmətli kəlamları da kinayə üsulu şəklində təqdim edirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında toplaşan ziyalılar daha sonralar mollanəsrəddinçilər adlanan bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdular. Bu ədəbi məktəb daxilində jurnalda çıxış edən ziyalıların əksəriyyəti əhatə olunur. Lakin bunu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə yanaşı, burada fəaliyyət göstərən yazıçı

və şairlər öz fərdi yaradıcılıqlarında da özündən sonra bir ədəbi məktəb qoyub getmişlər. Həmin yazıçı və şairlərdən Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi müəlliflərin fəaliyyətləri kifayət qədər araşdırılsa da, yerdə qalan müəlliflərə az diqqət ayrılmışdır. Halbuki, adını çəkdiyimiz müəlliflər də daxil olmaqla həmin ədəbi məktəbinin daxilində fəaliyyət göstərən müəlliflərin fəaliyyətini təkcə Molla Nəsrəddin jurnalı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Mollanəsrəddinçi yazıçı və şairlərin yaradıcılıq fəaliyyəti digər qəzet və jurnalları da əhatə edirdi.

Nəticə

“Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşr olunmağı ilə mətbuatımızda və ədəbiyyatımızda bir çox yeniliklər olsa da, jurnalın əsas əhəmiyyəti qısa müddətə də olsa millətimizə təhsilin əhəmiyyətini, qadınların da azad bir cəmiyyətdə yaşamaq haqlarının olmasını göstərdi. “Molla Nəsrəddin” nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan vəzifəsini demək olar ki, tamamilə yerinə yetirdi. “Molla Nəsrəddin” məktəbi milli-ictimai fikirdə, ədəbiyyatda və mətbuatda azərbaycançılığın baş meydanıdır. “Molla Nəsrəddin” məktəbi - azərbaycançılıq məktəbi deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. "Molla Nəsrəddin" 100 il sonra, Bakı: Vektor, 2016, 81 s.
2. XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 432 s.
3. Aşırlı A. Azərbaycan mətbuat tarixi, Bakı: Elm və təhsil, 2009, 295 s.
4. Əliyev A. Mirzə Cəlil və Azərbaycan mətbuatı, Bakı: Elm, 2005, 275 s.
5. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri, Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 421 s.
6. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və mollanəsrəddinçilər, Bakı: Yazıçı, 1986, 270 s.
7. İbrahimov M. Böyük demokrat, Bakı: Azərnəşr, 1939, 160 s.
8. Məmmədli Q. "Molla Nəsrəddin", Bakı: Gənclik, 1984, 518 s.
9. Məmmədquluzadə C. Xatiratım, Bakı: Gənclik, 1971, 112 s.
10. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı: Yazıçı, 1980, 415 s.
11. Paşayev A. “Molla Nəsrəddin”: dostları, düşmənləri, Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 149 s.
12. Şərif Ə. “Molla Nəsrəddin”, Bakı: Azərnəşr, 1946, 55 s.

Резюме

Айсун Маммедова

Создание и деятельность журнала "Молла Насреддин"

В начале XX века в азербайджанской литературе и прессе начался новый период. С началом деятельности журнала "Молла Насреддин" основы азербайджанской сатирической прессы были заложены. Впервые журнал был напечатан в городе Тифлис. Создателем и главным редактором журнала был выдающийся литературовед Джалил Маммедгулузаде. Здесь не только повседневные, но и человеческие проблемы были представлены на языке сарказма. В лице журнала "Молла Насреддин" впервые на основе органа прессы была сформирована независимая литературная школа. Представителями этой школы были Мирза Алекпер Сабир, Абдулрагим бей Аквердиев, Али Назми, Маммад Саид Ордубади.

Ключевые слова: Молла Насреддин, фельетон, сатира, язык, невежество

Summary

Aysun Mammadova

The origin and activities of “Molla Nasireddin” magazine

In the beginning of the XX century, a new era began in Azerbaijani literature and press. The basis of Azerbaijan satirical press was established by “Molla Nasreddin” magazine’s taking action. First, the magazine was printed in Tbilisi. The creator and editor-in-chief was outstanding literary critic Jalil Mammedquluzade. Here, not only daily issues, but also universal problems were given through a mocking language. In the example of “Molla Nasreddin”, independent literary school was formed on the basis of press agency. In this literary school, we can show an example of the writers like Mirza Alakber Sabir, Abdurrahim bey Hagverdiev, Ali Nazmi, Mammad Said Ordubadi.

Key words: *Molla Nasreddin, feuilleton, ignorance, satire, language*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

“EDİGEY” DASTANININ EPİK COĞRAFIYASI VƏ TARİXİ KÖKLƏRİ

Qumru ŞƏHRİYAR (QULİYEVA)*

Açar sözlər: Edigey, Noqay Ordası, Vorskl döyüşü

Giriş

Tədqiqatçılar hər zaman Edigeyə bir tarixi şəxsiyyət kimi yüksək dəyər vermişlər. N.Karamzin onu “qüdrətli knyaz”, L.Çernin “Ordanın faktiki hakimi”, A.Qorski “qəsbkar”, Q.Fyodorov-Davıdov isə “Ordanın sonuncu birləşdiricisi” adlandırmışlar. Xalq isə tarixi qəhrəmanını poetik düşüncəsində ideallaşdıraraq, ondan ideal epik qəhrəman obrazı yaratmışdır.

Noqay tarixində Edigeyin adı Noqay xandan daha çox çəkilir. Edigey də Noqay xan kimi istədiyi şahzadəni taxta çıxara bilən cəsur bir bəydir. Noqay Ordasının bütün bəy və mirzələri Edigey soyundandır. Hətta bəzən Noqayın Edigey olduğunu da deyirlər. Bu da ondan irəli ki, onların həyatındakı bəzi faktlar üst-üstə düşür, məsələn, istədiyi şahzadəni taxta çıxarır, güclü döyüş taktikasına malikdir, döyüşdə öldürülür və s. Qeyd edək ki, qədim tatar mənbələrində Edigeyə “rəsulallah” deyə xitab edirlər. Görünür, bu, yuxarıda göstəriləyi kimi, “noqayların əcdadlarının Edigey olduğu”na inamdan irəli gəlir.

1. Edigeyin tarixi şəxsiyyəti

Edigeyin ömür yoluna nəzər saldıqda çox maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. 1352-ci ildə dünyaya gələn Edigey haqqında ətraflı məlumat verən məşhur ərəb tarixçisi İbn Ərəbşah yazır ki, o, “qarabuğdayı, bəstəboy, möhkəm bədən quruluşuna sahib, cəsur, bədheybət görünüşlü, ağıllı, comərd, xoş təbəssümlü, fərasətli, alimləri və savadlı insanları sevən” (14, s. 473-474) biri idi. Edigey “çoban, ovçu, müğənni-orator, batır, döyüşçü, dövlət adamı” (16, s. 254) kimi müxtəlif statuslara malik idi. Nikonov salnaməsində isə ondan “bütün Ordanın böyük knyazı, cəsarətli, sərt, xeyirxah Edigey” (12, s. 281) deyə bəhs edilir. “Bütün Orda knyazlarının böyük bəyi Edigey həm qüdrətli, həm möhkəm, həm də cəsurdur” (12, s. 173). Bununla yanaşı, o, “öz məqsədinə çatmaq üçün istənilən məkrli və qanlı hadisə törətməyə qadir olan “hiyləgər və kələkbaz”ın biridir” (12, 206).

Rus mənbələrində bəzən Edigeyin tarixi şəxsiyyətindən danışarkən onu qaniçən tiran kimi göstərilir. İbn Ərəbşahın yuxarıdakı fikirlərini isə onun Teymuru sevməməsi, Edigeyə isə xüsusi rəğbət bəsləməsi ilə əlaqələndirirlər. V.Jirmunski yazır ki, “İbn Ərəbşah Edigeyə açıq-aşkar rəğbətlə yanaşırdı. Toxtamışın və onun haqqında yazdıqlarının bir çoxunu isə heç şübhəsiz, şifahi məxəzlərdən əldə etmişdir” (4, s. 361). V.Bartold isə özünün “Edigeyin atası” adlı əsərində Edigeyi ideal qəhrəmana çevirməkdən çox-çox uzaqdır. O yazır ki, əgər Edigey haqqında yayılan əfsanələrdən kənara çıxaraq tarixə arxalansaq, onda görərik ki, onun xarakterinin əsas xüsusiyyəti vəfasızlıq və xəyanətkarlıqdır. “Toxtamışın xatirinə Urus xanı tərək edib atası ilə bütün əlaqələrini kəsən Edigey sonradan Toxtamışa xəyanət edərək, 1391-ci ildə Teymura tərəf keçdi” (7, s. 21). Sonradan o, Toxtamışa da xəyanət etdi, amma bu xəyanətlərin arasında R.Q.Klavixonun verdiyi məlumatı da gözdə tutmaq olmaz. O yazır ki, “Tatar İmperatoru Toxtamış və Teymur bəy bərabərlikdə Edi-

* doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

geyi aldatmağa çalışdılar” (9, s. 341-342). O zaman Toxtamış və Teymurun da xəyanətkarlığı varsa, təkcə Edigeyin etdiyi xəyanətləri sadalamaq məsələyə qərəzli yanaşmaqdır və düşünürük ki, bu, sovet rejiminin o dövrdəki diqtəsi idi.

M.Qabdullin “Edigey”, “Orak ilə Mamay”, “Karasay ilə Kazi” ... dastanlarında təsvir olunan qazax xalqının, xüsusilə xanlıqlarının formalaşdığı bir dövrdə baş verən hadisələr üzərində dayanmırıq. Burada Edigeyin və onun nəvə-nəticəsinin qaniçənliyi, işğalçılığı əks olunub. Göstərilən epik əsərlərin əsas qəhrəmanları qonşu ölkələrə basqın edən işğalçı, qərətçi və xalqa qəddarcasına divan tutan bir şəxs rolunda iştirak edir. Ona görə də biz Edigey və onun nəvə-nəticələri haqqındakı bu əsərləri xalqın əleyhinə hesab edirik” (4), - deyir. Təəccüblü də olsa, biz bu fikirlərlə qismən razılaşırıq və bunun psixoloji hadisə olduğunu düşünürük. Bu məqamda noqayların tarixi ilə bağlı qısa bir həsiyə çıxmağı lazım bilirik. 1600-cü ildə ruslar noqayların yaşadığı əraziləri işğal etməyə başladılar. 1601-ci ildə ağır aclıq hökm sürmüş və bir milyon noqay ölmüşdür. 1603-cü ildə müstəqilliklərini elan edən noqaylar 1634-cü ildə isə kalmıqların istilasına uğradılar. 1770-ci ildə Kuban bölgəsində müstəqil xanlıq qurmalarına baxmayaraq, 1777-ci ildə ruslar tərəfindən kütləvi qətlə məruz qaldılar. 1783-cü ildə general A.Suvorov köçəri noqaylara hücum etmiş və əhalinin böyük hissəsini qətlə yetirmişdir. Noqayların ən ağır soyqırımı və sürgünü 1944-cü ildə Krım türkləri ilə birlikdə heyvan vaqonlarına mindirilərək məlum olmayan ərazilərə sürgün edilmələridir. O insanların aqibəti bu gün də məlum deyildir. Xalq onu ən çox yaralayan hadisəni yaddaşına möhkəm həkk edir və özünü bu hadisədə qəhrəman kimi görmək istəyir.

Bütün ömrünü müharibələrdə keçirən Edigey 1377-1378-ci illərdə Toxtamış xanın Göy Ordanın başına keçməsinə yardım etmişdir. 1391-ci ildə isə o, Toxtamış xana qarşı həyata keçirilən uğursuz sui-qəsdə sonra Əmir Teymurun tərəfinə keçmiş və Toxtamış xana qarşı vuruşmuşdur. O, XIV əsrdə Yayık və Emba çayları arasında Noqay Ordası, Manqıt yurdu qurmuşdur. Qızıl Orda Birliyini quraraq Şadibəyi və Teymur Qutlunun oğlu Bulat Sultanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. 1397-ci ildə Edigey Toxtamışa qarşı yenidən baş verən döyüşlər zamanı onun ordusunu Krımdan çıxarmışdır.

Edigeyin 27 oğlunun olduğu məlumdur. Onlardan ən məşhurları Mənsur, Qazi, Nauruz, Nuradin, Key Kavad, Mübarək şah və Sultan Mahmuddur. Nurəddin, Muradım və ya Nurqadel kimi müxtəlif şəkillərdə qarşımıza çıxan Nuradin haqqında da atası kimi çoxlu dastan, rəvayət və türkülər mövcuddur. Dastanın bəzi variantlarında Edigey məhz bu oğlu ilə münaqişə yaşayır. Ümumiyyətlə, bir sıra tarixi faktlar təsdiqləyir ki, Edigey Toxtamış xanla mübarizə apararkən oğlu Nuradin ona tərəf keçmiş və atası ilə mübarizə aparmışdır. Görünür, dastanın bəzi variantları da bu faktlar əsasında formalaşmışdır.

2. Qanlı və şərəfli səhifə – Vorskı döyüşü

Ukrayna tarixçiləri bu döyüşdən bəhs edərkən “Vorskı döyüşünün utandırıcı məğlubiyyətlə nəticələndiyi üçün heç bir Litva və rus tarixi mənbələrində, orta və ali məktəblərin dərs vəsaitlərində yer almadığını” (11) yazırlar. Bu döyüş haqqında ətraflı məlumat İpatiyev (8) və Nikonov (12) salnamələrində rast gəlinir. Hər iki salnamənin verdiyi məlumatlara görə, bu döyüşün iştirakçıları (qoşunların və döyüşçülərin sayı) haqqında heç bir dəqiq məlumat yoxdur, amma Nikonov salnaməsi yazır ki, “Kiyevdə qan su yerinə axırdı” (12, s. 282). Qeyd edək ki, bu, Şərqi Avropada XIV əsrin ən irimiqyaslı və ən qanlı döyüşüdür.

Toxtamış xan 1395-ci ildə Teymurun və Edigeyin qoşunları tərəfindən Terek çayı sahillərində uğradığı məğlubiyyətdən sonra Saraydakı taxt-tacından məhrum olmuş və Vitovtun yanına qaçmışdı. Bundan sonra o, hakimiyyətini geri qaytarmaq üçün var gücü ilə mübarizə apardı. Edigey onun yenidən hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını almaq üçün Vitovtdan Toxtamış xanı geri verməsini tələb etdi. O da bu tələbə məhəl qoymadı, çünki Toxtamışla birləşərək Litvanın sərhədlərini genişləndirmə təklifi Vitovta çox maraqlı gəlmişdi və elə bu

da böyük hərbi münaqişənin başlanmasına səbəb olmuşdu. Vitovt bu döyüşə ciddi hazırlaşmışdı. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Vitovt “əlli min slavyan Litva şahzadə və knyazı, ümumilikdə yüz min nəfərdən ibarət ordu və yüzlərlə ağır silahlı texnika” (17) ilə döyüşə atıldı.

1399-cu ildə baş vermiş Vorskl döyüşünün bir tərəfində Vitovtla Toxtamış dururdu, digər tərəfində də Teymur Qutlu və Edigey var idi. Məhz Edigeyin hərbi döyüş taktikasını yaxşı bilməsi nəticəsində tatarlar Vorskl döyüşündə qalib gəldilər. Hadisələrin artan xətlə inkişafı onu göstərir ki, bu döyüşdə yeganə qalib şəxs elə Edigeyin özüdür.

Edigey bu döyüşdə Litva knyazı Vitovtun və Toxtamış xanın ordusunu məğlub etdi. Təəccüblü də olsa, qeyd edək ki, bu qanlı döyüş nəticəsində nə Vitovt, nə də Toxtamış xan Teymur Qutlu qədər zərər görməmişdi. Döyüşdən bir müddət sonra Teymur Qutlunun tarix səhnəsindən yoxa çıxdığını görürük. Ölümü ilə bağlı yayılan şayiələr arasında olan variantlardan biri də onun 1399-1400-cü illərdə hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə Edigey tərəfindən öldürülməsidir. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Şadibəy gəldi. “Anonim İsgəndər”in verdiyi məlumatlara görə, “Şadibəy bütün ömrünü eyş-ışrətdə keçirmişdir. Qızıl Ordanın tam hüquqlu əmiri isə Edigey idi. O, dövlətin bütün işlərində söz haqqına sahib idi, qaydaları özü müəyyənləşdirirdi” (15, s. 253). Şadibəyin hakimiyyət illərində artıq siyasi arenada Edigey kifayət qədər güclü idi. Onu hakimiyyətə, baxmayaraq ki, Edigey gətirmişdi, Şadibəy 1405-ci ildə yenidən güclənən Vitovt və Toxtamışla birləşib Edigeyə qarşı çıxdı. O da Şadibəylə döyüşərək, onu məğlub etdi.

“Məşhur polyak tarixçisi P.Boravski iddia edir ki, Vorskl çayının sahilində baş vermiş döyüş XIV əsrin ən böyük hadisəsi idi, amma nədənsə, bu irimiqyaslı möhtəşəm hadisə haqqında məlumat çox azdır... Bu, o dövrün rus feodal şahzadələri üçün tam məğlubiyyət olduğundan belə şeylər haqqında yazmağı sevməz, unutmğa çalışdılar” (3). Düşünürük ki, keçmiş Sovet məkanında bu dastanın öyrənilməməsinin, hətta qadağan edilməsinin bir səbəbi də elə məhz Vorskl döyüşündə rusların və litvalıların məğlubiyyətidir ki, onlar bu tarixin öyrənilməsini, tədqiqatı cəlb edilməsini istəməyiblər. M.Jarkix yazır ki, əslində bu döyüş tarixçilər və salnaməçilərin şişirtməsi qədər də qanlı və irimiqyaslı döyüş olmayıb. Bu, sadəcə “adi döyüşlərdən biri idi və salnaməçilər onu əfsanələşdiriblər” (18).

Vorskl döyüşündən sonra Edigeyin həyatında ciddi dəyişikliklər baş verdi. O, Rusiyaya yürüş etdi, Moskvanı və Ryazanı yandıraraq talan etdi. 1410-1411-ci illər Edigeyin həyatının kəskin dönüş dövrü idi. Bu dövrdən etibarən onun ulduzu sönməyə başlayırdı. O, artıq əvvəlki qüdrətini geri qaytara bilmədi. Əbd ər-Rəzzaq Səmərqəndinin verdiyi məlumatlara görə, “1410-cu ildə Bulat xan öldükdən sonra Qızıl Ordada hakimiyyətə Teymur Qutlu xanın oğlu Teymur xan gəldi” (15, 253) və o, sonradan “Edigeyə qarşı çıxdı” (15, 193). Teymur xana qalib gələ bilməyən Edigey 1411-ci ilin əvvəllərində Xarəzmə qaçdı. Bu zaman Edigeylə döyüşə yola düşən Teymur xanın yoxluğundan istifadə edən Cəlaləddin xan Qızıl Ordada hakimiyyəti ələ keçirdi. Teymur xan isə öz sərkərdəsi tərəfindən öldürüldü (15, s. 193-194). Sonradan Cəlaləddin Edigeyin üzərinə qoşun yeritdi və bu qoşun Edigey tərəfindən məğlubiyyətə uğradı. Qeyd edək ki, “əmir Edigeyin Qızıl Ordanın əvvəlki əzəmətinə geri qaytarmaq cəhdi boş çıxdı, lakin Ordanın “üstün hakimiyyət” ənənəsi XVII əsrə qədər davam etdi” (13, s. 61).

1412-1419-cu illərdə Edigeyin həyatı ilə bağlı aydın olmayan müəmmalı faktlar mövcuddur. Y.Dluqoşanın verdiyi məlumatlara görə, “Edigey 1416-cı ildə Kiyev və ətraf şəhərlərə hücum etdi, şəhəri talan edib yandırdı” (3, s. 182). Bunun səbəbi və sonrakı hadisələr təsvir olunmur. Yaxud 1419-cu ildə o, “sülh sazişi bağlamaq üçün Vitovta hədiyyə göndərdi” (3, s. 220). Bunun da hansı tarixi şəraitdə və ya Edigeyi bu addımı atmağa nəyin vadar etdiyi açıqlanmır. Bu məlumatlara A.Yakubovskinin təbirincə desək, “çox ehtiyatla yanaşmaq” lazımdır, çünki bu informasiyalar digər salnamələrlə müqayisədə ciddi şəkildə fərqlənir və ya tarixi faktlar üst-üstə düşür.

Başqa bir ziddiyyətli məqam isə Edigeyin ölümü ilə bağlıdır. Edigeyin 1419-cu ildə vətəndaş müharibələrinin birində öldürüldüyü güman edilir. Mənbələr yazır ki, “getdikcə zəifləyən Edigə Mirzə 1419-cu ildə Toxtamışın oğlu Kərim Berdiyə məğlub olaraq öldürülmüşdür” (3, s. 278; 6, s. 703). İbn Ərəbşah isə yazır ki, “İki qıpçaq çarı arasındakı çəkişmələr yaralı İdiqunun suda boğulub öldüyü ana qədər davam etdi. Onu Sayaçukda Seyhun çayından çıxarıb taleyin ümidinə buraxdılar” (14, s. 473).

Nəticə

Göründüyü kimi, Edigey bir tarixi şəxsiyyət kimi şərəfli, bir o qədər də kəşməkəşli ömür yolu keçmişdir. Ona görə də hələ Edigeyin sağlığında onun haqqında əfsanə və rəvayətlər yaranmışdır. Şəxsi keyfiyyətlərindən, hərbi uğurlarından, hökmdar kimi nüfuzundan bəhs edərkən İbn Ərəbşah “onun haqqında “Edigeyin qaçışı”, “Toxtamış və Edigey arasında on beş döyüş”, “Edigeyin və Toxtamışın ölümü haqqında hekayə” kimi rəvayətlər formalaşdığını” (5, s. 377), - deyir. Fars tədqiqatçıları da bu faktı təsdiqləyir, məsələn, “Edigeyin atası haqqında hekayə”. Əslində elə “Edigey” dastanı da Teymur – Edigey – Toxtamış arasındakı feodal çəkişmələrdən bəhs edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı A.M. Türklər (Tarixi очерklər). Bakı, 2012, 530 s.
2. Абдулаева Г. Битва на реке Ворскле // Alem-i Medeniyye. Qırım Halqının Medeniyet Hazinesi. 12.03.2008
3. Dlugosz J. Dziejow Polskich, т. II, Krakow, 1868, 495 s.
4. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1958, 318 б.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974, 728 с.
6. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016, 968 с.
7. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии (бывший Таврической ученой архивной комиссии). Т. 1 (58-й) Симферополь, 1927, с. 18-23.
8. Ипатьевский летопись. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), в 43 томах. Т. 2, Санкт-Петербург, 1845, с. 180-233.
9. Клавихо Р. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Москва, Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990, 211 с.
10. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Полное собрание Русских летописей (ПСРЛ), в 43 томах, т. 10, Санкт-Петербург, 1885, лист 28-32
11. Пилипчук Я. Битва на реке Ворскла (источниковедческие аспекты). // Научный ежегодник «Золотоордынская цивилизация», 2015, №8, с. 285-298.
12. Русская летопись по Никонову списку. Издания подъ смотрѣніемъ Императорской Академіи Наукъ. Част IV, до 1407 года. Въ Санктпергбургѣ, при Императорской Академіи Наукъ, 1788 года, 318 с.
13. Селиверстов Д.А. Русь и Орда, рубеж XIV-XV веков. Военно-политическое положение в Восточной Европе в конце XIV века. История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск. V. Стояние на реке Угре 1480-2015, ч. I, Санкт-Петербург, 2015, 77 с.
14. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884
15. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из сочинений персидских. СПб., 1884, 588 с.
16. Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос. Казань, 2015, 448 с.

17. <http://oko-planet.su/history/historydiscussions/107106-o-bitve-na-vorskle-1399-v-kontekste-numizmatiki-poltavschiny.html>
18. <http://www.mzharkikh.name/uk/History/Monographs/Essays/DrangNachSueden/Vi-tautasMarchSouth.html>

Резюме

Гумру Шахрияр (Кулиева)

Эпическая география и исторические источники эпос «Эдигей»

Изучая историю каждой нации, важно обратить внимание на образцы древнего фольклора и этнографические традиции этой нации. Так называемое «Зеркало народа» эпос «Эдигей» является бесценным источником тюркской истории. Во-первых, потому что источники дают понять, что Эдигей историческая личность. Во-вторых, в эпосе отражён славный жизненный путь одного достойного тюркского героя.

В статье говорится, об Эдигеи как исторической личности, и о его войнах.

Ключевые слова: *Эдиге, Ногайская Орда, Ворская битва*

Summary

Gumru Shahriyar (Guliyeva)

Epic geography and historical sources the saga of “Edigey”

Studying the history of each nation, it is important to refer to the samples of ancient folklore and ethnographic traditions of this nation. The so-called “People’s Mirror” saga “Edigey” is an invaluable source of Turkish history. First of all, because the sources make it clear that Edigey is a historical person. Secondly, the epic reflects the glorious life of one worthy Turkic hero.

The article says about Edigey as a historical person, and about his war.

Keywords: *Edige, Nogai Horde, the Battle of Vorskl*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ə.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

ƏFSANƏLƏRİN TOPLANMASI VƏ TƏDQIQAT TARİXİ

Elnarə ƏMİRLİ*

Açar sözlər: əfsanə, araşdırma, folklor mətni, tədqiqat tarixi

Giriş

Əfsanə epik folklorun geniş yayılmış janrlarından biridir. Epik folklorun digər janrlarına nisbətən az tədqiq olunsada, istər dünya, istərsə də türk xalqlarının araşdırıcıları əfsanə haqqında müəyyən qədər fikir formalaşdırmışlar.

“Əfsanə” sözü dilimizə farscadan keçmişdir. Əfsanələr məxsus olduğu xalqın inancları ilə əlaqədar olduğu üçün etnoqrafik dəyərlərin daşıyıcısı kimi uzun illər öz həyatını davam etdirə bilmişdir. Əfsanələrin yaranışı çox qədimlərə gedib çıxır. Hələ yazının mövcud olmadığı dövrlərdən yarandığı güman edilən əfsanələr məhz şifahi şəkildə söylənərək ağızdan-ağıza keçmiş və yaşamışdır.

Əfsanənin bir janr kimi özünəməxsusluğunu öyrənmək üçün onun tədqiqat tarixinə nəzər salmaq vacibdir.

1. Dünya folklorşünaslığında əfsanənin tədqiqi

Əfsanə janrının tədqiqinə dair ilk çalışmalara XIX əsrin birinci yarısından təsadüf olunur. Bu istiqamətdə ən sıx tədqiqatlara isə XX əsrin ilk yarısı və ikinci yarısının əvvəllərində rast gəlirik. Əfsanə haqqında tədqiqatın ilk yazılı qaynaqlarından biri Laurits Botkerin “Dictionary of folklore” lüğətidir. Müəllif qeyd olunan mənbədə bu sözün izahına beş səhifə ayırmışdır (19, s. 9). “Əfsanə”nin ilk tərifini alman dili və ədəbiyyatı sahəsinə uğurlu əsərlər bəxş edən Qrim qardaşları vermişdir. Karl və Vilhelm qardaşlarının “əfsanə”yə verdiyi ilk tərif belədir: “Əfsanə, gerçək və ya xəyali müəyyən şəxs, hadisə və ya yer haqqında danışılan hekayədir”. Bu tərifin bizim mətnlərə uyğunluğu haqda janrın xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş məqalədə bəhs etmişik (18, s. 84). Daha sonra Max Luthinin araşdırmalarına rast gəlirik. Araşdırıcı “əfsanə”ni iki mənada: 1) dar mənada əfsanə – qeyri-adi bir hadisənin təqdimi; 2) əsl xalq əfsanəsi – vermiş edilməyən, qərribə, narahatlıq gətirən hadisələrin təqdimi kimi tərif edir. Bundan sonra W.Mary Kenneth, C.H.Tilxagenin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Daha sonra Robert A.Georges məsələyə özündən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli yanaşaraq, verdiyi tərifdə əfsanə ilə rəvayəti eyniləşdirir. Jacobus de Voragine isə öz araşdırmasında “əfsanə”ni “bir şəhidin, yaxud bir əziz insanın həyatından bəhs edən hekayə” adlandırır (12, s. 6). 1962-ci ildə Antverpendə, 1963-cü ildə Budapeştdə, daha sonra 1964-cü ildə Moskvada dünya folklorşünaslığında əfsanə və rəvayətlərin sistemləşdirilməsi probleminə həsr olunmuş konfranslar keçirildi. Konfranslarda bu problemin iki – nəzəri və praktik tərəfləri diqqətə çatdırılmış, bu istiqamətdə görülməli tədbirlər müzakirə olunmuşdur. S.N.Azbelov 1966-cı ildə “Əfsanə və rəvayətlərin beynəlxalq sistemləşdirilməsi problemi” adlı məqaləsində təcrübələrə əsaslanıb belə bir fikir irəli sürür: “Bu iş müqayisə olunmayacaq dərəcədə çətinidir”. Araşdırıcı beynəlxalq sistemdə tərtib olunan əfsanə və rəvayət göstəricilərindən bəhs edir, onları müqayisə edərək mənfəət və müsbət tərəflərini göstərir. Bu göstəricilərdən məlum olur ki, əfsanələr

* doktorant, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: elnara.amirli@mail.ru

müstəqil şəkildə deyil, rəvayətlər, memoratlar, inanclar və digər qonşu janra aid nümunələrə birlikdə sistemləşdirilmişdir (23, s. 177-179).

2. Türk folklorşünaslarının tədqiqatları

F.Devellioğlu “Osmanlıca-türkcə ensklopedik lüğət”də (11, s. 24) əfsanəni əslilə olmayan boş sözlər adlandırır. Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr olunan “Türkcə lüğət”də əfsanə “qeyri-adi varlıqlar və hadisələrdən bəhs edən əsilsiz hekayə kimi tərif edilir (15). Bundan sonra Ş.Saminin verdiyi tərif də (14, s. 136) eyni məzmunu daşıyır. M.Özönun (13, s. 757) əfsanəyə verdiyi “bir varlığın meydana gəlişini qeyri-adi hadisə ilə izah edən hekayədir” tərfi Azərbaycan mətnlərinə uyğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Mövcud nəzəri fikir və toplanmış mətnlərə söykənərək “əfsanə”lərin mövcud olan varlıqların yaranışını möcüzəli hadisə ilə izah edən mətnlər olduğunu öyrəndik.

Daha sonra “Yeni türk ensklopediyası”nda “əfsanə” tarixdə baş vermiş hadisələri təsvir edən hekayələr adlandırılır. Z.Göyalp öz tərifində əsatir və mənqəbələrə diqqəti çəkir, əfsanə haqqında dəqiq fikir irəli sürmür. Bundan başqa P.N.Boratav əfsanələrdə inanış məsələsinə diqqət çəkir. B.Ögəl əfsanələri rəvayətlərdən, Ş.İlçin isə inanclardan seçmir (12, s. 7-15).

Türkiyə folklorşünaslarının tədqiqatlarına nəzər saldıqda, S.Sakaoğlunun və M.Erginin adlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. S.Sakaoğlu Anadolu türklərinin əfsanələrində dəş kəsilmə motivini araşdırmış və bu əfsanələrin tip kataloqunu tərtib etmişdir. M.Ergin bu araşdırmanı daha da genişləndirərək, türk dünyası folklorunda dəyişmə motivini tədqiq etmişdir. Araşdırıcı bu mövzuya həsr etdiyi iki cildlik kitabda türk dünyası əfsanələrinin tədqiqat tarixini də geniş işıqlandırmış, həmçinin əfsanə mətnlərini təqdim etmişdir.

Bundan başqa Orta Asiya araşdırıcılarından A.Baymuradov (türkmən), K.İmamov (özbək), S.Kaskabasov (qazax), M.Qabdullin (qazax), B.Kebekova (qırğız), digər türk xalqları tədqiqatçılarından N.İbrahimov (idil-ural boyu), S.Giylecitdinov (kazan), G.Aldar (kazan), A.Sülüymanov (başqırd), F.Nazırşina (başqırd), M.Aliyeva (uyğur), D.S.Kuular (tuva), S.Surazakov (Altay), C.Bəkirov (Kırım) və digərlərinin əfsanə janrı ilə bağlı tədqiqatları vardır (12, s. 7-17). C.Güzelbeyin “Qaziantep əfsanə və öykülləri”, B.Kökselin “Qaziantep efsanelerinde şekil değıştirme motifi üzerine”, L.Başarkanoğlunun “Nizip efsaneleri”, M.Helimoğlunun “Diyarbakir efsaneleri üzerine bir araştırma” kimi tədqiqatlarını misal göstərmək olar.

Türk əfsanələrinin toplanılmasından bəhs edərkən N.Orkunun “Türk efsaneleri”, S.Sakaoğlunun “101 Anadolu efsanesi”, M.Önderin “Konya efsaneleri”, S.Aktanin “Hakiki Anadolu efsaneleri”, B.Seyidoğlunun “Erzurum efsaneleri”, B.Yorulmazın “Diyarbakirin tarihi efsaneleri” kitablarını da qeyd etmək lazımdır.

3. Azərbaycan folklorşünaslarının tədqiqatları

Azərbaycan əfsanələrinin tədqiqindən danışarkən H.Zeynallının, R.Əfəndiyevin, M.H.Təhmasibin, V.Vəliyevin, S.Paşayevin, İ.Abbaslının, T.Fərzəliyevin, P.Əfəndiyevin araşdırmalarını qeyd etmək lazımdır.

M.Rəfili əsatirlə əfsanəni müqayisə edərək əsatiri təbiət qanunlarından, əfsanəni isə tarixi hadisə və şəxsiyyətlərdən bəhs edən hekayələr adlandırır (7, s. 219). T.Fərzəliyev türk dünyası əfsanələrinin nəzəri tərəflərinə həsr olunmuş məqaləsində “əfsanə” və “rəvayət”i sinonim sözlər, həmçinin eyni xüsusiyyətləri daşıyan mətnlər adlandırır (9, s. 33). Bundan sonra 1984-cü ildə M.Əhmədov “Azərbaycan xalq əfsanələrində ailə-məişət mövzusu” adlı dissertasiyasında “əfsanə”yə müstəqil bir janr kimi yanaşmışdır. Tədqiqatçı əfsanənin özünəməxsus bədii şəkli, kompozisiyası, mövzusu, üslubu və ifadə tərzinə malik olduğunu qeyd edir.

Daha sonra S.Paşayev “Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi” adlı kiçik araşdırma-sında “əfsanə”ni, həqiqətən, baş vermiş ağızdan-ağıza keçən hekayələr adlandırır. Araş-dırıcı əfsanəni gerçəkdə baş vermiş hadisə adlandıraraq, rəvayətə yaxınlaşdırır. S.Paşayev bu araşdırmasında əfsanə haqqında nəzəri fikirlərə diqqəti çəkir, həmçinin əfsanələrin mövzu üzrə qruplaşdırılması məsələsi üzərində də dayanır (6, s. 10-16). R.Əliyev “Mif və folklor” kitabında əfsanələrə etimoloji miflər kimi yanaşmışdır. R.Qafarlı “Mif, nağıl, əfsanə, epos” adlı araşdırmasında əfsanə janrının nəzəri tərəflərinə, bu günə qədər möv-cud olan nəzəri fikirlərə münasibətini bildirmiş, əfsanə ilə rəvayətin sərhədlərini müəyyən etməyə çalışmışdır. Araşdırıcı həmçinin əfsanə janrı haqqında formalaşmış yanlış fikirləri təhlil etmişdir. N.Qurbanov “Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyəti-nə dair” məqaləsində əfsanənin bir janr kimi nəzəri tərəflərindən bəhs etmiş, əfsanəni mif və rəvayətlə müqayisə etmişdir.

Azərbaycan əfsanələrinin tədqiqatçılarından biri olan İsrafil Abbaslı kosmoqonik əf-sanələr haqqında fikrini belə ifadə edir: “...tarixi-xronoloji baxımdan kosmoqonik əfsa-nələr digərlərinə nisbətən daha qədim çağlarda formalaşmışlar”. Bu baxımdan, əfsanələ-rin bir qismi kosmoqonik-mifoloji görüşlərin varisləri kimi çıxış edirlər. Başqa sözlə, bu əfsanələrdəki yaradılış aktları kosmoqonik miflərdəki yaradılış aktlarını təkrarlayırlar” (5, s. 68-88). İ.Abbaslı daha sonra “Əfsanələr” (1, s. 206) adlı məqaləsində əfsanənin bir janr kimi rəvayətdən fərqli və oxşar əlamətlərini göstərməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı əf-sanələrin fantastik məzmununa malik olması və dinləyicilər tərəfindən inanılması məsələsi-nə diqqət çəkir. Bundan başqa, araşdırıcı əfsanələrin mövzu üzrə bölgüsünü aparmış, an-caq rəvayətdən konkret hansı xüsusiyyətlərlə fərqləndiyini qeyd etməmişdir.

Əfsanə janrı ilə bağlı tədqiqatlardan danışarkən “Dədə Qorqud” məcmuəsini də qeyd etmək lazımdır. M.Cəfərli “Naxçıvan folklor mühitində əfsanə və rəvayətlərin mifoloji semantikasına dair” məqaləsində əfsanələrin regional-məhəlli xüsusiyyətlərindən bəhs et-mişdir. Z.Hüseynova “Əfsanə və rəvayətlərin tədqiq problemləri” məqaləsində iki janrın oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, M.Aslanlı “Əfsanə və rəvayətlərdə fiziki tərbiyə məsələləri” məqaləsində bu mətnlərin tərbiyə üçün yararlı olan epik formulları haqqında söz açmışlar. E.İmaməliyev “Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin mifoloji strukturunun öyrə-nilməsi təcrübəsindən” adlı məqaləsində əfsanələrin mifoloji xarakterini ifadə etməyə ça-lışmışdır. Daha sonra M.Nuriyevanın “Türk xalqları əfsanələrinin toplama təcrübəsin-dən” adlı məqaləsini, N.Muxtarzadənin “Əfsanə kontekstində dini əfsanələrin rolu”, N.Qurbanovun “Əfsanə və rəvayətlərin fərqlərinə dair”, Ş.Hüseynlinin “Əfsanə və rəva-yətlərdə formullar, Ə.Ələkbərlinin Qərbi Azərbaycan folklor nümunələri əsasında “Əfsa-nələrdə tarixilik” kimi araşdırmalarını qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan əfsanələrinin toplanılması və tərtibində S.Paşayevin xüsusi rolu olmuş-dur. Bundan başqa SMOMPK məcmuəsində, Ə.Axundovun “Azərbaycan folklor antolo-giyası”, həmçinin AMEA Folklor İnstitutunun Azərbaycan folklor antologiyası, Folklor Örnəkləri, Qarabağ: folklor da bir tarixdir” seriyası ilə nəşr olunan toplularında əfsanə nümunələrinə rast gəlirik.

Daha sonra 1989-cu ildə Z.Cavanşirovanın tərcüməsi ilə Leonardo da Vinçinin “Sə-məndər quşu: nağıl, əfsanə və ibrətamiz hekayələr” adlı kitabı işıq üzü görür. 1990-cı ildə “Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından A.Acalovun, A.Məmmədovun və Ç.Əlioğlunun tərtibi ilə “Dünya xalqlarının əfsanələri” kitabı nəşr olunur (2). 1993-cü ildə F.Gözəlovun və C.Məmmədovun tərtibi və tərcüməsi ilə “Şaman əfsanələri və söy-ləmələri” adlı kitab çapdan çıxır (8).

4. Rus folklorşünaslarının tədqiqatları

Rus folklorunda da əfsanə janrı haqqında geniş tədqiqatlar XX əsrin ikinci yarısına

təsadüf edir. “Словарь литературных терминов” (“Ədəbiyyat terminləri lüğəti”) lüğətində əfsanə belə tərif olunur: “Əfsanələr əsasında möcüzəli hadisələr dayanan hekayələrdir”. Lüğətdə həmçinin qeyd olunur ki, orta əsrlər Avropa elmində əfsanələr yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi qəbul olunurdu, müqəddəslər haqqında söylənərək dini xarakter daşıyırdı (28).

1965-ci ildə K.B.Çistov “Xilaskarlar haqqında əfsanələr və folklor süjetlərinin təkrarlanması problemi” adlı məqaləsini dərc etdirir (26). “Folklorda epik janrlar” adlı məqaləsində əfsanəni biliçə ilə müqayisə edərək birincinin dini xarakterini vurğulayır (26). E.B.Pomerantseva “Русская устная проза” (“Rus şifahi nəsr”) kitabında əfsanələri öyüd-nəsihət xarakterli didaktik mətnlər adlandırır. Müəllifə görə, əfsanələr və epik növün digər janrlarını nağıldan fərqləndirən əsas əlamət bu mətnlərin gerçəklik əsasında qurulmasıdır (24, s. 173).

P.Q.Boqatirev, V.E.Qusev, E.V. Pomerantseva və digər müəlliflər əfsanələrdə inən məsələsinə toxunur, əfsanəni epik növün digər janrlarından seçmirlər (25, s. 28). Rus əfsanələrinin toplanması və tədqiqində böyük zəhməti olan araşdırıcılardan biri də A.H.Afanasyevdir. Tədqiqatçı “Народ художник” (“Xalq – rəssam”) kitabında əfsanə janrının nəzəri tərəfləri ilə bağlı fikirlərini ifadə edir. Müəllif rus folklorundan gətirdiyi nümunələrlə əfsanələrin özünəməxsusluğunu göstərməyə çalışmışdır. Araşdırıcının fikrinə görə, xalq xristianlıq görüşlərində öz keçmişindən gələn nümunələrin izlərini tapır. Yaranış mətnlərini misal gətirən müəllif belə hesab edir ki, əfsanələr inancla bağlı, dini xarakterli mətnlərdir. “Народные русские легенды” (“Rus xalq əfsanələri”) toplusunda isə Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış əfsanələri nəşr etdirmişdir. Afanasyevin topladığı nümunələr daha sonrakı dövrlərdə araşdırıcılar üçün olduqca səmərəli mənbə hesab olunur.

Nəticə

Gördüyümüz kimi, əfsanənin toplanılması və nəzəri tərəfləri haqqında müəyyən işlər görülmüşdür. Ancaq təəssüf ki, bu günə qədər dünya folklorşünaslığında əfsanə janrı müəyyən qədər tədqiq olunsada, araşdırıcılar əfsanəni bir janr olaraq qonşu janrlardan fərqləndirə bilməmişlər. Bunun səbəbi araşdırıcıların məsələyə birtərəfli yanaşması, yalnız nəzəri mənbələrdən yararlanmasıdır. Toplanılmış mətnlərə istinad edilməməsi “əfsanə” məfhumunun əsl mahiyyətinin açılmamasına, istər xalq mədəniyyəti, istərsə də ədəbiyyat sahəsində olduqca müxtəlif mənalarda işlənməsinə səbəb olmuşdur. Hətta bu gün də əfsanə başlığı ilə epik folklorun digər janrlarına aid nümunələrə rast gəlirik. Bu məsələnin həll olunmasına mövcud nəzəri fikrin, həmçinin mövcud folklor materiallarının birlikdə öyrənilməsi ilə nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Əfsanələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2006, s. 206-211.
2. Dünya xalqlarının əfsanələri. Tərtib edənlər: A.Acalov, A.Məmmədov, Ç.Əlioğlu. Bakı: Gənclik, 1990, 504 s.
3. Əhmədov M. Azərbaycan xalq əfsanələrində ailə-məişət mövzusu. Bakı: Yazıçı, 1984, 210 s.
4. Əliyev R. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı: Elm, 2005, 221 s.
5. Qurbanov N. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair // Dədə Qorqud jurnalı, 2006, II, s. 68-88.
6. Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı, 1985, 70 s.
7. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 282 s.

8. Şaman əfsanələri və söyləmələri. Tərtib: F.Gözalov, C.Məmmədov. Bakı: Yazıçı. 1993, 144 s.
9. Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, I c, 1978, s. 32-41.
10. Boratav P.N., 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul, 1982, 98 s.
11. Devellioğlu F. Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın Kitabevi, 1984, 1712 s.
12. Ergin M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 360 s.
13. Özön M. Nihat. Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü, İstanbul: İnkılap Kıpavevi, 1985, 415 s.
14. Sami Ş. Kamus-i Türki. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978, 1110 s.
15. Türkçe Sözlük, I. C., Ankara: TDK Yayını, 1988, 800 s.
16. Yeni Türk Ansiklopedisi, II. C. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1985, 700 s.
17. Standart Dictionary of folklore, Mythology and Legend. New York: Funk & Wagnalls, 1949, 50 s.
18. Heda Jason. Concerning the "Historical" and the "Local" Legends and Their Relations. Journal of American Folklore. 1972, 220 p.
19. Julian Krzyzanowski. Legend in Literature and Folklore. Fabula. 1961, 285 p.
20. Max Luthi. Marchen. Stuttgart, 1962, 320 p
21. The General Concept of Legend: Some Assumptions to be Reexamined and Reassessed. Colifornia Press, 1971, 315 p.
22. W.-Mary Kenneth, W.Clarke, İntroducing Folklore. 1964, 230 p.
23. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // Русский фольклор. Специфика фольклорных жанров. Л.: Наука, 1966, 230 стр.
24. Померанцева Э.В. Русская устная проза. Москва: Просвещение, 1985, 271 с.
25. Русское народное творчество. Богатырев П.Г., Померанцева Э.Б. Москва: Искусство, 1966, 357 с.
26. Чистов К.В. Легенды об «избавителях» и проблема повторяемости фольклорных сюжетов // Славянский фольклор и историческая действительность. – М., 1965, с. 36-59.
27. Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора // Прозаические жанры фольклора народов СССР. Минск, 1974, с. 6-31.

Резюме

Ельнара Амирти

История сбора и исследований легенд

Первые исследования о «легенде» найдены в первой половине XIX века. Наиболее интенсивные исследования в этом направлении проведён в первой половине и начале второй половины 20-го века.

Первое определение «легенды» было дано братья Грим, которое обеспечило успешные работы на немецком языке и литературе. Первое определение братьев Карла и Вильгельма для «легенды» так: «Легенда – это рассказ о настоящий и воображаемый человек, или событие и место».

На сегодняшний день жанр фольклора каком то степени изучен, но мы не можем отделить легенду от других похожих жанров с этими исследованиями. Причиной этой проблемы является то, что исследователи не ссылались на тексты. Даже сегодня мы находим примеры других жанров эпического фольклора под названием легенды.

Ключевые слова: легенда, исследование, народный текст, история исследований.

Summary

Elnare Huseyn kızı Emirli

The history of collection and investigation of legends

The first studies on the genre "legend" are found in the first half of the 19th century. The most intense research in this direction is found in the first half of the 20th and the beginning of the second half of the 20th century.

The first definition of "Legend" was given by Grim Brothers, who provided successful works in German language and literature. The first definition of Karl and Wilhelm's brothers to the "legend" is: "Legend is a story about someone who is real or imagined, or an event or place."

To date, the genre of folklore has been studied somehow, but it is impossible to define its differentially with other genres. The reason for this is the lack of reference to texts. Even today, we find examples of other genres of epic folklore under the title legend.

Key words: *legend, research, folk text, research history*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 741.5

**“KİRPİ” SATİRİK JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ MƏİŞƏT
MÖVZULU KARİKATURALAR (1980-1991-ci illər)**

Bayram HACIZADƏ*

Açar sözlər: karikatura, məişət mövzusu, rəssamlar, satirik jurnal, yaradıcılıq

Giriş

Azərbaycan satirik qrafikasında mövzu müxtəlifliyindən və rəngarəngliyindən bəhs edərkən ilk növbədə onu demək lazımdır ki, “Kirpi” jurnalında mütəmadi olaraq müxtəlif mövzulu karikaturaları, satirik rəsmləri və plakatlari ilə çıxış edən rəssam-jurnalistlərimiz öz əsərlərində əmək adamını, Sovet insanını qəhrəman səviyyəsinə qədər ucaltmış, cəmiyyətin inkişafına mane olan, ölkədə gedən dinc quruculuq işlərini ləngidən antipodları isə ifşa etmişlər. Azərbaycan karikatura ustalarının 1980-1991-ci illərdə yaratdıqları və mövzularının rəngarəngliyi, aktuallığı, hadisələrə orijinal yanaşma tərzilə seçilən əsərlərində gülüş obyektini olan obrazlar özünəməxsus milli cəhətləri ilə, fərdiliyi ilə seçilirdi. Rəssamlarımızın hadisələrə orijinal baxışı, toxunduqları problemlərin mahiyyətinə nüfuz etmək bacarığı yaratdıqları karikaturaların tamaşaçıların yaddaşında uzun müddət qalmasını təmin edir, onları hadisələrə yeni rəqəsdən baxmağa sövq edirdi.

Məişət mövzulu karikaturalar və onların spesifik xüsusiyyətləri

Sovet tələbləri çərçivəsində işləyən karikaturaçılarımız dövlət və dövlətçilik, vətəndaşlıq, eləcə də müasirlik prinsiplərindən çıxış edərək, öz əsərlərində 80-ci illərin mənzərəsini əks etdirmişlər. Vətəndaşların rifahının yüksəlməsinə, cəmiyyətin sağlam inkişafına mane olan hər bir əyinti karikatura ustalarımızın hədəfinə çevrilirdi. Gündəlik həyatda rastlaşdığımız problemlər, cəmiyyətdə müşahidə olunan nöqsanlar, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat və ticarət sahələrində mövcud olan əyintilər rəssamlarımızın karikaturalarının leytmotivini təşkil edirdi. Xalq malını talan edənlər, öz işinin öhdəsindən gəlməyən bacarıqsız və məsuliyyətsiz təşkilat rəhbərləri, qohumbazlar, işbazlar, dəllallar və möhtəkirlər “Kirpi”nin rəssamlarının əsas mənfə qəhrəmanlarına çevrilmişdilər.

Rəssam-jurnalistlərimizin 1980-1991-ci illərdə gündəlik həyat problemlərini işıqlandıran, ölkənin inkişafına mane olan mənfə halları, əyintiləri tənqid edən əsərlərinin bədii səviyyəsi və aktuallığı haqqında mülahizələrin davamı kimi demək olar ki, “Kirpi” satirik jurnalında dərc olunmuş bu karikaturalar, yumoristik və satirik rəsmlər öz ideyası baxımından ön mövqelərdə dayanaraq, cəmiyyətdə baş verən hadisələri düzgün qiymətləndirir, jurnalın satirasına xüsusi kəsərlilik verirdi.

Tutduqları vəzifənin öhdəsindən gəlməyən məsuliyyətsiz idarə rəhbərlərinin, vətəndaşların tələblərinə biganəlik göstərən vəzifəli şəxslərin tənqid edildiyi V.Ternavskinin “Deyəsən, bunlar məni barmaqlarına doladırlar” (1981), A.Quliyevin “Sağ olsun ispolkom, bizə də qayğı göstərir” (1981), “Rəisinizin niyə qulağı yoxdur” (1988), vəzifəsindən sui-istifadə edən, işindəki mövcud əyintilərini rüşvət verməklə, hədiyyələrlə örtbasdır edən şəxslərin ifşa olunduğu Q.İdrisovun “Qoyunçuluğu inkişaf etdirmək yollarında” (1981), A.Quliyevin “Yoxlamadan salamat çıxdığı üçün şadyanalıq eləyir” (1983),

* əməkdar incəsənət xadimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
e-mail: azercatoon@gmail.com

yerlərdə bürokratiya və süründürməçiliyin tənqid edildiyi P.Şandinin “Keşikdə” (1989), T.Məmmədovun “Ərizə və şikayətlər” (1989), V.Ternavskinin “Bürokratlara yox!” (1990), tənqidi qəbul etməyən, söz və fikir azadlığını boğan, özündən başqa heç kəsin fikri ilə hesablaşmayan rəhbər işçilərin hədəf seçildiyi V.Tatarinsevin “Kim tərəfdardır, əlini qaldırsın” (1989), Q.Vəlicanovun “Yoldaşlar kimin nə sözü var, buyursun!” (1990) və s. bu kimi karikaturaları diqqətəlayiqdir (1, 151).

Bəhs etdiyimiz dövrdə jurnalın səhifələrində təbii sərvətlərin qorunması, atmosferin, suların zəhərlənməsi və digər ekoloji problemlərə həsr edilmiş karikaturalar böyük üstünlük təşkil edirdi. Meşələrimizi qıranların, brakonyerlərin hədəf seçildiyi A.Anisimovun “Meşənin keşiyində möhkəm dayanmışam” (1980), V.Tatarinsevin “Rəhmətlik qəmətli palıd idi” (1982), P.Şandinin “Brakonyerləri biz tutub gətirdik, cəzasını siz verin!” (1983), “Meşə bizim sərvətimizdir” (1986) kimi karikaturaları və plakat xarakterli rəsmləri kəskin ifşaedici sarkazmı və personajların təqdimi baxımından maraqlıdır.

Rəssam-jurnalistlərimiz öz karikaturalarında cəmiyyətin diqqətini mövcud problemlərin ciddiliyinə yönəldərək, mövzunu oxucuya tamamilə gözlənilməz rəqəsdən və özünəməxsus yumorla təqdim edirdilər. Həmin dövrdə karikatura ustalarımızın səhiyyə sahəsindəki əyintilərə həsr etdikləri – Y.Əsədovun “Operasiyaqabağı “əməliyyat” (1980), Ə.Dadaşovun “Mal doktoruna gəliblər?” (1986), P.Şandinin “Elə and içdi, belə yol seçdi” (1986) karikaturaları bu gün də aktualdır. Bu karikaturalarda geniş oxucu-tamaşaçı kütləsinin diqqətinə müalicə müəssisələrində çalışan həkim və tibb bacılarının yarıtmaz fəaliyyəti, səriştəsizliyi, səhiyyə sahəsində mövcud olan rüşvətxorluq, əhaliyə qarşı diqqətsizlik, nəzakətsizlik kimi mənfi hallar çatdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədəki problemlər öz ciddiliyi və ağırlığı ilə ekologiya və təhsil sahələrindəki mövcud problemlərlə müqayisə oluna bilərdi. İnsanların sağlamlığı da gələcək nəslin tərbiyəsi və təhsili kimi bütün dövrlərdə cəmiyyəti narahat etmiş, daim ictimaiyyətin, ziyalıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Çox təəssüf ki, səhiyyə sahəsində əyintilər, nöqsanlar, problemlər bu gün də yetərinədir.

Karikatura ustalarımızın yaradıcılığının araşdırılması göstərir ki, onların əsərləri sırasında erköyün böyüdülmə, oxumaq, öyrənmək əvəzinə günlərini əyləncələrdə keçirən, valideyn kölgəsində gizlənmə gənclərin həyat tərzinin, eləcə də onlara belə tərbiyə verən valideynlərin qeyri-sağlam metodunun tənqidinə həsr olunmuş karikaturalar kifayət qədərdir. Bu mövzuda çoxsaylı karikaturaların müəllifi olan Q.İdrisovun “Balam tez boy ataydı, əli pula çataydı!” (1980), “Dünənki məsələmi kim həll eləyib, boynuna alsın!...” (1980), “Mənim oğlum isə rəis olacaq!” (1981), “Səni çağırır, tapşırıqlarını həll eləmisən?” (1981), “Müəllimə de ki, indi mən onu çağırıram” (1988) karikaturalarında övladlarını uşaqlıqdan tənbel və erköyün tərbiyə edən, onları laqeydliyə, ələbaxanlığa və pulgiriyyə öyrədən nadan valideynlər tənqid edilirdi (6, 12) (şəkl.1).

Hər vaxtlə uşaqlarına ali təhsil vermək istəyən valideynlərin tənqid olunduğu Q.İdrisovun “Axı, bu vaxt burada sizin nə işiniz var?” (1981), A.Quliyevin “Uşaqlar, o biri vaqonlarda da arzunuzu çatdı bilərsiniz” (1981), “Fərsiz oğlu fərsiz, bura da girə bilmədin!” (1984), “Qoyun, sabah sizə imtahan verəcək” (1989), P.Şandinin “İnsafınız olsun, bu gül balaya da yol verin” (1983), orada-burada veyillənən, mənasız həyat təzi sürən, həyatın mənasını dəblə geyinməkdə, bahalı maşında görən əhli-kef tələbə-gənclərin, üzgözüünü eybəcər hala salan, kosmetikadan ifrat dərəcədə istifadə edən gənc qızların tənqid hədəfi seçildiyi V.Cəfərovanın “Qızım, ucuz olma, qədrini bil...” (1985), V.Əhmədovun “Modalar nümayişi” (1986), M.Səyyadın “Palitra” (1986) kimi karikaturalarında ifşaedici gülüşlə yanaşı, məzəmmət, istehza elementləri də aydın görünür. Rəssamlarımızın yüksək peşəkarlıqla işləyib hazırladıqları bu karikaturalar öz aktuallığını və müasirliyini bu gün də saxlayır. Təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, belə mənfi hallarla müasir dövrümüzdə də üzləşmək olur (7).

Sov. İKP MK-nın “Sərxoşluq və alkoqolizmin aradan qaldırılması tədbirləri haqqında” 1985-ci ilin iyulunda verdiyi qərar karikaturaçı rəssamlarımızı bu istiqamətdə daha fəal işləməyə, mövcud nöqsanları öz əsərlərində əks etdirməyə sövq edirdi. Rəssam-jurnalistlərimiz müşahidə etdikləri mənfi hallara operativ şəkildə münasibət bildirərək bir-birinin ardınca çoxsaylı karikaturalar yaradırlar.

“Kirpi”nin ən fəal rəssamlarından biri olmuş P.Şandinin jurnalın 1985-ci ilin 13-cü nömrəsində “Hər yerdə, heç bir zaman, sərxoşluğa yox aman!” adı altında dərc etdirdiyi plakat xarakterli karikatura Sov. İKP MK-nın sərxoşluqla və alkoqolizmlə mübarizə haqqında qəbul olunmuş qərarına məhz operativ münasibətin nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Rəssamın yüksək peşəkarlıqla işləyib hazırladığı bu karikaturaya baxan tamaşaçı-oxucu müəllifin fikrini şəkilaltı mətnsiz də başa düşə bilər. Jurnalın üz qabığında verilmiş bu rəsmın ön planında faydalı əməklə məşğul olmayan üç tüfeyli içki masası arxasında əyləşərək istirahət edirlər. Lakin Mərkəzi Komitənin sərxoşluqla mübarizə haqqında qərarı “qəhrəman”ların istirahətini və keyfini pozur. Rəssam bu qərarın dövrü mətbuatda çap olunmuş mətnini göydə çaxan ildırım kimi təsvir etmişdir. Bu ildırımın təsiri günlərini sərxoşluqla keçirən bu üzdənirəq “qəhrəman”ları sanki silkələyərək ayıltmağa, bəlkə də onları bu bəd əməldən uzaqlaşdırmağa bir siqnaldır. Xalqımızın əxlaq prinsiplərinə sözün hər mənasında zidd olan bu problemi rəssam yüksək peşəkarlıqla işləyib geniş ictimaiyyətə təqdim etmişdir (4, 1).

Ticarət və işə obyektlərində vətəndaşların hesabda və çəkiddə aldadılmasının, göstərilən xidmətin aşağı səviyyədə olmasının tənqid olunduğu P.Şandinin “Burada heç alıcılara baxan yoxdur...” (1980), “Əsas ittihamçı” (1982), “İkinci sort dönüb oldu birinci sort” (1986), “Kəfdəldiyev” (1988), V.Ternavskinin “Həkim qardaş, xəstə müştərimiz budur” (1982), V.Cəfərovanın “Bizdə şikayət qəbul olunmur” (1986), A.Anisimovun “Özünü maliyyə” (1988) kimi karikaturaları mövzularının aktuallığı və satirasının kəskinliyi ilə seçilir. Rəssamlarımız bu əsərlərində adi Sovet vətəndaşlarının gündəlik həyatda üzləşdikləri problemləri özünəməxsus yumorla işıqlandırmış, eyni zamanda ticarət sahəsində çalışan işçilərin zəhmətkeşlərin qayğılarına daha həssas yanaşmağa çağırırdılar (şək. 2).

Kolxoz bazarlarında, ticarət obyektlərində möhtəkirliyin, meyvə-tərəvəz və ərzaq məhsullarının ucuz alınıb, zəhmətkeşlərə baha qiymətə satılmasının, müştərilərin qiymətdə aldadılması faktının gündəmə gətirildiyi S.Talıbovun “Bu alverçilərin şəkillərini keçən dəfə çəkmişdik, gedək təzələrini tapaq” (1980), M.Səyyadın “Bir tərəzidə iki qarpız” (1981), Ə.Dadaşovun “Bu dükan açılandan bazarımız bağlanıb” (1984), V.Ternavskinin “Buranı əsl kolxozçular üçün saxlamışıq” (1986), faydalı əməkdən yayınan, asan yolla pul qazanan işbazların, alverçilərin tənqid olunduğu A.Anisimovun “Adaş, nə yaman arıqlamısan?” (1980), P.Şandinin “Mülkü bu hardan çıxartdı?” (1986), G.Məlikovanın “Bilir ki, biri on birinin qiymətinədir” (1988) və digər karikatura və satirik rəsmləri rəssamlarımızın şəxsi müşahidələrinin nəticəsi kimi bugünkü oxucu-tamaşaçıda o illərin real vəziyyəti haqqında təsəvvür yaradır (1, 143).

Jurnalın 1980-ci ilin 2-ci nömrəsinin üz qabığında dərc olunmuş karikatura yuxarıda haqqında danışdığımız sahədə olan vəziyyəti oxucuya tam açıq. A.Anisimovun müəllifi olduğu bu rəsmdə mağazalarda, bazarlarda, alış-veriş mərkəzlərində aldanmaqdan təngə gəlmiş sıradan vətəndaş təsvir olunmuşdur. Kalkulyatorlarla, müasir hesablayıcı aparatlarla silahlanmış qəhrəmanın özünə əminliyi onun simasında və inamlı addımlarından aydın görünür. Evinə bazarlıq etməyə çıxmış bu insanı sanki müharibəyə, döyüşə hazırlanmış əsgər kimi təsvir edən müəllif arxa planda piştaxta arxasında hazır vəziyyətdə dayanmış alverçiləri şikarını gözləyən acgöz quzğun kimi göstərmişdir. Bu “qəhrəman”ların iştahasına və tamahına baxmayaraq, müasir hesablayıcılarla silahlanmış alıcı inamla addımlayır və özünə əminliklə deyir: “İndi oğul istiyirəm haqq-hesabda məni aldatsın!”.

Yüksək peşəkarlıqla işlənmiş bu karikatura diqqəti toxunulan problemin cəmiyyət üçün aktuallığı ilə yanaşı, həm də rəssamın hadisəyə orijinal yanaşması ilə cəlb edir (2, 1).

Əhalinin gündəlik həyatda üzləşdiyi ciddi problemlərdən olan nəqliyyat və məişət xidməti sahəsindəki acınacaqlı vəziyyət də rəssamlarımızın tez-tez müraciət etdiyi mövzulardan idi. Dəmir yolu nəqliyyatında hər bir vətəndaşın rastlaşdığı real vəziyyətin əks olunduğu A.Quliyevin “Qatar vaxtında gəlir” (1980), E.Abdullayevin “Bizim tövlə bu vaqondan yaxşıdır.” (1985), şəhər nəqliyyatında müşahidə olunan əyintiləri işıqlandırıldığı P.Şandinin “Kaş biz də bunun kimi idmançı olaydıq” (1980), “Deyəsən, bu akrobatlar bizim marşrutun yetişdirmələridir” (1981), yerlərdə vətəndaşların, kənd zəhmətkeşlərinin adi məişət xidməti ilə təmin edilməməsinin gündəmə gətirildiyi Q.İdrisovun “Kəndimizdə hamam olmadığından səni rayon mərkəzinə aparırıq” (1981), A.Quliyevin “Getmişdi bığ dalınca, saqqalı da uzatdı gəldi...” (1983), P.Şandinin “Nə gətiriblər, alaq, başqa əlac yoxdur” (1983) kimi karikaturalarını izlədikcə bugünkü tamaşaçı o illər adi insanların, vətəndaşların gündəlik həyatda üzləşdikləri problemlərlə, ölkədə, cəmiyyətdə baş vermiş müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrlə əyani şəkildə tanış olur.

“Kirpi” satirik jurnalının baş rəssamı, öz məhsuldar və səmərəli fəaliyyəti ilə seçilən A.Quliyevin yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Rəssamın 1980-91-ci illərdə yüksək peşəkarlıqla işləyib-hazırladığı müxtəlif mövzulu karikaturaları onun şəxsi müşahidələrinin, gərgin əməyinin məhsuludur. Özünəməxsus dəst-xəti ilə seçilən tanınmış karikatura ustasının bu illər jurnalın səhifələrində dərc olunmuş “Belə oturmuşam ki, həm görüm, həm də görünüm” (1981), “Onda və indi” (1982), “Bu uşağa adımıza layiq bir iş düzəlt” (1988), “Ay Allahın heyvanı, çasma, bura tövlə deyil!” (1989) kimi karikaturaları öz orijinal həlli və rəssam tapıntısı ilə seçilir (5, 66).

Şəkilaltı mətndən aydın olur ki, binanın önünə gəlmiş bu yaradıcı insanların məqsədi burada yeni əmək qəhrəmanını tapıb onu öz əsərlərində vəsf etməkdir. Vəzifəli şəxsin cavabı isə bu nazirlikdə vəziyyətin heç də ürəkaçan olmadığına və burada belə bir qəhrəmanın hələ yetişmədiyinə işarədir. Məlum olur ki, nazirlikdə real vəziyyət “Kirpi”likdir, yəni işlər ancaq “Kirpi” satirik jurnalının, mətbuatın tənqid edə biləcəyi vəziyyətdədir. Dövlət idarələrində, müəssisə və təşkilatlarda, daha konkret desək, Azneftdə mövcud nöqsanların gündəmə gətirildiyi, vəzifədən sui-istifadə edən məmurların tənqid olunduğu bu karikatura geniş tamaşaçı-oxucu kütləsinin diqqətini öz orijinallığı və incə yumoru ilə cəlb edir (2, 1) (şəkl.3).

Nəticə

1980-1991-ci illərdə “Kirpi” satirik jurnalında dərc edilmiş karikaturaların araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, bu Azərbaycan satirik qrafikası yeni formalar qazanmış, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Təsviri sənətin ən çevik və mübariz qolu olan karikatura janrına müraciət edən rəssam-jurnalistlərimiz respublikanın, eləcə də ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən mənfi hallara vətəndaş münasibəti bildirərək qrafika sahəsində bir-birindən maraqlı əsərlər yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə B. Kirpinin rəssamları (1980-1991-ci illər) III cild. Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2017, 368 s.
2. “Kirpi” satirik jurnalı, Bakı: “Kommunist” nəşriyyatı, 1980, № 2.
3. “Kirpi” satirik jurnalı, Bakı: “Kommunist” nəşriyyatı, 1982, № 22.
4. “Kirpi” satirik jurnalı, Bakı: “Kommunist” nəşriyyatı, 1985, № 13.
5. Nəcəfov M. Azərbaycanın karikaturaçı rəssamları. Bakı: “İşıq” nəşriyyatı, 1972, 94 s.
6. Литвин М. У нас в гостях азербайджанский журнал “Кирпи”. Москва: “Советский художник”, 1979, 32 с.

7. www.azercartoon.com

Резюме

Байрам Гаджизаде

*Карикатуры на бытовые темы, опубликованные в сатирическом журнале
«Кирпи» (1980-1991-х годах)*

В статье рассматриваются карикатуры азербайджанских художников на бытовые темы, опубликованные в 1980-1991-х годах в сатирическом журнале «Кирпи». Анализу подвергались работы художников-карикатуристов журнала, создавших целый цикл интересных и оригинальных произведений на бытовую тему. Особо выделена важность этого жанра, профессионализм и тонкий юм

Ключевые слова: карикатура, бытовая тема, художники, сатирический журнал, творчество

Summary

Bayram Hajizadeh

*The Cartoons on Social and Domestic Topics, Published in the
“Kirpi” Satirical Magazine (1980-1991)*

The article covers the cartoons by the Azerbaijani artists on the subject of common life, published in the “Kirpi” satirical magazine in 1980-1991. This article provides the review of the cartoons by the artists of the “Kirpi” satirical magazine, who created a series of interesting and original works, depicting different scenes of common life. The importance of this genre, professionalism and a subtle sense of humor of the artists are highlighted in this article.

Keywords: cartoon, domestic topic, artists, satirical magazine, creativity

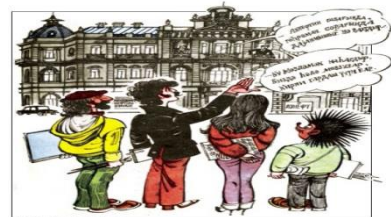
Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

Şəkil 1. "Bənim ucu böy atayk, an pələ gətirdi" - Q. Məmmədov ("Kirpi", 1980).

Şəkil 2. "Bu mənəm" - F. Pənah ("Kirpi", 1982).

Şəkil 3. "Ağacın altına gəlməyib, Qəribənin yanına gəlməyib, Dənizə düşməyib, yox, yox, yox, bu gələcəkdə nə baş verəcək!" - A. Quliyev ("Kirpi", 1982, №222).

UOT 7.01; 7:001.8

QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN KERAMİKASINDA HƏNDƏSİ, ZOOMORF SİMVOLLAR VƏ ONLARIN SEMANTİKASI

İmran KƏRİMOV*

Açar sözlər: keramika, simvol, semantika, qədim, zoomorf, ornament

Giriş

Hər bir türk mənşəli xalqa aid rəmz, simvolik obraz onun keçmişindən yaranıb bəhlənmişdir. Tarixi çox uzaq keçmişlə bağlı olan Azərbaycan ərazisində bu gündə rast gəlinən bir qrup təsvirlər buna sübutdur. Qeyd etməliyik ki, bir sıra tədqiqatçılar rəmzlərin, simvolik obrazların yaranması, onların inkişafı və s. haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Lakin bir faktı daima diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanlar öz həyatlarından bəzi epizodları real rəsmlər, rəmzi işarələr və s. vasitəsilə təsvir etmişlər. Qədim dövrlərdə Qafqazda yaşamış tayfalar və xalqlar arasında böyük əlaqələr mövcud olmuşdur. Buna görə də, bu tayfaların və xalqların yaşayış tərzlərində, dünyagörüşlərində uyğunluqlar vardır. Bu səbəbdən, Azərbaycan incəsənətində mövcud olan simvolik obrazlara Qafqaz xalqlarının, türksöylü xalqların incəsənətində də rast gəlinir. Belə təsvirlərə diqqət yetirdikdə, həqiqətən də onların müxtəlif inanclarla bağlı olaraq yarandığını və müxtəlif semantik mənalara malik olduğunu müşahidə edirik. Bu cür rəmzi təsvirlərə qədim dövr incəsənətində də mövcud olan üçbucaq, dördbucaq, xaç, romb, qarmaqlı və s. bu kimi təsvirlər daxildir.

Azərbaycan keramikasında “Romb” təsviri

“Romb” təsvirinin yaranma dövrü əkinçiliyin yarandığı neolit dövrünə təsadüf edir. “Romb” təsvirinin ilk nümunələrinə biz tunc dövrünün keramikasında rast gəlirik. Kültəpədən tapılmış rəngli gil qabın hissəsi üzərindəki müxtəlif formalı bəzək elementi kimi verilmiş “romb” təsvirlərini buna nümunə göstərə bilərik. Bu qabın üzərindəki romb naxış burada tək, böyük ölçüdə təsvir olaraq əsas – aparıcı, digər tərəfdən isə şaquli xətlərin – “su”ların arasında ardıcıl, bir – birinə birləşik yerləşdirilərək, naxış elementi kimi təsvir olunmuşdur. Bu növ “romb” naxışına Cənubi Azərbaycanın İsmailabad yaşayış məntəqəsindən tapılmış bu dövrə aid, ağzı geniş formalı gil qabın üzərində də rast gəlirik. Bu qabın üzərindəki “romb” naxışları qabın yuxarı hissəsində üfüqi istiqamətdə, “su”ların içərisində yerləşdirilmişdir. Burada “romb” naxışları öz rəmzi mənasını saxlamaqla bərabər, həm də qoruyucu motiv kimi çıxış edir.

Qədim dövrlərdə romb təsvirlərinə Xanlardakı 5/12 Nəli kurqandan, Kilikdağdakı 79 Nəli kurqandan, Laləlidəki 13, 15, 16, 18 və bir sıra bu kimi başqa kurqanlardan tapılmış saxsı qabların üzərində rast gəlinir. Dekorativ romb motivlərinə Mərlikdən tapılmış qədim dövrə aid olan qabın üzərində də rast gəlinir.

Qədim dövrün romb təsvirinin ilkin formalarına arxeoloji qazıntılar zamanı Gədəbəyin Pirzamanlı bölgəsindən tapılmış gil qabın üzərində də rast gəlirik. Bu qabın yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş “romb” sadə xətlərlə torşəkilli təsvir olunmuşdur.

Rombun ilahi mənasına gəldikdə isə, romb yarandığı dövrlərdən bolluq, bərəkət, artım rəmzi hesab olunur və romb təsvirləri həmişə məhsuldarlığı ifadə etmişdir.

*dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: imran.kerimov.65@mail.ru

Keramikada üçbucaq təsvirləri

Qədim dövrdə semantik xüsusiyyətə malik olan üçbucaq təsvirlərinə də tez-tez rast gəlinir. Bu dövrün dekorativ sənətində üçbucaq motivlərinin özünəməxsus yeri var. Neolit – eneolit dövründən simvol kimi mövcud olan üçbucaqlar bu dövrdə dekorativ bəzək kimi təsvir olunmaqla yanaşı, həm də üçbucaq dəliklər formasında da çıxış etmişlər. Bu cür dəlikli üçbucaq dekoruna Çovdardan tapılmış bürüncdən hazırlanmış quş fiqurunun üzərində rast gəlirik.

Həftəvan – təpədən tapılmış tunc dövrünə aid olan gildən hazırlanmış başqa bir qabın üzərində də bu cür üçbucaq təsvirinə rast gəlinir. Arxeoloqlar tərəfindən aşkarlanmış bu rəngli saxsı qabın üzərində üçbucaq təsvirləri rənglər vasitəsilə iç-içə, kənarları haşiyələnmiş, içərisi rombların şəbəkəvari düzülüşü ilə doldurulmuş və s. müxtəlif variantlarda təsvir olunmuşdur.

Biz qədim dövrə aid başqa tarixi mənbələrdə də, üçbucaq təsvirlərinin naxış elementi kimi verilməsini izləyirik. Buna misal olaraq, Həsənlidən tapılmış dar boğazlı küpəni, Mingəçevirdən tapılmış iki dəstəkli, dar boğazlı küpəni və s. göstərmək olar.

Qədim dövrün məişət əşyalarının və müxtəlif quş, heyvan fiqurlarının üzərində də üçbucaq motivlərinə tez-tez rast gəlinir. Naxışa çevrilmiş belə simvola arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış son dəmir dövrünə aid Mingəçevirdən tapılmış nimçə formalı gil qabın, Gəncəçaydan, Xaçbulaqdan tapılmış saxsı qabların və s. üçbucaq təsvirləri ilə bəzədilmiş müxtəlif formalı qabların üzərində tez-tez rast gəlinir (9, 121).

Alban mədəniyyətində də üçbucaq simvolunun geniş şəkildə tətbiq olunduğu müşahidə edilir. Bu dövrdə də dekorativ sənət sahələrində naxış kimi istifadə olunan üçbucaq simvolunun müxtəlif variantlarına rast gəlinir. Alban dövrü mədəniyyətinə misal olaraq, biz arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən tapılmış ördək formalı, iki dəstəkli saxsı qabı nümunə göstərə bilərik. Bu qabın üzərindəki üçbucaq motivləri baş-başa təsvir olunmuşlar.

Simvol kimi yaranmış bu çür təsvirə naxış elementi olaraq, sonrakı dövrlərin dekorativ sənətində də tez-tez rast gəlinir. Üçbucağın semantikasına gəldikdə isə, onun müxtəlif mənalara malik olduğunu görürük. Daha iti, tünd xətlə təsvir olunmuş üçbucaqlar keçilməz sədd olan dağları, dalğalı, ziqzaq şəkilli üçbucaqlar isə axar suyu ifadə edir (11, 236).

Qədim dövr naxış elementlərindən “dördbucaqlı” forması

İlk dəfə olaraq, qədim dövrdə rast gəlinən naxış elementinə çevrilmiş simvollar-dan biri də “dördbucaqlı” formasıdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Həftəvan – təpədən tapılmış rəngli gil qabların üzərindəki bu naxış rənglərin vasitəsilə təsvir olunmuşdur. Qabların üzərindəki bu cür naxışlar ağ-qara rənglərin şahmat prinsipi ilə yerləşdirilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Qədim dövrə aid Təpə-Siyalkdan tapılmış çaynıq formalı gil qabın üzərindəki dördbucaqlı təsviri xüsusi prinsiplə iç-içə yerləşdirilmişdir. Naxışa çevrilmiş bu cür dördbucaqlı təsvirinə Xanlarda 1/1 №li kurqandan tapılmış dəmir dövrünə aid olan ağzı geniş formalı saxsı qabın üzərində də rast gəlinir.

Dördbucaqlı simvolunun semantikasi isə onun yaranmasından irəli gəlir. Belə ki, biz dördbucaqlı motivlərinin yaranma dövrünə nəzər saldıqda, bu motivlərin əkinçiliyin yarandığı dövrdə (neolit, e. ə. VII–VI minillik) meydana gəldiyini müşahidə edirik. “Dördbucaqlı” (kvadrat) forması səpin metodundan əmələ gəlmişdir və səpin də şəbəkə üsulu ilə həyata keçirilir. Şumlanmış, yəni səpin üçün tam hazır olan torpağa – sıırımlara toxumlar səpilərkən onlar kiçik dördbucaqlılardan (hər biri dörd ədəd toxumdan) ibarət olan şəbəkə əmələ gətirir. Beləliklə, buradan dördbucaqlı simvolik motivləri yaranmışdır.

Simvolik motivlərdən qarmaq şəkilli təsvirlər

Qədim dövr incəsənətində simvolik motiv olan qarmaq şəkilli təsvirlər əvvəlki vaxtlarda da rəmz kimi mövcud olmuşdur. Lakin, sonralar bu simvolik motivlər naxış kimi istifadə olunmuşdur. Qarmaqlı təsvirlərin yaranma dövrünə nəzər saldıqda isə biz onların ilkin nümunələrinə neolit – eneolit dövrünün rəmzi təsvirləri, bəzək, naxışları arasında rast gəlirik. Bu dövrdə də qarmaqlı motivlər müxtəlif formada təsvir olunur. Bu fikri Qazax rayonunun Baba Dərviş adlanan yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış tək dəstəkli, ağzı geniş formalı saxsı qabın üzərindəki qarmaqlı təsvirlər bir daha təsdiqləyir.

Qədim dövrünün dekorativ sənətində müşahidə olunan qarmaqlı naxış təsvirlərinə Qoşqarçayda aşkarlanmış ağzı dar formalı saxsı qabın üzərindəki təsviri nümunə göstərmək olar. Buradakı qarmaqlı naxış kənarları haşiyələnmiş, içərisi romb şəkilli şəbəkə olan üçbucaqlını tamamlayan element kimi verilmişdir.

Mingəçevirdən tapılmış, sarı gildən hazırlanmış e. ə. I-b. e. I əsrlərinə və boz gildən hazırlanmış III-IV əsrlərə aid olan zoomorf formalı qabların üzərində müşahidə olunan təsvirləri də qarmaqlı motivlərə nümunə göstərmək olar. Alban mədəniyyəti dövrünə aid olan bu qabların üzərindəki qarmaqlı motivləri “cızma” və “qabartma” üsulu ilə işlənmişdir [10, rəsm 21, 26].

Qarmaqlı simvolun naxış elementinə çevrilməsi son dövrlərin dekorativ incəsənətində də açıq şəkildə nəzərə çarpır.

Son dövrlərdə daha çox həndəsi formada təsvir olunan qarmaqlı simvolunun yaranma mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər var. Belə ki, əvvəl rəmz, simvol kimi təsvir olunan qarmaqlı motivlərin mənşəyinə diqqət yetirsək, onların həm zoomorf, həm də nəbati mənşəli olaraq meydana gəldiyini müşahidə edirik. Belə naxışların mənşəyini öyrəndikdə, onların sərbəst şəkildə təsvir olunan variantlarının zoomorf mənşəyə malik olduğu müşahidə olunur. Zoomorf mənşəli qarmaqlı naxışlar sərbəst təsvir üslubuna malikdir. Yaranma mənşəyinə xas cəhətləri özündə əks etdirən bu naxışlar sərbəst şəkildə təsvir olunur. Bir qrup qarmaqlı motivləri isə tam fərqli olaraq birlikdə – gül, kol, ağac və s. bu kimi təsvir üslubuna malik olduğu üçün nəbati xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif formaların kənarlarında, içərisində, üst – üstə və ya sıra ilə yerləşdirilməsi məhz bu cür təsvirləri nəzərdən keçirdikdə onların nəbati mənşəyə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Bütün bu fikirləri və eyni zamanda indiki dövrdə də qarmaqlı motivlərin daha çox rast gəlinən təsvir üslubunu nəzərə alaraq, onları bu (qədim dövr incəsənətində həndəsi simvollar və onların semantikasi) bölümə daxil etdik.

Qarmaqlı simvollar və ya naxış kimi istifadə olunan qarmaqlı naxış motivləri bədii – semantik mənada pis gözü, pis nəzərin, pis ruhların qoruyucusu və s. totem xüsusiyyətləri ilə çıxış edir. Qarmaqlı simvol, eyni zamanda keçilməz (tikanlı sədd) səddi də ifadə edir.

Beləliklə, qədim dövrdə simvolların yaranmasının və istifadəsinin daha çox əkinçilik, məhsuldarlıq, artım və qoruyucu obraz ilə bağlı olduğunu müşahidə edirik. Belə ki, romb, dördbucaqlı simvolları artımı, torpağı, üçbucaq, qarmaqlı simvolları isə qoruyucu, sərhəd anlamını ifadə edir. Şübhəsiz ki, bu da qədim dövr sakinlərinin həyatında bu amillərin vacib olduğunu bildirir.

Müxtəlif semantik mənaya malik xətlər və zolaqlar simvollar kimi

Qədim dövrün incəsənətində rast gəlinən bir sıra simvollar da vardır ki, onlar müxtəlif mənşələrə, müxtəlif semantik mənaya malikdirlər. Bu qəbildən olan simvollardan

birini bu gün də incəsənətdə öz mövqeyini itirməyən xətlər təşkil edir. Qədim dövr incəsənətində müəyyən xətlərin, zolaqların təsvirinə tez-tez rast gəlinir. Tarixin dərin köklərinə diqqət yetirsək, bu cür xətlərin lap qədimdən yarandığını müşahidə edərək. Təsviri sənətdə və eyni zamanda dekorativ – tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrində bu xətlər, zolaqlar “su” adı ilə tanınır. Sonrakı dövrlərdə incəsənətin ayrılmaz bir hissəsi olan bu xətlərin ilkin təsvirlərinə biz neolit – eneolit dövrünün təsviri sənətində rast gəlirik. Buna arxeoloji qazıntılar zamanı Qazağın Dəmirçilər kəndi ərazisində yerləşən Baba Dərviş yaşayış məskənindən tapılmış dolçanı, Qobustandakı tatuajlı qadın petroqliflərini nümunə göstərmək olar. Bu cür xətlərin müxtəlif formalarına, dəmir dövrünə aid Talış-Muğan mədəniyyəti nümunəsi olan sərnici tipli gil qabın, “su”ların artıq rənglər vasitəsilə bir-birindən ayrılan formalarına tunc dövrünə aid Həftəvan – təpədən tapılmış gil qabın və s. gildən, tuncdan, dəmirdən hazırlanmış müxtəlif əşyaların üzərində rast gəlinir. Buna nümunə olaraq, Mingəçevirdən tapılmış keramik qabı da qeyd etmək olar. E. ə. I əsrə və b. e. I əsrinə aid olunan ritonun üzərindəki şaquli xətlər düz və dalğalı (ziqzaq) təsvir edilmişdir. Ritonun üzərindəki xətt təsvirlərindən görüldüyü kimi onlar arasında bir sədd, sərhəd yaranmışdır ki, bu da suyun semantikasi ilə bağlıdır. Belə ki, su semantik mənada sərhəd obrazını yaradır.

Siçandişi, meandr və hörük simvolik təsvirləri

Bu dövrdə siçandişi adlandırdığımız simvolik təsvirləri də mövcud olmuşdur. Tarixi dövrləri izlədikdə siçandişi təsvirlərinə arxeoloji qazıntılar zamanı Həftəvan – təpədən tapılmış gil qabın (küpə) üzərində rast gəlirik. Bu qabın üzərində rənglər vasitəsilə dekorativ bəzək motivi kimi verilən siçandişi elementləri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Dekorativ sənətdə tez-tez rast gəlinən naxışa çevrilmiş simvollardan biri də meandrdır. Meandr motivinin ilkin variantları tunc dövrünün saxsı məmulatlarında mövcud olmuşdur. Buna Xanlardakı tunc dövrü kurqanlarından tapılmış gil qabın üzərində, Kəlikdağdakı kurqanlardan (№ 79), Gəncəçay vadisindəki kurqanlardan (№ 34) tapılmış saxsı məmulatlarda rast gəlinir.

Bu dövrün incəsənətində həm simvolik motiv kimi, həm də naxış motivi kimi istifadə olunan meandr saxsı, tunc, dəmir, ağac və s. məmulatlardan hazırlanmış əşyaların bəzədilməsində də geniş tətbiq olunmuşdur. Xanlarda aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış ağ inkrustasiyalı qara gil qabın (uzun boğazlı küp) üzərindəki meandr naxışı bunu bir daha təsdiqləyir. Meandr da rəmzi mənada sərhədi, səddi ifadə edir.

Qədim dövr incəsənətinin dolğunluğunu əks etdirən simvolik motivlərdən biri də hörükdür. Qeyd etməliyik ki, bu naxışın ilkin nümunələri tunc dövrünə aiddir və biz onlara Xanlarda aşkarlanmış bu dövrün saxsı qablarının üzərində də rast gəlirik. Biz hörük rəmzi təsvirlərinin bu dövrə aid məmulatların bəzədilməsində də geniş tətbiq olunduğunu müşahidə edirik. Bu cür təsvir forması arxeoloji qazıntılar zamanı Gədəbəydə aşkarlanmış e. ə. I minilliyə aid olan bürünc kəmərin, e.ə. IX-VII yüzilliklərə aid sütunun üzərindəki bəzək naxış elementlərində də rast gəlinir.

Hörüyün semantikasına gəldikdə isə, biz onun qoruyucu, sərhəd obrazı yaratdığını qədim dövrlərdən müşahidə edirik. Qədim dövrlərdə şamanlar ipi düyünləyib dairə şəklində düzəltdiyi və həmin dairənin içərisində dayanmışlar. Beləliklə, iç və çöl, daxili və ətraf – mühiti yaradan ip bir sərhəd rolunu oynamışdır. Bu sərhəd isə şamanların inancalarına görə pis və bədxah ruhları həmin sərhəddən (ipdən) içəri keçməyə qoymurmuş.

Keramikada xaç motivləri

Bu dövrün simvolik təsvirlərindən birini də xaç motivləri təşkil edir. Qədim dövr incəsənətində Günəşi simvolik şəkildə əks etdirən ilk xaç motivləri arxeoloji qazıntılar

zamanı Həsənlidən tapılmış gümüş düymədə müşahidə edilmişdir. Üzəri dekorativ tərtibata malik olan bu düymədə dörd ədəd xaç kəsmə üsulu ilə yaradılmışdır.

Öz bədii əhəmiyyətini qoruyub saxlayan, türk və türkmən sənətkarları tərəfindən “çərxi-fələk”, Azərbaycanda isə “çarx” adlanan bu simvolik motiv ibtidai dövrlərdə “xaç”, sonralar isə “svastika” şəklinə dəyişmişdir. Zaman keçdikcə, svastikanın meydana gəlməsi üçün təməl qoymuş bu naxış günəşin təsvirini əks etdirir. Qədim insanlar bu naxışla işıq mənbəyinin simvolu olan günəşi mərkəzdə eyni kəsişmə nöqtəsində təsəvvür edərək, ondan çıxan şüaları “xaç” formasında təsvir etmişlər.

Günəş təsvirli gil möhürlər

Erkən qədim dövrün dekorativ incəsənətində isə biz artıq günəş formalı və üzərində həndəsi üslublu günəş təsvirli gil möhürləri görürük.

Bildiyimiz kimi, qədim dövrlərdə günəşi simvolik şəkildə əks etdirən müxtəlif təsvirlər, naxışlar mövcud olmuşdur. Həmin dövrlərdə, insanın dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklərdən bəri keçi, qoyun, şir və at təsvirləri də günəşi təmsil etmişdir. Müxtəlif qəbilələrin totemləri olmuş bu təsvirlər bərəkəti, bolluğu, baharı və s. müsbət obrazları ifadə etmişdir. Qədim insanlar öz müşahidələri nəticəsində keçinin günəşə ən yaxın olan heyvan olduğunu düşünürdülər. Bu cür təsvirlərdən birinə Xanlar rayonunda aşkarlanmış qara rəngli gil qabın üzərində rast gəlinir. Bu qabın üzərində günəşin simvolik təsviri olan svastika rəsmi verilmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu rəsm keçi təsvirlərinin günəşi təmsil etdiklərini göstərir. Buna görə də, keçi müqəddəs hesab olunurdu və həmçinin keçi bolluq və məhsuldarlıq rəmzi idi (7, 44).

Bu dövr incəsənətində simvolik təsvirlərindən ay və ulduzlar da diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə də müqəddəsləşdirilmiş ulduzun bir çox rəmzi təsviri vardır. Bunların içərişində romb, beşbucaqlı, səkkizbucaqlı və s. növləri vardır. Ay formasına isə biz İslam dövrü abidələrində tez-tez rast gəlirik. “Hilal Ay” forması ən çox məscidlərdə istifadə olunan rəmdir.

Dekorativ incəsənətdə ulduz təsvirləri

Türk xalqlarının (Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və s.) dekorativ incəsənətində geniş istifadə olunan ulduz təsvirlərinin müxtəlif formaları mövcuddur. Dekorativ və təsviri sənətdə ulduz təsvirlərinin beş guşəli, altı guşəli, yeddi guşəli, səkkiz guşəli formalarına rast gəlinir.

İlkin variantları tunc dövrünə təsadüf edən ulduz təsvirlərinin türk xalqlarının incəsənətində xüsusi yeri var. Bu dövrdən sonra da türksoylu xalqların incəsənətində müxtəlif ulduz təsvirlərinə rast gəlinir. Cənubi Azərbaycanın Nihavənddən bölgəsində aparılan tədqiqatlar zamanı tapılmış keramika üzərində iki ədəd yeddi guşəli ulduz təsviri verilmişdir. Bu ulduzlar mərkəzdə təsvir olunmuş sxematik insanın yuxarı hissəsində sağ və solunda yerləşdirilmişdir.

Naxçıvanın Şərur rayonunda arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış saxsı qab parçasının üzərindəki təsvirləri antik dövrün incəsənətində müşahidə olunan ulduz rəmzi təsvirlərinə nümunə göstərmək olar. Dəmir dövrünə aid bu qabın üzərindəki ulduz təsviri iki xətlə dairəvi gölün içərisində yerləşdirilmişdir. Naxçıvandan tapılmış digər saxsı qabın üzərində də ulduz təsviri müşahidə olunur. Buradakı altı guşəli ulduz üç paralel xətt ilə rəsm edilmişdir. Ulduzun kənarlarında su quşları təsvir olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə ulduz təsviri incəsənətin müxtəlif növlərində bəzək elementi kimi təsvir olunur. Ulduz təsvirini biz arxeoloji qazıntılar zamanı Abşerondan tapılmış tunc kəmərin üzərində də müşahidə edirik.

Rəməz kimi yaranan ulduz təsvirləri Alban mədəniyyəti dövründə müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrün dekorativ sənətinə aid olan zoomorf formalı saxsı qabın üzərində verilmiş səkkiz guşəli ulduzu buna nümunə göstərmək olar.

Qədim dövr incəsənətdə simvolik obraz kimi mövcud olan təsvirlərdən biri də həyat ağacı motividir. Həyat ağacının yaranma dövrünə nəzər saldıqda, onun ilk təsvirləri tunc və erkən dəmir dövrlərinə aid saxsı məmulatların üzərində müşahidə olunur. M.A.Hüseynova bu dövrlərə aid olan həyat ağacı simvolunun müxtəlif variantlardakı təsvirlərini bir yerə toplayaraq cədvəl şəklində təqdim etmişdir (9, 125).

Biz qədim dövr incəsənətində həyat ağacı motivlərini Həsənlidə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış keramika parçasının üzərində də müşahidə edirik. Bu rəngli keramika nümunəsi üzərindəki həyat ağacının yanlarında iki ədəd qoç təsviri verilmişdir. Buradakı iki qoç isə müqəddəs hesab olunan həyat ağacının qoruyucusu obrazına işarə edir.

Həyat ağacı simvolik motivi

Həyat ağacı simvolik motivlərinin müxtəlif variantlarına dekorativ incəsənətin hər bir sahəsində rast gəlinir. Bu dövrdə biz həyat ağacı motivlərini yalnız əsas, aparıcı motiv deyil, həm də haşiyəni bəzəyən naxış kimi müşahidə edirik. Gədəbəydə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış tunc kəmər üzərindəki simvolik həyat ağacı təsviri haşiyədə yerləşdirilmişdir. Burada üst-üstə yığılmış şəkildə təsvir olunmuş romblar həyat ağacı motivinin əsasını təşkil edir.

Alban mədəniyyətində də bu cür həyat ağacı təsvirləri geniş tətbiq olunan motivlərdəndir. Bu dövrdə mövcud olan həyat ağacı motivlərinə Mingəçevirdən tapılmış daşı nümunə göstərmək olar. Bu daşın üzərində qabartma üsulu ilə “həyat ağacı” təsvir olunmuşdur. Həyat ağacının yanlarında isə qoruyucu obraz kimi iki tovuz quşunun təsviri verilmişdir.

Həyat ağacı adı ilə tanınan bu motivlə bağlı süjetlərə zərdüştliyin müqəddəs kitabı “Avesta”da da rast gəlinir.

Bu simvolik motiv (həyat ağacı) semantik mənasına görə, daimi həyat mənbəyi, ilahi qüvvə, işıqlı gələcək, ölməzlik, münbitlik, artma, bolluq, xoşbəxtlik simvolu kimi tanınır.

Qeyd etməliyik ki, bir sıra tədqiqatçılar bu cür təsvirlərin həyat ağacı olduğunu qeyd etdiyi halda, tədqiqatçı Solmaz Qaşqay Yaxın Şərqdə “dirilik ağacı”na sitayişin geniş yayılmasını və sənətkarların hazırladıqları bir çox saxsı, metal, sümük və s. əşyaların üzərində “dirilik ağacı”nın təsvir olunduğunu qeyd edir (5, 104). Şübhəsiz ki, bu da həyat ağacı simvolunun semantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, ölməzliyi ifadə edən bu simvol məhz dirilik anlamına işarə edir.

Qeyd etməliyik ki, şərq xalqları, eləcə də azərbaycanlılar arasında ağaca olan sitayiş, inam, inanc bu gün də mövcuddur və ona tez-tez rast gəlinir.

Ana ilahə simvolu bu dövrün incəsənətində də öz əksini tapan təsvirlərdəndir. Ana ilahə obrazlarının tarixi köklərinə nəzər saldıqda, biz onların ilkin təsvirlərinə Türkiyənin Çatal – böyük divar rəsmlərində rast gəlirik. Müxtəlif variantları mövcud olan bu simvolik motiv haqqında bir sıra tədqiqatçılar məlumat vermişlər (8, 12-30).

Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, bütün tarixi dövrlərdə müqəddəs sayılan bu cür təsvirlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Bu motivin müxtəlif variantlarla işlənmiş təsvirlərinə dekorativ təsviri sənətdə tez-tez rast gəlmək olar.

Ana ilahə obrazının semantik mənasına gəldikdə isə o ilk olaraq, qadını, analığı, başlanğıcı təmsil edir. Digər anlamlarda isə xoşbəxtliyi, uğuru, bərəkəti, qisməti və s. ifadə edir. Ana ilahənin torpağı və suyu ifadə etməsi fikirləri də mövcuddur. Bu da Ana ilahənin doğuş, yaranış, torpağın isə ölüm, sonluq ifadə etməsi ilə əlaqələndirilir. İndiki

dövrə də incəsənətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə dekorativ sənətdə müşahidə olunan Ana ilahə simvolik obrazı öz gizli semantik mənasını da saxlamaqdadır.

Qədim dövr incəsənətində spiral simvolu

Qədim dövr incəsənətində naxış kimi istifadə olunan simvolların biri də spiraldır. Əvvəlki dövrlərdən mövcud olan spiral simvolunun ilkin nümunələrindən birinə Göytəpədən tapılmış neolit-eneolit dövrünə aid saxsı qabın üzərində təsadüf edilir. Sonrakı dövrlərin incəsənətində də müşahidə olunan spiral motivləri daha çox dekorativ bəzək kimi istifadə olunur.

Bəzək elementi kimi istifadə olunan spiral təsvirinə Gəncəçayda aparılan tədqiqatlar zamanı tapılmış saxsı qabın üzərində də rast gəlinir. Qədim dövr incəsənətini əks etdirən bu qabın yuxarı hissəsindəki spiral təsvirləri sıra ilə ayrı-ayrı yerləşdirilmişdir.

Qədim dövrlərdə saxsı və zərgərlik məmulatlarının, bədii metal əşyalarının ornamentasiyasında da əks və ya ikitərəfli spirallar, S şəkilli formada olan spirallar daha çox istifadə olunur. Bu cür ornament kimi çıxış edən simvollar arxeoloji qazıntılar zamanı Gəncəçay sahilindən, Quşçu kəndindən, Kəlikdağdan, Xaçbulaqdan, Xanlardan tapılmış saxsı və metal məmulatların üzərindəki haşiyə ornamentləri və s. nümunə ola bilər. Belə bəzəklərdən biri olan tunc asma Mingəçevirdən tapılmışdır.

Keramikada zoomorf motivlər

Məlumdur ki, əvvəlki dövrdə insanlar heyvanları müqəddəsləşdirir, onlara inanırdılar. Bu dövrdə də insanların inanclarından biri heyvanlara olan inanc, totemləşdirmə idi. Yəni onlar bəzi heyvanları öz əcdadları hesab edirdilər. Belə heyvanlara yuxarıda adlarını çəkdiyimiz heyvanlarla yanaşı maral, qoç və s. daxildir. Bu dövrdə ən böyük totemlərdən biri maral obrazı idi. Onun təsvirlərinə bir çox yerlərdə rast gəlmək olar. İnsanlar maralın başında canlı ağac gəzdirdiyini düşünürdülər və bu ağacı həyat ağacı adlandırırdılar. Qeyd etdiyimiz kimi, həyat ağacı ölməzliyin, diriliyin rəmzi idi. Azərbaycan ərazisində Naxçıvan, Dəvəçi, Muğan bölgələrindən biz küllü miqdarda maral fiqurlarının tapıldığına şahid oluruq.

Marala olan inanc qədim qabların hazırlanmasında da öz əksini tapmışdır. Buna Mingəçevirdən tapılmış qırmızı rəngli zoomorf gil qabı nümunə göstərmək olar. E.ə. I – b. e. I əsrinə aid olan bu qabın dəstəyini əvəz edən maral fiquru çox gözəl yaradılmışdır, desək, yanlışmıq.

Araşdırmalar zamanı maral simvolunun semantikasının müxtəlif mənalara malik olması meydana çıxır. Biz yuxarıda qədim dövr inanclarına görə, maralın başında canlı ağac gəzdirdiyini və həyat ağacı adlandırıldığını qeyd etmişdik. Lakin başqa bir mənbədə qeyd olunur ki, “maral bu dövrdə qədim azərbaycanlıların pərəstiş etdikləri Kassiopen adlı ulduz topasının simvolu idi. O, təbiətin oyanmasını, baharın gəlməsini, Novruz bayramını təmsil edirdi. O, xeyir və bərəkət kultuna həsr edilmişdir” (1, 31).

Bu dövrdə müqəddəsləşdirilmiş totemlərdən biri olan qoç obrazının təsvirinə bir çox yerlərdə rast gəlirik. Qoç obrazı qədim insanların həyat və məişətində böyük rol oynayırdı. Bu dövrdə qələbə və bərəkət rəmzi hesab edilən qoçlar, adətən, üz-üzə durmuş formada, bəzən də həyat ağacı ilə birgə təsvir olunurdu.

Mingəçevirdə aparılmış tədqiqatlar zamanı tapılmış qoç fiquru isə Alban dövrünə aid edilir. Burada aşkarlanmış e. ə. IV-III əsrlərə aid olan saxsı qabın dəstəkləri üzərində də üz-üzə dayanmış iki qoç fiquru yerləşdirilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, araşdırmalar zamanı qədim dövr incəsənətində müxtəlif simvolların özünəməxsus yeri olduğunu bir daha müşahidə edirik. Bu dövrün incəsənətində istər rəmz

kimi, istərsə də dekorativ bəzək elementi kimi təsvir olunan simvollar eyni zamanda öz semantik xüsusiyyətlərini də saxlamışlar. Bu da qədim dövr incəsənətində hər bir simvolun motivin və onların semantik xüsusiyyətlərinin, demək olar ki, dəyişməz olduğunu bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2001, 312 s.
2. Əhmədov Q. Şeirli kvadrat // "Elm və həyat" jurnalı, 1981, №4, s.23
3. Cəfərzadə İ. M. Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı // Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi mifoloji tədqiqlər. Bakı, 1987, s. 33-37.
4. Qaziyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // AMM, IV c, Bakı, 1962, s. 158-169.
5. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı: Azərənşr, 1993, 107 s.
6. Rzayev N. Möcüzəli qərinələr. Bakı: Azərənşr, 1984, 120 s.
7. Rzayev N. Əsrlərin səsi. Bakı: Azərənşr, 1974, 80 s.
8. Mine Erbek. Çatalhöyükten Günümüze Anadolu Motifleri. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, 218 s.
9. Гусейнова. М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1989, 127 с.
10. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании (IV в. до н. э.-VII в. н. э.). Баку: Элм, 1976, 255 с.
11. Фараджева М. Наскальное искусство Азербайджана. Баку: Азполиграф, 2009, 124 с.

Резюме

Имран Керимов

Геометрические и зооморфные символы и их семантика в Азербайджанской керамике древнего периода

Символы обладают своеобразным местом в искусстве древнего периода. В этот период символы использовались как для отражения первобытных представлений, также и как декоративный элемент. Многие из этих символов сохранили свои семантические особенности до настоящего времени. В статье исследуются эти символические элементы и их семантика. Автор в основном останавливается на таких символах и декоративных элементах как ромб, треугольник, квадрат, крест, спираль и др. в данной статье на обширном материале автор останавливается на зооморфных мотивах в керамике древнего периода и исследует символы птиц, коня, овца и др.

Ключевые слова: керамика, символ, семантика, древний, зооморфный, орнамент

Summary

Imran Karimov

***Geometric and zoomorphic symbols and their semantics
in Azerbaijan ceramics of the ancient period***

Symbols have a peculiar place in the art of the ancient period. During this period, symbols were used both to reflect primitive representations, as well as a decorative element. Many of these symbols have retained their semantic features to the present. The article explores these symbolic elements and their semantics. The author mainly focuses on such symbols and decorative elements as a rhombus, triangle, square, cross, spiral, etc. In this article, the author dwells on zoomorphic motifs in the ceramics of the ancient period and explores the symbols of birds, horse, sheep, etc.

Keywords: *ceramics, symbol, semantics, ancient, zoomorphic, ornament*

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 73.01

**HEYKƏLTƏRAŞ NATIQ ƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA
PORTRET JANRININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Nərmin EMİNBƏYLİ*

Açar sözlər: heykəl, dəzgah, bədii, obraz, portret

Giriş

Natiq Əliyevin yaradıcılığında plastika sənətimizin, demək olar ki, bütün sahələri inkişaf etmişdir. Milli heykəltəraşlığımızda çox səmərəli fəaliyyət göstərən sənətkarın yaradıcılığının ilk günlərindən başlayaraq, bu günə kimi monumental abidələrlə yanaşı çoxlu portretlər, dəzgah əsərləri və qabartmalar, eləcə də qəbirüstü heykəllər yaratmışdır.

Natiq Əliyevin abidə-büst sahəsindəki fəaliyyəti onun portret janrı yaradıcılığı ilə sıx bağlı idi. Heykəltəraşın portret üzərində işləyərkən, şübhəsiz, konkret modeli əsas götürməklə, ayrı-ayrı dəzgah portretlərində geniş bədii ümumiləşdirməyə meyl edirdi. Onların hər birində obrazın daşdığı fərdi keyfiyyətləri, onun yaşadığı dövrün humanizm ideyaları ilə qovuşaq təqdim etməklə, həm də qarşısına qoyduğu yaradıcı vəzifələri həll etmiş olurdu.

Bir həqiqətdir ki, heykəltəraşlıqda portret janrı həmişə müasir nəslin vacib, duyulan və anlaşıqlıqlı bir sahəsi olmaqla, gələcək nəsil üçün isə keçmiş – artıq yaşamış dövr barədə əyani təsəvvür yaradacaq inandırıcı bədii sənəd rolunu oynamışdır. Bu əsərlərin uğurlu nümunələrində tarixi şəxsiyyətlərin obrazları canlandırılmaqla yanaşı, konkret dövrün həmin insanlar haqqında olan təsəvvürləri də öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə desək, çox vaxt obrazın zahiri oxşayışının əldə olunması ilə yanaşı, onların təmsalında zamanın sosial-siyasi problemləri də öz ifadəsini tapmış olurdu. Bu mənada Natiq Əliyev yaratdığı portretlərdə qəhrəman insanların, dövlət xadimlərinin, cəfəkeş, cəsur insanların, xalqın görkəmli ziyalılarının yüksək bədii dəyərə malik obrazları ilə tanış oluruq.

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Fərman Qasimov qeyd edir ki, “Portret janrı intellektual baxımdan bütün mənalarda kamil şəxsiyyəti dərinləndirən, duymaq və hərtərəfli təsvir etmək imkanı Natiq Əliyevin maraq dairəsini təşkil edən sahələrdəndir. O, əsərlərini təmkinlə işləyir, şəxsiyyətin ən qabarıq xüsusiyyətlərini daha artıq parlaqlığı, əlvanlığı ilə yaratmaq üçün öz müşahidə və təəssüratı üzərində döndə-döndə düşünür, onları cəmləşdirməklə ümumiləşdirilmiş tipik obraz canlandırmağa nail olur”. [3, s. 74]

Natiq Əliyev işlədiyi işlərdə yığcamlığı ilə seçilən kompozisiyanın zahiri statikliyini aradan qaldırmağa çalışır, bunun üçün plastika oynaqlığı ilə dolğun psixoloji obrazlar yaradır. Onun işlərində plastikanın konstruktiv əsasını təşkil edən aydınlığını və təbiiliyini dərk etmə təmayülləri özünü büruzə verir.

Natiq Əliyevin yaradıcılığının ilkin dövrü

Natiq Əliyevin yaradıcılığının ilkin dövründə yaratdığı portretlərdə dəqiq oxşar-

* doktorant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: narmin_eminbayli@yahoo.com

lığın əldə olunması onların zaman-zaman müasirliyini qoruyub yaşadacağı birmənəlidir. Onun yaratdığı bu portretləri arasında “Gənc oğlan” portreti xüsusilə yadda qalır. Gənc oğlanın surəti ümumiləşdirilmiş estetik məziyyətlərə malikdir. Müəllif həyatsevər, işgüzar, sonsuz arzularla yaşayan gənclərimiz üçün səciyyəvi olan romantik-psixoloji cizgiləri həmin surətdə ümumiləşdirməklə, bədii tutumda canlandırmağa nail olmuşdur.

Bu prosesdə xarici oxşarlıq onun üçün ən önəmli məqsəd deyildi. O bu oxşarlığı insanın qəlbinin hərarəti, iç dünyasında mövcud olan hisslərlə verməyə çalışıb. Obrazın daha da zəngin olması üçün o hətta xarakterin kiçik cizgilərini belə gözdən qaçırmamağa çalışmış, beləliklə də, əsərin bütün məna tutumunu insanın yaradıcı və duyğulanma anlarının vəhdətini onun kamilliyi görünən olan əza məcmusunda ifadə etməyə nail olmuşdur.

Natiq Əliyevin yaradıcılığında müxtəlif insan portretləri

Bəlkə də elə bu baxımdan Natiq Əliyev işlədiyi müxtəlif insan portretlərinə daha həssas yanaşır. “Qadın” portretində bütün bu məqamlar öz plastik təcəssümünü tapmışdır. Qadının üzünün əzəmətli quruluşu onun xanımlığı ilə yanaşı həm də işgüzarlığını əks etdirir, onun hər işin öhdəsindən gələ biləcəyinə tamaşaçısını inandırır. Səliqə ilə yığılmış saçların ümumi tutumunda onun işgüzar ziyalı bir təbəqənin nümayəndəsi olduğunun əlamətləri duyulmaqdadır. Üz cizgiləri onun yaşının bir o qədər də çox olmadığını göstərir. Düşüncəli baxışları fikirlərinin çox uzaqda olduğunu anlamağa imkan verir. Bu düşüncəli durumun səbəbsiz olmadığı onun şən olmayan, özünə qapılmış vəziyyətindən də hiss olunur. O sanki kədərli baxışlarını uzaq bir nöqtəyə dikərək onu bir an belə rahat buraxmayan daxili sarsıntılardan uzaqlaşmağa çalışır. Bu kədərli baxışlarda dərin bir yorğunluq da hiss olunur. Bütün bu hissləri çox böyük professionalıqla tamaşaçıya çatdıran heykəltəraş bu əsərə baxan hər kəsi təsirləndirərək təzadlı hisslər burulğanına salır. Bütönlükdə bu obraz onu səciyyələndirən əzalarının kamilliyi ilə güclü şəxsiyyət kimi qəbul olunmasını şərtləndirmişdir, desək, yanılmazıq [4, s. 18-19].

Natiq Əliyev portretini yaratdığı hər bir adamın ən yaxşı cəhətlərini göstərməyə çalışan heykəltəraşdır. Elə buna görə ki, onun obrazları dərin fərdi xüsusiyyətlərə malik olan, müasir insanların tipik cəhətlərini özündə cəmləşdirən və dolğunluğu ilə seçilən obrazlardır.

Əgər Natiq Əliyevin davamlı şəkil alan axtarışlarına nəzər yetib onları dəyərləndirməli olsaq, onda görürük ki, onu rəngarəngliklə yanaşı, həm də obrazların yeni-yeni plastik həllinə çalışmaq, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini bədii həllin plastik tutumunda əks etdirmək maraqlandırır. Bunu onun yaratdığı çoxsaylı portret və iri monumental abidələri, eləcə öz məzmunu və mahiyyəti baxımından monumental heykəltəraşlığa yaxın olan plastik fiqurları da təsdiqləyir. Portret janrının evolyusiyasını bütün dövrlərdə insanın daxili aləminin açılışına marağın güclənməsi təşkil etmişdir. Elə dəzgah heykəltəraşlığında önəmli yer tutan portret janrının müstəqillik dövrü mənzərəsində də bu məziyyətə müəlliflərin xüsusi diqqət yetirdiklərini söyləmək mümkündür. Bu mənada xalq rəssamı Natiq Əliyevin davamlı yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi olan portretlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun yaratdığı portretlərdə zəhmətkeş insanların, dövlət xadimlərinin, cəfəkeş və cəsur insanların, xalqın görkəmli ziyalılarının yüksək bədii dəyərə malik obrazları ilə tanış oluruq. Belə əsərlər həm də ona görə bütün mənələrdə əhəmiyyətli sayılır ki, onlar həmişə müasir nəslin vacib, duyulan və anlaşıqlıqlı bir informasiya-mənəviyyət daşıyıcı olmaqla, gələcək nəsil üçün iş keçmiş – artıq yaşanmış dövr barədə əyani təsəvvür yaradacaq inandırıcı bədii sənəd rolunu oynamışdır və yəqin ki, gələcəkdə də belə olacaqdır.

Macar bəstəkarı Ferens Listin portreti

Natiq Əliyev macar bəstəkarı “Ferens Listin porteti”ndə obrazın alnı, dodaqları və çənəsi aydın cizgilərlə vermiş, mənalı gözlərində dərin bir intellektuallıq ifadə etmişdir. Böyük yaradıcılıq yolunun astanasında olan insanın portretində bu cəhətlərin tam qabarıqlığı ilə verilməsi xarakterin, bütünlükdə obrazın fərdi xüsusiyyətlərinin plastik aydınlıqla ifadəsinə köməklik göstərmişdir. Heykəltəraşın bu əsərində onun plastik üslubunun özünəməxsusluğu da görünür. O, artıq iri həcmli modeləşdirmə ustası kimi çıxış edir, materialı həssaslıqla hiss etdiyini sərgiləyir. Onun bütövlükdə portret yaradıcılığında çətin məsələ sayılan fərdiliyi tipiklikdə əvəzləmək yönündə davamlı və uğurlu axtarışlarının ilkin nəticələrini də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərdə görmək mümkündür [2, s. 8].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin portretləri

Heykəltəraşın Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin şəxsiyyətinə həsr etdiyi əsərlər ilk növbədə bu mövzuda yaradılan abidə və portretlərdən bədii həllin səmimiyyətinə görə diqqəti cəlb edir. Heç şübhəsiz, o, bu mövzu üzərində çalışarkən qarşısında dayanan yaradıcı vəzifənin məsuliyyətini dərinlən dərk edirdi. Təbii ki, bu çətinlik və mürəkkəbliyə, yəni görkəmli dövlət xadiminin yaddaqalan obrazını yaratmaq bilavasitə obrazın böyüklüyü, müdrikliyi, aliliyindən irəli gəlirdi.

Müəllifin Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevlə bağlı portretlərində vurğuladığımız bədii-mənəvi xüsusiyyətlərə şahidlik etmək mümkündür. Əlavə edək ki, bu əsərlərin qərarlaşdığı məkanlar müxtəlifdirlər. Başqa sözlə desək, onun mərmərdən hazırlanmış iki əsəri Prezident Aparatı və Nazirlər Kabinetinin interyerini bəzəyirsə, tuncdan ərsəyə gətirilmiş digər bir işi isə Tiflis şəhərindəki ulu öndərin adını daşıyan parkda ucaldılıb. Elə məkan fərqliliyinə rəğmən, demək olar ki, müəllif hər bir halda çox müxtəlif yaradıcı vəzifələri həll etməli olub.

Onun Prezident Aparatındakı portretini (2004) daha konstruktiv-lakonik plastik tutumda təqdim etməsi də bunun görüntüsüdür. Bu bədii yığcamlığa baxmayaraq, ulu öndərin sakitliyə və təmkinə bələnmiş portreti mənəvi-psixoloji dolğunluğu, plastikanın axıcı və duyğulandırıcı bədii şərhilə diqqət çəkir. Bu, heç şübhəsiz, sənətkarın portretdə obrazlılığa nail olmasının nəticəsidir.

Elə Nazirlər Kabinetindəki portretə (2005) də görkəmli dövlət xadiminin yaddaqalan obrazı ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bəyaz mərmərdə gerçəkləşən düşüncəli portret plastikasının aydınlığı və ifadə səmimiyyəti ilə diqqət çəkir. Bütün bunların ulu öndərə xas başlıca insani keyfiyyətləri – qətiyyəti və müdrikliyi yaddaqalan plastik tutumda ifadə etməyə imkan vermişdir. Sonradan yaradılan portretlərdə də Natiq Əliyev öz qarşısına tərcümeyihalın müəyyən bir məqamının ifadəsi ilə onun portretini yaratmaq, prezidentin həyatının hansısa anını təqdim etmək deyil, onu xalqın təsəvvüründə əbədləşən obrazını təcəssüm etdirmək kimi mürəkkəb məsələni qoymuş və bunu uğurla həll etməyə nail olmuşdur. Obrazın böyük monumental kompozisiyalarda inkişaf etdiriləcəyinin konturları da elə artıq bu işdə nəzərə çarpır. Büst dərin psixologizmlə diqqəti cəlb edir. Lakin modeləşdirmədə obraza özünəməxsusluq bəxş edən müəyyən cizgi plastikliyini qeyd etmək lazımdır [1, s. 94].

Natiq Əliyevin yaradıcılıq axtarışları

Natiq Əliyev hər yeni işə başlamazdan öncə qəhrəmanı haqqında mümkün olan bütün materialları ətraflı öyrənməyə çalışır, bu da ona elə ilk eskizdən artıq obrazın inandırıcı əsas cizgilərini tapmağa kömək edir. Bu prosesdə o, portretin forma-biçimini, onun

hərəkətini, jestini, başqa sözlə desək, kompozisiyanı təşkil edən bütün elementlərini modelin səciyyəvi əlamətlərinə əsaslanmaqla ifadə etməyə üstünlük verir. Heykəltəraş portret problemini həll edərkən, xarakterin bütün incəliklərinə kimi açıqlanmasını vacib sayır. O onun düzgün və hərtərəfli dərinlən aşkarlanmasını obrazın daxili mənəvi dünyasını zahiri görkəmin əsas cizgilərinin dəqiq və ifadəli şəkildə verilməsində görür. Müasirlərinin yaşayıb-yaratmaq istəyi, onların xarakterik cəhətləri, təkrarolunmaz özünəməxsusluğu yaradıcı insanların portretlərində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Onun yaratdığı portretlərin çoxu psixoloji məqamların ifadə dərinliyinə və bədii görkəm olub obrazlaşmasına görə yüksək sənət nümunəsi kimi qəbul olunmaqdadır. Bununla da o özünün uzun axtarışlara köklənən analitik düşüncə tərzinə malik olduğunu təsdiqləmiş olub. Natiq Əliyevin yaratdığı portret əsərləri 2000-ci ildən sonra bütün mənələrdə daha da təkmilləşərək, plastik şərhin təsvir edilən insanın fəlsəfi aləminin açılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, o, təsvir edilən insanın zahiri görünüşündən daha çox onun daxili xüsusiyyətlərini açıb göstərməyə çalışmışdır. Bununla bərabər, heykəltəraş əsərin ümumi plastik bütövlüyünə fikir verməklə həm də obrazın konkret reallığına nail olmuşdur. Heykəltəraşın insan gözəlliyini aşkarlamaq istəyi onun yalnız obrazın xarici görüşündəki cəhətlər plastik görkəm verməsi ilə sonucları, həm də, təsvir olunanın daxili keyfiyyətlərini aşkarlanmasından keçir. Bu mənada heykəltəraşın yaratdığı azərbaycanlı milyonçu, mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevə, Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, Ümummilli lider Heydər Əliyevin, 20 yanvar şəhidi Məktəblinin portretlərini qeyd etmək olar.

Müəyyən professional vərdislərə yiyələnənlər üçün portret yaratmağın bir o qədər də çətinlik törətdiyini etiraf etməklə yanaşı, eyni zamanda zahiri oxşarlığın baş tutduğunu təsdiq edən plastika nümunələrindən fərqli olaraq, məkan və zamansızlığa qovuşan portretlərin çox çətinliklə ərsəyə gətirildiyini vurğulamaq istərdik. Başqa sözlə desək, hər portret obraza, tarixi-bədii mənəvi qaynağa çevrilmirlər. Əgər dediklərimizi portret janrının da geniş təşəkkül tapdığı müstəqillik dövrünə aid etsək, onda heykəltəraşlığımızın ən müxtəlif nəsillərinin yaradıcılığında yaddaqalan portret-obrazların yaradıldığını söyləyə bilərik. Bu mənada xalq rəssamı Natiq Əliyevin əsərləri xüsusi maraq kəsb edir. Onun müxtəlif materiallarda ərsəyə gətirdiyi portretlərdə inandırıcılıqla səciyyəviliyin elə bir vəhdətinə nail olunmuşdu ki, tamaşaçının göz-gözü qaldığı insanlar yaşanan ömürlərinin yaddaqalan bədii plastik tutumu kimi baxılırlar. Tişə ustasının Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevə (2004, 2005, 2009), dövlət xadimi Mustafa Kamal Atatürkə (2013), mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevə (2013), dramaturq Hüseyn Cavidə (2012), bəstəkar Üzeyir Hacıbəyliyə (2011), şair Bəxtiyar Vahabzadəyə (2009), bəstəkar Ferens Listə (2012) və səyyah Tur Heyerdala (2008) həsr olunmuş portretlərini bədii obraza yüksəlmənin yaddaqalan nümunələri hesab etmək olar. Bu yerdə deyək ki, adlarından da görüldüyü kimi, əsasən, çox məşhur adamlara, başqa sözlə desək, hamının yaxşı tanıdığı şəxsiyyətlərin hamını razı sala biləcək portretlərini yaratmaq doğrudan da çox çətin yaradıcı məsələdir. Bu mənada realist-gerçəkçi N.Əliyevin yaradıcılıq axtarışlarının daha çox qəhrəmanlarının daxili aləmini, daşdığı intellektuallığın ifadəsinə yönəldiyini söyləmək olar. Demək olar ki, onun bütün əsərlərində insanın iş dünyasını təşkil edən mənəvi-psixoloji dəyərlərin plastik tutum almasına şahidlik etmək mümkündür.

Nəticə

Beləliklə, portretin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək, psixoloji xarakter üçün səciyyəvi olan cəhətləri seçə bilmək qabiliyyəti, geniş tərzdə obrazın daxili aləminə nüfuz etmək Natiq Əliyevin yaratdığı portretlərinə məxsus bədii xüsusiyyətlərdir. Obraz axtarışı, onun çeşidli çalarları və ifadə nəhayətsizliyini təsdiqləmək üzərində heykəltəraş bəzən illərlə işləmiş, axtarışlar aparmışdır. Odur ki, onun dəfələrlə öyrənilmiş, az qala artıq çox yaxşı tanınan obrazın yeni ifadə həllərinə səy göstərməsini, dəfələrlə xarakterin yeni

və fərqli çalarlarını üzə çıxartmağa çalışmasını təsadüfi saymaq olmaz. Heykəltəraşın əsərlərində plastik bədii-estetik ifadəliliyin bütün gücünü sərgilənməsi və sənətkar diqqətini xarakterin psixoloji yaşantılarının aşkarlanmasına yönəltməsi də bunun göstəricisidir. Elə bunun nəticəsində Natiq Əliyevin yaradıcılığına məxsus lirik uyğunluq, incə çalarların qradasiyası, jestin dərinlən düşünlümlü qənaətçiliyi tamaşaçıya bir qayda olaraq sənətkarlıqla tapılmış obrazların bütöv mənəvi-psixoloji aləmini, həyəcan və düşüncələrini bütün zənginliyi ilə açıqlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov V. Azərbaycanda kiçik formalı heykəltəraşlığın inkişafı. XX əsr. Bakı: Nurlan, 2004, 164 s.
2. Əliyev Z. Heykəltəraşın sənət dünyasındakı izləri: Xalq rəssamı Natiq Əliyevin portret cizgiləri // Mədəniyyət qəzeti. 18 dekabr 2008, s. 8
3. Qasimov F. Xalq rəssamı Natiq Əliyevin yaradıcılığı müasir Azərbaycan heykəltəraşlığı kontekstində. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2014.
4. Qasimov F. Heykəltəraşı özü yox, heykəlləri tanıdır...: söhbət xalq rəssamı Natiq Əliyevdən gedir... // Qobustan: sənət toplusu. 2014, № 4, s. 18-19

Резюме

Нармин Эминбейли

Художественные особенности портретного жанра в творчестве скульптора Натика Алиева

В статье были исследованы и проанализированы художественные произведения, созданные в разные годы народным художником, скульптором Натиком Алиевым. В начальный период своего творчества Натик Алиев старается достичь точного сходства в портретах, тем самым гарантирует долгосрочную актуальность и современность созданным портретам. Автор анализирует такие произведения художника, как портрет «Молодого человека», «Венгерского композитора Ференца Листа», «Женщины», а также Всенародного Лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: памятник, станковое, художественный, образ, портрет

Summary

Narmin Eminbeyli

Artistic Features of the Portrait of a Genre in the Creativity of Sculptor Natiq Aliyev

In article there is given information about artistic features of the portrait of a genre made in different year by people's artist, sculptor Natiq Aliyev. In his previous creation years, his portraits keep their similarities and it is also increadable that it can save its contemporancity time by time. Among his portraits there are "Young boy", "Woman", hungarian composer "Forens Listin" and the portrait of the leader of the people of Azerbaijan "Heydar Aliyev".

Key words: statue, bench, artistic, image, portrait

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 745/749

MÜASİR QAZAX KOSTYUMUNDA ETNİK ÜSLUB

Nəzakət ƏHMƏDOVA*

Açar sözlər: müasir, Qazaxıstan, moda, etnik üslub, dekor, kostyum, türk mədəniyyəti

Giriş

Müasir zamanda milli kostyum tükənməz mənbələrdən birinə çevrilmişdir ki, burada material, forma, konstruksiya, dekor, texnika və tətbiq üsulu, ənənəvi texnologiya müasir geyim modellərinin tamamilə yeni bədii-konstruktiv və texnoloji həllər yaratmaq üçün yaradıcı bir fikir kimi çıxış edir [1]. Bundan əlavə, müasir kostyum kolleksiyalarında zəngin folklor irsinə tez-tez müraciət olunur. Bununla yanaşı, müasir geyim məhsullarının müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin ənənəvi kostyumlarının elementlərinin ekletik birləşməsi nəzərə çarpır.

Qazaxıstan moda dizaynerlərinin yaradıcılığını bu gün folklor-etnik istiqamət olmadan təsəvvür etmək çətindir. Qazaxıstan xalqının ənənəvi milli geyimlərinə həmişə xas olan və onu digər millətlərin arasında fərqləndirən parlaq canlı rənglər, təkrarolunmaz ornament, incəlik, qazaxıstanlı sakinləri arasında böyük populyarlıq qazanmış və Qazaxıstan modelyer-dizaynerlərə tükənməz ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Perspektivli və uduşlu moda meyllərindən biri, ekzotik və unikal formaların və detallarının müxtəlifliyi və dəyişkənliyi sayəsində folklor ənənələrinə və milli geyimlərə müraciət olmuşdur. Yalnız diqqətli yanaşma və öyrənmənin nəticələri sənətkarı, orijinal mənbənin imitasiya və ya tam surətini yox, yalnız bir xatırlatma olduğu yerdə, müasir bir kostyumun orijinal həllinə ilham verə bilər.

Aydarxan Kaliyevin kolleksiyasında etnik elementlər

Misal olaraq, Qazaxıstan dizayneri, "Asıl-Design" Moda Evinin baş dizayneri, sənətsüənəşlik namizədi, dosent, 60-dan çox imic və mövsümi kolleksiyaların müəllifi Aydarxan Kaliyevin kolleksiyasını göstərmək olar. Onun müəllif kolleksiyaları uzun müddətdir ki, Qazaxıstanın Dünya və Beynəlxalq forumlarda, sərgilərdə vizit kartına çevrilmişdir. Onun rəhbərliyi altında Qazaxıstanın yerli markalarından olan "ASPARA" və "Aidar Khan" brend modelləri istehsal olunur. "Asıl-Design" moda evi tərəfindən hər il iki mövsümi kolleksiyası yaradılır. Bir qayda olaraq, yüksək bədii və eksklüziv modellər toplusundan ibarət olan bu kolleksiya iqlim şəraiti, regional mentalitet və fiqurların tipologiyasını nəzərə alaraq dünya moda meylləri əsasında hazırlanmışdır. Kolleksiyaların yaradılmasının əsas məqsədi dünya moda təmayüllərini köçəri tayfaların kostyumunun müdrik ənənələri ilə sintez etməkdir. Kolleksiyalar yalnız Aydarxan Kaliyevə məxsus olan "pret-port lüks" sinfinə aid "neo-folklor" üslubunda yaradılır. Burada yörüklərin kostyum sənətinin ənənəsinə sadıqlıq, yüksək keyfiyyətli icra və müasir geyimin layihələşdirilməsində yenilikçi texnologiyaların tətbiqi birləşmişlər.

"Neo-folklor" üslubunda bir kolleksiya yaratdıqda, o, türklərin kostyumunu əsas götürdü. Kolleksiya yeniliyi, cəsarətli obrazlarla və parlaq rəngləri ilə diqqəti çəkir. Müəllif köhnə türk maddi ənənələrini müasir moda meylləri ilə birləşdirməyə cəhd göstərmişdir. Koloristik qamma bizi qədim türklərin rəng simvolikasına aparır, çünki məlumdur ki, qırmızı və yaşıl rənglər gəncliyin, aktual həyati enerjinin simvolları kimi tanınırdı.

* dissertant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: neyzimi@gmail.com

Belə ki, qırmızı rəng günəşin, od elementini, yaşıl rəng isə baharın oyanışını, həyatın simvolu idi. Beləliklə, kolleksiyanın təyinatını nəzərə alaraq aydın olur ki, rəng qammasının seçimi dərin nəzəri əsaslara malikdir. Ağ və qəhvəyi rənglərin çalarları seçilmiş materialların – boyanmamış keçənin və dərinin təbii rənglərinə uyğundur ki, bunlar da köçərilərin ənənəvi materialları idilər.

Bütövlükdə, kolleksiyanın modelləri üçün mürəkkəb biçim formaları, aydın ifadə olunmuş asimmertiya, formaların, faktura və rənglərin təzadı xasdır. Hər bir detal enerjili, özünə güvənli, güclü gənc obrazın yaranmasına xidmət edir. Kolleksiya müəllifi mürəkkəb kompleks sistemi təşkil edən geyim dəstlərinin baş geyimləri və aksesuarlar daxil olmaqla bütün detallarını düşünmüşdür.

Qazaxıstan milli üst geyiminin hazırlanması üsulları

Qazaxıstanda yaşayan modelyerlər müasir geyim dəstlərini hazırlayarkən ənənəvi materialları da təkmilləşdirməyə cəhd göstərilir. Qazaxıstan milli üst geyimində geniş istifadə olunan ənənəvi materiallardan birini keçə təşkil edir ki, bunun üçün qoyun və dəvə yunundan istifadə olunurdu. Keçədən geniş və kifayət qədər uzun ətəkli şepken adlı üst geyim növünü, iti uclu kalpak adlı ənənəvi baş geyimi hazırlayırdılar. Bu növ geyim nümunələri üçün əsasən sırf yundan istifadə olunurdu. Hazırda isə müasir modelyer-dizaynerlər yunu ipək, pambıq və digər parçalarla sintez edirlər. Yunla ipək asanlıqla birləşirlər, nəticədə olduqca incə və gözəl geyim nümunələri ortaya çıxır – sırmak, tekemek, qolsuz jiletər, şərflər və d. geyim növləri məhz bu yolla hazırlanır.

Milli qazax geyimində bəzəklərin zənginliyi və bolluğu az əhəmiyyət daşıyırdı. Praktiki olaraq bütün geyim növlərini bəzəyən ornament milli geyim ansamblının vacib fraqmenti olaraq ona özünəməxsusluq verirdi. Müxtəlif bədii tikmə üsullarından istifadə edən xalq ustaları türk simvolikasına xüsusi yer verirdi.

Qazax milli simvolikası müasir Qazaxıstan modelyer-rəssamlarının hazırladıqları müasir geyim nümunələrində geniş istifadə olunur. Qazaxıstanın müasir kostyum dizaynında milli Qazax geyim simvollarının istifadəsi, əsasən, Avrasiya çöllərinin qədim köçkünlərin köçəri mədəniyyətinə nüfuz edərək çox məşhur bir etno-trend çərçivəsində həyata keçirilir. Etno motivlər, moda sənayesinin müxtəlif dünyasında Qazaxıstan dizaynerlərinin təmayüllərini, tanınmasını, özünəməxsusluğunu, etnik və regional identifikasiyasını, xüsusi mövqeyini təmin edir. Folklor etno xətti bu gün, demək olar ki, hər bir moda kolleksiyasını qədim ekzotik, parlaq, cazibədar, qəşəng edir, nadir detalları ilə bir ruh yaradır və ya hətta həyat tərzinə çevrilir. Buradakı iş təkcə özünəməxsus üslubda, parçaların fakturasında deyil, həm də modellərin printlərində, rəng aksentləri və moda xətlərinin və siluetlərinin mənəvi təkmilləşdirilməsindədir. Etnik üslubun cəlbedici gücü, estetiklik, funksionallıq, məqsədəuyğunluq, biçmənin və icraatın səmərəliliyi kimi hər hansı bir etnosun xalq kostyumunun vacib prinsiplərinə əsaslanır. Bundan əlavə, etno-üslub heç bir şəkildə ən son elmi və texnoloji nailiyyətlərə, texnologiyalara və materiallara, modanın ən müasir tendensiyalarına, istehlakçıların ən nəfis istəklərinə yönəldilmiş bir dizayn ola bilməyən təcrübənin, yeniliklərin sevincini ləğv etmir.

Dekor, kostyumun bədii ifadəliyinə nail olmaq üçün əsas yollardan biridir. Dekorativ həll və ornamentin ümumiliyi kostyumun müxtəlif hissələrini bir təkrarolunmaz kompleksə birləşdirməyə imkan verir. Bu təmayül xüsusilə milli geyimdə özünü büruzə verir, çünki məhz burada dekor və onun yerləşdirmə metodlarının bütün ansamblın funksionallığı və estetikası ilə müəyyənləşdirilir.

Etno motivlər Balnur Asanova yaradıcılığında

Etno motivlər Qazaxıstanın aparıcı dizayneri, “Symbat” Moda Akademiyasının bədii rəhbəri Balnur Asanova yaradıcılığında geniş yer tutur. Bu da təsadüfi deyil, çünki

“Symbat” Moda Akademiyası əsası 1947-ci ildə qoyulmuş və özünün ən əsas prinsipinə – milli geyimin ənənələrini qorumaq və onları üzvu surətdə müasir modada tətbiq etmək prinsipinə sadıq qalan Respublika Model evinin bazasında yaranmışdır. Hal-hazırda məşhur brend sayılan “Symbat” qazax xalqının etnik şəxsiyyəti və mədəniyyətini əks etdirən milli geyimlərin inkişafı və istehsalında liderdir.

B.Asanova qədim sənətin bədii dilinin təməllərini, ornamentin və koloritin orijinal anlayışını, yəni milli təsvirləri müasir kostyuma çevirməyə imkan verən folklor sənətinin bədii yaradıcılığının əsasını öyrənir. Modelyer müasir kolleksiyalara tarixilik gətirən forma, bədii tikmə və ornamentasiyadan istifadə edir. Orta Asiya regionu və Şərq xalqlarının kostyumlarının tarixinin mükəmməl bilikləri dizaynerə geyim yaradarkən müxtəlif xalq motivlərindən istifadə etməyə imkan verir. B.Asanova yeni kolleksiyalarının hər biri üçün Şərq ənənəvi geyimlərindən ilham alaraq, onu müasir siluətlər, parçalar və bəzək əşyaları ilə tamamlayır. Balnur Asanovanın dizayn tərzinin xüsusiyyətlərini qədim kosmoloji və kosmoqonik Tamqalı qayaüstü təsvirləri, Asiya xalqlarının qədim həndəsi və nəbati ornamentlərini xatırladan Şərq dekorunun müasir dizaynı və stilizə elementlərinin qeyri-adi birləşməsi təşkil edir. O, köhnə texnikaları təqlid edərək metal saplarla, xırda incilərlə, təkəlduz tikməsi, yarı qiymətli daşlarla applikasiya və zəngin naxış əsərlərində əl işləri ilə həyata keçirir. Təzadlı, doymuş, əlvan firuzəyi, çəhrayı, sarı, indiqo, yaşıl rənglərin tətbiqi incə və yumşaq qadın silueti ilə birlikdə dizaynerə etnomədəniyyətin əsasında olmaq və eyni zamanda parlaq, fərdi olmaq istəyən insanlar üçün geyim yaratmağa imkan verir. B.Asanovanın kolleksiyası moda dünyasında analoqu olmayan, özünəməxsus orijinal yaradıcı dəst-xətti ilə fərqlənən parlaq fərdiliyi ilə seçilir.

Modellərdə qədim türk mədəniyyətinin kosmoloji motivləri

Dizayner modellərində qədim türk mədəniyyətinin kosmoloji motivlərindən geniş istifadə edir. Onun geyim nümunələri sırasında şalvarlı qadın geyim dəsti diqqəti cəlb edir. Kostyumun konstruktiv həlli geyim dizaynı sahəsində Avropa klassik çərçivədən kənara çıxmır. Bununla belə, gündəlik tipik forma bluzun və şalvarın atəşfəşanlıq dekoru ilə sanki "partlayır". Dekorativ kompozisiyanın dominant elementi təşkil edir ki, o da qədim türk fəlsəfəsinə görə hərəkətin şərtsiz simvolu, səmanın fırlanması kimi qəbul olunurdu. Qədim maldarlar, daha sonra qazaxlar, günəş dairəsinə ibadət edirdilər. Bəzi ornamentlər bəzəklər, günəşin simvolunu, yəni həyatı əks etdirən xonçaları xatırladırdılar. Rozetlərə bənzəyən bəzi bəzəklər də günəşin simvolunu, yəni həyatı xatırladırlar.

Qədim türklər və monqollar Günəş Allahının qüdrətinə və həyatı gücünə ibadət edirdilər. Günəşin enerjisi və təsiri olmadan həyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Türklərdə Günəş kultunun geniş yayılması haqda Böyük Çölün bütün ərazisində tapılmış Günəş nişan-simvolu şəklində olan solyar ornamentləri ilə bəzədilmiş çox sayda məişət əşyalar tərəfindən sübuta yetirilir. Bu nişanlar çox sayda keramik qablarda və qadın sırğalarında təsvir edilmişdir.

Adı çəkilən geyim dəstinin bədii tərtibatında günəş şüalarını andıran kosmoqonik naxış yer almışdır. Onun semantik yükü işıq mənbəyi olan günəşə müvafiqdir. Bundan əlavə burada səkkizguşəli ulduz təsviri də verilmişdir ki, bu da xaç təsvirindən alınmış fiqurdur, buna görə də günəş, ulduz və göy cismi ideyası ilə bağlı semantikanı qoruyub saxlayır. Ş.S.Turqanbayevanın fikrinə görə, ənənəvi təfəkkürdə bu motiv qazax xalqında insan ruhu ilə müəyyənləşdirilir. Günəş cisimləri isə həmişə təmizləyici gücə malikdirlər [10].

Mürəkkəb ornamental şəbəkədə yerin sonsuz həyat dövrü ideyası ilə əlaqəli “sonsuzluq”, “şimay” elementləri çox az şəkildə mövcuddur. Bəzi müəlliflərə görə, çöldə hər yerdə bir dairəsi olan tanrı təbiəti mövcud idi və yerin hədsizliyi bu tanrının keyfiyyətinə

çevrildi [2]. Bütün yer kürəsi yörük üçün dövr edən bir kürə idi, çünki o, yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa köç edərək dairə boyu hərəkət edirdi. Dairə fırlanan hərəkətdə bağlanırdı və yörük özü kosmik məkan olan çöl ətrafında bir təkər halına gəlirdi. Yer kürəsi tamamlanmış silsilə kimi həmin fırlanan hərəkət kimi mənimsənilirdi. Beləliklə, Kosmosun Böyük Çarxı yörük üçün Yer in və Həyatın Çarxına çevrildi. Bu element həmçinin ayrı-ayrı bitkilərin spiralvari inkişaf növünə aid olan “Həyatın spiralını” – məsələn, qıjı və ya spiralvari buynuzlar bu yerlərdə xoşbəxtlik, zənginlik, həyatın şərtsiz simvolunu təcəssüm etdirirlər [7].

Ornamenti ayrı-ayrı elementlərini birləşdirmək üçün kainatın əsas elementlərindən biri olan ziqzaqı, suyu nəzərdə tutan “su” motivinə aid edilə bilən bir qədər yuvarlaqlaşdırılmış xətlərdən istifadə olunur. Bu, həyatın mənşəyi və eyni zamanda sonu, həyatı və rən yağış və dağıdıcı uçurumun simvolunun təsviridir. Su Tanrısından yer üzündəki həyat və məhsuldarlıq asılı idi. Bu element güclü qoruyucu xüsusiyyətə malikdir. Dünya quruluşu haqqında qədim türk kosmologiyasına görə qazaxların zəhnində bu ornament, ilan, aşağı dünyanın təsviri ilə də əlaqələndirilir.

B.Asanovanın modellərində ornamental stilistika

B.Asanovanın digər bir modeli olan əmək və jaketdən ibarət olan geyim dəsti də ornamental stilistikada hazırlanıb. Jacketin olduqca zəngin təsviri fonun xırda naxışı və parçanın axromatik boz səthi üzərindəki daha iri ornamentlə birləşməsi məmulata parlaq dekorativlik verir. Jacketin ətəyində doqquz təpə ornamental elementi olan iri ölçülü dairəvi xonça yerləşdirilmişdir. Hunların və sarmatların dövrünə aid olan qədim doqquz təpə naxış elementi sonralar türk xaqanlığının, kimak və karlukların mədəniyyətində izlənilir. Monoxrom ətəyin koloriti əsasən əlvən qırmızı və bordo tonlarda işlənib və üfüqi zolaqlarla yerləşdirilən iri bloklarla tərtib olunub. Onların semantikasını təkə su ilə deyil, eyni zamanda qazax yurtasının struktur elementi olan, yuxarı və aşağı dünyanı birləşdirən şanırla bağlamaq olar.

Çadır şəklində olan Şərq mavzoleylərin günbəzini xatırladan ətəyin forması da diqqəti cəlb edir. Qədim Tenqrilər səmanı həm də günbəz formasında görürdülər, çünki o, göyün sferası, “kosmik yumurtanın” ən böyük simvolu kimi tanınan bir qübbə şəklində tanınmışdır (2; 4).

B.Asanovanın yaradıcılıq tərzinin xüsusiyyətini, tamqalı qədim kosmoloji və kosmoqonik qaya rəsmlərinin, Asiya xalqlarının qədim həndəsi və nəbatəti bəzəklərinin xülasəsini xatırladan Şərq dekorasiyasının müasir konstruktiv biçiminin və stilizə elementlərinin qeyri-adi birləşməsidir.

B.Asanovanın moda kolleksiyaları özünü yalnız müstəsna bir dekorla deyil, eyni zamanda yeni və müasir məhsullar ilə mükəmməl əlaqələndirilən ornamentin icra texnikasının keyfiyyəti və fakturanın gözəlliyini ilə də nümayiş etdirdi. Hər bir yeni geyim modelində ustad naxışların milli xarakterini qoruyan motivlərin mahiyyətli kompozisiya tərtibatını yaratmağa çalışır. Rəssamlıq və milli sənətin xüsusiyyətlərinin anlaşılması B.Asanovanın peşəkarlıq səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Nəticə

Beləliklə, formanın plastik nüanslarının incəliyi, siluetin ifadəliyi, rəng həllinin zənginliyi, forma və dekorun birləşməsi – bütün bunlar müəllif kolleksiyalarında təsadüfi deyil, türk mədəniyyətinin dərin mədəni duyğuları, ənənələr, milli şəxsiyyət və müasir yeniliklər arasındakı zərif anlayışın təməlində yaranmışdır.

Etnik folklor üslubu müasir Qazaxıstan moda dünyasına qatılıb və onun fərqli üzünü beynəlxalq moda nümayişlərində müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. Алматы: КазНИИКИ, 2001, 363 с.
2. Кажгали У.А. Органон орнамента, Алматы: БИ, 2003, 456 с.
3. Кажгали У.А. Ою и ой. Алматы: БИ, 2004, 445 с.
4. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. Алматы: Евразия, 1993, 280 с.
5. Маргулан А.Х., Казахское народное прикладное искусство, 3 т., Алма-Ата: Искусство, 1994, 256 с.
6. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство, 1 т., Алма-Ата: Искусство, 1986, 230 с.
7. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата: Кайнар, 1983, 145 с.
8. Мухтарова Танзиля (<http://zgazeta.kz/rukodelnitsa-iz-rajymbeka>)
9. Нуржасарова М.А. Теоретические и методологические принципы проектирования современной одежды на основе традиционного казахского костюма. Диссертация на соискание ученой степени доктора технических наук, Алматы, 2005, 340 с.
10. Турганбаева Ш.С. Цвето-орнаментальные категории как доминантная основа декоративно-прикладного искусства казахов // Журнал академии художеств Узбекистана, Sanat, 2009, №3, с. 25-34.
11. <https://womanadvice.ru/kazahskiy-narodnyy-kostyum>
12. <http://www.voxpopuli.kz/business/1407-remeslo-iz-dalekogo-aula.html>

Резюме

Назакет Ахмедова

Этнический стиль в современном Казахском костюме

Статья посвящена исследованию этнического стиля, нашедшего отражение в моделях одежды современных дизайнеров Казахстана. Отмечается, что этнический фольклорный стиль внес свой вклад в мир моды современного Казахстана и идентифицирует свое лицо на международных показах мод. Анализу подвергаются этномодели ведущих модельер-дизайнеров Казахстана Айдархана Калиева и Балнур Асановой, которые в современных коллекциях используют этнический крой, художественное шитье и национальные орнаменты.

Ключевые слова: современность, Казахстан, мода, этнический стиль, декор, костюм, тюркская культура.

Summary

Nazaket Ahmedova

Ethnic style in modern Kazakh costume

The article is devoted to the study of ethnic style, which is reflected in the models of clothing of modern designers of Kazakhstan. It is noted that the ethnic folklore style has contributed to the fashion world of modern Kazakhstan and identifies its face at the international fashion show. Ethno models of leading designer-designers of Kazakhstan Aidarkhan Kaliev and Balnur Asanova are being analyzed, which in modern collections use ethnic cut, artistic sewing and national ornaments.

Key words: modernity, Kazakhstan, fashion, ethnic style, decor, costume, Turkic culture

Redaksiya heyətinin üzvü sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 7(091); 7.03

ELÇİN ASLANOVUN EKTRAN DRAMATURGİYASINDA RƏSSAM KİMİ FƏALİYYƏTİ

Sevinc HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: rəssam, cizgi, film, nağıl, bədii, geyim, obraz, tərtibat

Giriş

Bədii yaradıcılığı əsasən ötən əsrin ortalarına təsadüf edən əməkdar rəssam Elçin Aslanovun istər kitab qrafikası olsun, istər miniatür, istərsə də nəzəri cəhətdən fəaliyyətinə nəzər yetirsək, görürük ki, bütün bunlarda dəyişməyən əsas xüsusiyyət milliliyin tərənnümü, adət-ənənələrimizin bədii ifadəsi olmuşdur. Yaradıcılığı boyu milliliyin tərənnümünə can atan, onun əsas məqamlarını təqdim edən rəssam 1969-cu ildə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının istehsalı olan eyniadlı Azərbaycan xalq nağılının motivləri əsasında “Cırtan” cizgi filminin quruluşçu rəssamı kimi fəaliyyət göstərir. Yalçın Əfəndiyevin rejissorluq etdiyi cizgi film uşaq xalq nağılının bütün xarakterini, təsirini yazılı şəkildə olduğundan da maraqlı, təsirli, cəlbədicə şəkildə həyata keçirilmişdir. Əlbəttə ki, burada cizgilərin yaradılmasında, geyimlərin və məkanın ifadəsində, obrazlılıq nüanslarının əldə edilməsində rəssamın böyük rolu danılmazdır.

Elçin Aslanovun “Cırtan” cizgi filminin quruluşçu rəssamı kimi fəaliyyəti

Animasiya filminin çəkilişi zamanı rəssamın hər şeydən əvvəl əsas personajı olan Cırtanın eskiz layihəsini hazırlayır ki, filmin əsas uğuru da məhz buna bağlı idi. İlk mərhələdə bu işin personajın xarici görünüşü barədə təsəvvür yaradan layihə xarakteri daşıyan materialın bütün yaradıcı heyətə təklifi zamanı müsbət kollektivin müsbət rəyi əldə edilir və bundan sonra rəssam öz işini davam etdirməyə başlayır.

Rəssamın təklif etdiyi personaj obrazları içərisindən uyğun variantın dəqiq seçimi baxımından bütün ilkin işlənmələrin yaradıcı qrupun müzakirəsinə çıxarması zamanı əldə edilmiş yüksək nailiyyət E.Aslanovu daha da həvəsləndirməyə, işə ruh yüksəkliyi ilə davam etməyə təkan verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, cizgi film 1969-cu ildə, tam tarixi qeyd etməli olsaq, fevral ayının 28-də tamamlanmışdır. Bu o dövr idi ki, “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında cizgi filmləri sexi tamamilə bərpa olunmuş və həmin filmlərin istehsalına xüsusilə diqqət yetirilməyə başlanmışdı. Bu isə rejissor qədər, hətta birinci növbədə rəssamın öhdəsinə böyük məsuliyyət yükləyirdi. Kinostudiyanın cizgi filmləri sexinin bərpasından sonra “Cırtan” çəkilmiş birinci film oldu və nəinki kiçik tamaşaçıların, eləcə də yüksək bədiliyi baxımında böyüklərin də marağına səbəb oldu. Məhz bu filmin istehsalı ilə Azərbaycanda cizgi filmləri tarixində ikinci dövr başlandı.

Rəngli applikasiya filmi olan “Cırtan” Azərbaycan miniatür sənəti üslubunda həll edilmişdir. Ümumiyyətlə, bu üslubda həll edilmiş bir neçə cizgi filmi həyata keçirilmişdir ki, bu da bu sahəsində yeni inkişaf mərhələsini yaşayan “Azərbaycanfilm” kinostudiyası tərəfindən milliliyin tərənnümünə, Azərbaycan miniatür sənətindən məharətli istifadəyə geniş yer verilməsinin nəticəsi idi.

* dissertant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: samir_qismetoglu@mail.ru

“Nəsimi” filmində Elçin Aslanovun rəssam kimi fəaliyyəti

1973-cü ildə Şərqi böyük filosofu Nəsiminin xatirəsinə həsr edilmiş bədii film çəkilir. “Nəsimi” filmi yazıçı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanı əsasında lentə alınıb. Film Azərbaycan xalqının görkəmli şair və filosofu, hürufi təriqətinin nəğməkarı, insan zəkasının, istedadının və hisslərinin tərənnümçüsü olan İmadəddin Nəsimiyə həsr olunub. Film şairin 600 illik yubileyi münasibətilə çəkilib.

Müəlliflər çəkilişinə 1972-ci ildə başlanan ekran əsərində həm elmi, həm tarixi, həm də etnoqrafik cəhətdən dəqiqliyi saxlamaq üçün görkəmli nəsimişünasların, filoloqların, sənəşünasların məsləhət və təkliflərindən istifadə edilib. Təbii ki, buraya rəssam fəaliyyəti də daxil idi. Filmin quruluşçu rəssamları Məmməd Hüseynov və Mayis Ağayev idi. Ekran əsərində geyim rəssam işi isə məhz Elçin Aslanova həvalə edilir.

Burada digər rəssamlar qədər çox mürəkkəb və məsuliyyəti bir vəzifənin öhdəsindən gəlmək vəzifəsi dayanırdı qarşıda. XIV əsr Azərbaycanın geyim tarixinə dərinləndirən bələd olmaq, obrazlılığı tutmaq, xarakterə uyğun libası müəyyənləşdirmək, əlbəttə ki, yüksək bacarıqla yanaşı, eyni zamanda savad, təcrübə, tarixi prinsiplilik də tələb edirdi.

Azərbaycan xalqının geyimləri, tipləri, onların adət və məişəti heykəllərdə, divar rəsmlərində, miniatürlərdə və s.-də əks etdirilmiş və dövrümüzə qədər gəlib çatmış və tapılmış bu əsərlər Azərbaycan xalqının qədim geyimlərinin öyrənilməsində ən qiymətli vasitə olmuşdur.

Həmin dövrdə kişilərin geyiminə diqqət yetirildikdə bəldən incə qurşaqlar və dəri kəmərlə bağlanan dona üstünlük verilirdi. Həmin donlar ədəkləri uzun və enli olurdu. Qurşaqlardan həm də yeriyərkən mane olmamaq üçün ədəyin yuxarı hissədən bərkidilməsi üçün də istifadə olunurdu. Ədəklər qatlanaraq yuxarıdan bərkidilirdi. Daha yüksək təbəqənin libası həmin geyimin üzərindən nisbətən qısa örtüyün geyilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu dövrün geyimlərində əsasən, ağ və açıq boz rəngdən istifadə olunurdu. Ruhanilər öz geyimlərində al-qırmızı rəngdən istifadə edirdilər.

Elçin Aslanovun “Nəsimi” filmi üçün çəkdiyi geyim eskizləri

Bütün bu informasiyaların E.Aslanovun filmin obrazlar üçün edilmiş geyim eskizlərində istifadəsi birmənalı deyildi. O həm də xarakterin obrazlılığını tutmalı, ekranda canlandırılacaq personajın “öz geyiminə yaraşmasını” təmin etməli idi.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, rəssam əsərdə əsasən boz-qara və yaxud daha açıq tonlara üstünlük vermişdir. Çünki rəng incəsənətində o, həm də insanın gerçəkliyini boyalarını bütün zənginliyi ilə qavrama qabiliyyətinin bədii ifadəsi, bədii obrazın ümumi, emosional quruluşunu xarakterizə edən vasitə kimi qəbul edilir.

Rəssam Nəsimi obrazına edilmiş geyim eskizlərində əsərin əsas qəhrəmanının obrazının yaradılması, onun daxili aləminə uyğun gələ bilən xarici simasının plastik əksini yüksək sənətkarlıqla həll etmişdir. Bu isə filmin ümumi plastik həllinin axtarışları, onun stil xüsusiyyətlərinin axtarışları demək idi. Bu mənada geyim rəssamının bu işdə daşdığı məsuliyyətini qiymətləndirmək belə çətinidir.

E.Aslanov filmə əsas ideyanı – mənasını əks etdirən personajın xarakterik simasının yaradılması işində Rasim Balayevin möhtəşəm aktyor oyununu daha da təsirli edən Nəsimi obrazının həlledici xidmət göstərmişdir. Bu çox böyük və məsuliyyətli bir fəaliyyət dairəsi idi.

Həmin dövrün geyim formasının eyni zamanda uyğun elementləri rəssamın böyük axtarışları sayəsində əldə edilmişdir. Çünki rəssamın personaj və geyim üzərində apardığı iş dramaturgiya qəhrəmanının obrazının əsasında aparılır. Daha düzgün ifadə etsək, rəssam işi burada obrazların plastik ifadəsidir.

E. Aslanov işin uğurlu ola bilməsində ssenari müəllifinin yaratdığı Nəsimi obrazının müxtəlif vəziyyətlərdə davranışlarını açıqlaya bilməsi üçün məhz obrazın lazımı şəkildə açıqlanması, rəssamın həyata keçirildiyi mükəmməl eskizinin əsasını təşkil edilmişdir.

Bununla yanaşı olaraq qeyd etməliyik ki, personajın ədəbiyyatda təsvir olunan obrazının surəti oxucu kütləsi üçün konkret bir şəkildə təsəvvür oluna bilməz. Bu obrazlar müxtəlif oxucuların təsəvvüründə müxtəlif formalarda canlandırılır. Çünki bu proses ayrı-ayrılıqda hər bir oxucunun fərdi obraz yaratma xüsusiyyətindən asılıdır. Rəssam üçün isə vacib şərtədir ki, o, müəllifin düşündüyü ədəbi dramaturgiya əsərinin söz ilə əks olunmuş obrazına adekvat-tam uyğun gələn təsviri obraz formasını yarada bilsin.

Geyim üzrə rəssamın işi, çəkilişə hazırlanan əsərin janrı, dramaturgiyanın fərdi stilindən asılıdır. Bu dramaturgiya əsəsindən əlavə rəssam ssenaridə əks olunan dövrün geyim modasını öyrənir, rəsm əsərləri ilə tanış olur. Toplanmış olan bu təsviri materiallar, personajların bədii-ideya obrazlarının üzə çıxarılmasına yardım edir. Bəzən belə vəziyyətə də rast gəlmək olur ki, rolları ifadə etmək üçün tələb olunan aktyorun hələ təyin olunmadığı hallarda rəssam öz işinə başlamalı olur. Belə şəraitdə o, personajın həm portret xarakteri, həm də geyim forması üzərində işləyir. Bəzi hallarda eyni personaj üçün rəssam həmin personajın müxtəlif səhnələrdə çıxışına uyğun olan müxtəlif geyimlər hazırlayır. Burada nəzərə alınır ki, bir çox filmlərdə səhnə hadisələri zaman nöqteyi-nəzərindən onillikləri əhatə edə bilər. Bu isə aktyorun hər dəyişən zamana, yəni illər boyu dəyişən yaşına uyğun və hər dəyişən məkana uyğun gələn geyim eskizlərinin hazırlanması problemini yaradır.

Bu mənada filmdə Nəsiminin müxtəlif məkan daxilindəki tərənnümü filmin plastik həllini mükəmməlləşdirmişdir.

Başında boz rəngli hündür əba, ağ köynəyin üzərindən uzun boz əba natura çəkilişlərində Nəsimi obrazının daha dramatik qarşılınmasını təmin edir. Digər səhnələrin bir çoxunda biz Nəsimini boynunda asılan şərf xarakterli incə boz xətlə ağ geyim elementini də görürük bu onun obrazındakı romantikanın, lirizmin, həssaslığın tünd fonda işlənmiş məkan daxilində daha aydın qavranılmasına zəmin yaratmışdır.

Eskizlərin hazırlanmasında tarixi mənbələrdən istifadə

Tarixi dəqiqlik prinsipindən istifadə etməsi məqsədilə rəssamın mənbələrdən geniş istifadəsi özünü xüsusilə büruzə verir. Ümumiyyətlə, filmdə hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövrün XIV-XV əsrin əvvəllərini əhatə etməsi, həmin dövrün bir çox geyim tarixi mənbələri haqqında əsaslı məlumatın əldə edilməsini tələb edirdi. Çünki qeyd edilən zaman siyasi hadisələrin dəyişikliyi ilə əlaqədar hər bir sahədə özünü göstərməkdə idi.

Nəsimi ideologiyasının əsasında dayanan sufizm ideyalarının onun həm də geyim nümunələrində göstərilməsi yüksək xarakterliliyin əldə edilməsi və bu mənada da əsərin mahiyyətində dayanan obraz açıqlamasını yüksək sənətkar bacarığı həddinə çatması demək idi. Həmin mənbələr XIV-XV əsrlərdə Behzad yaradıcılığında və onun yaratdığı ilkin saray həyatını təsvir edən demokratik süjetli məktəbində sufizm elmləri parlaq əksini tapmışdır. Məşhur Herat miniatürlərində sənətkarların, memarların, hamam müştərilərinin, sadə insanların, sufi və dərvişlərin, nakam məhəbbət süjetlərinin təsvirləri təşəkkül tapmışdır.

Miniatürlər şeyxlərin, dərvişlərin, zahidlərin, səyyahların geyimlərini, libaslarını anlamaqda Behzadın sufi tematikasına və onun məktəbinə əvəzsiz imkanlar yaradır. Belə ki, sufizm bütün digər dini nəzəriyyələrdən fərqli olaraq geyimlər üzərindəki naxışlarının ayrı-ayrı detallarının simvolik mənalara müstəsna diqqət yetirirdi.

Herat sarayında XV əsrin birinci yarısında dəbdə olan bərq vuran parıltılı qızıl tikmə naxışlarla və qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş xələt və dəbdəbəli formada bağlanmış

çalmalar sufizm nəzəriyyəsinə olan maraq nəticəsində son Herat saray geyimlərində dəyişiklərin yaranmasına, sadələşməsinə səbəb oldu. Əsas üstünlük sayə parçalardan hazırlanmış sadə paltar dörd dövrəli kiçik çalmalara verildi.

Sufilər həyat təminatlarını ya şəxsi zəhmətləri ilə, yaxud dilənçiliklə, təvəkkül qaydasını pozmadan – yalnız bir gün sədəqə yığmaqla qazanmalı idi. XV əsrin ikinci yarısına aid miniatürlərə, əsasən, sufi şeyxləri ümumi mürid üslubunda alt köynək-şalvar, üst paltar və üst xələt, sadə ayaqqabı və çalmadan ibarət libas geyinirdilər. Belə geyimlər, libaslar kübar geyimlərindən parçasının keyfiyyətinə, uzunluğuna, eninə və digər spesifik detallarına, həmçinin rənginə görə fərqlənirdi. Sufilər ümumi müsəlman geyimlərini qəbul etməklə onlar üzərinə öz simvollarını, işarələrini əlavə etmişdilər. Qolun gen olması sufiliyə görə dünya malından orada heç nə saxlanmadığını göstərirdi.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə şeyxlərin geyimlərini əsasən fərqləndirən – nəhəng dəbdəbəli ağ çalma əvəzinə – onlar XV əsrin birinci yarısında olduğundan daha sadə – bir ucu sol qulağın önündən aşağı sallanan, o biri ucu isə boyunun altından keçməklə çalmanın yuxarisına qalxıb onun üstündən aşaraq sol çiyinə çatan çalma geyirdilər. İndi artıq şeyxin ləyaqəti çalmasının ölçülərinə görə deyil, onun şəxsi mənəvi yüksəkliyinə görə müəyyən edilirdi.

Şeyxlərin əsas fərqləndirici atributu çiyini üstündən atdığı şərf-bürüncək – taylasan və hündür əl ağacı idi. Taylasan hələ Xilafət dövründə alim və ruhanilərin geyimi hesab edilirdi, lakin bu dövrdə o mühüm işarə rolunu oynayaraq sufi şeyxlərinin sirli elmlə əlaqəli olmasını simvolizə edən mühüm məcburi atributa çevrilir.

Bu mənada Nəsiminin hündür ağ papağının üzərindən açıq boz rəngli baş çalması – bir ucunun gəlib boyun tərəfdən keçməsi, qulağındakı parıltılı halqa sırğa, enli qol ağ libasın üzərindən geydiyi qolun arxalıq bütün məqamların incə detallarına qədər dəqiqliklə işləndiyini büruzə verir. E.Aslanov onun bütün səhnələrdəki libasını elə müəyyənləşdirmişdir ki, o, qəhrəmanın yaradıcılıq siması ilə vəhdət təşkil etsin.

Nəsiminin bir çox səhnələrdə təbii olaraq hallarda filmin əsas personajı səhnə meydançasında təklikdə yox, dramaturgiyanın ssenarisində nəzərdə tutulduğu kimi, hadisələrin bir-birilə bağlılığı səbəbindən aktyor qrupu heyəti ilə birlikdə çıxış edir. Bu zaman rəssamın qarşısında ayrı-ayrı, fərdi şəkildə hazırlanan geyim problemlərinə nisbətən daha mürəkkəb məsələnin çıxdığını qeyd edə bilərik. Çünki həm ümumi geyim stilini saxlamaqla əsas obrazın fərdiyyətini əks etdirmək əsas məsələ idi. Eyni zamanda bu şəraitdə aktyor qrupunun ansambl çıxışında yaranan ümumi uyğunluğun qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaq tələb olunur. Bu fakt isə öz növbəsində geyim rəsmlərinin kollektiv çıxış şəraitinə uyğun gəlməsi məsələsini qarşıya çıxarır. Burada artıq obraz əlaqələri həm dramaturgiyada, həm də aktyorların geyim formalarının vəhdətində büruzə verir.

Teymurləng obrazının geyim eskizləri

E.Aslanov digər personajların da geyim eskizlərini hazırlayarkən səhnə iştirakçıların ya ümumi kadr planında və ya ayrıca görünən iri fərdi kadr planında yerləşməsi faktorunu nəzərə almışdır. Məhz bu faktorlardan asılı olaraq rəssam, geyim elementlərinin eskizlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə, ya da fərdi iri plan üçün nəzərdə tutulan şəkildə, yəni bütün geyim detallarının dəqiq işlənməsi şəkildə həll etmişdir.

Eyni fikirləri rəssamın filmə Teymurləngin obrazına edilmiş geyim eskizlərinə də aid etmək olar. Onun qəddar, kəskin simasını daha qabarıq şəkildə verən tünd göy arxalığının iri, uzun tüklü sərt təzad yaradan qırmızı-qızılı rəng çaları səhnənin dramatik təsirini xüsusilə gücləndirir.

Teymurləngin digər obrazlara edilmiş ümumi səhnə fonundakı görünüşü səhnənin ümumi stilini pozmadan, ümumi və fərdiliyin ayırd edilməsində yüksək sənətkarlıqla həyata keçirilmişdir.

Əsərdə topla səhnələrə edilmiş eskizlərdə döyüşçü və sadə kənd camaatının geyimində rəssamın göstərdiyi yaradıcı münasibət sadəcə tarixi dəqiqlik anlayışı ilə bitməyərək, onun obrazların həmin andakı ruh halına yaraşdırılmasını təmin etmək kimi həssas yanaşmasını da sübut edir.

İştirakçılar ansamblının konkret səhnədə koloristik düzümünün həlli daha böyük çətinliklə başa gəlir. Bunu rəssam səhnədə iki-üç personajın geyiminin rəng uyğunluğu ilə həyata keçirsə də görüş dairəsində bir dəstə kütləni təşkil edən daha mürəkkəb qrupun meydana aydın qavranmasına nail olmuşdur.

E.Aslanov filmdə öz işini sadəcə personajların geyiminin bir-bir ilə uyğunlaşması sahəsində apardığı işlər ilə məhdudlaşdırmamışdır. Bununla yanaşı o, bu faktorun səhnə hadisələrinin cərəyan etdiyi məkan mühiti ilə, onun ton xüsusiyyətləri, dekorasiya mühiti və stil xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı, üzvü əlaqələrini həll etmək yolunda yüksək yaradıcılıq nümayiş etdirmişdir.

Nəticə

Beləliklə, istənilən ekran əsərində hadisələrin cərəyan etdiyi hər bir çəkiliş mühitinin öz ahəngi, öz bədii səslənməsi, öz rəngi var. Məhz bu bədii rəng məkanında personajın geyim dəsti film kompozisiyasının böyük əhəmiyyət kəsb edən hissələrindən biri sayıldığı üçün E.Aslanovun "Nəsimi" filmdəki əvəzsiz xidməti ekran əsərinin plastik həllində böyük rola malikdir.

E.Aslanovun həm uşaqlar üçün çəkilmiş "Çırtan" cizgi filmdə, həm də öz forma-tına görə kəskin şəkildə fərqlənən "Nəsimi" bədii filminə göstərdiyi fəaliyyət onun tərəfindən bunlar hadisələrin üzvü surətdə bağlılığını təmin edən tam, mükəmməl bir kompozisiyanın yaradılmasına xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Cizgi filmi – "Çırtan" (1969)". Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyası. Aydın Kazımzadə. Bizim "Azərbaycanfilm". 1923-2003-cü illər. Bakı: Mütərcim, 2004, s. 166-169.
2. Əliyev Y. Ənənəyə bağlı sənət // Qobustan jurnalı, №1-2, s. 110-116.
3. Aslanov E. Ciddi problem // Ədəbiyyat və incəsənət, 1971, 10 iyul, s. 11.

Резюме

Севиндж Гасанова

Художественное творчество Эльчина Асланова в экранной драматургии

Одним из самых плодотворных Азербайджанских художников XX века является Эльчин Асланов. Его деятельность как книжного графика, как художника миниатюры привлекает внимание. Помимо художественной деятельности Эльчин Асланов также занимался научно-теоретической деятельностью. В данной статье исследуется художественная деятельность Эльчина Асланова в экранной драматургии. Автор в основном останавливается на мультфильме «Джыртдан», на съемках которого Э.Асланов участвовал как художник постановщик. В статье также рассказывается об эскизах и костюмах к фильму «Насими», нарисованных Э.Аслановым.

Ключевые слова: художник, мультфильм, фильм, сказка, эскиз, образ

Summary

Sevinj Hasanova

Artistic works of Elchin Aslanov in stage drama

One of the most famous Azerbaijani artists of 20th century is Elchin Aslanov. His work as a book graphic artist and as a miniature artist attracts attention. In addition to artistic activities, Elchin Aslanov was also engaged in scientific and theoretical activities. This article explores Elchin Aslanov's artistic activities in stage drama. The author mainly focuses on the cartoon "Jyrtdan", during the shooting of which E. Aslanov participated as an art director. The article also tells about the sketches and costumes for the film "Nasimi" drawn by E. Aslanov.

Keywords: *artist, cartoon, film, fairy tale, sketch, image*

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 008

DÜNYA ELMİNDƏ İZ QOYAN AZƏRBAYCANLILAR

Zeynəb ƏLİYEVƏ**

Açar sözlər: Fazi nəzarət nəzəriyyəsi, “Şərqin Eynşteyni”, “Lazerin atası”, “Aleksander fon Humboldt”, “Dinamik sistemlər”

Giriş

Çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə paylaşılan bir milli kimliyin yaradılması və inkişafı daima araşdırılan mövzulardandır. Məhz buna görə son onilliklər ərzində milli şəxsiyyət və özünü dünyaya tanımaq məsələsi, demək olar ki, bütün müasir çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin ictimai gündəminə üstünlük verilən ən əsas məsələlərdəndir.

Bəs milli kimlik nədir? Milli kimlik bir fərdin və ya xalqın tanınmasını təmin edən, onu başqa xalqlardan fərqləndirən mədəni özəllikləri nəzərdə tutur. Milli kimlik bir milli mədəniyyətə aid olmağın ifadəsidir. Antony Smith milli kimlik anlayışını belə işıqlandırmışdır: milli kimlik millətlərin və fərdlərin fərqli irsini yaradan dəyərlərin, simvolların, adət-ənənələrin, mədəniyyətin, miflərin qorunub saxlanması, zənginləşdirilməsi və nəsil-dən-nəslə ötürülməsidir. [1, s. 796] Bir xalqın Milli kimliyi onun ümumi milli dəyərləri, milli simvolları, dili, tarixi, qan bağları, mədəniyyəti və s. birliyi üzərində yaranır. [2, s. 133]

Müxtəlif mədəniyyət zümrələrinin hər hansı birinin yayılma sahəsinə diqqətli bir gözlə baxıldığı zaman, əhatə etmiş olduğu qövmələrin çoxluğuna, cins, rəng və dil dəyişkənliklərinə rəğmən, bəzi ortaq və ümumi tərəflərin olduğunu görürük. Bu ortaq tərəflər o mədəniyyətin əsasını, ruhunu, özünü təşkil edir və onu başqalarından fərqləndirir. [3, s. 31] Bir çox mütəfəkkirə görə milli kimlikdən, özlükdən bəhs edilərkən bunun sadəcə əxlaqdan, hüquqdan, dildən, dindən və s ibarət olduğunu iddia edirlər. Lakin millətlərin tarixi üzərində aparılmış araşdırmalar bu yuxarıda qeyd edilən əlamətlərin dəyişməz və əbədi olmadıqlarını sübut etmişdir. Əhməd bəy Ağaoğluna görə kimlik, özlük deyilən məfhum bir millətin maddi varlığından başqa bir şey deyildir. Hər maddi varlığın bir şəxsiyyəti vardır ki, bu onu başqa əşyalardan ayıran tərəflərdir. Bu fərqlər bunların özəlliklərini göstərir. Belə ki, hər bir millət onu digər millətlərdən fərqləndirən şəxsiyyət daşıyır. Lakin bu şəxsiyyət sadəcə müəyyən əxlaq və hüquqla, musiqi ilə memarlıq ilə şərtlənmir, inkişaf dərəcəsinə görə hər hansı əxlaq və hüququ, hər hansı musiqi və memarlığı əldə etmək və anlamaq qabiliyyətini daşıyır. Bir insan üçün gerçəkdən insani heç bir şey yabançı ola bilməz. [3, s. 41]

Belə ki, Azərbaycan coğrafi məkan baxımından əlverişli mövqedə yerləşməsi qədim zamanlardan onu müxtəlif xalqların, etnik azlıqların doğma vətəninə çevrilmişdir. Bu xalqların ortaq dəyər və sərvətləri “Azərbaycançılıq” ideologiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycançılıq ideyası həm lokal həm də global gerçəkliyin tələblərinə cavab verərək etnik-milli və bəşəri münasibətlərdə müxtəlifliyin vəhdəti kimi qəbul edilir. Bu ümumtarixi tale Azərbaycanda yaşayan bütün etnik, dini azlıqların münasibət və fəaliyyətlərində də vəhdət təşkil edir, bu təməllə də ümumbəşəri xalqlar ailəsinə inteqrasiyaya yön alır. Azərbaycançılığın əsas qayəsini müstəqillik, dövlətçilik, millilik, dünyəvilik,

* dissertant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: zeynabaliyeva.bsu@mail.ru

* Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir: Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/50/

ədalət, demokratiya, milli tərəqqi və kimi anlayışlar təşkil edir. Eyni zamanda bu ideologiya cəmiyyətimizin sosial-mədəni və siyasi nizamlanmasının, insanların mənəvi səfərbərliyi və vəhdətinin başlıca amilidir. Azərbaycançılıq müstəqillik, dövlətçilik, millilik, dünyəvilik, ədalət, demokratiya, milli tərəqqi və s kimi anlayışları ifadə etməklə bərabər yalnız Azərbaycan torpağında yaşayan müxtəlif etnik və dini mənsubiyyətli insanları əhatə etmir, eyni zamanda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızı da bizimlə bir ideyada birləşdirən həmz “azərbaycançılıq” ideologiyasıdır. “Azərbaycançılıq” ideologiyasının ətrafında ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlar, milli-etnik qrup və azlıqlar birləşir. [4, s. 232]

Dünyada öz izini qoya bilən xalqlara nəzər salsaq görürük ki, həmin xalqlar məhz yetirdiyi dahi şəxsiyyətlərlə, ölümsüz alimlər, mədəniyyətin qəlb və beyinləri ilə dünyada tanınır necə ki, Tolstoyun əsərləri Rusiyada tamamlanmadan ingiliscəyə, fransızcaya, almancaya çevrilir. Vaqnerin musiqi əsərləri Almaniyadan əvvəl digər ölkələrdə dinlənilir. Məhz Azərbaycan xalqı da yetirdiyi dahi şəxsiyyətləri, onların milli dəyərlərimizə söykənən əsərləri dünyanın mədəni proseslərində aktiv fəaliyyət göstərərək multikultural dəyərlərə əsaslanan milli kimliyimizin dünyaya tanıtmağa çalışır.

Dünya mədəniyyətinə yeniliklər gətirən azərbaycanlılar

Dünya mədəniyyətində bir Azərbaycanlı olaraq iz qoyan dahi şəxsiyyətlərdən biri, 24 il (1989-2013) Lüksemburqda, Parisdə yaşayıb yaratmış, həmin ölkələrin mədəniyyətinə çox qiymətli sənət nümunələri bəxş edərək Azərbaycan mədəniyyətini təmsil edən Toğrul Nərimanbəyovdur. Azərbaycan təsviri sənətinə çoxlu yeniliklər gətirən rəssamın ən böyük xidmətlərindən biri sovet sos-realizminin mürəkkəb dövründə klassik Azərbaycan təsviri sənətinin inkişaf etdirilib formalaşmasında yaxından iştirakı və bir də Azərbaycanın öz ilkin, mədəni, həm də özünə xas olan xüsusiyyətlərini əsərlərində əks etdirib dünyaya çatdırmaq cəhdi idi. Həmçinin Toğrul Nərimanbəyov milli xalça anlayışını ilk dəfə təsviri sənətə gətirən və xalça əlvanlığını öz əsərlərində yaradıcılıqla tətbiq və tərənnüm edən Azərbaycanlı rəssam olmuşdur. Belə ki, yartdığı əsərlərin məzmununa baxdıqda asanlıqla rəssamın yaradıcılığında Bakı, Paris, Amerika dövrlərini görmək olar. «Eyfel qülləsi», «Yelisey çölü», «Monmartr», «İrmanın portreti», «Paris haqqında düşüncələr», «Sen-Mişel», «Notrdam», «Notrdam kilsəsi», «Notrdamlı qız», «Parisdə küçə», «Paris çiçəkləri», «Sena çayı boyunca», «Passi məzarlığından eskizlər» adlı, qeyri-ənənəvi yaradıcılıq manerası və Şərq miniatur boyakarlığına xas olan rəng əlvanlığı ilə seçilən çox qiymətli rəngkarlıq nümunələrini Parisdə yaratmışdı. 1998-ci ildə Azərbaycan Demokratik Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi münasibəti ilə ilk dəfə Fransa dövləti səviyyəsində təşkil edilmiş Parisin məşhur «Konven de Kordelyer» sərgi salonunda Toğrul Nərimanbəyovun əsərlərindən ibarət fərdi yaradıcılıq sərgisi açılmışdı hansı ki, burada rəssamın 80-dən çox müxtəlif janrlı əsərləri nümayiş etdirilmişdi. Şərq zərifliyi ilə Qərb sərtliyinin, eləcə də milliliklə bəşəriyyətin harmoniyasını əks olunduğu «Köhnə Bakı», «Qədim Bakı», «İçərişəhərdə küçə», «Rəssam Səttar Bəhlulzadə siqaret çəkərkən», «Nəğməkar Azərbaycan», «Gecə çayxanası», «Çayxanada səhər», «Şərq bazarı», «Sevil İçərişəhərdə», «Cənənət bağı» kimi əsərləri isə Rəssamın Bakı dövrü yaradıcılığının bəhrəsi idi. Qeyri-adi istedadı olan, Şərqlə Qərb arasında möhkəm mədəni-mənəvi körpü yaradan milli və bəşəri bir rəssam kimi qiymətləndirilən Toğrul Nərimanbəyov ABŞ-ın Masaçusset ştatının Boston şəhərində məskunlaşandan (1989-1992) qısa müddət sonra Bostonun məşhur sərgi salonlarının birində onun fərdi yaradıcılıq sərgisi açılmışdı. «Gitaraçı Şehels», «Gənc bəstəkar Romeo Meloni», «Amerikalı qadın», «Küçə rəssamları», «Tələbə qız», «Bostonda küçə», «Gül mağazası», «Çiçəkli mənzərə», «Qədim ağac» adlı əsərlərində rəssam sanki qəhrəmanlarını yaşadığı yeni mühitin insanlarından, onların yaxşı tanıdıqları mə-

kanlardan seçirdi və onları yeni ornamentlərlə bəzəyərək yaradırdı. Bəzən rəssamın təkrarolunmaz bədii ifadə manerasını konkret olaraq «Sehrkar realizm» metaforası ilə qiymətləndirərək, «naxışlı müstəvi» yönünün yaradıcısı adlandırsalar da əsasən tənqidçilər onun əsərlərini hər hansı cərəyana, axına, istiqamətə mənsub olduğunu söyləməkdə çox çətinlik çəkirdilər çünki, o, yeni ifadə yönünə yüksək rəng duyumuna, çoxçalarlı və koloritli bədii ifadə dilinə malik bir sənətkar idi. Hətta bəziləri bu yönün sezanizm impressionizm, avanqardizm, abstraksionizm, sərt üslub olduğunu söylədilər. Onun ilk rəngkarlıq nümunələrində həm realizmdən, həm sərt üslubdan, həm də «kərpic valent», impressionizm və romantizmdən gəlmə cizgilər özlərini büruzə verirdi. Amma onların təkrarı deyildi. Bu rəssama xas olan yeni bir üslub, yeni bir yön idi. Rəssamın «Fırtınadan güclü», «Səadət», «Sevinc», «Həyat naminə», «İşıqlı gələcək uğrunda», «Bakı», «Doğma şəhər», «Dağların mahnısı», «Qədim Naxçıvanın ponaramı», «Göyçay bağlarında», «Talış dağlarında», «Yaylaqda», «Çobanın ailəsi», «Muğam», «Musiqiçilər», «Bağda çayxana», «Məhsul bayramı», «Şəkidə bazar», «Bakıda bazar», «Anamın portreti», «Anna Andreyevanın portreti», «Səttar Bəhlulzadənin portreti», «Niko Pirosmannın portreti», «İçəri şəhər», «Qız qalası», «Şirvanşahlar sarayı», «Rəssamın ailəsi», «Zaqatalıya gedən yol», «Qəbələ meydanı», «İçərişəhərdə küçə», «Köhnə Bakı» rəngkarlıq nümunələri ilə sərt üslubda işlədiyi «Bayıla gedən yol», «Bayılda ev» tabloları «Bayıl mənzərəsi» arasında böyük təzadlar olduğu aydın sezilir və mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qarşılanmamış onu bu sonuncu əsərlərə görə «milli kökdən qopan», «xalqın içindən çıxmayan sənətkar kimi ittiham etməyə başladılar. Əlbəttə, zaman keçdikcə, dahi rəssamın rəngkarlıq nümunələrində doğma vətəni Azərbaycana, onun təbiətinə, insanlarına hədsiz sevgi və məhəbbət hiss olunmağa başlandı. O, Bakını, İçərişəhəri, Şirvanşahlar sarayını, Qız qalasını, qədim məscidlərin minarələrinin heroqliflərlə bəzədilmiş haşiyələrini çox böyük sevgi ilə tərənnüm edir.

Toğrul Nərimanbəyov hələ sovetlər dönəmində onun ən yüksək titullarına, fəxri adlarına və mükafatlarına layiq görülmüşdür. O, keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycan Respublikasının Xalq Rəssamı, keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı olmuşdur. Amma onun üçün ən böyük mükafat totalitar rejimin tüğyan etdiyi dövrdə özünün də xəbəri olmadan Leonardo da Vinçi, Rəfael, Renuar, Sezan, Van Qoq, Rembrandt kimi dahi rəssamlarla bir sırada «Dünya incəsənət məlumat ensiklopediya»sına düşməsi idi.

Dünyaya qlobal baxışla baxan Toğrul Nərimanbəyov özü də etiraf edirdi: «Mən həddindən artıq doğulduğum torpağa bağlı adamam. Bu bağlılığımı, bu sevgimi əsərlərimdən də aydınca görmək olar. O ki, qaldı xaricə üz tutmağıma, orada yaşamağıma, bu nə yaxşı yaşamaqla, nə çox pul qazanmaqla, nə də öz yerini-yurdunu bəyənənməklə əlaqədardır. Bu sadəcə olaraq bir rəssam kimi yaratdıqlarımın dünyəvi qiymətini bilmək marağımla bağlıdır». [5. S. 12]

Azərbaycan adını vətəndən kənarda hər zaman fəxrlə təmsil edən Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Rəssamı, UNESCO Rəssamlar İttifaqının üzvü Sakit Məmmədov bir çox illərə əsərləri ilə imza atmışdır. O, dünyanın ən məşhur rəssamlarının iştirak etdiyi Şamaxıda böyük sərgidə iştirak etmişdir və burada dahi Azərbaycanlı "Xudojniki mira" mükafatına layiq görülmüşdür. Bundan başqa Azərbaycanlı rəssam 2011 ci ildə "Minilliyin adamı" mükafatını alır hansiki, Azərbaycandan ilk dəfə ona təqdim edilmişdir. [6] Bundan başqa, Salvador Daliden sonra Qraf titulu alan yeganə Azərbaycanlı rəssam Sakit Məmmədov, nəyinki Azərbaycanda hətta müsəlman aləmində ilk dəfə "Malta" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycanlı rəssamın həqiqi üzvü olduğu Avropa Təbii Elmlər Akademiyası tərəfindən irəli sürüldüyü "Motsart haqqında düşüncələr" adlı rəsm əsəri Avstriyanın nüfuzlu "Motsart" mükafatına layiq görülmüşdür.

Elmin və mədəniyyətin vətəni yoxdur, lakin onu yaradan insanın, sənətkarın mənsub olduğu bir vətəni var, bir kimliyi var deyən Sakit Məmmədov azərbaycançılığı daima öz əsərlərində təbliğ etmişdir. O, çəkdiyi gözəl qız rəsmlərinin birini “Qarabağ qızı” adlandırmış bununla dünyanın müxtəlif ölkələrində sərgilənən əsərləri ilə Qarabağ bir Azərbaycan torpağıdır və hər zaman belə də olacaq deyir. Bundan başqa Qarabağın izlərini tarixdə 100 ən çox öyrənilmiş şəxsiyyətlər siyahısına daxil olan II İohann Pavelin (Pape John Paul II) şəkilində görə bilərik. Hal-hazırda Vatikan muzeyinin divarlarını bəzəyən bu rəsm əsərində Sakit Məmmədov məşhur Qarabağ xalçasını təsvir etmişdir.

Sakit Məmmədovun ən gözəl rəsmlərindən biri olan “Cidir Düzü” Kraliça II Elizabetə təqdim edib və hal-hazırda 900 il ərzində Temza çayı sahilində yerləşən Britaniya monarxlarının iqamətgahı sayılan və eləcə də “bütün dünyada ən romantik qəsir” adlandırılan Vindzor sarayının divarlarını bəzəyir.

Sakit Məmmədovun əsərləri dünyanın ən nüfuzlu sərgilərində Salvador Dali, Xuan Miro, Marks Papart, Xuan Qris, Antonio Possennetti, Mets Monsson kimi dünya şöhrətli rəssamların işləri ilə yanaşı sərgilənmişdir. Əsərləri ilə təbliğ etdiyi tariximiz, mədəniyyətimiz sanki onun əsərləri ilə bərabər dünyanın müxtəlif ölkələrinə səyahət edir və Azərbaycan özünəməxsus mədəniyyətinin dünyada tanınmasına sanki bir cığır açır. Rəssamın «Xatirə şəkli», «Oyun», «Məşq», «Falabaxanlar», «Ad günü», «Leninqrad xatirələri», «Yaşasın İstanbul», «Bayram», «Toy», «Metro», «13 nömrəli avtobus», «Həvəskar» və s. əsərlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, öz fantaziyası əsasında geyindirirdi qəhrəmanların libaslarında Azərbaycan milli ornamentləri ilə müasirlik vəhdət təşkil edir. [7] Əsərlərində sanki öz dünyasının zamanını yaradan rəssam təsvir etdiyi hadisədə obrazların fikirlərini göstərməyə belə, onların nə haqda düşündükləri aydın sezilir. Məsələn, «Adəm və Həvvə» əsərində paklıq, saflıq bəşəriyyətin ilk insanların çöhrəsində yüksək peşəkarlıqla təcəssüm olunmuşdur. Rəssam əsərdə yer üzünün ilk sakinlərini şeytansız, yarpaqsız, ağacsız göstərməklə mövzunu ənənəvilikdən çıxarıb ona öz fikri ilə yeni məna «geyindirib». Əsərə diqqət yetirdikdə, görürük ki, rəssam onları tam da olmasa, qismən torpaq rəngində təsvir etməyə çalışıb. Bu da ondan irəli gəlir ki, sənətkar insanın torpaqdan yaranması anlayışını məhz ilk insanların təsvirində vermək istəyib [8].

Sakit Məmmədov həmçinin dünya rəssamlığında opal mineral daşından ilhamlanaraq yaratdığı Opalizm adlı bir məktəbin, yeni bir üslubun əsasını qoymuşdur. Bu daş növündə insanların zövqünü oxşayan isti rəng çalarları, demək olar ki, bütün yaratdığı hey-rətamiz rəsm əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bununla sənətkar sübut etməyə çalışıb ki, heç bir rəssam Tanrının təbiətə bəxş etdiyi rənglərdən savayı yeni bir çalar icad etməyib. Rəssamın əsərlərində opalın daha çox nəcib, alovlu yaxud bolder, hidrofən növündəki rəng çalarlarını görmək mümkündür. Yəni opal rəssamın yaratdığı tablolar da yeni forma ilə üzə çıxır. Opal rəssamın yumşaq yaxma ilə yaratdığı əsərlərində daş növü kimi deyil, əlbisələrdə, baş geyimlərdə, qadın zینət əşyalarında və s. formalarda təzahür edir [8].

Dahi pianist və Azərbaycan musiqisinin tanınmış siması Çingiz Sadıqov 1925-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1990-cı ildə Amerikaya köçür və burada daima yorulmadan çalışırdı ki, Amerika auditoriyasını Azərbaycan musiqinin zənginliyi ilə tanış etsin. Çaldığı musiqinin ilk öncə özümə xoş olmasını deyən sənətkar Bülbül, Şövkət Ələkbərova, Müslüm Maqomayev və digər məşhur Azərbaycan sənətkarlarını müşayət etmişdir. Musiqi ilə bir ömür bağlılığını deyən Azərbaycanlı sənətkarın sözlərinə görə Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi Bülbül (1897-1961) ilə üç ay Orta Asiyada konsert verdikdən sonra bu musiqinin onun olduğunu, bu işin ona aid olduğunu dərk etmişdir. Daha sonra Rəşid Behbudovla (1915-1989) 7 il işləyən sənətkar 1963-cü ildə İrandan gələndən sonra yolları ayrılır. Ondan sonra Müslim Maqomayevlə (1942-2008) işləyib 1964-cü ildən 1971-ci ilə kimi. 2009-cu ildə Azərbaycanın ən yüksək bədii şərəfinin laureatı - Azərbaycanın xalq artisti, cənab Sadıxov Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin

"Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir. O sadəcə Klassik pianist yox Azərbaycanın xalq musiqisini yaşadan bir sənətkar olmağı, onu dünyaya tanıtmğı qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycanlı pianoçunun 1998-ci ildə "Song of Azerbaijan", 2003-cü ildə "Piano Music of Azerbaijan" və 2002 –ci ildə "Muzik of Azerbaijan" adlı albomunda, əsasən, Azərbaycan xalq mahnılarını səsləndirmişdir: Keklik, Uja Dag Bashında, Penjeredən Dash Gelir, Gubanın Ag Alması, Bu Geje, Kimler geldi Kimler getdi. Arzu, Ala göz, Seni araram, Uja Dağ başında, Ana, Ay güle Batun Nelbeki.

Dünyada Balaban Virtuozu kimi tanınan Azərbaycanlı **Əlixan Səmədov** 27 aprel 1964-cü ildə Sumqayıtda musiqiçi ailəsində anadan olub. O, 1979-1982-ci illərdə Səməd Vurğun adına Musiqi Məktəbində obua və Nəriman Nərimanov adına Mədəniyyət Evinə qarmon təhsili aldıqdan sonra təhsilini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində davam etdirmişdir (1986-1990). 1993-cü ildən Türkiyədə yaşayan və dünyanın 45 ölkəsində konsertlər verən Azərbaycanlı musiqiçi nəfəsli alətləri (balaban, klarnet, qaboy, tütək, zurna, saksfon) və xalq çalğı alətlərini (nağara, qoşanağara, dəf, qarmon) böyük bir ustalıqla ifa edir. "Balaban metodu" kitabının müəllifi Əlixan Səmədov müxtəlif mükafatlara layiq görülüb. Balabanı Azərbaycan musiqi aləti kimi dünyaya tanıtmış sənətkarın Balaban metodu adlı kitabı bir neçə dilə tərcümə edilib. Məhz onun sayəsində "Casio"nun istehsal etdiyi elektrik musiqi alətlərinə Balaban səsi əlavə edilib. Bundan başqa Azərbaycanlı sənətkar 2016-cı ildə bəstəkar İlyas Mirzəyev ilə birlikdə dünyada ilk dəfə balaban üçün simfoniya yazıb. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə əməkdar artisti fəxri adına layiq görülmüş Azərbaycan övladı Əlixan Səmədov balabanı Azərbaycanın milli musiqi aləti kimi bütün dünyaya sevdirmiş və "Ən yaxşı musiqiçi", "Ən yaxşı musiqi və ən yaxşı musiqiçi" bir çox mükafatlara və Yusif Məmmədəliyev medalına layiq görülmüşdür.

O, balabanı həyatının qayəsi kimi təsəvvür edir və balabanının sübuta ehtiyacı olmayan Azərbaycanın qədim musiqi aləti olduğu haqqında belə deyir: "Burada isbat etmək üçün nəsə əlavə fakta, dəlilə ehtiyac yoxdur. Biz "saz" deyirik və dərhal balaban göz önünə gəlir, çünki bu iki musiqi aləti bərabər ifa olunub. Bu, sizə balabanın milliyəti və tarixi barədə yetərinə məlumat verir. Sadəcə hər millət öz dəyərinə məntiqə, boşluq buraxmadan sahib çıxmalıdır. Bu gün dünyadakı qloballaşma prosesində hər millət öz mədəniyyətinin qədimliyi ilə qiymətləndirilir. Bu baxımdan tanıtım, təbliğat çox önəmlidir. Mənə gəlincə, sadəcə, öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirirəm və əlimdən gəldiyi qədər balabanı dünya miqyasında təbliğ etməyə çalışıram". [9, s. 10]

XIX əsrin əvvəlində Amerikada Afrika ritmləri, abstrakt düşünmə, Avropa klassik musiqisini və hətta yerli Amerikan qəbilələrindən alınmış simvollar da daxil olmaqla, müxtəlif mədəni ənənələri birləşdirən yeni bir musiqi forması - caz doğurdu. Tezliklə, bu yeni musiqi sintezi bütün dünyaya, o cümlədən Bakıya yol tapsa da, 1920-ci ildə bölgə kommunist ideologiyaya və mərkəzi nəzarətə tabe edilərək həyatın bütün sahələrinə, hətta sənətə, ədəbiyyata bir çox qadağalar qoyuldu. Bütün bu qadağalara baxmayaraq, 1950-ci illərdə Azərbaycanda Vaqif Mustafazadə cəzi Şərq doğma musiqisi əsasında quraraq "caz muğamı" və ya "muğam cəzi" kimi tanınan yeni bir caz hərəkəti yaratdı. Şərqdə ilk Demokratik Respublikaya, ilk opera, ilk qadın opera müğənnisinə, ilk baletə və ilk simfonik orkestrə iddia edən xalqımız daha bir ilkə imza atdı. Muğam xalqın tarixini erkən dövrdən başlamış bu günə qədər ehtiva edir. O, düşüncənin bünövrəsində olmaqla yanaşı, onunla birgə inkişaf edib, ağır dövrlər yaşayıb, sevilib, yeni "libaslar geyinib" və s. Muğam bir millətin, bir xalqın ruhunun ritmi, təzahürüdür. İstənilən dövrdə istənilən yeniliyə baxmayaraq vahid xətt, yəni milli ruh həmişə qorunub. Bununla həm muğamın öz ömrü uzanıb, həm də milli təfəkkürü, milli kimliyi qoruyub saxlaya bilib. Muğam özündə bu millətin tarixini, mənəvi yaddaşını taplayır. Muğam bir növ qədimdən bəri qırılmadan uzanıb

gələn, milli təfəkkürün və ruhun inkişafını xilas edən və digər xalqlar arasında əriyib yox olmaqdan qoruyan bir fenomendir. (10, s. 106).

Azərbaycan musiqisində ilk dəfə muğam ilə caz musiqisini birləşdirən Vaqif Mustafazadə (1940-1979) hələ 50-ci illərdə bir çox müsabiqələrdə bu yeni musiqi növünü ifa etmiş Azərbaycan muğamını yeni formada dünyaya yayaraq məşhur caz ifaçılarını heyran qoymuşdur. Estoniyanın Tallin şəhərində keçirilən Caz Festivalında "Amerikalılar kimi Amerika cazını heç kim oynaya bilməz" deyərək şikayət edən Conoverə məhz Azərbaycanlı musiqiçi Vaqif Mustafazadə meydan oxuyaraq, Gershwin'in "Mən sevdiyim adam"ı ifa edərək, birinci yeri tutmuşdu. Bununla dahi sənətkar Şərqli birinin belə cazı Amerikalı qədər yaxşı ifa edə biləcəyini sübut etmişdir. Daha sonralar Caz tarixində ən böyük Afrika Amerika caz trumpeteri və bandleaderi John Birks "Dizzy" Gillespie (1917-1993) VOA-ya müsahibələrinin birində Azərbaycanlı musiqçinin ifasına heyranlığını belə ifadə etmişdir: "Vaqif dahi idi, ancaq görünür ki, o vaxtdan əvvəl doğulub. O bizi gələcəyin musiqisinə apardı". [12]

Avropa, Türkiyə və Yaxın Şərq üzrə konsertlərdə caz, klassik musiqi və ənənəvi muğam, Azərbaycanın improvizasiya modal musiqisi ilə tanınan Əzizə Mustafazadə atası kimi caz-muğam ifaçısıdır. Əzizə Mustafazadə hələ 18 yaşında Vaşinqtonda Teloyenus Monk adına piano müsabiqəsində (the Thelonious Monk Institute International Piano Competition) Thelonious Monk (1917-1982) məşhur Amerikan caz bəstəkarı və pianistinin əsərlərini özünün təkrarolunmaz muğam ifası ilə birləşdirərək pianoda ifa etmişdi. Sonralar bu haqda danışan Azərbaycanlı musiqçinin birincilik almağında caz-muğam musiqisi çox böyük rol oynadığını xüsusilə qeyd etmişdi. İfa etdiyi bütün əsərlərində mə-nəvi ölçü axtaran Əzizə Mustafazadəyə görə, modal musiqiyə əsaslanan muğam dərin bir şəhərli gücə malikdir. "Muğam-həqiqətən fəlsəfi musiqi. Yalnız musiqidən daha çoxdur. Dini. Bu şeirdir. Bu həyatdır. Mənim stilim ilə tanış olmayan hətta mənim Qərb auditoriyam da ona cavab verir. Xalqımız və ya klassik xalq musiqisini təqdim etdikdə insanlar bunu çox dərin səviyyədə hiss edirlər. Süper analitik və ya nəzəri olmalı deyil. Amma emosional və ruhən, ruhunuzda muğam hiss edirsiniz. Musiqi çox nadir və bənzər bir şeydir. Əslində biz hamımız eyni və emosional olaraq, ruhən ruhumuzda musiqi hiss edirik." [12] Azərbaycanı öz ana vətəninə muğam, sevgi ölkəsi olaraq dünyaya musiqiləyi ilə tanıdan Əzizə Mustafazadəni 1997-ci ildə İngiltərə kraliçası II Elizabet onu "Cazın şah-zadəsi" adlandırmışdır [13].

Nəticə

Bir çox ədəbiyyatlarda milli dəyərləri ön plana çəkən milliyyətçilik xəstəlik və qloballaşma, bərabərliyə əsaslanan integrasiya isə dərman, çarə olaraq bir-birinə zidd anlayışlar kimi qəbul edilir. Lakin milli kimlik üzərində aparılan son araşdırmalar sübut edir ki, əksinə güclü bir milli şəxsiyyət güclü dövlətin təməli olaraq, kiçik xalqların assimilyasiya ilə müşahidə edilən qloballaşma prosesində özünü dünyaya unikal xalq olaraq tanıtmaları üçün əsas ön şərtidir. Əhməd bəy Ağaoğluna görə doğuşdan gələn, istəkdən asılı olmadan özünü göstərən milli ideya, tarixi yaddaş, dini əqidə böyük amildir və onlar bu faktorlar fərqli etnik mühitdə ərimənin qarşısının alınmasında xüsusi rol oynayır. Heç bir yad mədəni normalar, dəyərlər onu təhlükəyə sala bilməz, tam əksinə öz milli dəyərlərini göstərmək üçün yeni sahələr açar. Milli kimliyi hərəkətsizlik öldürür. İstər fərlərdə və istər millətlərdə həyat nə qədər qatı və qüvvətlidirsə, o millətin kimliyində o nisbətdə ziyadədir. Xalqının dəyərlərini, normalarını, nailiyyətlərini, yeni ahəngdə söyləyə bilməyən zəka və aqlının məhsulları ilə insanlığı verimli, qüdrətli olmayan, cəmiyyətlər hansı milli kimlikdən və özlükdən söz edə bilərlər. [3, s. 183] Məhz mənsub olduğu xalqın mentalitetinin, ənənəsinin daha bitkin şəkildə ifadə olunduğu musiqi, rəsm əsərləri və digər mənəvi mədəniyyət nümunələri zamanla xalqın taleyini əks etdirərək xalqın öz milli kimliyini

dünyaya tanıtmmaq imkanı verir (14). Məşhur hind, şair, bəstəkar, rəssam və ictimai xadimi Rabindranat Taqorda (1861-1941) ilk öncə özünü tanımaq və daha sonra dünya mədəniyyətində öz izini qoya bilmək, onu dünyaya tanıda bilməyi Milli kimlik kimi izah etmişdir. Göründüyü kimi, harada yaşayıb yaratmasından asılı olmayaraq Azərbaycanlı yaradıcılar hər yerdə Azərbaycan ruhunun daşıyıcısı kimi yaratdığı təkrarolunmaz əsərləri ilə sanki öz missiyalarını yerinə yetirmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Anthony D. Smith. The Sacred Dimension of Nationalism // Millennium, 2000, Vol. 29, No. 3, p. 796.
2. Anderson, Benedict Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso, 1991, p. 133.
3. Əhməd bəy Ağaoğlu. Üç mədəniyyət. Bakı, 2017, 183 s.
4. Aslanova R.N.XXI əsr: yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. Bakı, 2007, 439 s.
5. Möhbəddin S. Milliliklə bəşəriyyətin harmoniyası və yaxud Təgrül Nərimanbəyovun yaradıcılığına içəridən və kənardan baxış // Azərbaycan, 2008, 28 sentyabr.
6. Məsimli Gülnar. Minilliyin adamı // Türkünstan, 2015, 19-25 aprel.
7. Məmmədov S. Rəngkarlıq, Bakı, 2001, 98 s.
8. Məmmədov S. Sərgi kataloqu, Bakı, 2013, 172 s.
9. Nidel, Richard. World Music: The Basics. New York, Psychology Press, 2005, pp. 214
10. Bünyadzadə K. Muğam fəlsəfəsi. Bakı, 2018, 159 s.
11. The emergence of Jazz in Azerbaijan. Vagif Mustafazade: Fusing Jazz with Mugam by Vagif Samadoglu. Winter 1997 (5.4) pp. 72-75
http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/54_folder/54_articles/54_vmustafazade.html
12. Betty Blair. All Eyes on Aziza // Catching up with Azerbaijan's Famous Jazz Artist. Azerbaijan Internation, Spring, 2002, pp. 24-27.
13. Samadoghly, Vagif. The Emergence of Jazz in Azerbaijan VagifMustafazade: Fusing Jazz with Mugam // Azerbaijan Internation. Winter 1997, pp. 72-75.
14. Агеева Н.Ю. Китайская народная инструментальная музыка и музыкальные инструменты при династиях Сун (960–1279) и Юань (1279–1368).
<http://www.synologia.ru/authors-126>

Summary

ZeynabAliyeva

Azerbaijanis who made trace in the world culture

The national ideas like unique national features, folk feelings, history, patriotism and national memory emerge within a certain period of time and transform into the main factor that ensures the nation's existence, development, and future power. If the society is as multiethnic as the Azerbaijani society, the tendencies of the creation and development of a shared national identity are increasing. The article examines the basis of national identities in the societies where dominates cultural pluralism and the famous personalities who can introduce to the world with the cultural artifacts.

Keywords: "Fuzzy logic", "Einstein of the East", "Father of the laser", "Alexander Full Humboldt", "Dynamic systems"

Резюме

Зейнаб Алиева

Азербайджанцы, сделавшие след в мировой культуре

Национальные идеи, такие как уникальные национальные особенности, народные чувства, история, патриотизм и национальная память, возникают в течение определенного периода времени и превращаются в главный фактор, обеспечивающий существование, развитие и будущую власть нации. Если общество столь же многонациональное, как и азербайджанское общество, тенденции становления и развития общей национальной идентичности возрастают. В статье рассматривается основа национальной идентичности в обществах, где доминирует культурный плюрализм и известные личности, которые могут познакомить мир с культурными артефактами.

Ключевые слова: «Нечёткая логика», «Эйштейн Востока», «Отец лазера», «Александр Фул Гумбольдт», «Динамические системы»

Redaksiya heyətinin üzvü fə.l.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 73.01

**HEYKƏLTƏRƏŞ ELMİRA HÜSEYNOVANIN YARADICILIĞINDA
BƏDİİ TƏXƏYYÜLÜN GERÇƏKLƏŞMƏSİ**

Nərminə RZAYEVA*

Açar sözlər: heykəl, kompozisiya, obraz, portret, plastika

Giriş

Təsviri sənətin maraqlı növü sayılan heykəltərəşliq insan həyatında geniş yayılmışdır. Belə ki, o həqiqətdə olan gözəlliyi əks etdirərək, öz növbəsində bizim yaddaşımızı, zövqümüzü və gözəllik haqda olan anlayışımızı formalaşdırır. İri şəhərlərin meydanlarında mühüm tarixi hadisələrin, siyasi xadimlərin, sərkərdələrin, mütəfəkkirlərin, yazıçıların, xalqın rəğbətini və hörmətini qazanmış şəxsiyyətlərin şərəfinə möhtəşəm heykəltərəşliq abidələri yüksəlir. Azərbaycanın professional heykəltərəşliğı XX əsrin əvvəlində formalaşaraq inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın heykəltərəşliq məktəbinin yaranmasından uzun bir müddət keçir. Ölkəmizdə həm professional heykəltərəşliq, həm böyük heykəltərəş kollektivinin yaranması və formalaşmasında, onların sənətkarlıq qabiliyyətlərinin möhkəmləşməsində və kamilləşməsində rus heykəltərəşliq məktəbinin duyulası rolu olmuşdur. 1950-1960-cı illərdə müxtəlif SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində ali rəssamlıq məktəblərini bitirərək dünya və sovet heykəltərəşliq sənətinin ənənələrinə, yüksək sənətkarlıq vərdişlərinə yiyələnmiş istedadlı gənclər dövrün mühüm ideya bədii tələbləri ilə səsleşən əsərlər yaratmaq uğrunda rəqabət aparırdılar. Onların yaradıcılığı mövzu və janr müxtəlifliyi, plastik formanın incəliklərinə nail olmaq cəhdləri ilə özlərindən əvvəlki heykəltərəşlər nəslinin ənənələrindən fərqlənməyə başlayırdı. Həmin dövrün orta və gənc nəslini təmsil edən H.Abdulayeva, Ö.Eldarov, İ.Zeynalov, F.Nəcəfov, M.Mirqasimov, T.Məmmədov, E.Hüseynova və başqalarının yaradıcılığı belə axtarışlarla səciyyəvi idi [6, s. 224].

Elmira Hüseynovanın yaradıcılığının əsas istiqamətləri

Mövzu və janr müxtəlifliyi, bədii təsvir vasitələrinin rəngarəngliyi heykəltərəşliq sənətimizi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdəndir. Böyük ictimai-təربiyəvi məzmunu, emosional təsir qüvvəsinə, ifadə gözəlliyinə, milli kökə malik, müasir ruhu ilə aşılanan əsərlər yaratmaq Azərbaycan heykəltərəşlərini daim düşündürməkdədir. Bu sahədə görkəmli heykəltərəş, əməkdar rəssam Elmira Hüseynova yaradıcılıq nailiyyətləri xüsusilə böyükdür.

Azərbaycan heykəltərəşliq məktəbinə 1960-ci ildə gələn heykəltərəşlər qadınlardan biri Elmira Hüseynova olmuşdur. Elmira Hüseynova Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbini (1954) və İ.Y.Repin adına Leninqrad Boyakarlıq, Heykəltərəşliq və Memarlıq İnstitutunu (1960) bitirmişdir. Respublikamızın əməkdar rəssamı, istedadlı heykəltərəş Elmira Hüseynovanın adı sənətseverlərə yaxşı tanışdır. Onun əsərləri mövzusunun maraqlı bədii həlli ilə seçilir, yaratdığı heykəllər bənzərsiz biçimi, yaddaqalan forma tapıntıları ilə diqqəti cəlb edir. Heykəltərəşin 30 illik yaradıcılıq yolu zəngin axtarışlarla keçmişdir. Onun tələbəlik illərindən sonra işlədiyi bir-iki əsərləri çıxmaq şərti ilə qalan əsərlərinin heç biri nə kompozisiyası, nə plastik həlli,

* dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: art_critic_90@mail.ru

nə də forması, biçimi bir-birini təkrar etmir, yaradıcılığında üslub polifoniyaçılığına meyl də duyulmur.

Sənətsünas Elmira Qasımova qeyd edir ki, “Elmira Hüseynovanın emalatxanasında bir anlıq çayıb qalırsan, baxışlar üzünə dikilir, şair, əmək qəhrəmanı, qabaqcıl kolxozçu, zəhmətkeş fəhlə. Taxta, tunc, daş heykəllər elə bil ki, dilə gəlir, hərəsi bir maraqlı hekayət danışır. Bu əsərlərə baxarkən Elmira xanım sanki dəyişir, elə bil dili açılır”. [1, s. 21]

Elmira Hüseynova ailə, sevgi, səadət mövzularına xüsusi meyl göstərmişdir. Heykəltəraşın müraciət etdiyi mövzulardan biri də ana mövzudur. Onu ana məhəbbətini, ana sevincini, ana qayğısını, ülvə ana hissini əks etdirən əsərləri səmimi duyğular aşıl原因 sənət nümunələridir. Tişə ustasının dediyinə görə, bu səpkili əsərlərin əksəriyyəti özü ana olandan, həmin hissləri yaşayandan sonra işləmişdir. Müxtəlif materiallarda işləmiş “Ailə”, “Analıq”, “Mənim ailəm”, “Xoşbəxtlik” və sairə əsərlərdə bu məzmun ifadəli, yaddaqalan həllini görürük.

Elmira Hüseynovanın yaradıcılığının ideya-məzmun xüsusiyyətləri

Elmira Hüseynova ailə, sevgi, səadət mövzularına xüsusi meyl göstərir. Heykəltəraşın müraciət etdiyi mövzulardan biri də ana mövzudur. Onu ana məhəbbətini, ana sevincini, ana qayğısını və ülvə ana hissini əks etdirən əsərləri səmimi duyğular aşıl原因 sənət nümunələridir. Tişə ustasının dediyinə görə bu səpkili əsərlərin əksəriyyəti özü ana olandan, həmin hissləri yaşayandan sonra işləmişdir. Müxtəlif materiallarda işləmiş “Ailə”, “Analıq”, “Mənim ailəm”, “Xoşbəxtlik” və s. əsərlərdə bu məzmun ifadəli, yaddaqalan həllini görürük.

Daşdan yonulmuş “Analıq” (1967) əsəri heykəltəraşın ən uğurlu əsərlərindəndir. Burada başları qabağa dikəlmiş ana və onun başını qucaqlayaraq yuxuya getmiş şirin körpəsi təsvir olunmuşdur. Daxili hərəkətə əsaslanan kompozisiya dəqiq cizgiləri, ifadəli silueti ilə seçilir. Yumşaq yapma üsulu ananın keçirdiyi hisslərlə uyşur. Bu kompozisiya müəllifin bədii forma sahəsindəki novator axtarışlarının əyani nümunəsidir.

Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Mürsəl Nəcəfov qeyd edir ki, “Bir-birinin ardınca yaratdığı heykəl kompozisiyalarda Elmira Hüseynova ana məhəbbətini, ailə sevincini tərənnüm edir. Körpə uşaq ata və ananı birləşdirən monolit körpüdür. Bu ideya Elmira Hüseynovanın, demək olar ki, bütün əsərlərinə yüksək hisslər aşıl原因. Ana məhəbbəti, ailə səadəti gənc sənətkarın yaradıcılığında fəlsəfi mənə kəsb edir. Lakin bu mövzu və motivlər adi illüstrasiya səpkisində deyil, bəzən simvolik tərzdə, bəzən də konkret surətlər şəkilində ifadə edilir” [2, s. 154].

“Analıq” silsiləsindən olan başqa bir əsər ağacdən hazırlanmış “Xoşbəxtlik” əsəridir. Uşaq anaya bərk-bərk sığınmışdır. Ananın nəzərləri isə sirli bir aləmə yönəlmişdir. Əsərin kompozisiyası şaquli ritmə əsaslanır. Plastik qarşıdurmaların dinamikliyi, ritmlərin kəskinləşməsi və ekspressiya bütün kompozisiyanı emosionallıqla qavramağa kömək edir. Ağacın üzərindəki girintili-çıxıntılı cizgilər ananın əhval-ruhiyyəsini duymağa kömək edir.

Elmira Hüseynova təsvir olunanın əsas həcmnin ümumiləşmələrini dəqiq müəyyənləşdirməklə bərabər, fikrin hərəkətini həssaslıqla tutmaq və tamaşaçıya verərək insanın ən məxfi cəhətlərini, xarakterin incə çalarlarını hiss etmək imkanı verir. Bu portretə plastikanın psixologizmi bir növ xüsusi hiss olunurdu.

Elmira Hüseynova eyni mövzu üzərində fərqli materiallarla onu sınaqdan keçirir və sonda yaradıcılıq prosesində uğurlu hesab etdiyi seçim üzərində dayanır. Qeyd edildiyi kimi, xarici oxşarlıq onun üçün heç də əsas deyildi. O bu oxşarlığı insanın qəlbinin dərinliyində mövcud olan hisslərlə verməyə çalışır və hətta xarakterin kiçik cizgilərini

belə qaçırmırdı və beləliklə də əsərin bütün məna intonasiası insanın yaradıcı və düşüncəyə dalma anlarında daxilən yaradıcı ülviliyi canlandırmaq üzərində cəmləşdirirdi [4, s. 67-68].

İnsan xarakterinin, onun hisslərinin gərgin anları heykəltəraşın “Rəssamın ailəvi” portretində açılıb. Müxtəlif yaş hədlərini göstərməklə ritmik xətlər ailənin birliyini, birbirinə bağlılığını təsvir etməyə yönəlib. Obraz axtarışı, onun çeşidli çalarları və ifadə nəhayətsizliyini təsdiqləmək üzərində heykəltəraş bəzən illərlə işləmişdir. Ona görə də öyrənilmiş, artıq az qala məlum olan obrazın yeni ifadə həllərinə, xarakterin yeni çalarlarını və xarakter hədudlarını dəqiqləşməyə dəfələrlə qayıtmasını təsadüfi saymaq olmaz. Heykəltəraşın plastik bədii-estetik ifadəliyin bütün gücünü sərgilənməsi sənətkar diqqətini psixoloji xarakterin aşkarlanmasına yönəltməsi də bunun göstəricisidir.

Elmira Hüseynovanın portret yaradıcılığı

Elmira Hüseynovanın müxtəlif illərdə yaratdığı portretlər də onun şəxsiyyətləri dərinlən öyrənilməsinə duyulası əhəmiyyət verdiyi bir daha əyaniləşir. Hiss olunur ki, heykəltəraş naturanı daxilən anlamaq, onun xarakterik cəhətlərinə verməyi əsas sayır. O bu istiqamətdə öz plastik fərdi yaradıcı imkanlarının obrazların bədiiləşməsinə yönəltməkdə də israrlıdır. Heykəltəraş portret problemini həll edərkən, xarakterin bütün incəliklərinə kimi açıqlanmasını vacib sayır. O onun düzgün və hərtərəfli dərinlən aşkarlanmasını obrazın daxili mənəvi dünyasını zahiri görkəmin əsas cizgilərinin dəqiq və ifadəli şəkildə verilməsində görür. Müasirlərinin yaşayıb-yaratmaq istəyi, onların xarakterik cəhətləri, təkrarolunmaz özünəməxsusluğu yaradıcı insanların portretlərində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Onun yaratdığı portretlərin çoxu psixoloji məqamların ifadə dərinliyinə və bədii görkəm olub obrazlaşmasına görə yüksək sənət nümunəsi kimi qəbul olunmaqdadır. Bununla da o, özünün uzun axtarıslara köklənən analitik düşüncə tərzinə malik olduğunu təsdiqləmiş olub. Elmira Hüseynovanın yaratdığı portret əsərləri 1960-cı ildən sonra bütün mənalarda daha da təkmilləşərək, plastik şərhin təsvir edilən insanın fəlsəfi aləminin açılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, o, təsvir edilən insanın zahiri görünüşündən daha çox onun daxili xüsusiyyətlərini açıb göstərməyə çalışmışdır. Bununla bərabər, heykəltəraş əsərin ümumi plastik bütövlüyünə fikir verməklə həm də obrazın konkret reallığına nail olmuşdur. Heykəltəraşın insan gözəlliyini aşkarlamaq istəyi onun yalnız obrazın xarici görüşündəki cəhətlər plastik görkəm verməsi ilə sonucları, həm də təsvir olunanın daxili keyfiyyətlərini aşkarlanmasından keçir.

Əməkdar rəssam Elmira Hüseynova qeyd edir ki, “Yeni portret üzərində işləyərkən həmişə çətinliklərlə rastlaşıram. Hər insanın özünəməxsus xarakteri, dünyagörüşü, daxili aləmi var. Qəhrəmanın qəlbinin dərinliklərinə nüfuz etmək, onu daha yaxından tanımaq azdır, obyektı bildiyin, düşündüyün kimi təqdim etmək isə əsas məsələdir. Ailə-övlad münasibətləri, analıq, qadınlıq mənim üçün bitib-tükənməyən bir mövzudur. İnsan özünü yalnız təhsilli, işi-gücü ilə xoşbəxt saya bilməz. Gözəl mehriban ailə qurmaq, gələcəyin qurucusu olan övlad böyütmək hər bir valideynin müqəddəs borcudur. Almaniyaadakı kompozisiyam da bu mövzudadır. Şəhərimiz üçün belə mövzulu bir heykəl yaratmağı həmişə arzulamışam. Ailə məsələsinə etinasız yanaşan gənclərə öz ürək sözlərimi yaradacağım əsərlə demək istərdim”. [5, s. 8]

Heykəltəraş Elmira Hüseynova 1977-ci ildə Almaniya Demokratik Respublikasının Hayezverd şəhərində keçirilən sosialist ölkələrinin ikinci Beynəlxalq heykəltəraşlıq simpoziumunda Sovet İttifaqını təmsil edən yeganə nümayəndə olmuşdur. Heykəltəraş iki ay gərgin əməkdən sonra çox maraqlı heykəl kompozisiyası yarada bilmişdir. “Xoşbəxtlik” adlı kompozisiyasında körpə, qollarını geniş açaraq ata-anasını qu-

caqlayıb. Bu kompozisiya Hayezverd şəhərindəki istirahət parkında qoyulmuşdur. Abşeron daşında yerinə yetirilmiş əsər bir qədər real şəkildə yox yalnız qabartma şəkildə yerinə yetirilmişdir. Böyük bir daş üzərində icra olunmuş obrazlar siluet şəkildə icra olunmuşdur. Müasir şəkildə yerinə yetirilmiş əsərdə yalnız məna ondan ibarətdir ki, övlad və valideynlərin bir yerdə olması xoşbəxt bir anın təəssüratıdır. Bu xüsusiyyətdən çıxış edən heykəltəraş əsərdə düşündürücü mənanı yalnız kompozisiyanın bütövlüyündə ərsəyə gətirə bilmişdir.

Heykəltəraşlıqda portret janrı insanın mənəvi aləmi fərdi cizgiləri zahiri oxşarlıq əlamətləri ilə yanaşı bütünlükdə insanın varlığını təsdiqləyəcək cəhətlərinə inandırıcı plastik görkəm verməklə, həm də heykəltəraşın təsvir olunan obraza fərdi münasibətini açıqlamağa daha çox imkan verir.

Elmira Hüseynovanın əsərlərində plastik həcmərin özünəməxsusluğu

Elmira Hüseynovanın əsərlərində plastik həcmərin lakonikliyi ilə obrazların insani keyfiyyətlərini iradə möhkəmliyini, daxili enerji hissini göstərmək istəyi də qabarıqdır. Bunun üçün heykəltəraş yorulmadan çalışır, kompozisiyanın və durğunluğunu aradan qaldırmağa çalışır, plastik dolğunluqla zəngin psixoloji obrazlar yaradır. O, əsərlərini təmkinlə işləyir, şəxsiyyətin ən qabarıq xüsusiyyətlərini bütün əlvanlığı ilə yaratmaq üçün öz müşahidə və təəssüratı üzərində dönə-dönə düşünür, onları cəmləşdirərək, tipik bədii obraz yaratmağa nail olur. Portret müəllif üçün həm də, daha mürəkkəb problemləri həll etməyə çalışan insanların obrazını yaratmaq üçün bir vasitədir. Bunu onun xalq ideyalarının təcəssümünü insanların obrazlarına müraciət etməsində təsdiqləyir.

Portretin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək, psixoloji xarakter üçün səciyyəvi olan cəhətləri seçə bilmək qabiliyyəti, geniş tərzdə obrazın daxili aləminə nüfuz etmək Elmira Hüseynovanın müxtəlif illərdə yaratdığı portretlərinə məxsus bədii xüsusiyyətlərdir. Obraz axtarışı, onun çeşidli çalarları və ifadə nəhayətsizliyini təsdiqləmək üzərində heykəltəraş bəzən illərlə işləmişdir. Ona görə də öyrənilmiş, artıq az qala məlum olan obrazın yeni ifadə həllərinə, xarakterin yeni çalarlarını və xarakter həddlərini dəqiqləşməyə dəfələrlə qayıtmasını təsadüfi saymaq olmaz. Heykəltəraşın plastik bədii-estetik ifadəliyin bütün gücünü sərgilənməsi sənətkar diqqətini psixoloji xarakterin aşkarlanmasına yönəltməsi də bunun göstəricisidir. Elə bunun nəticəsində Elmira Hüseynovanın yaradıcılığına məxsus mülayim incə çalarların qradasiyası, jestin dərinə düşünlümsü qənaətçiliyi tamaşaçıya bir qayda olaraq sənətkarlıqla tapılmış obrazların bütöv mənəvi-psixoloji aləmini, həyəcan və düşüncələrini açıqlayır.

Elmira Hüseynovanın heykəltəraşlıq kompozisiyalarında bütünlükdə formanın ümumiləşdirmə, kompozisiyanın plastik ifadəliyi məsələsi daha önəmli əhəmiyyət daşıyır. Yaradılmış bu cür əsərlərdə materialı duymaqda, təsvir olunanın plastik təsdiqini tapmış xarakterinin ifadəsində ustad sənətkar əli hiss olunur. Heykəltəraşın plastikasında tədricən daha artıq bədii ifadə zənginliyi həcm tapıntılarının inandırıcı dəqiqliyi, kompozisiya ifadəliyi duyulur. Heykəltəraşın yaradıcılığında iki qarşılıqlı və əlaqədar xətt aydın nəzərə çarpır. Onlardan biri emosional məzmunun təmkinli plastik formalarda ifadəsi digəri isə əsərlərinin böyük ekspressiya, dərin dinamika və özünəməxsus cəsarətli plastik forma ilə gerçəkləşməsidir.

Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Cəmilə Novruzova qeyd edir ki, “İşləri möhkəm konstruktiv dəqiqliyi, aydınlığı ilə fərqlənən Elmira Hüseynovanın isə öz plastik üslubunun olması və bu üslubu obrazların daxili xarakterinə, modelin zahiri xüsusiyyətlərinə tabe etməsi istedadlı heykəltəraşı orijinal, maraqlı yaradıcı yönü olan sənətkarlar sırasına çıxarmışdır” [3, s. 59]. İnsan xarakterinin, onun hissələrinin gərgin

anları heykəltəraşın “Rəssamın ailəsi” portretində açılib. Müxtəlif yaş hədlərini göstərməklə ritmik xətlər ailənin birliyini, bir-birinə bağlılığını təsvir etməyə yönəlib. Obraz axtarışı, onun çeşidli çalarları və ifadə nəhayətsizliyini təsdiqləmək üzərində heykəltəraş bəzən illərlə işləmişdir. Ona görə də öyrənilmiş, artıq az qala məlum olan obrazın yeni ifadə həllərinə, xarakterin yeni çalarlarını və xarakter hədudlarını dəqiqləşməyə dəfələrlə qayıtmasını təsadüfi saymaq olmaz. Heykəltəraşın plastik bədii-estetik ifadəliyin bütün gücünü sərgilənməsi sənətkar diqqətini psixoloji xarakterin aşkarlanmasına yönəltməsi də bunun göstəricisidir. Xətlərin axıcılığı həcmnin dəqiqliyi, cəsarətli yapma, manerası ilə əldə olunan işıq-kölgə oyunu gəncin görkəmindəki cazibədarlığı üzə çıxarmağa imkan verib. Təsvir olunan qız kiçik yaşda olsa da heykəltəraş, gələcəkdə ona dayaq olacaq güclü iradəli xarakterini bütün zənginliyi ilə təcəssüm etdirib. Bu mənada qızın obrazı istənilən vaxt sərbəst qərar verə biləcək böyük mənəvi tutuma malik şəxs kimi tamaşaçını cəlb edir. Nüfuz edici və cəsarətli baxışları onun ciddi xarakterini nümayiş etdirir. Lakin bu qədər ciddiliklə bərabər onun çöhrəsində səmimilik və sadəlik də mövcuddur ki, bu da bilavasitə bu yaşda olan qıza məxsus olan incə cizgilərdir. Bu təzadı qızın çöhrəsində birləşdirə bilməsi isə heç şübhəsiz, Elmira Hüseynovanın sənətkarlığının ifadəsidir. Burada qarşıya qoyulan yaradıcı məqsədin uşaq şəxsiyyətində hifz olunan böyüklüyü göstərmək olduğundan, demək olar ki, müəllif məqsədinə çatmışdır.

Nəticə

Elmira Hüseynovanın 30 illik yaradıcılıq yolu zəngin axtarışlarla keçmişdir. Onun tələbəlik illərindən sonra işlədiyi bir-iki əsərləri çıxmaq şərti ilə qalan əsərlərinin heç biri nə kompozisiyası, nə plastik həlli, nə də forması, biçimi bir-birini təkrar etmir, yaradıcılığında üslub polifoniyaçılığına meyl də duyulmur.

Elmira Hüseynova həll etdiyi ideya estetik problemlərin genişliyi təkcə milli ənənələri deyil, həmçinin müasir dünya mədəniyyətinin tanınmış ustalarının yaradıcılıq nailiyyətlərinin də öyrənməyi tələb edir. Elmira Hüseynova yaradıcılığındakı orijinal axtarışlar və yeniliklər tişə sənətimizin üslub cəhətdən zənginləşdirdiyini parlaq şəkildə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimova E. Daş. Çəkil və qadın əlləri (Heykəltəraş E.Hüseynova haqqında) // Azərbaycan qadını, 1979, №8, s. 20-25
2. Nəcəfov M. Rəssam və zaman. Bakı: Gənclik, 1977, 174 s.
3. Novruzova C. İnsan sorağında. (Heykəltəraş E.Hüseynova haqqında) // Qobustan (incəsənət toplusu), 1970, №2, s. 59-61.
4. Əlioğlu Ç. Heykəltəraş E.Hüseynova haqqında // Qobustan (incəsənət toplusu), 1970, №2, s. 67-68.
5. Əliyeva T. Gecə bir işıq yanır (Heykəltəraş E.Hüseynovanın emalatxanası haqqında) // Bakı, 1977, 16 iyun.
6. Новрузова Д.Г. Скульптура Советского Азербайджана. Баку, 1979, 160 с.

Резюме

Нармина Рзаева

*Реализация художественного мышления в творчестве
скульптора Эльмиры Гусейновой*

В статье были исследованы произведения - композиции и портреты, созданные в разные периоды, заслуженного художника Азербайджана, скульптора Эльмиры Гусейновой. Автор статьи в первую очередь рассматривает общие вопросы творчества художника, затем исследует идейно-художественные особенности ее произведений. В статье также рассказывается о том, что Эльмира Гусейнова в своих произведениях старается показать самые положительные качества своих героев, и по этой причине образы, созданные ею, отличаются различными, глубокими, субъективными человеческими качествами.

Ключевые слова: *памятник, женщина, композиция, образ, пластика*

Summary

Narmina Rzayeva

*The Implementation of Artistic Thinking in the Works
Sculptor Elmira Huseynova*

The article investigated the works - compositions and portraits created during different periods by the Honored Artist of Azerbaijan, the sculptor Elmira Huseynova. The author of the article first of all considers the general issues of the artist's creativity, then explores the ideological and artistic features of her works. The article also tells that in her works, Elmira Huseynova tries to show the most positive qualities of her characters, and for this reason the images created by her are different, deep, subjective human qualities.

Keywords: *monument, woman, composition, image, plastic*

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 7(091); 7.03

XALQ RƏSSAMI ELMİRA ŞAHTAXTİNSKAYANIN YARADICILIĞINDA PORTRET JANRININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Aysel MƏMMƏDƏLİYEVƏ*

Açar sözlər: rəssam, portret, rəng, təsvir, obraz

Giriş

Görkəmli sənətkar Elmira Şahtaxtinskaya təsviri sənətin qrafika janrında mükəmməl kompozisiya quruluşuna malik, yaddaqalan, özünəməxsus işləmə texnikası, sənətkar manerasında yaratdığı əsərləri ilə həm Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafına xidmət edən, həm də öz tamaşaçılarına dərin məna izah edən əsərlərə müəlliflik etmişdir.

Məlum olduğu kimi, qrafika sənətinə dərin texniki üsullarla işlənmiş rəsmlər daxildir. Bu mənada rəngli qrafik əsərlərin yaradılması rəssamdan xüsusi məharət tələb edir. Rəssamın araşdırmaya cəlb olunmuş əsərlərini təhlil edərkən yaradıcılığını dövrün tələblərindən başqa hər zaman aktual mövzular üzərində qurmuş sənətkarın sənət üslubu ilə tanış oluruq. Özünün yüksək bədii keyfiyyətləri ilə fərqlənən, əsasən tanınmış, ziyalı şəxsiyyətlərin portret təsvirləri əlaqəli kompozisiya quruluşuna malik formalarla təqdim edilərək, Azərbaycan təsviri sənətində qrafikanın inkişafında əhəmiyyətli yerə sahib, eyni zamanda həmin inkişaf xəttini müəyyən edən sənətkarlardan birinin yaradıcılığı ilə bizi tanış edir. E.Şahtaxtinskaya tanınmış sənətkarların, görkəmli ziyalıların obrazlarını elə xüsusi təsvir vasitələri ilə yaradaraq, bunu sadəcə bir obrazın əksi kimi deyil, onun həyatı mövqeyinin, xarakterik xüsusiyyətlərinin, daxili dünyasının, həyata baxışının təzahürü kimi özünü büruzə verir.

Elmira Şahtaxtinskayanın portret yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri

Portret yaradıcılığında psixologizmin əsas götürülməsi, şəxsiyyət və obrazlılıq anlayışının mükəmməl təqdimatını vermək üçün rəssam təsvir edəcəyi simanın hər şeydən əvvəl sənətini, həyatı mövqeyini əsərində düzgün, dəqiq və dərin ifadələrlə müəyyənləşdirməyi əsas hesab etmişdir. Belə görkəmli ədəbi nümayəndələrdən olan 1959-cu ildə istedadlı rəssam Oqtay Sadıqzadənin şərəfinə həsr edilmiş portret diqqət çəkir. Əsərdə sənətkarın daha gənc yaşlardakı siması profildən verilmişdir. Rəssamın belə bir poza seçməsi Oqtay Sadıqzadənin xüsusi ifadəli obrazının verilməsinə imkan yaradır.

Kağız üzərində akvarellə çəkilmiş qrafik tabloda boyaların qarşılıqlı əlaqəsi, təzadlı rəng həlli, eyni zamanda açıq və tünd dəyərlərin arasındakı keçid uğurla həyata keçirilmişdir. Əsərdəki yığcamlıq və obrazlılıq prinsipinə rəssam detalların konkret tərənnümü ilə nail olmuşdur. Sənətkarın kreslodə əyləşdiyini təsdiqləyən bədii ifadə, elementin kiçik

* dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: life_continues_91@mail.ru

bir detalının təsvir edilməsinə baxmayaraq, son dərəcə canlı təsvir edilməklə həll edilmişdir. Qapalı məkanın, otaq mühitinin verilməsində rəssam kiçik elementlərlə divar kağızının, kreslonun Oqtay Sadıqzadənin söykəndiyi hissədən kiçik fraqmentlərə verilməsi ilə portretə olan diqqəti yayındırmamışdır. Qıvrım saçlı rəssamın yana baxan nəzərləri eynək altından olduqca ciddi və mənalı görünür. Bu mənalılığı rəssamın obrazlılığa dərin yanaşması ilə izah etmək mümkündür. Əsər daxili aqressiyadan uzaq səbirli, sakit xarakterik xüsusiyyətləri ilə tamaşaçısını cəlb edir. Həyatda xarakterinə dərin bələd olmuş insanın portretini yaratmaq rəssamın ən xırda detallarına qədər cizgilərdə yanlışlıqlara yol vermədən onu həyata keçirməsi ilə nəticələnmişdir.

Açıq süd rəngi fonda obrazın əsasən qəhvəyi tonlarda həll edilməsi, onun geyiminin isə qırmızı çaları harmoniya yaradaraq tablonun daha da baxımlı olmasına şərait yaradır. Ümumiyyətlə, E.Şahtaxtinskaya portretlərində insani münasibətlərin, bir-birinə bənzəməyənlər obrazların daxili dünyasındakı həyəcan və hissləri, arzu və düşüncələrin bədii əksinin canlandırılmasında onların sifət cizgilərinin xırda detallarına qədər dəqiqliklə canlandırılmasına çalışmışdır. Bu zaman həmin obrazı nə şəkildə əks etdirmək, qiymət vermək, dəyərləndirmək E.Şahtaxtinskayanın sadəcə sənətkar üslubundan, yaradıcılıq metodundan deyil, eyni zamanda onun dünyagörüşündən çox asılıdır. Portretlərində insana verdiyi dəyər, onun həyati ambisiyası psixologizmin dərin qatlara doğru verilməsi ilə şərtlənir.

Səttar Bəhlulzadənin portreti və psixologizm

Çox istedadlı rəssam, görkəmli və əvəzolunmaz sənətkar Səttar Bəhlulzadəyə həsr edilmiş portretə bu psixologizmin dərin çalarlarla verilməsi üçün E.Şahtaxtinskaya boz mavi çalarların axaraq bir-birinə qarışdığı fon üzərində rəssamın təsvirini xətti ştrixlərlə vermişdir. Quşın fon üzərində axan rəng tonlarının yaxın çalarlarını birləşdirməsi dərin lirizmin əmələ gəlməsi ilə yanaşı, sənətkarın sənət dünyasından doğan romantizmi təqdim edir.

Dağınıq saçlar, qırıxmış sifət cizgiləri, yana baxan dərin mənalı gözlər, burunun və dodaqların özünəməxsusluğu E.Şahtaxtinskayanın yaradıcı dəqiqliyi sayəsində diqqəti çəkəcək şəkildə həll edilmişdir. Obrazın yaradıcı dünyasından doğan bu lirizmi qrafik tabloda canlandırmaq E.Şahtaxtinskayanın həm də rəssama olan münasibətinin göstəricisi, onun sənət dünyasına verdiyi dəyərin bədii ifadəsidir. Səttar dünyasının portret vasitəsilə canlandırılması zamanı rəssam onun incə rəng hissiyyatını axan zərif boyaların ifadəsi ilə canlandırmışdır.

Səttarın obrazına həsr edilmiş portretə E.Şahtaxtinskayanın istedadı, onun dünya görüşü, həyata baxışı, süjet və kompozisiya qurmaq ustalığı, qəhrəmanların xarakterini açmaq bacarığı, poetik üslubunun mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Rəssamı formalaşdıran yaradıcı mühitin içində olması sənətkar dünyasına həsr edilmiş portretə özünü xüsusilə büruzə verir.

Rəssamın quşın bəzən axan, bəzən isə sərt formasında çəkməsi əsərdəki zərifliklə ciddiyyətin əlaqələndirilməsində uğurla həyata keçirmişdir.

Kədərli və narahat daxili dünyanın gözəllik və pərişanlığı arasında qalmış obraz açılışına rəssam xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Bir çox hallarda bu cür əlaqələndirmə zamanı insan və təbiət qarşılaşdırılmasına üstünlük verilməsi ilə rastlaşırıq. Və yaxud

Səttarın məşhur əsərlərindən verilmiş kiçik bir “bədi xatırlatma” rəssamın öz məqsədinə çatmasına yardım etmiş olardı. Lakin E.Şahtaxtinskaya bütün duyğuların cizgilərin vəsi-təsilə ifadə etməyə üstünlük vermiş, bir tək obrazın təənnümü ilə dinamik və emosinal gücün lirik təhkiyəyə zənginlik verməsinə nail olmuşdur. Əsərdə rəngkarın dünyasına xas əlvan və zərif boyalardan da çox istifadə edilməyərək, xüsusi incəliyi yaxın tonlardan yaranmış fon üzərində qara xətti çalarlarla canlandırmağı rəssam daha məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Eyni mövzuya həsr edilmiş 1974-cü ildə həyata keçirilmiş plakatı xüsusi olaraq mi-sal çəkmək olar. Əsər Azərbaycanın görkəmli rəssamı Səttar Bəhlulzadənin xatirəsinə həsr edilmişdir. Olduqca ciddi və eyni zamanda sənətkarın daxili dünyasından doğan li-rizmin təənnümü nümunənin mahiyyətini açıqlayır. Rəssamın ifadə etdiyi təsvirdə obra-zın profildən görünüşü daha inandırıcıdır. Burada hərərətli ləkənin yaratdığı portret soyuq fonda daha yüksək bədi keyfiyyətləri ilə diqqəti çəkir. Bu dövrün bir çox plakatçı rəs-samlarının yaradıcılığına məxsus səciyyəvi xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, onlar nəzər nöqtələrinin çoxluğunu, miqyas müxtəlifliyini, ön plandan dərinliyə gözlənilməz sıçra-yışları xoşlayır, gerçəkliyi nağıl fantaziyası ilə, analoji təzahürlərlə yanaşı birbaşa nüma-yiş etdirməyə üstünlük verirdilər. Qeyd edilmiş nümunədə də Səttar yaradıcılığına məx-sus əsərlərin soyuq kölgəli təsvirləri önündə onun qara ştrixlərlə həll edilmiş profil təsvi-rinin birbaşa məzmun açıqlaması ilk olaraq tamaşaçısının diqqəti cəlb edir. Mavi, sarı, yaşıl, narıncı – bir sözlə zərif rənglərin harmoniyasında yaradılmış “Kəpəzin göz yaşları” əsərinin açıq qəhvəyi tonlarla aralıqlara atılmış ağ tonal ləkələrlə kölgəli təənnümü hər şeydən öncə rəssamın yaradıcı dünyasına məxsus fərdiliyi nümayiş etdirir. Bu dünyanın tək sakini olan Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığının önündə dayanmış özünəməxsus si-masını rəssam olduqca təsirli və canlı formalarla tamaşaçısına təqdim etmişdir. E.Şahtax-tinskaya saçları arxaya dağılmış obrazın uzaqlara baxan nəzərlərini elə formada təənnüm etmişdir ki, sanki o, plakatın sərhədini belə “yararaq, aşaraq”, zamanın və mühtin uzanan nəhayətsizliyinə dikilmişdir. Uyğun rəng və şrift seçimi isə plakatın mahiyyətinin təsdiq-lənmiş formasını tam şəkildə tamaşaçısına təqdim edir. Ümumiyyətlə, sözlər plakatın mə-nasını açıqlamaqla yanaşı onun qrafik kompozisiyasında iştirak edir. Bu mənada plakatda mətnlə rəsmnin təsviri həm tematik, həm də optik olmuşdur ki, bu da eyni zamanda plakatı həm oxumağa, həm də seyr etməyə imkan yaradır.

Turan Cavidin portretində xüsusi təsvir formaları

E.Şahtaxtinskayanın portret əsərlərində tünd rənglər, sərt cizgilər bu istiqamətdə olan yaradıcılığının əsas ifadə vasitəsidir. Təsvir obyektinin xarici ciddiliyini təqdim edən sərt rənglərlə, daxildə gizlənən incə ruhun cizgilərlə xüsusi təsvir formasında təqdimi bir-birini tamamlayaraq rəssamın əsərdə qarşısına qoyduğu məqsədi reallaşdırır. Turan Ca-vidə həsr edilmiş əsəri də bu qəbildən hesab etmək olar. Əsərdə dahi dramaturq Hüseyn Cavidin qızı Turan xanımın simasındakı səmimiyyət, səbir, təvazökarlıq rəssamın yüksək həssaslığı ilə həyata keçirilmişdir. Qısa qalın qara saçların sadə forması, sadə geyim tərz-i Turan xanımın xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gələrək sadəliyi və ciddiliyi təqdim edir. Pəncərənin önündə dayanmış obrazın simasındakı müdrikliklə yanaşı saflıq, onun

ideallıq anlayışının söykənən müdrik dünyasını təsdiqləyir. Bu müdrikliyin Hüseyn Cavid dühasına olan bağlılığı əsərdə bütün səmimiyyətilə izah edilir. Doğrudur, tabloda sərt dramatik cizgilər və yaxud idealizmi təlqin edən mücərrəd formalar mövcud deyil. Lakin öz müdrik və səmimiyyətilə ilə diqqəti cəlb edən obrazın daxili dünyasından doğan kədər qürurla yanaşı durması əsərin mahiyyətini açıqlayır. Pəncərənin önün sarı güllərin bir qədər solğun ifadəsi bütün bir bədii ifadələrə xüsusi təsir bəxş edərək əsərin ümumi ab-havası ilə uyğunluq təşkil etmişdir.

Obrazın əynindəki üzəri qırmızı bəzəkli ağ libasın sadə tərənnümü də xoş təəssürat yaradır.

Hüseyn Cavidin ev muzeyi yarandığı ilk gündən etibarən ömrünün sonuna qədər həmin muzeyin direktoru vəzifəsində çalışan, muzeyin yaradılmasında, eləcə də eksponatların toplanmasında böyük xidmətləri olması artıq Turan xanımın həyatı məqsədini təsdiqləyir. Qeyd etməliyik ki, məhz Turan xanımın gərgin əməyi nəticəsində muzeyin əsas fondunda 5000, elmi-köməkçi fondlarında isə 300-dən artıq eksponat toplanmışdır. O, Hüseyn Cavidin ev muzeyinin ekspozisiya və fonotekasını Hüseyn Cavid irsinə aid yeni audio və video yazılarla zənginləşdirmişdir. Bütün bunların yaradıcısı olan Turan Cavidin daha gənc siması ömrünün sonuna qədər dəyişməyən sadəliyi əsərdə dolğun cizgilərlə əks etdirilmişdir.

Nadir Qasimovun portreti

1971-ci ildə Azərbaycanın Xalq rəssamı Nadir Qasimova həsr edilmiş portret rəssamın uğurlu əsərləri sırasındadır. E.Şahtaxinskaya qeyd edildiyi kimi bir çox hallarda sənətkarların, rəssamların obrazına müraciət etmişdir. Məsələn, Səttar Bəhlulzadənin porteti haqqında yuxarıda məlumat verilmişdir. Fərqli kompozisiya quruluşunda verilmiş əsərləri bir-bindən fərqləndirən cəhət Səttarın portretində onu kənar elementlərin iştirakı olmadan, sırf sifət cizgiləri ilə xarakterikliyi tərənnüm etməsidirsə, Nadir Qasimova həsr olunmuş əsərdə rəssam sənətkarın sənət dünyasına aid yaradıcılıq nümunələrinin fondunda onu təsvir etməyi əsas götürmüşdür.

N.Qasimov qara şlyapada olduqca ciddi görkəmində ziyalı görünüşü ilə diqqət çəkir. Uzun siqarın təsviri rəssamın simasındakı aristokratizmi xüsusilə önə çəkir. Portretdə möhtəşəmliklə təvazökarlıq birləşərək əsərin mahiyyətini açıqlayır. Sənətkarın təbiətdəki romantikliyi, ruhi psixoloji əhval-ruhiyyəsini sifət cizgiləri ilə, xüsusi maneralarla, jestlərlə tərənnüm etdiyi halda, rəssamın sənət dünyasının mahiyyəti arxa fonda onun müxtəlif mövzularda yaratdığı əsərlərinin fraqmentlər halında fon təşkil etməsi ilə həll edilmişdir. Xəzərin dalğalanan sularının, neft buruqlarının şəhər mənzərəsinin tərənnümünü əks etdirən əsərlərin qara enli çərçivələrlə fraqment halında ifadə edilməsi ilə Şahtaxinskaya həmkarının sənət dünyasına, həyatı məqsədlərinə işarə etmişdir. Öndə isə sənətkarın düşüncəli, əlində siqaret tutan formada xəyala dalmış görkəmi təsvir olunmuşdur. Əsərə tamaşa edərkən sanki biz onun həyatı, dünyanı düşünən daxili dünyasını, mənəviyyatını görürük. Qara kostyumlu sənətkarın rəngli fonda verilməsi ilə E.Şahtaxinskaya həm obrazın aydın təsvirinə çalışmış, həm də təzadlı rəng həlli əsərdəki harmonik bədii ifadə həllini verməyi məharətlə bacarmışdır.

Ciddi sifət cizgilərində seyr edilən düşüncə, daxili dünyanın, mənəviyyatın açıqlanması kimi sanki rəssamın bütün həyat missiyasını açıqlamağa cəhd edir. Yaradıcılıq və

obrazlılığın birləşərək əsərdə əmələ gətirdiyi bütövlük E.Şahtaxtinskayanın sənətə bütün ciddiliyi ilə yanaşmasını bir daha təsdiq edir.

Seyid Yəhya Bakuvinin xatirəsinə həsr edilmiş portret əsəri

Elmira Şahtaxtinskaya plakatlarında olduğu kimi portret janrında icra etdiyi digər əsərlərində çox zaman klassiklərin obrazlarına müraciət edərək miniatür sənətinin əsasında lirik-romantik bədii həllin meydana gəlməsinə uğurla nail olmuşdur. Məsələn, XV əsr Azərbaycanın görkəmli filosof, alim, şairi Seyid Yəhya Bakuvinin xatirəsinə həsr edilmiş portret əsəri bu mənada böyük maraq doğurur. Əsasən qəhvəyi, qara, boz kimi rənglərin yaxın çalarlarında həll edilmiş əsərdə Bakuvinin əlləri dizinin üzərində oturmuş obrazı diqqət çəkir. Qara libaslı filosof alimin ağ uzun saqlı siması onun müdrik, dünyagörmüş ahıl xüsusiyyətini tamaşaçısına çatdırır.

Məlum olduğu kimi, Bakuvi xəlvətlik təriqətinin ikinci qurucusudur və xəlvətliyin virdi olan “Virdi-Səttar”ın müəllifidir. Bütün bu keyfiyyətlərin bir əsərdə bütövə təbə edilməsində rəssamın həll etdiyi kompozisiya quruluşu özünün mükəmməlliyi ilə tamaşaçısını cəlb edir.

Nəticə

Beləliklə, tablounun yuxarı hissəsində buludları xatırladan ağ topa elementlərin verilməsi ilə rəssam Bakuvinin həyatı, insanları, cəmiyyəti düşünən dərin daxili aləminə varmaq ehtiyacını üzə çıxarmışdır. Buradan həm də E.Şahtaxtinskayanın yüksək intellektə malik öz tarixini, ədəbiyyatını dərinlən bilən savadlı sənətkar kimi dəyərləndirilməsini qeyd etməliyik. Qədim kətilin üzərində oturaraq fikirli halda nəzərlərini açıq kitaba dikmiş alimin simasındakı narahatlıq onu düşündürən bəşəri səviyyədə problemlərin həlli haqqında düşündüyü təəssüratını yaradır. Döşəməyə sərilmiş kiçik xalının nisbətən qırmızı çalardə həll edilməsi əsərdəki pessimizmə, dərin kədərə sanki bir qədər rəng qataraq xoş aura yaratmış olur. İlk baxışdan bəlkə də o qədər əhəmiyyət vermədiyimiz bu elementin kompozisiyanın ab-havasına bəxş etdiyi xüsusi rol hər bir detalın dəqiq və öz yerində verilməsi ilə izah edilir. Və yaxud görkəmli xəttat, nəstəliq xəttinin yaradıcı Mir Əli Təbrizin obraz təsvirinə diqqət yetirək. Əsərdə miniatür üslubunun ənənələri özünü xüsusilə büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qacar G. Elmira Şahtaxtinskaya. Bakı: XXI Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 173 s.
2. Kərimov K. Şahtaxtinskaya Elmira: kataloq / Bakı: Kommunist, 1989, 23 s.
3. Həbibov N. Rəssamın yeni obrazları // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 3 aprel 1976, s.2

Резюме

Айсель Мамедалиева

Своеобразные особенности портретного жанра в творчестве народного художника Эльмиры Шахтаhtинской

В статье был проведен анализ произведений в портретном жанре, созданных Эльмирой Шахтаhtинской в разные периоды. Создавая портреты известных людей, интеллигенции, она использовала особые средства выражения, и в результате этого портреты получались не так простое отражение того или иного человека, а как проявление жизненных установок, характерных черт, внутреннего мира, мировоззрения этого героя. Анализируя портреты Эльмиры Шахтаhtинской автор приходит к выводу, что художник в первую очередь, основывается на методы психологии и правильно определяет его идентичность и его жизненные ценности.

Ключевые слова: художник, портрет, акварель, выражение, образ

Summary

Aysel Mamedaliyeva

The features of the portrait genre in the works of the national artist Elmira Shahtahtinskaya

The article analyzed the works in the portrait genre, created by Elmira Shahtahtinskaya in different periods. Creating portraits of famous people, intellectuals, she used special means of expression, and as a result of this portraits were obtained not so simple reflection of this or that person, but as a manifestation of the attitudes, characteristics, inner world, worldview of this hero. Analyzing the portraits of Elmira Shahtahtinskaya, the author comes to the conclusion that the artist is primarily based on the methods of psychology and correctly determines his identity and his life values.

Keywords: artist, portrait, watercolor, expression, image

Redaksiya heyətinin üzvü sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 008:39

AZƏRBAYCANDA TOLERANTLIQ: DÜNƏN VƏ BU GÜN

Günəş CƏBRAYILOVA*

Açar sözlər: tolerantlıq, tolerant dəyərlər, etnik xalqlar, etnik münasibətlər, dini tolerantlıq, dini-mədəni dəyərlər, çoxkonfessiyalı ölkə, multikultural harmoniya

Giriş

Qloballaşma prosesində multikulturalıq, mədəni müxtəliflik, tolerantlıq və s. bu kimi anlayışların izahının açıqlanması zərurət kimi çıxış edir. Tolerantlıq müasir yerli və xarici sosial-siyasi, kulturoloji və hüquqsünaslıq ədəbiyyatında istifadə edilən ən populyar terminlərdən biridir. Tolerantlığın izahında və tədqiqatında xeyli humanitar yanaşmalar mövcuddur, lakin onun psixoloji izahı, demək olar ki, yoxdur. Tolerantlığın psixoloji problematikası hələ erkən araşdırma səviyyəsindədir. Digər elmlərdə olduğu kimi, psixologiyada da tolerantlığın adı və məxsusi elmi təyinləri fərqləndirilir. Lakin müasir psixoloji ədəbiyyatda bu fərqləri ayırmaq çox çətindir, tolerantlığın bir neçə izahını gətirmək kifayətdir: “ziddiyyətlər şəraitində qarşılıqlı əlaqənin dəyəri”, “şəxsən özünün maraqlarından, məqsədlərindən fərqlənənləri qəbul etmək”, “mehribanlıq, sakitlik, sülhsevərlik, aqressiya, qərəzlilik, əsəbiliyin antipodu”, “dinləmək bacarığı, informasiyadan ağıllı fikirləri seçmək, fərqli fikirlərlə uyğunlaşmaq”, “razılığa çalışmaq, münaqişəsizlik”. Bütün bu təyinlər tolerantlığın psixoloji fenomeninin adı və elmi izahı ola bilər. Mədəni-antropoloji planda tolerantlıq şəxsiyyətin dəyərləri, ruhi-mənəvi keyfiyyəti kimi müəyyən edilir, cinsi, irqi, milliyyəti, dini, dili, sosial mənşəyi, dünyagörüşü və ideologiyasından asılı olmayaraq, “başqa” insanı tanımaqda özünü göstərir. “Meritokratiya prinsiplərinə uyğun olaraq, insanların sosial bərabərsizliyinə, fərqli sosial statusuna və şəxsiyyətin müəyyən imtiyazlarına bəraət - sosial mənşə, irq, etnik mənsubiyyət, dini etiqad və ya doğulduğu yer deyil, qabiliyyətləri, bilikləri və bacarığı, şəxsi nailiyyətləri, sosial tərəqqiyə hər kəsin töhfəsi ilə şərtlənən cəmiyyət qarşısındakı xidmətləri olmalıdır” (4, s.72-73).

Bütün konfessiyaların dinc yaşadığı polietnik Azərbaycan

Bəzən elə düşünürlər ki, digər dini inanclara malik insanlara dözümlü yanaşmaq çox çətindir. Bu fikir ona əsaslanır ki, din - təməlində fanatıkdir, çünki şəxsiyyət tam olaraq özünü dinə həsr edir. Digər millətlərdən olan insanlara dözümlülük müəyyən edir ki, biz fərqlilik altında gizlənən oxşarlıq və bənzərliyin mövcud olmasını anlayırıq, ayrı-ayrı qrupların bütün bəşəriyyətə, insaniyyətə aid olduğunu qəbul edirik. Bizdən inancları, vərdisləri ilə fərqlənən insanlara qarşı tolerantlıq bizdən tələb edir ki, həqiqətin sadə olmadığını, çoxcəhətli olduğunu və bu həqiqəti izah edən digər fikirlərin mövcudluğunu anlayaq. Həqiqətin müxtəlif aspektlərini anlamaq və ya həqiqətin məhdudluğunu dərk etmək bacarığı çətinliklərin səmərəli və səbirli təhlili nəticəsində yaranır, axı, hər anlama çətinliklərdən ibarət bir prosesdir. Tolerantlıq, və ya bizdən nə ilə fərqlənən insanlarla birlik yaratmaq və onu qoruyub saxlamaq bacarığı nadir bir fəzilət hesab edilir, ona görə o çox dəyərli olmaqla, iki çatışmazlığa malikdir. Onlardan biri inancları qidalandıran dəyərlərə laqeyd münasibətdir. G.K.Çesterton bu barədə demişdir ki, “tolerantlıq heç nəyə inanmayan insanların fəzilətidir”. Tolerantlıq problemi XX əsrin son onilliyində – dinlər

*doktorant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: g.jabrayilova@yandex.ru

və xalqlararası münasibətlərin kəskinləşməsi şəraitində siyasi, ictimai, mədəni, dini və sosioloji baxımdan həllini tələb edən məsələlərdəndir. *Azərbaycan Şərqi və Qərbi or-taq dəyərlərini birləşdirən multikulturalizm modelinə sahib bir ölkədir.* Azərbaycan bəşər sivilizasiyasının müxtəlif mədəniyyətlərinin qorunması üçün dinlər və mədəniyyətlər ara-sında dialoqun yaranmasında yaxından iştirak edir. Bu ölkədə tolerantlığın əsası çox qə-dim tarixə gedib çıxır. Azərbaycanın tolerantlıq modeli millətlərarası münasibətlərin in-kişaf etdirilməsi üçün artıq siyasi və hüquqi tələbatə çevrilib. Ölkədə dil, din, düşüncə və irqindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş diskriminasiyaya məruz qalmadan yaşayır. Azərbaycanda bütün dinlərin nümayəndələri həm dövlət, həm də ictimai strukturlarda təmsil olunur. Multikultural cəmiyyətin təşkil etdiyi ölkənin siyasətində əsas prinsip ölkə daxilindəki müxtəlif konfessiyalara qarşı siyasi münasibətin bərabər yönəldilməsi, yerli xalq və qrupların mədəni dəyərlərinin qorunmasına dövlət və həmçinin cəmiyyət tərəfin-dən dəstəyin verilməsidir.

Tolerantlığın tarixi kökləri

Tolerantlığın güclü olduğu Azərbaycanda müxtəlif dinlərin, millətlərin, mədəniy-yətlərin nümayəndələri əsrlərlə sülh şəraitində ailə kimi yaşamışlar. “Hələ XI əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana gəlmiş oğuzlar, yerli türk xalqları ilə qarışmış, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmişlər. Strabonun yazdığına görə, Qafqaz Albaniya-sında 26 soy və xalq yaşamaqda idi ki, bunlardan albanlar, massagetlər, qarqarlar, saklar, kəngərlər, çullar, beçeneqlər (oğuzlar), kumanlar, kerqillər, suvarlar, bulqarlar, hunlar, xəzərlər, dondarlar, labanlar (lpinlər), qaytaqlar və s. türk soy və boyları idilər və ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər. Eyni zamanda dağlıq bölgələrdə, əski An-diya və Mazamua ərazisində udinlər, ciqlər, silvlər (çilblər), herlər, qatlar (xınalıqlılar və buduqlar), leqlər (ləzgilər və laklar), boxlar (ubıxlar), gellər və digər qafqazdilli tayfa-lar da yaşayırdılar. Bu xalqlar əzsaylı idilər və ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın-da önəmli bir rola sahib deyildilər. Onların nəsiləri bu gün Dağıstanda və Azərbaycanın şimaldakı dağlıq ərazilərində yaşamaqdadırlar. Bunlardan ən çoxsaylısı avarlardır ki, on-ların bir qismi Dağıstanda, bir qismi Azərbaycanda, əsasən Balakən və Zaqatala rayonla-rında məskundurlar. Hazırda Dağıstanın ən çoxsaylı xalqı hesab olunurlar. Azərbaycanın isə sayca altıncı etnik qrupudur. Dilləri İber-Qafqaz dillərinin Nax-Dağıstan qrupuna da-xildir. Antropoloji cəhətdən subavropoid irqinin kaskasion tipinə aiddirlər, kəllə quruluş-larına, saç və gözlərinin rənginə görə avropoid irqinin Aralıq dənizi qrupunun kaspı (oğuz) tipinə aid olan Azərbaycan türklərindən fərqlənirlər. Ümumi saylarının 500-600 min civarında olduğu bildirilir. “Avar” adı onlara kənardan verilmiş addır. Özlərini “tsolb” adlandırırlar. Tarixi mənbələr də onları məhz bu adla, daha doğrusu, bir qədər təhrif edilmiş “çilb” və ya “silv” şəklində, qədim Albaniyanın xalqlarından biri kimi qey-də almışdır” (5, s.3). Polietnik ölkəmizdə bu gün talışlar, tatlar, ləzgilər, kürdlər, udinlər, qızlar, xınalıqlar, avarlar, dağ yəhudiləri kimi milli azlıqların vətənidir.

Azərbaycan və dini müxtəliflik

Xristianlığın Albaniyada rəsmi dövlət dini kimi qəbul edildiyi dövrdən Albaniya ərazisində dini və məişət arxitekturası baxımından yeni formalar meydana gəlmişdir. Qaf-qaz Albaniyası dövründə inşa edilmiş Alban xristian məbədlərinin müəyyən qismi döv-rümüze qədər gəlib çatmışdır. Müqəddəs Yelisey kompleksi, Ağoqlan monastırı, Dəmi-rovlu pir məbədi, Minkənd məbədi, Vazqun məbədi, Amaras monastırı və s. alban dövrü məbədləri bu gün ermənilər tərəfindən özünküləşdirilməkdədir. İslamın Azərbaycana gə-lişi ilə dini dözümlülük ənənələri möhkəmlənmişdir. VII-VIII əsrlərdə müsəlman azər-baycanlılar yəhudilik, xristianlıq və zərdüştiliyin tərəfdarlarına qarşı ehtiram və dözüml-lüklə yanaşmışlar. Tarixi faktdır ki, Roma hakimiyyəti tərəfindən vaxtilə təqib olunan

xristianlar məhz burada sığınacaq tapmışdılar. Bu gün Azərbaycan İslami dəyərlərə sahib çıxır. “Hazırda ölkəmizdə din-dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin parlaq nümunəsi yaranıb. 1992-ci ildə “Dini etiqad azadlığı haqqında Qanun” qəbul olunmuşdur ki, bu qanunla dini etiqad azadlığına təminat yaradılmış, dini qurumların statusu, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirilmiş, dini qurumların fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətlər tənzimlənmişdir. Həmin Qanunun dini etiqad azadlığı haqqında birinci maddəsində deyilir: “Hər kəsin hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Şəxsin dini etiqadını ifadə etməsinə, ibadətlərdə, dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməsinə və ya dini öyrənməsinə hər hansı maneə törədilə bilməz. Heç kəs öz dini etiqadını ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz” (3). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən bütün dinlərdən olan insanların öz dinlərini sərbəst seçmək və ona ibadət etmək hüququ vardır. Azərbaycanda əhalinin 96%-i dini baxımdan müsəlmandır və onlar İslam dininə etiqad edir. Əhalinin digər hissəsini rus pravoslav, digər xristian qruplarının üzvləri, yəhudilər təşkil edir. Xristianların böyük əksəriyyəti rus pravoslavlarıdır ki, onların kimliyi, müsəlmanlar kimi, dinə olduğu qədər mədəniyyətə və etnik mənsubiyyətə əsaslanır. Xristianlar Bakı və bir sıra digər şəhərlərdə cəm halında yaşayır. Ölkənin yəhudi icmasının böyük hissəsi Bakıda yaşayır. Qubada və başqa ərazilərdə kiçik icmalar mövcuddur. Şiələr, sünnilər, rus pravoslavları və yəhudilər ölkənin ənənəvi dini qrupları hesab olunurlar. Lüteranların, Roma katoliklərinin, baptistlərin, molokanların (köhnə Rus Pravoslav təriqətçiləri), Yedinci Günün Adventistlərinin və Bəhailərin kiçik icmaları ölkədə yüz ildən artıqdır ki, mövcuddur. Dini etiqad azadlığı yalnız qanunda nəzərdə tutulan və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallarda üçün məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan dini dövlət siyasətindən kənarda tutmaqla yanaşı ölkəmizdəki bütün dini icmaların fəaliyyətinə dəstək verir. Dinlə bağlı sərt qadağaların mövcud olduğu sovet dövrü Azərbaycanında cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərdiyi halda, hazırda onların sayı 2000-i ötüb. Həmin məscidlərin 300-dən çoxu tarixi-mədəni abidə kimi qorunur. Pravoslavlıq Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rus çarizminin yeritdiyi “köçürmə siyasəti” çərçivəsində başlanmışdı. 1912-ci ildə neft maqnatları – Rılskilər ailəsi tərəfindən inşa edilmiş Bakirə Müqəddəs Məryəm katolik kilsəsi 1934-cü ildə Sovet hökuməti tərəfindən uçurulmuşdur. Bakirə Müqəddəs Məryəm kilsəsinin xatirəsinə həsr edilən kilsənin yenidən tikintisi Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra dini icmalara yaradılan şərait nəticəsində baş tutmuşdur. 2007-ci ilin aprelində Roma-katolik kilsəsinin Cənubi Qafqaz üzrə apostolnunsisi arxiyepiskop KlaudioQudjerotti yeni kilsəni təqdis etmiş və ilk ibadəti həyata keçirilmişdir. Pravoslav kafedral kilsəsi 1909-cu ildə memar M.F.Verbitskinin layihəsi əsasında xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi yardımı və ianələr hesabına inşa edilib. Bakıda Arxiyerey Kafedrasının təsis edilməsindən sonra kilsədə bərpa işləri aparılmışdır. Bakıdakı daha bir möhtəşəm kilsə XIX əsrin 40-cı illərində inşa edilmiş “Mixail-Arxangel” pravoslav kilsəsidir ki, bu kilsə Bakıdakı ən qədim pravoslav məbədlərindəndir. 25 may 2001-ci ildə Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksi Mixail-Arxangel kilsəsində olmuşlar. Hal-hazırda Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşenin təşəbbüsü ilə məbədin aşağı mərtəbəsində müqəddəs apostol Varfolomey adına prixod inşa edilməkdədir. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycana köçürülmüş almanlar yerli əhali ilə qanayıb qarışmış, adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Bu gün Alman mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən Kapelhaus 1895-1897-ci illərdə inşa edilib. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda digər dinlərə mənsub dini abidələr hələ də tarixən ölkəmizdə tolerantlığın mövcudluğunun təsdiqidir. Hal-hazırda yeddi sinaqoq, iki yəhudi orta məktəbi, üç uşaq bağçası, bir kollec-işiva fəaliyyətdədir. Tarixən dünyəvi və dini dəyərləri sivilizasiyalararası əlaqələrini qoruyub saxlayan müasir Azərbaycan hal-hazırda

çətin sosial, iqtisadi-siyasi şəraitdə dünya hüquq məkanına uğurla inteqrasiya edir. “Müasir dünyanın milli-dini zəmində toqquşmalar, məzhəb savaşıları, dövlətlərarası etimadsızlıq halları ilə üz-üzə qaldığı bir vaxtda Azərbaycandakı milli həmrəylik və xalqlar arasındakı dostluq qürurverici bir haldır. Multikultural ənənələrə sadıq müstəqil Azərbaycan mədəniyyətlərin dialoqunun inkişafına, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması və sivilizasiyalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə hər zaman öz töhfələrini verməkdədir” (6). 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili”, 2017-ci il 12-22 may tarixində “İslam Həmrəyliyi ili” elan edilməsi, İslam Həmrəyliyi ili çərçivəsində IV İslam Həmrəylik Oyunlarının keçirilməsi Azərbaycanın bütün dünyada İslami dəyərlərə, dini hüquqların qorunmasına yüksək diqqət yetirdiyindən xəbər verir. Azərbaycan dövlətinin islam dini dəyərlərinə qayğısı sayəsində son illər ərzində islam mədəniyyətinin qiymətli abidələrindən Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidləri və Gəncə şəhərindəki “İmamzadə” kompleksi əsaslı şəkildə yenidən qurularaq təmir olunub, ölkəmizin paytaxtında Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm məbədi Heydər məscidi inşa edilib. Dövlətimizin diqqət və qayğısı nəticəsində ölkə ərazisindəki kilsələr, sinaqoqlar da təmir edilərək yenilənib, insanların öz vicdan azadlıqlarını ifadə etmələrindən ötrü hər cür şərait yaradılıb” (1).

Ölkə hüduqlarından kənarda tolerantlıq

Azərbaycanın tolerantlıq siyasəti ölkəmizin hüdudları ilə məhdudlaşmır. Heydər Əliyev Fondunun Şərqdə, həmçinin Avropa ölkələrində kilsə və dini abidələrin bərpası, təmir olunması sahəsində görülən işləri tolerantlıq siyasətinin nümunəsidir. Parisdə Luvr muzeyinin qarşısındakı Pale Royal meydanında Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “Azərbaycan şəhərciyi”nin təşkili, şəhərcikdə Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, xalq sənəti, milli mətbəxinin, “Emalatxana” adlanan bölmədə sənətkarlıq xalçaçılıq, dulusçuluq nümunələrinin təqdim olunmasında əsas məqsəd Azərbaycanın dünyaya daha da yaxşı tanıtılması idi. Azərbaycanın qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, incəsənəti, adət-ənənələri haqqında hər bir sayında dünya ictimaiyyətinə çatdıran “Baku” jurnalı 2007-ci ildən Moskva şəhərində rus dilində nəşr olunur. 2011-ci ildən jurnalın ingilisdilli versiyası – “BakuInternational” nəşr olunur. 2015-ci il noyabrın 18-də Stokholmda “Multikulturalizm və dnlərarası tolerantlıq: Azərbaycanın təcrübəsi və onun Avropa üçün əhəmiyyəti” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın keçirilməsində məqsəd ölkədə və cəmiyyətdə uzun illər formalaşmış tolerantlıq təcrübəsini, Azərbaycanda olan dövlət-din münasibətləri ilə bağlı vəziyyəti İsveç cəmiyyətinə çatdırmaq idi. 2018-ci ildə işıq üzü görən “İrs” seriyasının yeni nəşri olan “Qarabağ-əslərin salnaməsi” kitabı Qarabağın faciəli taleyinə həsr edilmişdir. Qarabağ tarixi, qarabağlıların mərdliyi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlığı, Dağlıq Qarabağın işğalı, Xocalı soyqırımından bəhs edən kitab “Azıx mağarası”, “Məğrur albanlar”, “Monqol istilası”, “Müharibələrəarası dövr”, “Pənahəli xan Qarabağlı”, “Yenilməz Şuşa”, “Çətin seçim”, “Əcdadların torpağı uğrunda”, “Nə unutmaq, nə də bağışlamaq” fəsillərindən, proloq və epiloqdan ibarətdir. XV-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda müxtəlif müharibələr zamanı Qarabağın mövqeyi, Qarabağ xanlığının əsasının qoyulması, burada dövlətçilik istiqamətində görülən işlər, Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumu və Şuşanın müdafiəsi, XIX əsrin mürəkkəb siyasi prosesləri, Rusiya imperiyasının tərkibinə ilhaq olunduqdan sonra Qarabağın vəziyyəti, ermənilərin buraya köçürülməsi, Rusiya imperiyasının “Parçala və hökm sür!” siyasəti, XX əsrdə Qarabağın ictimai-siyasi, mədəni mühiti və sosial həyatı, XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti nəticəsində yaşanan dəhşətli faciələr, işğal altında qalan ərazilərimizdəki abidələrin məhv edilməsi müvafiq olaraq fəsillərdə öz əksini tapmışdır.

Nəticə

Dini dözümlülük və tolerantlıq Azərbaycan xalqına xas olan humanizm və demokratik dəyərlərdən xəbər verir. Ölkədə tolerantlığın əsaslarını burada yaşayan bütün xalqların milli-etnik ənənələri, fəlsəfi-tarixi, mədəni düşüncə tərzlərinin təzahürüdür. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə üzə çıxan tolerantlıq xalqlararası qarşılıqlı münasibətlərin zənginliyini ifadə edir. “Tolerantlıq mexanizmlərinin formalaşması və reallaşması mürəkkəb bir proses olub, nəinki bütün XXI əsr boyu, hətta əsrlərlə davam edəcəkdir. Bu sahədə müxtəlif ölkələrin təcrübəsi, tolerantlıq ənənələri əvəzi olmayan dəyər kimi öyrənilməlidir. Bu baxımdan ölkəmizdə mövcud olan azərbaycançılığın birləşdirdiyi tolerantlıq ənənəsi mükəmməl model axtarışları aspektində böyük əhəmiyyətə malikdir” (2, s. 6). Bu gün müasir cəmiyyətdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insanların dözümlülük forması-tolerantlığın formalaşdırılması probleminin həlli yolları araşdırılır, cəmiyyətdə tolerant şüura əsaslanan qərarların tətbiqi üzrə layihələr işlənilib hazırlanır, tolerantlıq problemlərini tənzimləyən dövlət-hüquqi aktlar təhlil edilir, cəmiyyətdə tolerantlığın inkişafı istiqamətində tədbirlər kompleksi hazırlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (<http://www.president.az/articles/22420>)
2. Aslanova R. Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsinin fəlsəfi-tarixi, mədəni əsasları // Azərbaycan, 2014, 21 noyabr, s.6.
3. Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<http://www.e-qanun.az/framework/7649>)
4. Məmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi. Bakı: Apostrof, 2013, 672 s.
5. Şahverdiyev B. Qafqaz Albaniyasının əski qafqazdilli sakinlərindənçilb (avar), miqb (saxur) və udinlər barədə bəzi qeydlər //Azsayılı xalqların folkloru. I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 204 s.
6. Nəbiyev F. Azərbaycan tolerantlığın məkanıdır. (<https://migration.gov.az/post.php?pa geid= 6105>)

Summary

Gunesh Jabrailova

Tolerance in Azerbaijan: yesterday and today

Displacement of the population and high rate of the migration lead to the mutual social impact of different community representatives in the integration framework to the world. Today the formation problem of tolerance is very acute. Its urgency is explained with some reasons: acute stratification of the world civilization on economic, social and other signs and in this regard, increasing of intolerance, terrorism, development of religious extremism, strain of international relations due to the problem of local wars, etc. Due to solving this problem it is necessary to investigate the essence and peculiarities of tolerance situated in the joint of some humanitarian sciences – sociology, history, psychology, pedagogy, politology in the polyethnic country. The concept of social tolerance, which involves different forms of tolerance in people's mutual relations, is analysed and the formation problem of tolerance in modern society is studied in the article.

Key words: *tolerance, tolerant values, ethnic nations, ethnic relations, religious tolerance, religious and cultural values, multiconfessional country, multicultural harmony*

Резюме

Гюнеш Джабраилова

Толерантность в Азербайджане: вчера и сегодня

В условиях мировой интеграции высокий темп перемещения и миграции населения приводит к социальному взаимодействию представителей различных общин. В настоящее время проблема формирования толерантности приобрела очень острую форму. Ее актуальность объясняется рядом причин: резкое расслоение мировой цивилизации по экономическим, социальным и другим признакам, и в связи с этим рост нетерпимости, терроризма, развитие религиозного экстремизма, по причине локальных войн – обострение межнациональных отношений и пр. Для решения данного вопроса необходимо изучать суть и особенности толерантности в полиэтническом государстве, находящейся на стыке ряда таких гуманитарных дисциплин, как социология, история, психология, педагогика, политология. В статье анализируется понятие социальной толерантности, объединяющей в себе различные формы терпимости во взаимоотношениях людей, изучается проблема формирования толерантности в современном обществе.

Ключевые слова: толерантность, толерантные ценности, этнические народы, этнические отношения, религиозная толерантность, религиозно-культурные ценности, многоконфессиональная страна, мультикультуральная гармония

Redaksiya heyətinin üzvü f.ə.l.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ABBASLI İlahə

magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ilahaabbas@gmail.com

BENMOUSSAT Abbes

PhD, Researcher of Khazar University-Azerbaijan
e-mail: abbesbenmoussat@gmsil.com

EMİNBƏYLİ Nərmin

doktorant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: narmin _eminbayli @yahoo.com

ƏHMƏDOVA Nəzakət

dissertant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: neyzimi@gmail.com

ƏLİYEVƏ Zeynəb

Bakı Dövlət Universiteti, Fəlsəfə kafedrasının disertantı
zeynabaliyeva.bsu@mail.ru

ƏLİZADƏ İlham

doktorant, AMEA Gəncə bölməsi
e-mail: aliyegence@mail.ru

ƏMİRLİ Elnarə

doktorant, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: elnara.amirli@mail.ru

HACIZADƏ Bayram

əməkdar incəsənət xadimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
e-mail: azercatoon@gmail.com

HƏSƏNOVA Sevinc

dissertant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: samir_qismetoglu@mail.ru

HÜSEYNOVA Aytən

müəllim, BDU
e-mail: ayten212@mail.ru

CƏBRAYILOVA Günəş

doktorant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: g.jabrayilova@yandex.ru

QARAŞOVA Səbinə

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: sabinagarashova@yahoo.co.uk

QƏHRƏMANOVA Yeganə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

QIYASI Ulcay

müəllim, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ulcay1@rambler.ru

QURBANLI Orxan

doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: o.gurbanli@mail.ru

KƏRİMOV İmran

dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: imran.kerimov.65@mail.ru

MEHDİXANOV Rəsul

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, DİN-nin Daxili Qoşunlarının Akademiyası
e-mail: mehdixanov@inboxs.ru; sabinamammad@mail.ru

MƏCİDOV Elşən

doktorant, ATMU
e-mail: madjidov_elshan@mail.ru

MƏMMƏDLİ Hülə

doktorant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: hulya.mammadli@yahoo.com

MƏMMƏDOVA Aysun

magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aysun.m-ova@inbox.ru

MƏMMƏDƏLİYEV Aysel

dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: life_continues_91@mail.ru

MƏŞƏDİYEV Qara

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

MİRBƏŞİR OĞLU Elşad

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA, HİHİ
e-mail: e.me.m@bk.ru

NƏZƏROVA Gülnar

doktorant, Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM
e-mail: sqtib@yahoo.com

RZAYEVA Rəna

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: rzayeva1958@icloud.com

RZAYEVA Nərminə

dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: art_critic_90@mail.ru

ŞƏHRİYAR (QULİYEVA)\ Qumru

doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

МИРЗОЕВА Гюнай

докторант, Азербайджанский Университет Языков, Азербайджанский Универси-
тет Туризма и Менеджмента
e-mail: m.guna@inbox.ru

РАГИМОВА Сабина

старший преподаватель, Азербайджанский Университет Языков
e-mail: baau@mail.ru

РУСТАМОВА Джамила

д.и.н., Бакинский Государственный Университет
e-mail: rustamovajamila@mail.ru

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriftlə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriftlə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. Türk ədəbiyyatında vücutnamələr
2. “Öyüdnəmə” məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriftlə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Qaynaqlar” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrəlməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyarlı S. Milli hərəkətimizin ilkin dövrləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şəirlərdən istifadə olunmuşsa, şəirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnə ayrılmalıdır. Şəirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.

- Bütün məqalələr iki rəy və şənbə çıxarışı ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

***Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,
Gövhəri laməkən mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены два отзыва и выписка отдела в напечатанном и электронном вариантах.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №9-10, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.

- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.

- All articles should be submitted as paper and electronic version with two references and an extract from the department.